ՋՕՐԱՎԱՐ
ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ
ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

Հեղինակ՝
ՅԱՍՄԻԿ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Խմբագիր՝
ԿԱՐՊԻՍ ԳԱՋԱՆՃԵԱՆ

ՅՈՒՐԻ ԼԻ, ՆԻՒ ՃԼՐՋԻ, ԱՄՆ
1998

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

THE LIFE AND WORK OF GENERAL ARAM KARAMANOUKIAN

Library of Congress Catalog Card Number: 97–76366

Karamanoukian, Hasmig—Author
Kazandjian, Garbis—Editor
The Life and Work of General Aram Karamanoukian

Copyright © 1997 by Hasmig Karamanoukian.
All rights reserved under international and Pan-American Copyright Conventions.
No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including any information storage retrieval system, without written permission from the publisher.

ISBN: 0–9653718–6–7

MAYRENI PUBLISHING 1998

ՋՕՐԱՎԱՐ
ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ
ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

Հեղինակ՝
ՅԱՍՄԻԿ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

•

Խմբագիր՝
ԿԱՐՊԻՍ ԳԱՋԱՆՃԵԱՆ

ՖՈՐԹ ԼԻ, ՆԻՒ ՃԸՐՋԻ, ԱՄՆ
1998

Fort Lee, Sept. 21, 1997

To Mr. Garbis Kazandjian:

My sincere gratitude for his co-operation and long hours of work which made the publication of this book possible.

HASMIG KARAMANOUKIAN

• • •

Ֆորթ Լի, Սեպտ. 21, 1997

Պր. Կարպիս Գազանճեանին

Իմ անկեղծ երախտագիտութիւնս իր գործակցութեան և աշխատանքի երկար ժամերուն համար, որոնք կարելի դարձուցին այս գիրքին հրատարակութիւնը։

ՅԱՍՄԻԿ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ «ՀԱՅՐ ՄԵՐ»Ը

Ջիս դիմաւորեց ազնիւ Տիկին Ցասմիկ, եւ առաջնորդեց իր ամուսնոյն՝ Զօր. Արամ Գարամանուկեանի ննջասենեակը, ուր անկողնին մէջ կը հանդչէր անոր մահամերձ մարմինը։ «՝Քանի մը օրէ ի վեր կարծէք հոգեվարքի վիճակին մէջն է, եւ բժիշկները յոյս չեն ներշնչեր…», խոր մտահոգութեամբ եւ արտասուլից աչքերով ըսաւ Տիկին Ցասմիկ։ Հիւանդասենեակ գացած էի, սակայն կը զգայի որ հայ ժողովուրդի այս արժանաւոր զաւակին պէտք է մատակարարէի Ս. Հաղորդութիւն եւ աղօթք մատուցանէի առ Բարձրեալն՝ ընդունելու անոր յոգնաբեկ հոգին։

Դիմացս, մահիճին վրայ գրեթէ անշարժ պառկած էր այն հերոսը, որուն քաջագործութիւնները, առասպելական հանդերձ զգեցած, բերնէ բերան կը տարածուէին։ Նշանաւոր հայորդի մը՝ որ իր ամբողջ կեանքը ապրեցաւ արտերկրի մէջ՝ սակայն իր հոգիին ու սրտին մէջ միշտ վառ պահեց Մայր Հայրենիքի եւ Հայ ժողովուրդի սէրը։

Զօրավար Արամ Գարամանուկեան, սխալած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ, Միջին Արեւելքի մէջ առաջին եւ միակ հայորդին էր, որ իր տաղանդին եւ ռազմական հնարամտութիւններուն ու կարողութիւններուն չնորհիւ արժանացաւ զինուորական այս բարձր աստիճանին։ Սուրիական բանակի ծանր ու թեթեւ հրետանիի այս զօրավարը ամենէն աւելի պարգեւատրուած բարձրաստիճան զինուորականն էր թէ Սուրիական, թէ Եգիպտական եւ թէ Ֆրանսական կառավարութիւններուն կողմէ։ Տրուած ըլլալով որ ան իր ռազմական ուսումը ստացած էր Ֆրանսայի մէջ, երբ Ֆրանսական բանակը հեռացաւ սուրիական հողամասէն՝ Ֆրանսական կառավարութիւնը հրաւիրեց զինք արեւմուտքի մէջ ծառայելու, սակայն ան նախընտրեց ծառայել սուրիական բանակին՝ որպէս երախտագիտական արտայայտութիւն այն երկրին ու ժողովուրդին՝ որոնք

գրկաբաց ընդունեցան ու ապաստան տուին թրքական ցեղասպանութենէն եւ Տէր Զօրէն մազապուրծ հայ բեկորներուն։ Գարամանուկեան ընտանիքն ալ Այնթապէն գաղթած էր Սուրիա եւ բնակութիւն հաստատած Հալէպ։

Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ ուսանողութեանս չըլլանին լսած էի զօրավար Արամ Գարամանուկեանի արձանագրած յաղողութիւններուն մասին։ Կը պատմուէր որ ան ունէր ռազմական ճչգրիտ ըմբռնողութիւն եւ անոր հրետանիի արձակումները, հակառակ ցամաքային միջոցի հեռաւորութեան, առանց բացառութեան կը հարուածէին իրենց թիրախները։ Եւ տակաւին կը պատմուէին անոր զանազան տեսակի քաջագործութիւններուն մասին։ Այդ չըլլանին մեծ փափաք ունէի հանդիպելու եւ ձեռքը սեղմելու զօրավար Արամ Գարամանուկեանի։

Այս փափաքս իրականացաւ չատ տարիներ ետք՝ Նիւ Եորքի մէջ, երբ Առաջնորդարանին մէջ հանդիպեցայ զօրավար Արամ Գարամանուկեանին։ Դիմացս գտայ համեստ, առաքինի եւ պարզ հայորդի մը՝ որուն արտաքինը ոչինչ կ՚ըսէր անոր ռազմական տաղանդին, քաջագործութիւններուն եւ առասպելական սխրանքներուն մասին։ Եւ մեր յաջորդ հանդիպումներուն ընթացքին եւս ան երբեք չխօսեցաւ իր զինուորական կեանքին մասին, չըսաւ որ հանգստեան կոչուելէ ետք՝ գացած էր Ֆրանսա եւ հետեւած իրաւաբանութեան եւ իր աւարտաճառը պատմական եւ զինուորական մեծարժէք աշխատասիրութիւն մը եղած էր։ Ան չըսաւ որ եղած էր Սուրիական խորհրդարանի անդամ եւ Սուրիոյ զինուորական պաշտօնակատարը Ուաչինկթըն Տի։ Սի։ի մէջ։ Այս բոլորը ըսելու կարիքը չկար արդէն, որովհետեւ անոր համբաւը իրմէ առաջ հասած էր բոլորին։ Մեր հանդիպումներու ընթացքին ան խօսեցաւ միայն ազգային հարցերու եւ մտահոգութիւններու մասին։ Ան եկեղեցասէր ու հաւատացեալ անձնաւորութիւն մըն էր։ Ամէն անգամ Առաջնորդարան կը հեռաձայնէր հարցնելու համար թէ չաբթու մէջ հանդիպող տաղաւար տօներուն Ս. Պատարագ պիտի մատուցուէ՞ր Ս. Վարդան Մայր Տաճարին մէջ։ Զօրավար Գարամանուկեան եւ իր ազնիւ տիկինը յաճախ ներկայ կը գտնուէին, կրօնական արարողութիւններէն անկախ, մշակութային եւ հրապարակային ձեռնարկներու։

Ճչմարիտ եւ հարազատ արժէքներ ունեցող անձերն են որ ամենէն համեստ մարդիկը կ'ըլլան։ Զօր. Արամ Գարամանուկեան կը ներկայացնէր տիպարը այդ դասակարգին։

Այս խորհրդածութիւններով տարուած էի, եւ տակաւին միտքս կը սաւառնէր այլ եւ այլ մտածումներու վրայ ... երբ յանկարծ նչմարեցի գօրավարին մարած աչքերուն խնդրարկու հայեացքը ինծի ուղղուած։ Զգացի որ ան բան մը կը խնդրէր ինձմէ...։ Հաւատացեալ մահամերձի վերջին խնդրանքը աղօթքի միջոցաւ իր հոգին Արարիչին յանձնելն է։ Ս. Հաղորդութիւնը մատակարարելէ ետք՝ ձախ ձեռքովս բռնեցի անոր ձեռքը եւ աջովս խաչակնքելէ ետք՝ «Հայր Մեր»ը արտասանեցի։ Զգալի էր որ անոր շրթունքները կը շարժէին եւ ան ինծի հետ կ'արտասանէր Տէրունական Աղօթքը։ Ապա, աչքերը փակեց եւ թեթեւ ժպիտ մը գծագրուեցաւ անոր պարտասած դէմքին վրայ։ Հոգին խաղաղած էր։

Այս աղօթքը Զօր. Արամ Գարամանուկեանի վերջին «Հայր Մեր»ը եղաւ անցաւոր այս աշխարհին վրայ։

* * *

Միջազգային համբաւի տիրացած եւ հոգեկան ազնիւ առաքինութիւններով օժտուած այս հայորդիին աճիւնները փոխադրուեցան եւ յանձնուեցան հայրենի հողին, որուն երազովն ու կարօտովը ապրեցաւ ան։

Անձնապէս ներկայ գտնուեցայ եւ ականատես եղայ թէ ինչպէս Մայր Հայրենիքը պատուեց իր հարազատ զաւակը, որ իր ամբողջ կեանքին ընթացքին միշտ բարձր պահեց Մայր Հայրենիքին եւ Հայ ժողովուրդին փառքն ու պատիւը։

Խաժակ Ար.ք. Պարսամեան

ԽՄԲԱԳՐԻՆ ԽՕՍՔԸ

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԵՒ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ

Այս հատորով կը ներկայացուի Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի կեանքի պատմութիւնը և գործը, գրի առնուած իր կեանքի ընկերուհիին՝ Յասմիկ Գարամանուկեանի կողմէ, այն չրջանին երբ Հալէպ կը բնակէին։ Գիրքին երկրորդ մասը յատկացուած է Զօրավարին «Օտարները եւ Քինուորական Ծառայութիւնը» վարդապետական (տոքթորա) աշխատասիրութեան այն գլուխին, որ նուիրուած է Հայկական Լեգէոնին, և որ հրատարակուած է Երուանդ Քասունիի խմբագրած «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ին մէջ, Պէյրութ, 1974։ Գիրքին երրորդ և չորրորդ մասերը կը հանդիսանան արձագանգը Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի կեանքի և ասպարէզի զանազան երեսներուն, իր մահուան, և Հայաստանի Նոր Այնթապ աւանի դպրոցին վերանորոգման ու վերանուանումին որպէս Արամ և Յասմիկ Գարամանուկեան Վարժարան։ Այս բաժիններով տրուած են ցաւակցական նամակներ և հեռագիրներ, ինչպէս նաև կարգ մը յօդուածներ՝ լոյս տեսած հայ թէ օտար մամուլի մէջ։ Հոս տրուած են նաև վկայութիւններ՝ ի մասին Զօրավարին քաղաքական գործունէութեան, Սուրիոյ խորհրդարանի անդամ ընտրութենէն ետք. իր Այնթապցի հայրենակիցներուն հետ պահած յարաբերութիւններուն. Հայաստան իր այցելութիւններուն. հայրենիքի և հայ կեանքի հետ իր սերտ կապերուն. Հայաստանի քաղաքացի նշանակումին. գրական կեանքի և գրողներու թէ արուեստագէտներու հետ իր յարաբերութիւններուն. մէկ խօսքով՝ կեանքի բազմազան երեսներուն։ Յարակցաբար, հոն կը գտնենք իր զէնքի

ընկերներու վկայութիւնները և նմոյշներ իր նամակագրական կապերէն։ Այս բոլորը, ինչպէս նաև գիրքով ներկայացուող նկարներն ու վաւերաթուղթերը մեր կարելիութեան սահմանին մէջ, օժանդակութեամբ Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանի, հաւաքած ու դասաւորած ենք Զօրավարին արխիւէն։

Զօրավարը կատարելապէս ներկայացնելու ո՛չ մէկ յաւակնութիւն ունինք։ Մերը՝ սիրոյ և գնահատանքի գործ մըն է։ Պարզապէս կը յուսանք որ այս հրատարակութիւնը արթնցնէ հետաքրքրութիւնը մասնագէտ հեղինակներու, որոնք հանդէս գան այլաբեղու նոր հրատարակութիւններով՝ Զօրավարին պատգամը փոխանցելու նոր սերունդներուն։

Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի տարողութեամբ զինուորական ղեկավար մը աւելի լաւ ճանչնալու համար, հարկ է նաև մի քանի խօսք ընել անոր ապրած և գործած ժամանակաշրջանին ու միջավայրին մասին, որովհետև եզակի մարդու մը համար եզակի ժամանակաշրջան մը ապրեցաւ Սուրիան մասնաւորապէս և ամբողջ Միջին Արևելքը ընդհանրապէս։

Զօրավարին զինուորական գործունէութիւնը կը պարփակէ փոթորկալի շրջան մը, որ կը սկսի 1932-ին և վերջ կը գտնէ 1958-ին։ Քսանվեց տարիներու այս ժամանակահատուածը Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան ժամանակակից պատմութեան ամենաալեկոծ, ամենայեղափոխական, ամենավճռական շրջանն է։

Մօտ չորս դարերու օսմանեան տիրապետութենէ ետք, Սուրիա դրուած էր ֆրանսական հոգատարութեան տակ. հոն հաստատուած էր ֆրանսական գաղութարար իշխանութիւն։ Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին գործած անիրաւութիւններուն և աւերներուն վրայ եկած էին աւելնալու ֆրանսական իշխանութիւններու գործած աւերները, որոնց ամենաաչքառուները եղան ներքին համայնքային բաժանումները, ընկերային անարդարութիւնները և, վերջապէս, Ալեքսանդրէթի նահանգին անջատումը Սուրիայէն և կցումը Թուրքիոյ։

1945-ին երբ Սուրիա ձեռք կը ձգէր իր անկախութիւնը, երկրին մէջ տակաւին կը տիրէին համայնքային, ընկերային և դասակարգային անարդարութիւններ։ Ճնշուած դասակարգեր ու համայնքներ արդար լուծումներ կը հետապնդէին անկախ Սուրիոյ մէջ։ Կարելի է ըսել թէ ամբողջ երկիրը հրաբուխի

վրայ նստած էր քաղաքական տեսակէտէ։ Ազգայնական, ինչպէս նաև ընկերային ու ընկերվարական չարժումներ բևեռացուցած էին մտաւորականութիւնը, երիտասարդութիւնը և բանակի երիտասարդ սպաները, որոնք մեծ մասամբ կու գային գիւղական չրջաններէ և ճնշուած դասակարգերէ։ Այս բոլորին կու գային աւելնալ 1947-ի Պաղեստինի պատերազմը և Իսրայէլի պետութեան հիմնումը։

Մինչ Զօրավար Արամ Գարամանուկեան, որպէս զտարիւն զինուորական և սուրիական հրետանիի հրամանատար, իր առասպելական հմտութեամբ և քաջագործութեամբ սուրիական բանակի այլ զօրաբաժիններու հետ պատուաբեր յաջողութիւններ կ'արձանագրէր ռազմաճակատին վրայ, միջազգային քաղաքականութիւնը կը վճռէր պատերազմին ելքը։ Այս բոլորին մասին չատ քիչ կը խօսէր Զորավարը, որ, անկասկած, չատ գաղտնիքներ տարաւ հետը։ Հազուադէպ առիթներով միայն ան կը յայտնէր իր դժգոհութիւնը՝ թէ քաղաքականութիւնը աւելի զօրաւոր է քան զէնքը։

Գաղափար մը տալու համար Սուրիոյ պայթուցիկ կացութեան և հոն իրարու յաջորդող պետական հարուածներուն մասին, տեղին կը գտնենք ներկայացնել քանի մը թուականներ.–

– 1941-ին, պատերազմ Վիչիական բանակներու և դաշնակից անկլօ-ֆրանսական ուժերու միջև։

– 1945-ին, Սուրիա կ'ընդօստանայ գաղութարար ֆրանսական ուժերու դէմ և կը տիրանայ անկախութեան։ Զօրավար Արամ Գարամանուկեան կը միանայ սուրիական բանակին։

– 1947-ին, տեղի կ'ունենայ Պաղեստինի պատերազմը և կը հաստատուի Իսրայէլի պետութիւնը։

– 1949 Մարտ 30-ին, կը պատահի առաջին զինուորական պետական հարուածը Հիւսնի Զայիմի գլխաւորութեամբ։ Այլ պետական հարուածներ կը յաջորդեն անոր։

– 1949 Օգոստոս 14-ին, զինուորական բռնահարուած՝ Սամի ալ Հիննաուիի կողմէ։

– 1949 Դեկտեմբեր 19-ին, զինուորական բռնահարուած՝ Ատիպ Շիշաքլիի կողմէ։

– 1954-ին, պետական հարուած՝ Հալէպի սպաներու խումբին կողմէ։

Ջօրավար Արամ Գարամանուկեան և Կարպիս Գազանճեան մտերմիկ զրոյցի մը պահուն։

– 1958 *Փետրուար 22–ին, միութիւն՝ Եգիպտոսի հետ։*

– 1961 *Սեպտեմբեր 28–ին, խզում՝ Եգիպտոսի հետ և կարճատեւ խորհրդարանական–նախագահական իշխանութիւն։*

Այսպիսի անկայուն, փոթորկալի շրջանի մը կը զուգադիպի Ջօրավար Արամ Գարամանուկեանի գինուորական ծառայութեան մէկ կարեւոր հանգրուանը, երբ պետական հարուածներու մասնակիցներէն չատեր եղած էին Ջօրավարին պաշտօնակիցները կամ աշակերտները։ Ջօրավարը, սակայն, մասնակից չդարձաւ այդ բռնահարուածներուն. ան մնաց զտարիւն գինուորական։ Եգիպտոսի հետ միութեան շրջանին, բազմաթիւ այլ բարձրաստիճան սպաներու հետ, Ջօրավարն ալ կոչուեցաւ հանգստեան, երբ տակաւին 48 տարեկան էր և չատ բան ունէր տալիք իր հայրենիքին։ Սուրիական բանակի պատմութեան մէջ, սակայն, Ջօրավարին անունը մնաց արձանագրուած որպէս հայրենասէր հաւատարիմ, համեստ, քաջարի և բարձր մասնագիտութեան տէր գինուորական։

1961–ին, *երբ Սուրիոյ մէջ պիտի հաստատուէր խորհրդարանական իշխանութիւն՝ ընտրութիւններու միջոցով, հանգստեան կոչուած բանակայինը յանուն սուրիական հայրենիքին և հայ ժողովուրդին միասնականութեան, նետուեցաւ քաղաքական ասպարէզ և ընտրուեցաւ երեսփոխան։*

Այսքանը բաւարար պիտի ըլլար անհատի մը կեանքի իրագործումներուն որպէս կենսագրական։ Սակայն Ջօրավարին համար կը բացուէր նոր ասպարէզ մը տարբեր կեանքի։ Հանգստեան կոչուիլը հանդիսա չէր նշանակեր։

1964-ԷՆ ԵՏՔ ՋՕՐԱՎԱՐԸ ՀԵՏԱԼԵՑԱՒ ԻՐԱՒԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԼՈՒՐԵՐՈՎ ԵՒ ՄԻՐԱՑԱՒ ՏՈՔՄՈՐԱԿԱՆ ՄԻՏՈՂՈՍԻ։ ԱՌԱՆՑ ՎԱՐԱՆԵԼՈՒ ԿՐՆԱՆՔ ԸՍԵԼ ԹԷ ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, ԳԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԿԱԴԵՄԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԷԶՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԻՐ ԿԱՏԱՐԱԾ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐՈՎ, ԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԷ ԵՐԿՈՒ ԿԵԱՆՔԻ ՏԱՒՈՂՈՒԹԻՒՆ։

ՋՕՐԱՎԱՐԸ ՄՕՏԷՆ ՃԱՆՉՆԱԼՈՒ ԲԱԽՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԵՆԱՉՆՈՐՀԸ ՈՒՆԵՑԱՅ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ, ԵՐԲ ԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԷՐ ՆԻՒ ՃԸՐԳԻ, ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ։ ԱՆՈՐ ՀԱՄԵՍՏ ԱՐՏԱՔԻՆԻՆ ՏԱԿ ԹԱԳՆՈՒԱԾ ԷՐ ՄԵԾ ԳԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԸ, ՄԵԾ ՄԱՐԴ ՄԸ, ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ՄԸ, ՈՐՈՒՆ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ, ԱՆԿԱՍԿԱԾ, Ո՛Չ ՄԻԱՅՆ ՊԻՏԻ ԴԱՌՆԱՆ ՕՐԻՆԱԿԵԼԻ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ, ԱՅԼԵՒ ՊԻՏԻ ԱՄՐԱՊՆԴԷՆ ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱԲ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ԿԱՊԵՐԸ։

ԿԱՐՊԻՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

BIOGRAPHY OF GENERAL ARAM KARAMANOUKIAN

General Aram Karamanoukian was born in Aintab in 1910 to a prominent family. His father was an attorney. Following the evacuation of the Armenians from Aintab, the Karamanoukian family settled in Aleppo.

In 1932, Aram entered the Syrian military academy; owing to his exceptional aptitude, he was sent to France where he received advanced military training in the field of artillery. In 1945 he enrolled in the officer training program in Paris and graduated with the rank of officer.

In 1946, when Syria gained its independence and the French troops withdrew, Karamanoukian joined the Syrian National Army in which he became one of the officers who organized the newly created army. In 1949, he was named commander in chief of the Syrian Army's artillery, a position which he held until 1957 when he was assigned to Washington, DC, as a military attaché in the Syrian embassy. Meanwhile, in 1953, he received the rank of general.

The General became a prominent military officer owing to his top professionalism, strict discipline and expertise in the field of artillery. As commander in chief of the artillery division, he participated in the Palestinian war of 1948. He is the only Armenian commander, having served in the Syrian Army, who has been awarded various medals of honor, not only by the Syrian but also the governments of Lebanon, Egypt, and France. H.H. Karekin II, Catholicos of the See of Cilicia, bestowed upon him the Knight of Cilicia medal, while H.H. Catholicos Vazken I granted him the Nerses Shnorhali medal. He received his final medal only several weeks before his death in his home (the General was already critically ill) from Archbishop Mesrob Ashjian, Prelate, on behalf of H.H. Aram I, Catholicos of the See of Cilicia. In all three cases the medals of honor were accompanied by encyclicals.

STINT IN WASHINGTON, DC

In 1957, during his stint in Washington, DC, General Karamanoukian met and in 1958 married Miss Hasmig

Meghrigian, a young Armenian woman living in the U.S., whose roots stretch back to Sassoon.

For several generations of Armenians living in the Middle East General Karamanoukian's name was legendary. He was a source of inspiration and pride. As far as the Arab people were concerned, he symbolized the further strengthening of ties between the Syrian and Armenian peoples.

On account of the tremendous instability within the Syrian government during the early 1960's, when one weak regime followed another, sometimes once every few months, General Karamanoukian decided to retire in 1964, at the age of 54, after having served for 32 years. His retirement was attended by all the honors of a high-ranking military officer. He had wished to remain strictly an officer, with no political aspirations whatsoever.

ALERT MIND, HEALTHY BODY

Inasmuch as the word "retirement" had no meaning for the prominent general with an alert mind and healthy body, he decided to pursue law courses first at St. Joseph University in Beirut and then at the Sorbonne University in Paris, from where he graduated with a LLD degree in International Law. His thesis was on "Foreigners and Military Service," based on sources found in the French state archives. A significant part of his thesis was devoted to the Armenian Legion in the French Army.

In the ensuing years, after he immigrated to the U.S., the General turned his Fort Lee (NJ) home into a chief of staff's headquarters, from where he would follow world affairs, developments in Armenia and life in the Diaspora. In particular, he used to keep track of what was happening in the life of each member of the Karamanoukian Family which had been scattered across the world, and maintain contact with his old comrades in arms. The newly independent Republic of Armenia and the evolution of events there were his main concerns in his last years. He kept his fingers on the pulse of Armenian life. He read, spoke and traveled. He often took trips to Europe, the Middle East, and Armenia. He had relatives, friends, and comrades in arms everywhere he went, not to mention unforgettable memories.

During his last years, when I enjoyed a close relationship with him, I witnessed how Armenia's independence, the struggle and war for Artsakh's independence made up part of his daily sustenance. Armenia meant everything to him. He went to Artsakh and visited the battle fronts. Although, General Karamanoukian was a man of few words, he couldn't help but display the excitement he felt as a military man the day when the Armenian Self Defense Forces captured Kelbajar. As I looked at the map, I could hear him exclaim in French over the phone, "Ooh la la, Ooh la la...."

LAST DAYS

General Karamanoukian, apparently foreseeing that his days were numbered, embarked on a final tour in September 1996. He went to Paris, then Armenia, Beirut, Aleppo and Damascus. He visited those who were still alive and the graves of those who had departed in the interim, particularly that of his brother, Levon, who had died recently. The son of a patriotic family, his brother Levon had repatriated to Armenia; today, his two sons hold important positions in the Armenian government [Shahen was the Chief-of-Staff of President Levon Der Bedrosian—now he is the Chief-of-Staff of the Prime Minister's Cabinet—while his brother Nerses is head of the financial affairs department of the Mother See in Etchmiadzin]. He was proud of their work and Armenia. While there, he decided to donate the medals of honor he had received to the State Museum of Armenia which he did.

Since he had many comrades in arms in Syria, he visited those still living and paid his respects to those having passed away. He even traveled to the distant town of Kordaha near Latakia, to pay his respects at the grave of the prematurely deceased son of Syrian President Hafiz el Assad, his former comrade in arms. That was the kind of man the General was; he respected the proper order of things, be it military or civil.

Upon his return, he was very tired and sick. He was like an injured eagle having fallen on the mountain top, his wings spread, one toward Armenia, the other toward Syria, his other fatherland. The general was injured with a fatal disease which, in medical terms, is called cancer. However, just as

Karamanoukian had arranged his entire life according to military law and order, so had he also dictated his will.

ORIGINAL WILL

That is what the general had wanted and that is how he drew up his will. He belonged to Armenia; at the same time, he belonged to Syria where he would strengthen the friendship between the Armenian and Syrian peoples through his past service and symbolic presence. Consequently, he made an unorthodox decision: to be cremated and have his ashes divided into two parts. Half to be buried in Armenia. The other half to be buried in Aleppo, Syria, where his parents and comrades in arms are buried. A land, a country, to which the Armenian people owe so much.

During my adolescent and young days, the name Karamanoukian was already legendary. It was said about him that he made such accurate mental calculations involving the artillery that their target would be struck without fail, even if the latter were not visible.

It so happened, through a stroke of fate, that I was to enjoy a close association with General Karamanoukian in New Jersey through frequent mutual visits and get-togethers. His presence among us was a pleasure and a privilege. I had the opportunity to get to know him not only as a man who aspired to perfection but also as a social being who maintained strong ties with his friends and relatives. I saw in him a military man cast with strong patriotic ties, whose large heart nevertheless had its soft spots.

With his death, he thus returns to his mythical world and becomes immortal for us mortals. I am convinced that his remains, his will shall serve to strengthen patriotic feeling and, in Aleppo, the forging of closer fraternal links between the Armenian and Syrian peoples.

GARBIS KAZANDJIAN

(*Published in the January 11, 1997 issue of "The Armenian Reporter International"*)

BIOGRAPHY OF HASMIG KARAMANOUKIAN AUTHOR OF THIS BOOK

Hasmig Karamanoukian is the sixth child of her parents Meguerditch and Yacout Meghrigian.

Both her grand fathers and her father were merchants and landlords in Sassoun, Armenia.

Except for her parents, all the numerous members of the family became victims of the Armenian genocide of 1915.

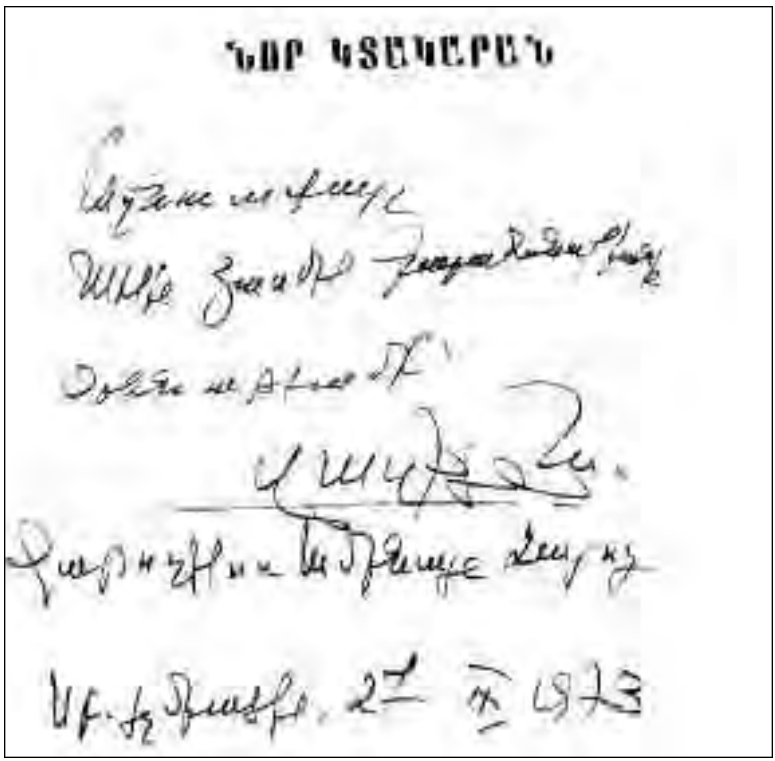

Թանկագին գանձ մը երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն Տկն. Յասմիկ Գարամանուկեանին:

Ջօրավարն ու Տկն. Յասմիկը ամէն անգամ իրենց Հայաստան այցելութեան կը հանդիպէին Ս. Էջմիածին՝ աջահամբոյր տալու Վեհափառ Հայրապետին, որ ի յիշատակ իրենց ջերմ սիրոյն՝ Տիկին Գարամանուկեանին նուիրած է 1969-ին Ս. Էջմիածնի մէջ հրատարակուած Նոր Կտակարան մը, մակագրելով գայն:

Տկն. Գարամանուկեան այս Աւետարանը կը պահէ որպէս թանկագին գանձ ու յիշատակ:

During the First World War the family lived in Aleppo, Syria; then moved to Beirut, Lebanon, where little Hasmig attended kindergarten, and in 1925, the family moved to Paris, France. In 1934 finally they settled in New York, NY, USA.

In 1958, she was married to General Aram Karamanoukian and followed her husband wherever he had to go. Also they traveled extensively as tourists.

Since early childhood, painting was her main hobby which she pursued during her years in Paris, when the General was working on his Doctor's Degree of International Law at the Sorbonne University in Paris, France.

She speaks fluently Armenian, French, English, and understands German, Arabic, and Turkish.

At present her last wishes are to write the memoirs of her husband, and to renovate a school in "Nor Aintab," Armenia, in memory of General Aram Karamanoukian, who brought honor to his family and his people.

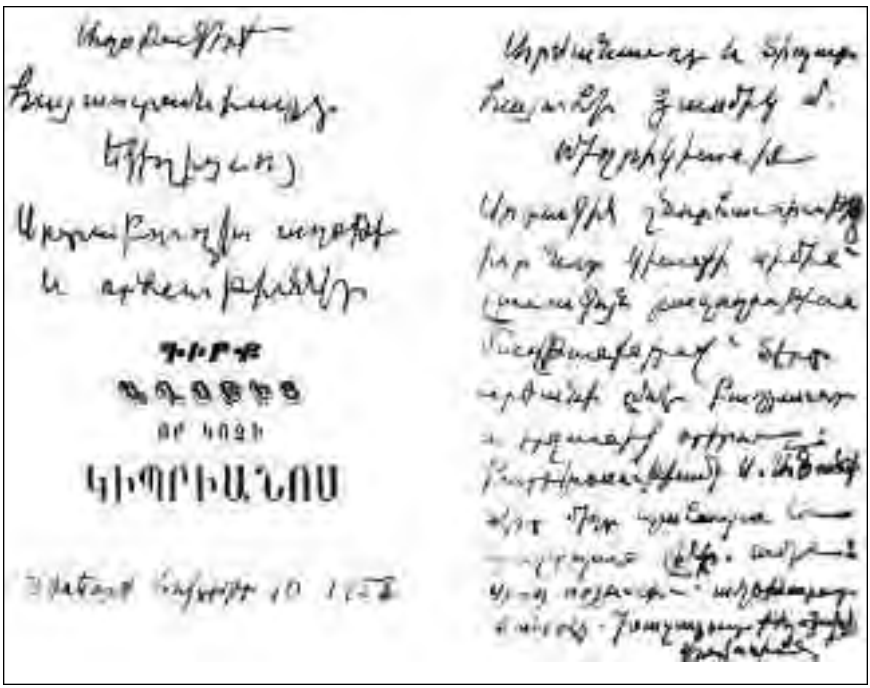

Ա. ՄԱՍ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ

Յասմիկ Գարամանուկեան

ՓՈԽԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

Այս գրութիւնը նուիրուած է ամուսնոյս՝ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի կեանքին։ Թէ ինչո՞ւ այս տողերը։ Պարզապէս՝ արդար և օգտակար գործ մը կատարած ըլլալու համար։ Արդա՛ր՝ քանզի Զօրավարը պէտք եղածին չափ ճանչցուած չէ իր բոլոր յատկութիւններով և գործունէութեամբ, հակառակ անոր որ իր անունը ծանօթ է ո՛չ միայն Սուրիոյ և Լիբանանի հայութեան, այլ նաև ամէն տեղ հայ սփիւռքի մէջ, և նոյնիսկ Հայաստան։ Օգտակա՛ր՝ քանզի իր կեանքը կրնայ օրինակ ծառայել հայ երիտասարդներու։ Օրինակելի կեանք մը ապրեցաւ ան մինչև վերջ. պարզ, համեստ, սակայն տարիներու չարք մը՝ անխոնջ աշխատանքի, պողպատէ կամքի, ազգասիրութեան։

Հակառակ տարիներէ ի վեր ունեցած փափաքիս, երէկ այսօր միայն —25 Յունիս 1974-ին— կը սկսիմ թուղթին յանձնել այս տողերը, պատճառը Պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթի 4 Յունիս 1974 թուակիր համարին մէջ Տոքթ. Ա. Խաչատուրեանի ստորագրած գրութիւնն է Զօրավարին մասին։

Արդարև, յարգելի բժիշկը հարց կու տայ. «Ո՞ր խօսնակը պատմել պիտի տայ մերինին՝ իր ինքնակենսագրութիւնը», և կ'աւելցնէ. «Անոր արժանիքը ձեռնհասօրէն վեր առնելու համար, լոյս ընծայելու է մենագրութիւն մը, որուն ընթերցումը խիստ հրահանգիչ և չահեկան պիտի ըլլայ մեր արդի արծուաբիբ երիտասարդութեան համար»։ Տոքթ. Խաչատուրեանի այս տողերն են որ գիս մղեցին Զօրավարին մասին գրելու։

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

Թերևս ընթերցողներէն ոմանք յուսախաբ ըլլան՝ կարծելով գտնել այս էջերուն մէջ զգայացունց բաներ, քաղաքական ու զինուորական գաղտնիքներ, քանի որ Զօրավարը իր վարած պատասխանատու պաշտօններուն պատճառաւ շատ բա-

ներ գիտէր Երկրորդ Ընդհանուր Պատերազմի վերջաւորութենէն յետոյ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ պատահած դէպքերէն։

Այդ մասին պիտի չգրեմ, որովհետեւ տեղեկութիւն չունիմ։ Ջօրաւարը, ինչպէս պիտի տեսնենք այս գրութեան մէջ, չատ քիչ կը խօսէր իր անձին մասին, նոյնիսկ այնպիսի հասարակ հարցերու մասին՝ որոնց հանրութիւնը ծանօթ էր։ Նաեւ՝ ոչի՛նչ այնպիսի հարցերու մասին, որոնք հանրութեան առջեւ արծարծուած կամ արծարծուելիք բաներ չէին։

Գրութիւնս պիտի պարունակէ Ջօրաւարին նկարագրին ցայտուն գիծերը եւ հակիրճ կենսագրութիւնը, այն չափով որ ես կարողացայ գինք ճանչնալ 38 տարիներու մեր կենակցութեան ընթացքին։

Ի՞ՆՉ ԵՆ ԳՐՈՒԹԵԱՆՍ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Նա՛խ, ամուսնանալէս ի վեր (38 տարիներ պատիւը ունեցած եմ իր կողակիցը ըլլալու) ականատեսի ծանօթութիւններս եւ իրմէ լսածներս։

Ինչ կը վերաբերի Ջօրաւարէն լսածներուս, չատ ճոխ չեն, որովհետեւ իր մասին խօսիլ չէր սիրեր։ Գրութեանս մէջ, հետեւաբար, մեր ամուսնութենէն յետոյ պատահած դէպքերու վերաբերեալ էջերը բնականօրէն աւելի մանրամասն պիտի ըլլան։

Լսածներս կու գան իր ընտանիքի անդամներէն։ Այս տեսակէտով չատ բան իմացայ մօրմէն, որ բոլոր մայրերու պէս կը սիրէր պատմել իր զաւակին մասին։ Ջօրաւարին եղբայրները եւ քոյրերը, ինչպէս նաեւ անոնց զաւակներն ալ կը սիրէին խօսիլ իր մասին, սակայն իր բացակայութեան։

Իր բարեկամներէն եւ մասնաւորաբար պաշտօնակիցներէն լսածներս ալ չատ օգտակար եղան. չատ կը յարգէին գինք այս վերջիններս, եւ երբ Հալէպ այցելէին անոնք, կամ Ջօրաւարը իր ճամբորդութեանց ընթացքին հանդիպէր անոնցմէ մէկուն, բնականաբար խօսք կը ղառնար անցեալի իրենց պաշտօնավարութեան մասին։ Կը վերակոչէին պատահարներ, որոնք յաճախ նորութիւն կ՚ըլլային ինծի համար։ Եւ երբ Ջօրաւարին գործունէութեան մասին իր ընկերները կ՚արտայայտուէին՝

ըսելով. «Կը յիշե՞ս երբ ասանկ ըրինք...», կը բաւականանար հաւանութիւն յայտնելով կամ փոքր սրբագրութիւն մը կատարելով։

Թերթերու մէջ գրութիւններ նոյնպէս աղբիւր եղան։ Կան իր մասին գրութիւններ, թէև ո՛չ ամբողջական։ Ասոր ալ պատասխանատուն Զօրավարն էր, որովհետև կը մերժէր որ իր մասին գրեն։ տարբեր հոսանքներու պատկանող հայերէն թերթերու մէջ հրատարակուած գրութիւնները իր ընտանիքի անդամներէն քաղուած տեղեկութիւններ են՝ յաճախ անկատար, երբեմն ալ սխալ։ Զօրավարը չէր պահած այդ թերթերու կտրօնները։ Եղբայրը՝ Լևոն, հաւաքած էր զանոնք և ինծի յանձնեց, երբ 1965–ին հայրենիք ներգաղթեց։ Այդ թուականէն սկսեալ կը պահեմ ձեռքս հասած գրութիւնները։

Զօրավարը ունէր յուշատետրեր, սակայն հոն կատարուած արձանագրութիւնները կրնան ծառայել միայն թուականներ ճշդելու համար, որովհետև բացայայտ չեն այդ նօթերը։ Օրինակ, արձանագրած է. «Ընդունուեցայ Հանրապետութեան նախագահէն» (թէ ինչո՞ւ համար՝ ո՛չ մէկ ծանօթութիւն). կամ՝ «Անուանուեցայ Գնդապետ», ևլն.։

Կան նաև պաշտօնական գրութիւններու օրինակներ իր զինուորական կեանքին վերաբերեալ՝ պաշտօնի անուանում, աստիճանի բարձրացում, չքանշաններու տուչութիւն և այլ պարագաներ, որոնք Զօրավարը թղթածրարի մը մէջ պահած էր։

Աչխատանքիս երկար ամիսներու տևողութեան, ամէն անգամ երբ ուզեցի գրել դէպքի մը կամ հարցի մը մասին, Զօրավարին հետ իմ առօրեայ խօսակցութեան ընթացքին կ'արծարծէի տուեալ հարցը՝ աւելի լուսաբանուելու համար։ Այսպիսով, առանց զգացնելու քաղած տեղեկութիւններովս՝ գրութիւնս ստացաւ աւելի ճշգրիտ և ամբողջական բնոյթ։

ՅԱՄԻԿ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

— Ա. ՄԱՍ —

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՆԿԱՐԱԳՐԻՆ ՅԱՏԿԱՆՇԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐԸ

Տալէ առաջ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի կենսագրութիւնը, պիտի փորձեմ տալ իր նկարագրին յատկանշական գիծերը։ Եթէ ուզէինք բառով մը ներկայացնել զօրավարը, պիտի ըսէինք թէ պարտաճանաչ մէկն էր ան։ այսինքն՝ ունէր գիտակցութիւնը մարդու մը բոլոր պարտականութեանց իբր անհատ և իբր անդամ ընտանիքի մը և ազգի մը։ Անձ մը, որ իր կարելին կ'ընէր իր պարտականութիւնները իրագործելու համար։

Բնութիւնը Զօրավարը օժտած էր լաւ յատկութիւններով, զորս ինք մշակելով՝ ատակ դարձած էր իր պարտականութիւնները լիուլի կատարելու։

Առնենք այդ յատկութիւններէն մի քանին։

Առաջին կարգին կու գար համեստութիւնը։ Անկարելի է երևակայել աւելի համեստ ոևէ անձ։ Ան չէր անոնցմէ, որոնք գովասանքէ, պատիւէ փախուստ տալու արտաքին երևոյթին տակ իրենց կարելին կ'ընեն որ միշտ փառաբանուին։ Կը բարևէր, կը խօսէր, կ'ընդունէր ամենահասարակ մահկանացուն՝ առանց որևէ ձևակերպութեան։ Հանրային վայրերու մէջ կը խորչէր պատուոյ աթոռներէ։ Չէր սիրեր խօսիլ իր անձին մասին և չէր ախորժեր իր մասին եղած գովասանքներէ՝ ըլլային բերանացի թէ գրաւոր։ Ամէն անգամ որ իր գովեստը կ'ընէին, կը կարմրէր հին օրերու դեռատի օրիորդներու պէս. բան մը՝ որ գիս կը զարմացնէր սկիզբները։ Չէի կրնար հասկնալ որ մարդ մը կրնար այդքան համեստ ըլլալ, մա՛նաւանդ՝ իրեն նման բարձրաստիճան զինուորական մը։

Երբ իր ներկայութեան իր մասին կը խօսուէր, հանդարտօրէն կը դիտէի իր երեսին կարմրիլը և քիչ մը ջղային կերպով գլխուն հակիլը դէպի վար, կարծէք թէ յանցանքի վրայ բռնուած ըլլար այդ վայրկեանին։

Զօրավարը մօտէն ճանչցողները լաւ գիտէին իր նկարագրին այդ կողմը։

Գրուբեանս երկրորդ մասին մէջ պիտի անդրադառնամ 1941-ին Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ անգլիացիներու և ֆրանսական Վիշիական ուժերու միջև մղուող կռիւներու ընթացքին իր մասնակցութեան։ Այնատեն տեղակալ՝ Զօրավարը իր խիզախ և արդիւնաւոր գործունէութեան համար արժանացաւ յիշատակութեան (citation), *որուն կ'ընկերանար ֆրանսական Պատերազմական Խաչը* (croix de guerre)։

Այսպէս կը կարդանք յիշատակութեան մէջ. «Իսկական սպայ, որուն անդորրութիւնը և պաղարիւնութիւնը կրակի տակ կը հաւասարին միայն իր համեստութեան»։ (Officier autochtone d'un calme et d'un sang froid au feu qui n'ont égal que sa modestie.)

Ձիչեմ նաև Տոքթ. Խաչատուրեանի վերը ակնարկուած յօդուածին հետևեալ բառերը. «Թող ներէ ինծի որ համեստ չգտնուիմ վիրաւորելու գնով իր համեստութիւնը»։

Բայց ըսածս պէտք չէ սխալ հասկցուի. Զօրավարին համեստութիւնը կեղծ չէր և չէ՛ր համեստութիւնը տկարներու, երկչոտներու, անյաջողներու. այլ՝ համեստութի՛ւնը իր կարողութեանց և իր արժանիքներուն գիտակից անհատի մը։ Դեռատի աղջկայ մը պէս կարմրող և մեծարանքներէ խուսափող այս անձը երբեք չէ ձգած որ «իր ոտքին վրայ քալեն», ինչպէս կ'ըսեն ֆրանսացիք։ Լսած եմ իր ընկերներէն, որ պաշտօնի վրայ եղած ատեն, ըլլա՛յ ֆրանսական հոգատարութեան չրջանին, ըլլա՛յ Սուրիոյ անկախութենէն ետք, միշտ տէր եղած է իր իրաւասութեանց և յարգել տուած է զանոնք, ինչ որ դիւրին բան չէր՝ եթէ նկատի առնենք երկրին մէջ տիրող պայմանները։

Չէր քաշուեր հարկ եղած դիտողութիւնները ընելու՝ երբ մէկը իրեն հանդէպ անպատշաճ արարքի մը մէջ գտնուէր, մա՛նաւանդ երբ դիմացինը հեղինակաւոր անձ մը ըլլար։ Պիտի յիշեմ երկու դէպքեր, որոնք տեղի ունեցան մեր ամուսնութենէն ետք (որովհետև վկայ եղած եմ անոնց), և որոնք ցոյց կու տան թէ Զօրավարը տկար համեստ մը չէր։

1964 *թուականին Եւրոպա և Միացեալ Նահանգներ ճամբորդութիւն մը պիտի ընէինք։ Զօրավարին մեկնումին համար վարչապետին կողմէ պաշտօնագիր մը պէտք է ստորագրուէր։ Մեր մեկնումին օրերը մօտեցած էին, սակայն դեռ սպասուած*

թուղթը չէինք ստացած։ Օր մը հանդիպեցաւ վարչապետին դրասենեակը։ Վերջինը բացակայ ըլլալուն, անոր ընդհանուր քարտուղարին ըսաւ. «Հաճեցէք ըսել Պրն. Վարչապետին որ Ջօրաւար Գարամանուկեանը կը զարմանայ որ իր թուղթին ստորագրութիւնը այսքան կ'ուշանայ»։ Հետևեալ առաւօտ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը եկաւ անձամբ Ջօրաւարին յանձնելու ստորագրուած արտօնագիրը։

Միւս դէպքը պատահեցաւ հայկական չրջանակի մէջ, մի քանի տարի ետք։ Հ.Բ.Ը.Միութեան այդ ժամանակներու ընդհանուր տնօրէնը փոխելու հարց մը կար՝ յիշեալին յառաջացած տարիքին պատճառաւ։ Կարգ մը անձեր Ջօրաւարը յարմար տեսած էին այդ պաշտօնին համար՝ նկատի առնելով իր կարողութիւնները և վարչական գործերու վերաբերեալ բանակի մէջ իր ձեռք ձգած փորձառութիւնը։ Դիմեցին իրեն՝ իմանալու համար թէ կ'ուզէ՞ր այդ պաշտօնը ստանձնել։ Ցօժարեցաւ մի միայն ազգօգուտ արարք մը կատարելու համար, որովհետև պէտք չունէր այդ պաշտօնի եկամուտին կամ պատիւին։ Ցիչեալ անձերէն մին գրեց այս մասին Հ.Բ.Ը. Միութեան նախագահին, որ ուզեց որ Ջօրաւարը գրաւոր ծանօթութիւններ տայ իր անձին մասին և յայտնէ իր թեկնածուութիւնը։ Ջօրաւարը գրեց հարկ եղածը։ Անցաւ ժամանակ։ Ջօրաւարը նախագահէն դրական կամ ժխտական պատասխան չստացաւ, ինչ որ իրեն ենթադրել տուաւ որ հարցը ուսումնասիրուելու վրայ է։ Սակայն երբ օր մը պատահաբար իմացաւ ընդհանուր տնօրէնի պաշտօնին վրայ անձի մը նչանակումին մասին, նամակով մը քաղաքավար և սակայն խիստ չեչտով դիտել տուաւ Հ.Բ.Ը.Միութեան նախագահին, որ իր վարուելակերպը պատչաճ չէր։ Այդպիսի միութեան մը նախագահը իր իսկ փափաքին վրայ զօրավարի մը կողմէ ուղարկուած գրութիւն մը պէտք չէ առանց պատասխանի ձգէր։ Նախագահը ջանաց գրութեամբ մը ինքզինք արդարացնել։

Ջօրաւարին նկարագրի գիծերէն էր նաև բարութիւնը։ Հաւանաբար պիտի հարցուի. «Ի՞նչպէս թէ բարի. այս մարդը բոլորին ծանօթ է իբրև ամենախիստ, ամենապահանջկոտ սպան սուրիական բանակին»։ Այո, Ջօրաւարը է՛ր երկուքը միասին։ Սակայն ան երկու տարբեր, հակոտնեայ նկարագիրներու տէր

չէր՝ երբեմն բարի և երբեմն ալ խիստ։ Այլ՝ բարի էր և խիստ միևնոյն ժամանակ։ Այս երկու յատկութիւնները իր մէջ լրացուցիչ էին։ Ոչ միայն կամաւոր կերպով չարիք չէր հասցուցած ոևէ անձի իր կեանքի ընթացքին, այլև իր կարելիութեան սահմաններուն մէջ ջանացած էր միշտ օգտակար ըլլալ ուրիշներուն՝ նիւթապէս և բարոյապէս։ Իրեն դիմողները ձեռնունայն չէին դարձած երբեք։ Իր խորհուրդները և աջակցութիւնը չէր զլանար, և յաճախ, երբ տեղեակ դառնար մէկու մը կարիքին, ի՛նք ընդառաջ կ՚երթար անոր։ Մեր ամուսնութենէն ետք քանիցս ներկայ եղած եմ Զօրավարին հանդէպ երախտագիտութեան արտայայտութեանց՝ անցեալին իր ըրած բարիքներուն համար։ Եւ քանի որ համեստ էր, քիչեր տեղեակ եղած են իր բարեսիրութիւններուն։

Շատեր ունէին այն կարծիքը, որ Զօրավարը դիւրամատչելի մէկը չէր։ Իր բարութիւնը գինք սիրելի դարձուցած էր գինք ճանչցողներուն։ Լսած եմ որ գինուորները գինք պաշտելու չափ սիրած են, որովհետև իր տևական մտահոգութիւնը եղած էր անոնց բարօրութիւնը։ Իրեն Ապու Ակոբ (Յակոբի հայր) փաղաքչական անունը տուած էին՝ ըստ արաբական սովորութեան, որ մէկը ընտանեբար կոչել կու տայ իր հօր անունին աւելցնելով «Ապու» բառը, քանզի ընդունուած է որ անձ մը իր անդրանիկ մանչին իր հօրը անունը տայ (Զօրավարին հօրը անունը Յակոբ էր)։ Նոյն այդ գինուորները գիտէին որ իրենց պարտականութիւնները պէտք էր լաւ կատարէին, որովհետև Զօրավարը թէև բարի էր, բայց թերացումները անպատիժ չէր ձգեր։ Շատ խստապահանջ էր ան պարտականութեանց լիուլի կատարման տեսակէտէն։ Ուստի չատ հեշտ չէր իրեն հետ ապրիլ։ Սակայն քանի որ չարութիւնը երբեք մղիչ ուժ մը չէր իրեն համար, այլ՝ ընդհակառակը՝ ինք իր անձին հանդէպ ունեցած խստապահանջութեան պատճառաւ, մարդիկ կը նախընտրէին իրեն պէս մէկու մը հետ գործ ունենալ։ Իր հրամանին տակ երկար աւտեն պաշտօնավարած հրետանիի Զօրավար Ֆիլիփ Սավայային, որուն յաճախ հանդիպելու առիթ ունեցած եմ, օր մը հարցուցի թէ ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ Զօրավարին պէս պահանջկոտ անձի մը հետ տարիներ գործակցած ըլլալով հանդերձ այսքան սիրով և յարգանքով կ՚արտայայտուի իր մասին, կարծէք հրեշտակի մը հետ

աչխատած ըլլար։ Պատասխանեց. «Այո՛, պահանջկոտ էր և չա՛տ, սակայն ինք կու տար օրինակը պարտաճանաչութեան։ Յետոյ, բարի ըլլալուն՝ արդար էր թէ՛ իր վարձատրութեանց և թէ՛ իր պատիժներուն մէջ։ Աւելցուցէք ասոր վրայ որ իր գործը լաւ գիտէր։ Ան բացառիկ կարողութեամբ հրետանիի սպայ մըն էր, մի՛չտ տեղեակ նորութիւններուն։ Զինուորական վերին իշխանութեանց հանդէպ յարգալիր էր, սակայն ունէր քաջութիւնը անոնց դիտել տալու ինչ որ կը կարծէր թէ սխալ էր։ Ահա՛ այսպիսի պետ մըն էր Զօրավարը, և ահա՛ թէ ինչո՛ւ կը յարգէինք և կը սիրէինք զինք»։

Զօրավարին միւս յատկութիւնը աչխատասիրութիւնն էր։ Անխոնջ աչխատող մըն էր ան. եղած էր մի՛չտ։ Մայրը կ՚ըսէր թէ մանկութեան օրերէն սկսեալ չէր յիչեր վայրկեան մը խակ անոր անգործ կեցալը։ Ուչիմ ըլլալով, դիւրութեամբ կ՚իւրացնէր բան մը. սակայն չէր գոհանար հարևանցի աչխատանքով. իր ըրածը կ՚ենթարկէր վերատեսութեան՝ ապահով ըլլալու համար։ Մեր ամուսնութենէն ետք զինք քնաւ անգբաղ չեմ տեսած։ Կը կարդար չարունակ, ուսումնասիրողի մը պէս կը նօթագրէր կարդացածը՝ երբ կը հանդիպէր բառի մը, անձի կամ վայրի անունի մը, որ անծանօթ էր իրեն։ Իսկոյն կը բանար բառարանը կամ համայնագիտարանը։ Երբ ընթերցումէ մը յոգնէր, ձեռային աչխատանքով կը զբաղէր, գիրքերը կը դասաւորէր, տան մէջ նորոգութիւն մը կ՚ընէր։ Կեանքի վերջին չրջանին սկսած էր նաև նկարել։

Արագ և սակայն մէթոտիկ աչխատող մըն էր ան։

Երբ իրաւագիտութեան տոքթորայի աւարտաճառը կը գրէր ան Փարիզ, առնուած նօթերու, լուսապատճէններու (photocopy) էջերուն մէջ չէր կորսուեր։ Ամէն ինչ լաւ դասաւորած կ՚ըլլար։ Առանց վարանումի կը բանար այն թղթածրարը կամ նօթատետրը, ուր կը գտնուէր իրեն պէտք եղած գրութիւնը։

Իր գրածները կամ չինած բաները կը սրբագրէր և երբեմն կը վերակսէր բոլորովին։ Աւարտաճառին մէջ կան էջեր, զորս հինգ անգամ մեքենագրած եմ։ Աչխատանքի կը վերակսէր իր պրպտումներուն մէջ ձեռք բերած նոր ծանօթութիւններու լոյսին տակ։ Կ՚ուզէր որ իր բոլոր ըրածները

կատարեալ ըլլան։ «Քո լաւագոյնը ըրէ՛» առածը կարծէք նշանաբան ըրած էր իրեն։

Պողպատեայ կամք մը կ՚ընկերանար իր աչխատասիրութեան, և այս պատճառաւ իր առջև եղած դժուարութիւններն ու անյաջողութիւնները զինք չէին մատներ յուսահատութեան. ընդհակառակը, կարծէք խթան կ՚ըլլային որ յարատևէ իր ճեռնարկին մէջ։

Պատմեմ դրուագ մը։ 1963 թուականի աչնան, Զօրավարը արձանագրուեցաւ Պէյրութի Ֆրանսական Համալսարանի իրաւագիտութեան բաժանմունքը։ Պատահեցաւ որ տարեչրջանի դլխաւոր քննութեանց մէջ անհրաժեչտ միջինը չունենայ։ Այդ օրերուն ան կը վարէր իր քեռայրին Դամասկոսի առևտրական տան տնօրինութիւնը, որ իրմէ չատ ժամանակ կը խլէր՝ ի վնաս իր քննութիւններու պատրաստութեան։ Զօրավարին մայրն ու ես ուրախացանք այս ձախողութենէն։ Երկուքս ալ նկատի առնելով իր տարիքը (54 տարեկան այդ օրերուն) և առողջութիւնը՝ չատ գոհ չէինք որ համալսարանի դասընթացքներուն հետևելով աւելի պիտի յոգնէր։ Կարծեցինք որ ինք, յուսալքուած արդիւնքէն, պիտի հրաժարէր իրաւագիտութենէն։ Սակայն տեսանք թէ Զօրավարը պէտք եղածին չափ լաւ չէինք ճանչցած։ Ձախողութիւնը ազդած էր իրեն։ «Կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով քննութեան մը մէջ ձախողելուս՝ ասիկա ինծի չատ տաժանելի է», ըսաւ ան և փոխանակ յուսահատելու՝ 1964-ի աչնան դարձեալ արձանագրուեցաւ համալսարան։ 1968-ին պատուով լրացուց դասընթացքները և ստացաւ Իրաւագիտութեան Licence*-ի վկայական։*

Աւելցնեմ որ նոյն տարուան փետրուարէն մինչև Մայիս, ողնայարի ճողուածքի (hernie) *հետևանքով ան ամիսներով անկողին մնաց։ Նոյնիսկ ճաչերը կռնակի վրայ պառկած կ՚ուտէր։ Եւ սակայն այդ վիճակով իսկ պատրաստեց քննութիւնները և կէս մը առողջացած՝ մասնակցեցաւ քննութեանց և յաջողեցաւ։ Պէտք է ընդունիլ որ ասիկա զօրաւոր կամքի մը արտայայտութիւնն է։*

Եթէ Զօրավարը ունէր իմացական, հոգեկան և մարմնական կարգ մը յատկութիւններ, որոնք օգնած էին իրեն իր կեանքի ընթացքին, ինչպէս՝ ուչիմութիւն, արագ հակազ-

դեցուրթիւն (reflex), *ստեղծագործ երևակայութիւն, նախաճեռնարկ ոգի, դէպքերու վրայ պատշաճ և արագ ներգործութիւն, պատասխանատուութեան զգացում, և՛ն., ապա զօրաւոր կամքի մը միացած աշխատասիրութիւնը կարևորագոյն ազդակը եղած էր կեանքի մէջ իր յաջողութեան։*

Զօրավարը քալ անձ մըն էր։ Եթէ այս յատկութիւնը կայանար միայն կռուի ընթացքին արտայայտուած արիասրտութեան մէջ, պիտի չարժէր խօսիլ այդ մասին, որովհետև կարելի չէ երևակայել իսկական զօրավար մը, որ քալ չըլլայ պատերազմի դաշտին վրայ։ Զօրավարին քալութիւնը ի յայտ կու գար իր ամէնօրեայ կեանքի ընթացքին։ Քալ էր ան ամէն տեսակ դժուարութեան դէմ. քալ՝ մարդոց ստորնութեան և չարասրտութեան դէմ. քալ՝ մանաւանդ կարծիքներու արտայայտութեան մէջ։ Իր ընկերներէն լսած եմ որ պատահած են դէպքեր, երբ շատեր չէին համարձակեր իրենց խորհածը ըսել, մինչդեռ Զօրավարը միշտ յանդգնութիւնը ունեցած է յայտնելու իր կարծիքը։ Նոյնն էր նաև բարեկամական և ընտանեկան չրջանակի մէջ։ Ինչ որ կը կարծէր թէ պէտք է ըսուի թերութիւն մը չտկելու, անախորժ եղելութեան մը առաջքը առնելու, անձի մը իրաւունքը ապահովելու համար, կ՚ըսէր քալաբար և անկեղծօրէն՝ առանց նկատի առնելու դիմացինին դիրքը և իր այդ վարմունքին հետևանքով վնաս կրելու հաւանականութիւնը։ Կարծիքի արտայայտութեան քալութիւնը պարտականութիւն կը նկատէր միշտ, մինչև իր կեանքին վերջը։

Իսկական ազգասէր մըն էր Զօրավարը։ Ան չէր այն անձերէն, որոնք ազգասիրութիւնը կը քարոզեն. այլ՝ է՛ր անոնցմէ, որոնք իրենց արարքներով ազգասէր կը հանդիսանան։ Մեր մօտ ազգասիրութիւնը կը փառաբանուի որպէս մեծ յատկութիւն. Զօրավարը զայն կը նկատէր ամենաբնական և տարրական պարտականութիւն մը։ Ան չէր կրնար ընդունիլ որ անձ մը չըլլայ ազգասէր ու ընտանեսէր։

Զօրավարը նաև սուրիացի ազգասէր էր։ Ան հարիւր տոկոսով սուրիացի կը զգար ինքզինք։ Ուրիշներու նման

միայն երախտագիտական զգացումներով չէ որ կապուած էր Սուրիոյ՝ այդ երկրին հայոց ընծայած ասպնջականութեան համար։ Այլ՝ ինքզինք կը նկատէր կատարեալ սուրիացի քաղաքացի. կը մտածէր ու կը գործէր որպէս պատուաւոր ու պարտաճանաչ քաղաքացի մը, որուն քաղաքացիութիւնը չէր հակասէր իր հայկական ազգասիրութեան։ Սուրիացիի և հայու հանգամանքները միաձուլուած էին իր մէջ և իր կեանքին օրինակով ցոյց տուաւ որ կարելի է լաւ սուրիացի և լաւ հայ ըլլալ միևնոյն ժամանակ։

Իր ազգասիրութեան ապացոյցը ան տուաւ իր բանակայինի ամէնօրեայ կեանքին մէջ։ Ընտրած էր պատասխանատու ասպարէզ մը, որ կը պահանջէր տևական զոհողութիւն։ Ան զոհուեցաւ սպայի իր պարտականութեանց կատարման համար։ Իր գունդերուն կազմութիւնը, անոնց գինուորական վարժութիւնը և բարոյական կրթութիւնը, իր ստորադասներուն բարօրութիւնը իր մչտական մտածումի առարկան եղած էին։ Այս բոլորին իրականացման համար տարած աշխատանքը և կրած հոգերը պատճառ եղած էին իր առողջութեան մեծապէս տկարացման։

Յիշեմ դէպք մը, որ կրնայ համարուիլ իր սուրիացիի ազգասիրութեան փաստերէն մին։ 1945-ին Սուրիոյ մէջ տեղի կ'ունենային ազատագրական կռիւներ հոգատար պետութեան դէմ։ Զօրավարը այդ ատեն հարիւրապետ էր և կը հետևէր Փարիզի Պատերազմական Բարձրագոյն Վարժարանի (Ecole Supérieure de Guerre) դասընթացքներուն։ Հոն իրեն կ'առաջարկուի մնալ ֆրանսական բանակին մէջ՝ աստիճանի անմիջական բարձրացման խոստումով։ Մինչ բնիկ կարգ մը սպաներ ֆրանսական ուժերուն միացած կը մեկնին երկրէն, ինք տարրական պարտք կը համարէ վերադառնալ Սուրիա և հոգուով ու սրտով մասնակցիլ սուրիական ազգային բանակի կազմութեան աշխատանքին։ Իր այս արարքը շատ լաւ պիտի գնահատուէր պետական կազմէն և ժողովուրդէն։ Պէտք չէ մտահաս ընել Զօրավարին վերադարձին կարևորութիւնը հայութեան տեսակէտէն, մանաւանդ եթէ նկատի առնենք որ մի քանի հայ սպաներ աններելի սխալը գործած էին ֆրանսական ուժերուն միանալով Սուրիայէն հեռանալու։

Գալով հայկական ազգասիրութեան, իր մտածելակերպն ու գործելակերպը հետեւեալ ձեւով կարելի է ներկայացնել.– Ըլլա՛լ երկրին տիպար քաղաքացի, սակայն միեւնոյն ժամանակ պահել իր հայութիւնը։ Իր այս համոզումին իբրեւ բնական հետեւանք, դէմ էր ան հայկական կուսակցութիւններու գոյութեան և գործունէութեան սփիւռքի մէջ։ Ըստ Զօրավարին, սփիւռքի մէջ ապրող հայուն քաղաքական գործունէութիւնը տեղական քաղաքականութիւնը պէտք է ըլլայ։ ուրեմն, քաղաքականութեամբ զբաղող հայ մը պէտք է գործէ երկրին մէջ գոյութիւն ունեցող տեղական կուսակցութիւններու շարքերուն մէջ։ Ազգապահպանման հարցը կուսակցական հարց չէ գաղթօճախներու մէջ, այլ՝ համազգային հարց մը, որով պէտք է զբաղի համազգային հանգամանք ունեցող որեւէ կազմակերպութիւն։ Կրթական, մարզական, գեղարուեստական, բարեգործական կազմակերպութիւններ պէ՛տք է ունենանք սփիւռքի մէջ, սակայն ո՛չ կուսակցութիւն։

Այս տեսակէտը ունենալուն համար, ոչ մէկ կուսակցութեան անդամակցած է ան՝ ըլլա՛յ զինուորական ասպարէզ մտնելէ առաջ, ըլլա՛յ անոր ընթացքին, և ըլլա՛յ հանգստեան կոչուելէ յետոյ։ Ունէր հայ կուսակցական ազգականներ ու բարեկամներ, որոնց հետ կ'ապրէր սիրալիր, սակայն առանց խուսաբեելու դիտել կու տար անոնց, երբ առիթը կը ներկայանար, ինչ որ իր կարծիքով սխալ էր անոնց գործունէութեան մէջ։ Ասիկա եղած էր իր հօրը վարուելակերպը, ինչպէս նաև իր երկու եղբայրներունը։ Գարամանուկեան ընտանիքը առանց կուսակցական մը իսկ տալու՝ տուած է լաւ հայեր, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ձեւով օգտակար եղած է իր ազգին։ Իր ընտանիքին մէջ հայ լեզուի և հայ եկեղեցւոյ հանդէպ գտնուած սէրը Զօրավարը իւրացուցած է մանկութեան օրերէն և անոր հաւատարիմ մնացած է մինչեւ վերջ։

1923–ին, երբ Հալէպի Հայկազեան Վարժարանէն չրջանաւարտ կ'ելլէր ան, կ'ըլլայ տարեվերջի չրջանաւարտից հանդէսին աւարտաճառ (անունը մեծ է, բայց իսկութեան մէջ եղածը չարադրութիւն մըն է) ընթերցող երկու աշակերտներէն մին։ Իր ընտրած նիւթն էր «Հայ Ազգին Գոյութեան Ազգակները», որոնք ըստ իրեն հայ լեզուն և եկեղեցին էին։ Զօրավարին մայրը պահած էր այդ գրութիւնը, որ պատանի

Արամ Գարամանուկեանը վերջացուցած էր հայ բանաստեղծին հետեւեալ տողերով.

Հայ ապրինք, եղբայրք, մարդկութեան մէջը,
Հայ կնքեր է մեզ պատմութեան էջը,
Հայ անուամբ զմեզ կ'ողջունէ երկինք,
Եղբայրք, հայ ապրինք, եղբայրք, հայ մեռնինք:

Ահաւասիկ այդ դրուխիւնը իր ամբողջութեամբ.–

Հայ Ազգին Գոյութեան Ազդակները

Աշխարհի վրայ շատ ազգեր եկած են ու գացած, այսօր անոնց անունները միայն պատմութեան էջերուն մէջ մնացած են: Հայ ազգն ալ հին, դարաւոր ազգ մըն է, Քրիստոսէ եօթը–ութը դարեր առաջ պետութիւն ունեցող ազգ մը: Հայ բանակներ պահելով պետական փառաւոր շրջաններ բոլորած ատեն, այսօրուայ քաղաքակիրթ աշխարհին տիրապետող Ամերիկան, Եւրոպան կը քնանայինխոր տգիտութեան խաւարին մէջ: Հայը կանուխ արթնցած ըլլալով աշխարհի քաղաքակրթութեան առաջնորդը ըլլալու կոչուած էր: Քանի քանի անգամներ իր քաղաքական անկախութիւնը կորսնցնելէ յետոյ, դարձեալ վերստացած է զայն, սակայն իր աշխարհագրական դիրքը զինք ստիպեց ընկրկիլ, իրարու յաջորդող բարբարոսական յարձակումներու առջև կորսնցուց իր թագն ու գահը, կորսնցուց իր բանակն ու զինուորը, ցրիւ ցրիւ սփռուեցաւ իր հայրենիքէն դուրս՝ օտար երկիրներ, և սակայն չկորսնցուց իր ինքնութիւնը. ուր որ գնաց կրեց իր ազգային դրոշմը, մնաց հայ:

Մեր ազգը կ'ապրի դարերէ ի վեր, կ'ապրի առանց հայրենիքի, կ'ապրի առանց բանակի, կ'ապրի զուլումներու, հալածանքներու, ջարդերու, արիւններու, արցունքներու մէջ..., մինչդեռ իր քաղաքական կեանքի ընկեր շատ մը ազգեր մեռա՜ն կորա՜ն. ո՞ւր է այսօր Բաբելոնի ժողովուրդը, ո՞ւր է Փիւնիկեցին, ո՞ւր է Ասորեստանցին: Մեր ազգը ապրած է ու պիտի ապրի տակաւին, քանի վառ պահէ իր գոյութիւնը ապահովող տարրերը:

Հայ լեզուն և հայ եկեղեցին, ահա հայութեան

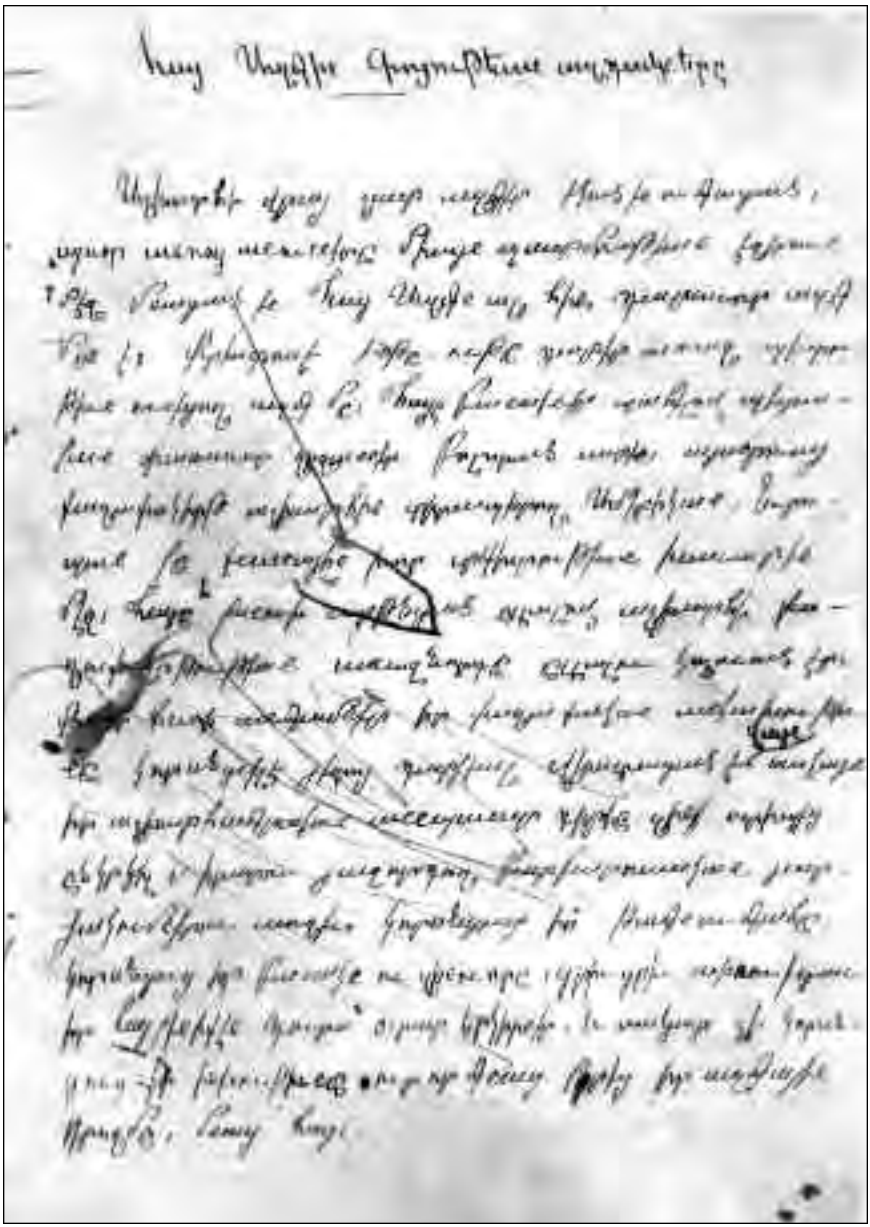

Ջօրավար Գարամանուկեանի «աւարտաճառ»ին առաջին էջին պատճէնը—1923:

Copy of General Karamanoukian's graduation address—1923.

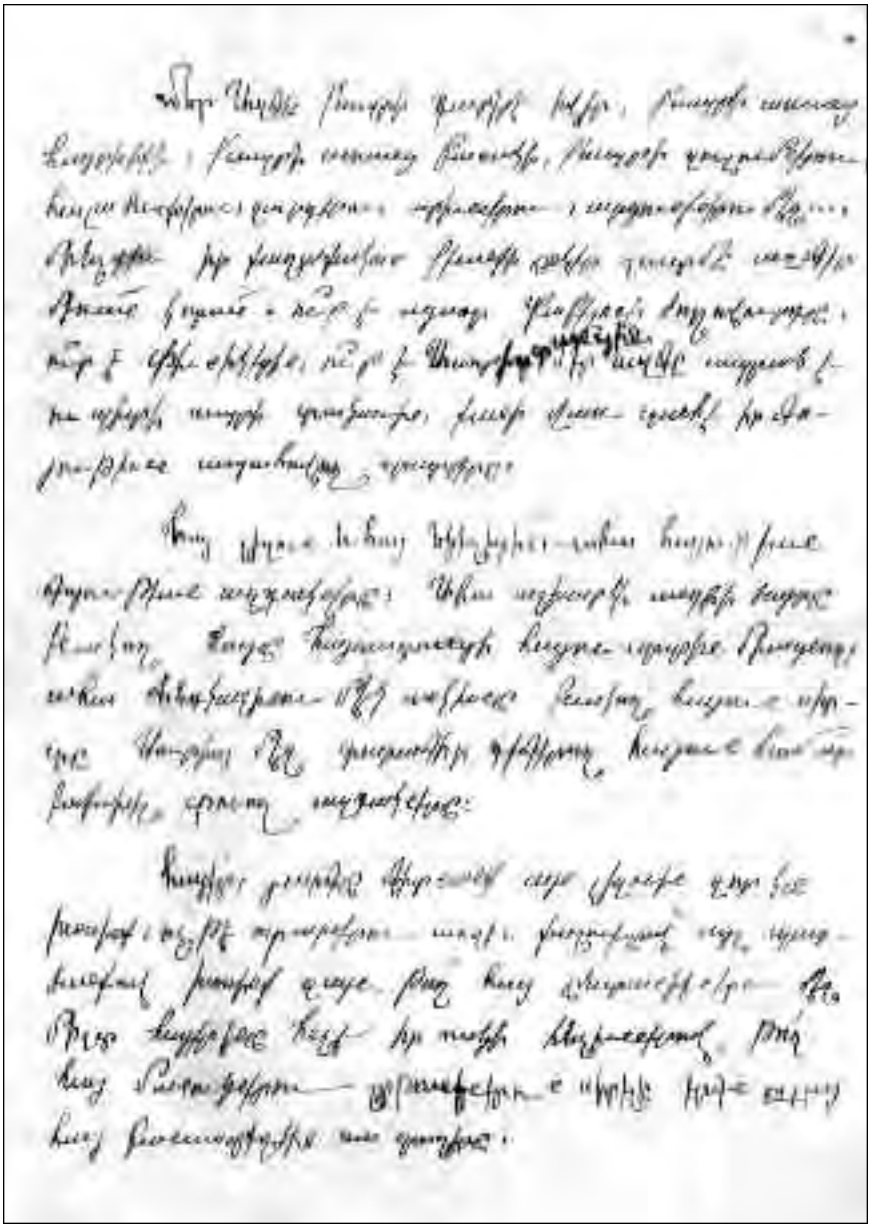

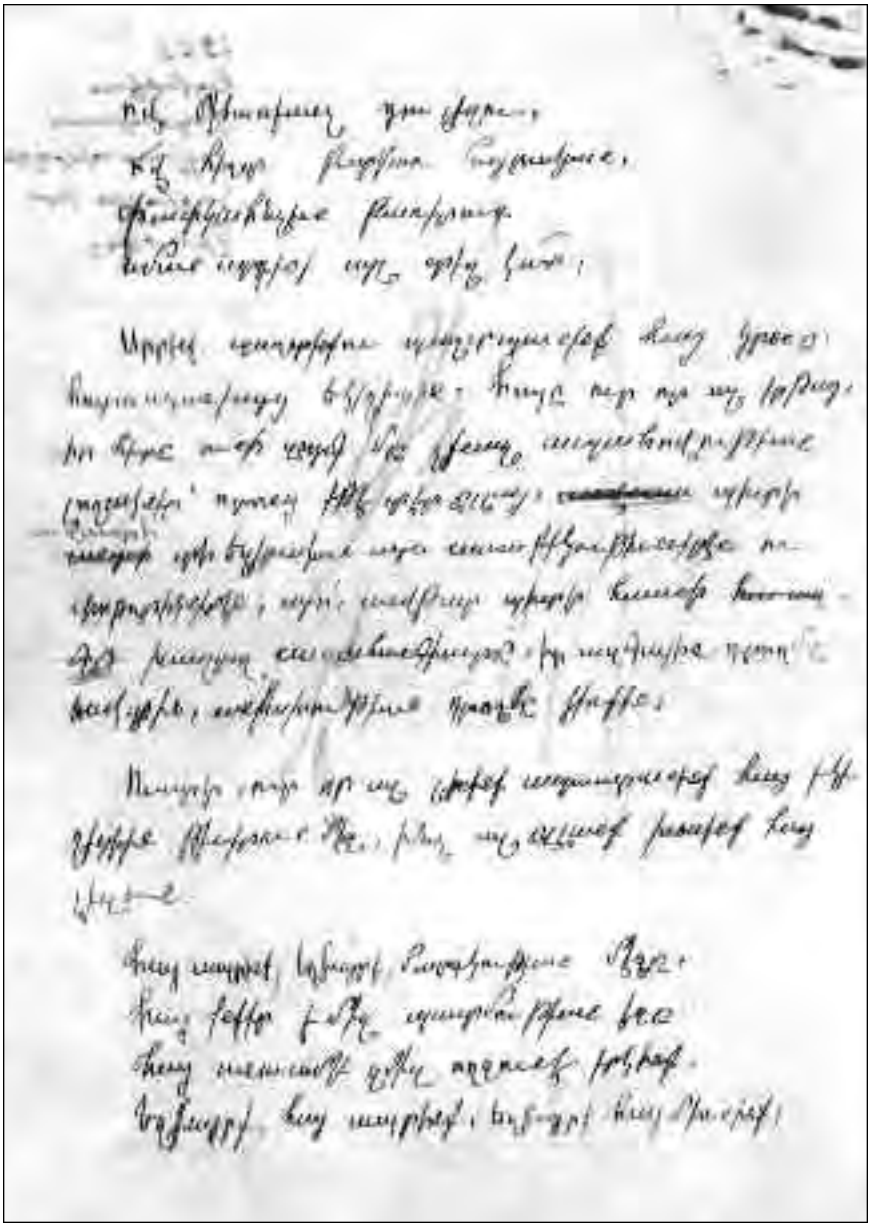

Զօրավար Գարամանուկեան և իր քոյրը՝ Ալիս (հետագային Տկն. Երուանդ Տէմիրճեան), իրենց վկայականներով—29 Ապրիլ 1923:
General Karamanoukian and his sister Alice (future Mrs. Yervant Demirdjian), with their diplomas—April 29, 1923.

գոյութեան ազդակները: Ահա աշխարհի անդիի ծայրը բնակող հայը Հայաստանի հայու սրտին միացնող, ահա Հնդկաչինի մէկ անկիւնը բնակող հայուն սիրտը Սուրիոյ մէջ տարագիր դեգերող հայուն համար բաբախել տուող ազդակները:

Հայե՛ր, յարգը գիտնանք այն լեզուին զոր կը խօսինք, ոչ թէ օտարներու առջև քաշուելով այլ պարծանքով խօսինք զայն, թո՛ղ հայ ընտանիքներու մէջ միշտ հայերէնը հնչէ իր ոսկի հնչիւններով, թո՛ղ հայ մանուկներու շրթունքներուն սիրելի երգն ըլլայ հայ բանաստեղծին սա տողերը.

Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու,
Ո՛վ հեշտ բարբառ մայրական,

Փափկահինչիւն բառերուդ
Նման արդեօք այլ տեղ կա՞ն:

Սիրենք, պաշտենք ու պաշտպանենք հայ կրօնը, Հայաստանեայց եկեղեցին: Հայը ուր որ ալ երթայ, իր հետը ունի զոյգ մը չքնաղ ապահովութեան լողակներ՝ որոնց եթէ տէր ըլլայ, պիտի ազատի տիեզերական այս նաւաբեկութիւններէն ու փոթորիկներէն, այո՛, անվթար պիտի հասնի հայ ազգը խաղաղ նաւահանգիստը, իր ազգային դրոշմը ճակտին, անկախութեան դրօշ մը ձեռքին:

Ուստի, ուր որ ալ լինինք ապաստանինք հայ եկեղեցիին թևերուն մէջ, ինչ ալ ըլլանք խօսինք հայ լեզուն:

Հայ ապրինք, եղբայրք, մարդկութեան մէջը,
Հայ կնքեր է մեզ պատմութեան էջը,
Հայ անուամբ զմեզ կ'ողջունէ երկինք,
Եղբայրք, հայ ապրինք, եղբայրք, հայ մեռնինք:

Ջօրավարին ազգասիրութեան կարևոր արտայայտութիւնը, ըստ իս, անոր սուրիական բանակին մէջ ստացած դիրքն է: Իբրև արդիւնք իր անձնուէր և օգտաչատ գործունէութեան, որ այնքան սուղ արժած է իր առողջութեան, սուրիահայութեան ապահովելով զօրավար մը: Հրամանատարը երկրին հրետանիին՝ Ջօրավար Գարամանուկեան, հայութեան ծառայեց ցոյց տալով արաբ ժողովուրդին որ իր ազգակիցները օգտակար և հաւատարիմ քաղաքացիներ են Սուրիոյ: Բայց չիշեմ մի քանի դէպք, երբ ան ուղղակի գնահատելի ծառայութիւն մատուցանեց սուրիահայութեան:

Հետևեալը լսեցի Դամասկոսի յայտնի ազգայիններէն, Սուրիոյ խորհրդարանի նախկին անդամ Պրն. Ն. Եագուպեանէ: 1948-ին, արաբներու և հրեաներու միջև տեղի ունեցած կռիւներու ընթացքին, օտար տարրեր Դամասկոսի մէջ սուտ լուրեր կը տարածեն թէ իբրև թէ հայեր Պաղեստինի մէջ կը գործակցին հրեաներու հետ: «Մենք վախցանք,- ըսաւ Պրն. Եագուպեան,- որ անախորժ դէպքեր տեղի ունենան հայերու հանդէպ հոս, ռամիկ տարրերու կողմանէ, իբրև հետևանք այդ սուտ լուրերուն: Այդ օրերուն Ջօրավարը քաջարի և արդիւնաւոր գործունէութիւն ունեցած էր սուրիական ճակատի վրայ: Երկրին մէջ ամէն մարդ կը խօսէր հրետանիի

հայ սպայի մը արարքներուն մասին։ Ահրաբ հայրենակիցներ կու գային և կը չնորհաւորէին հայերս ատոր համար։ Սուտ լուրերը Պաղեստինի հայերուն մասին մոռցուեցան և հայերը յիշուեցան իբրև հաւատարիմ ծառաներ արաբական դատին»։

Ինքզինքիս թոյլ կու տամ դիտել տալու որ Պրն. Եաղուպեան այս դէպքը պատմեց Դամասկոսի մէջ, 1961–ի Դեկտեմբերին, երբ Զօրավարին այցելեց ուրիշ ազգակիցներու հետ՝ գինք չնորհաւորելու համար սուրիական սահմանադիր ժողովի անդամ ընտրուելուն առթիւ։ Երեք տարի եղած էր մեր ամուսնանալուն, բայց Զօրավարը բան չէր ըսած ինծի այդ մասին։

Ուրիշ դէպք մը ևս։ 1953–ին, Սուրիոյ օրուան կառավարութիւնը կարգ մը ձեղումներ կատարած էր հայ դպրոցներու մէջ հայերէնի ուսուցման վերաբերեալ։ Հալէպի հայոց առաջնորդ եպիսկոպոսը դիմած էր կառավարութեան, որպէսզի միջոցառումները մեղմացուին, սակայն արդիւնքի չէր հասած։ Ուստի խօսած էր Զօրավարին, որ դիմած էր օրուան վարչապետին (գինուորական մը) և ճեռք բերած էր գոհացուցիչ պայմաններ հայ դպրոցներուն համար։ Զօրավարը, միշտ համեստ, իր միջամտութեան մասին բան չէր պատմած ոևէ մէկու և, ըստ սովորութեան, արդիւնքը վերագրուած էր հայոց առաջնորդին։ Շատ տարիներ ետք, երբ դարձեալ հայ դպրոցներու հարց մը ծագեցաւ, Զօրավարը ունեցաւ բացագանչութիւն մը, որմէ հետևցուցի թէ լեզուին տակ բան մը կար։ Երբ պնդեցի, ակամայ պատմեց 1953–ի պատահարը։

ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐԷՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՈՒՐԻՇ ԿԷՏԵՐ ՀԱԿԻՐՃ ԿԵՐՊՈՎ

Պարզ մէկն էր ան, մանուկի հոգիով։ Համոզուելու համար՝ տեսնելու էր գինք կրկէսի մը մէջ հսպիտի մը ելոյթի ընթացքին։ Թէև քաղաքավար էր ու մարդամօտիկ, բայց նաև վերապահ էր։ Չէր ախորժեր բազմութենէ և կը նախընտրեր գտնուիլ քանի մը բարեկամներու հետ՝ փոխան ընդարձակ սրահի մը։ Զգայուն սիրտ մը ունէր։ Սիրահար էր բնութեան գեղեցկութեանց, հոսուն ջուրերուն, ծովի ալիքներուն, վայրի

ծաղիկներուն և անտառներուն։ Իր զարմիկներէն ֆրանսաբնակ բանաստեղծ Ց. Ադայեան Զօրավարին նուիրած էր «Թաւջուխակի վրայ» անունով իր գրքոյկը հետևեալ մակագրութեամբ. «Թանկագին զարմիկ, որքան ալ գինուոր ըլլաս, աւաղ, հոգիիդ խորքը բանաստեղծ մըն ես դուն»։ Զարմիկը չէր սխալած։ Զօրավարը բանաստեղծի մը զգայնութիւնն ունէր՝ առանց կեանքին մէջ տող մը անգամ բանաստեղծութիւն գրած ըլլալու։ Թերևս ոմանց տարօրինակ թուի ըսածներս. ի՞նչպէս գինուորական մը կրնայ զգայուն հոգի ունենալ։ Չէ՞ որ երբ գինուորական ըսուի՝ մարդ կ'երևակայէ բերտ, անզգայ արարած մը։ Իրականութիւնը այն էր որ Զօրավարը ներկայացուցած իս նման զգայուն էր։

Հաւատացեալ էր ան, սակայն ո՛չ կրօնամոլ։ Ազատամիտ կերպով կը հաւատար։ Կը յարգէր բոլոր կրօնքները և յարանուանութիւնները՝ մարդը դատելով իր վարմունքէն և ո՛չ թէ անոր դաւանած կրօնքով։ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ հաւատարիմ զաւակ, գիտակից անոր անցեալ մեծ դերակատարութեան՝ մշակոյթի և ազգապահպանման տեսակէտէն՝ վերջին տարիներուն քիչ մը հեռու կը մնար կարգ մը կրօնաւորներու վարքին և գործունէութեան պատճառաւ, բացառութիւնները յարգելով հանդերձ։ Վերջին տարիներուն եկեղեցի կ'երթար պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու համար, պսակի և թաղումի առթիւ, բացի Ծնունդէն, Զատկի Ճրագալոյցէն և դռնբացէքէն, որոնց արարողութիւններուն միշտ ներկայ կ'ըլլար։ Շատ կը սիրէր հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը։

Բնութիւնը գինք օժտած էր տրամաբանող նկարագրով։ Ֆրանսական կրթութիւնն ու երկար տարիներու բանակային ծառայութիւնը չեչտած էին այդ բնատուր ձիրքը իր մէջ։ կատարեալ «քարտէսեան» (cartésien) մըն էր։ Ունէր նաև ֆրանսացիներու սրամտութիւնը (esprit)։ Ըսի արդէն թէ կռռի դաշտին վրայ իր պաղարիւնութիւնն ու անդորրութիւնը գնահատուած էին իր պետերէն։ Այդպէս էր միշտ կարևոր պարագաներու և լուրջ հարցերու դիմաց։ Սակայն պէտք չէ հետևցուի թէ Զօրավարը դանդաղաշարժ և անհոգ մէկն էր։

Ընդհակառակը, իր հակազդեցութիւնները չատ արագ էին՝ թէ՛ խօսքով, թէ՛ որոշումներ կայացնելով։ Հակառակ ատոր, անոնք ունէին խոր մտածումի ճշդրտութիւն և արդիւնաւորութիւն։ Կարծեմ ասիկա արդիւնք էր իր միչտ աչխատող միտքին՝ որպէս հակաստութիւն իր անտարբեր քալողի կամ հանդարտ արտաքին երևոյթին։ Պէտք է խոստովանիմ որ վերջին տարիներուն իր զգայնութիւնը և արագաչարժ ներգործութիւնը քիչ մը դիւրագրգիռ դարճուցած էին զինք, բայց բնաւ կարևոր արարք մը չկատարեց կամ որոշում մը չտուաւ այդպիսի հոգեվիճակներու ատեն։

Զօրավարին նկարագրին կարևոր կէտերը ներկայացնելէ ետք, և տալէ առաջ անոր համառօտ կենսագրութիւնը, հարկ է նաև խօսիլ անոր ընդհանուր զարգացումին մասին։ Միակողմանի չէր այդ զարգացումը՝ ինչպէս յաճախ կը պատահի կարգ մը ասպարէզներու հետևողներու մօտ։ Զօրավարին գիտութիւնը կատարեալ էր և միչտ à la page *ո՛չ միայն իր մասնագիտութիւնը եղող հրետանիի և անոր յարակից ճիւղերուն, այլ նաև ռազմավարութեան մէջ։ Ան մեւնոյն ատեն ունէր լայն ընդհանուր զարգացում։*

Աչխարհագրական, պատմական, կրօնական, ընկերային, տնտեսական և գիտական հարցեր իրեն համար տևական ուսումնասիրութեան նիւթեր էին։ Շատ կը սիրէր ճամբորդել ո՛չ միայն իբրև զբօսաչրջիկ, այլ նաև իբրև ուսումնասիրող։ Ճամբորդութիւնները կը կազմակերպէր գինուորական գործողութեան մը պէս։ Այցելելիք երկրին մասին կը կարդար ինչ որ գրուած էր համայնագիտարաններու և զբօսաչրջային գրքոյկներու մէջ, և կ՝որոշէր ուղեգիծը՝ զայն տեղւոյն վրայ փոխելով ի հարկին։ Քաղաք մը հասնելէ ետք չէր գոհանար այցելելով միայն ճամբորդական գործակալութիւններու կողմէ նչուած տեսարժան վայրերը. կը չրջագայէր աղքատ թաղերը, կը մտնէր գործարաններէ ներս, կը դիտէր չինարարական աչխատանքները, ներկայ կ՝ըլլար ժողովրդային ցոյցերու։ Կ՝աչխատէր կարելի եղածին չափ չփման մէջ մտնել այցելած երկրին ժողովուրդին հետ։ Կողմնակից էր միջազգային լեզուի մը գոյութեան և անոր պարտադիր ուսման բոլոր երկիրներու մէջ, որպէսզի մարդ ուր որ ալ երթայ՝ կարողանայ հաղոր-

դակցիլ ուրիչ մարդու մը հետ։ Եղած է Եւրոպական գրեթէ բոլոր երկիրներուս, ինչպէս նաև Հիւսիսային Ամերիկայի և հիւսիսային Ափրիկէի երկիրներուն մէջ։ Շատ կը փափաքէր այցելել Ծայրագոյն Արևելք։

Երաժշտասէր էր։ Սուրիոյ մէջ ստիպուած կ՚ըլլար գոհանալու երաժշտութիւնը լսելով երգապնակներէն կամ ռատիոկայաններէն։ Ճամբորդութեանց ընթացքին, առիթ չէր փախցներ յաճախելու համերգներու և օփերաներու։ Երբ քաղաք մը հասնէր, պանդոկ տեղաւորուելէն ետք առաջին գործը կ՚ըլլար տուեալ քաղաքին մէջ անցնելիք բոլոր գիշերներուն համար ճարել թատերական և երաժշտական ելոյթներու տոմսակներ։

Կը հետաքրքրուէր նաև նկարչութեամբ, բայց մնացած էր դասական։ Արդի նկարիչներէն ոմանց գործերը, հակառակ անոնց միջազգային համբաւին (օրինակ՝ Փիքասօ, Շակալ, և.ն.), ընդունելութիւն չէին գտներ իր մօտ։ Իրեն համար նկար մը պէտք է արտայայտէր մարդը կամ բնութիւնը այնպէս ինչպէս որ են, կամ ներկայացնէր ըմբռնելի գաղափար մը։

Գրականութիւնը իր պաշտամունքին առարկան էր, եթէ կարելի է այսպէս ըսել։ Ունէր ոչ շատ ճոխ, բայց ընտիր գիրքերու շարք մը՝ Հոմերոսէն մինչև Հէմինկուէյ։ Բացի քիչ թիւով անգլերէն հրատարակութիւններէ, իր գիրքերուն մեծամասնութիւնը ֆրանսերէն էր։ Այդ լեզուով կը կարդար միջազգային գրականութեան գոհարները։ Իր ամէնէն շատ սիրած հեղինակն էր Անաթոլ Ֆրանսը, որուն զգայնութիւնը, սրամտութիւնը, անթերի, ներդաշնակ ու պարզ գրելու ոճը իր յաճախակի ընթերցումներուն առարկայ կ՚ըլլային։

Գալով հայ գրականութեան, լաւ ծանօթ էր անոր և մօտէն կը հետևէր նորութիւններուն հայրենիքի թէ սփիւռքի մէջ։

Ահաւասիկ հետաքրքրական միջադէպ մը։ 1963–ին Սիլվա Կապուտիկեանի Հալէպ այցելութեան ընթացքին, անոր ի պատիւ տրուած ճաշկերոյթի մը մէջ, Զօրավարին տեղ տուած էին բանաստեղծուհիին մօտ։ Երեկոյթի վերջաւորութեան, օրուան դամատան սրահին մէջ գտնուողները ներկայացուց Տիկին Սիլվային։ Երբ հայ բժիշկի մը հետ ամուսնացած ֆրան–

սուհի մը մօտեցաւ օրուան հիւրին, դամատան նչեց. «Տիկինը Ֆրանսուհի է»։ Զօրավարը աւելցուց. «Մարսէյէզը Հայկական Գիւղուա՛մ»՝ ակնարկելով բանաստեղծուհիին մէկ դրուագեան, ուր հայու հարս եղած Ֆրանսուհին, իր կեսրայրին խնդրանքին ընդառաջելով, խնճոյքի մը աստեն կ'երգէ «Մարսէյէզ»ը Հայաստանի գիւղերէն մէկուն մէջ։ Տիկին Սիլվա դարձաւ Զօրավարին և ըսաւ. «Գեներալ և այսքան դրասէ՞ր. դեռ չեմ հանդիպել»։

Այնթապի ականաւոր և ևահապետական Գարամանուկեան ընտանիքը: Ձախէն աջ՝ Լուսին (Տկն. Միհրան Եկաւեան), Մարիամ, Նուպար, Յակոբ, Զօրավարը, Աստղիկ (Տկն. Տոքթ. Արամ Պաղտասարեան), Լեւոն, Ալիս (Տկն. Երուանդ Տէմիրճեան), Անայիս (Տկն. Գէորգ Պապոյեան):

The renowned Karamanoukian family of Aintab. Left to right: Lucine (Mrs. Mihran Yegavian), Mariam, Noubar, Hagop, the General, Asdghig (Mrs. Dr. Aram Baghdassarian), Levon, Alice (Mrs. Yervant Demirdjian), Anayis (Mrs. Kevork Baboyan).

—Բ. ՄԱՍ—

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՋՕՐԱՎԱՐԻՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Զօրավարը ծնած է Այնթապ (այժմ Կազի Այնթապ), Կիլիկիա, 26 Մայիս 1910-ին։

Հայրը՝ Յակոբ Գարամանուկեան, չեմ ճանչցած։ Ան վախճանած է 1939-ին, Հալէպ, 75 տարեկանին։ Գարամանուկեանները Այնթապի հին և անուանի գերդաստաններէն մին են։ Ըստ ընտանեկան աւանդութեան, անոնք եկած են Անի քաղաքէն։

Զօրավարին հայրը, արհեստով իրաւաբան-փաստաբան, խօսքը կու տանք Գրիգոր Պօղարեանի (տե՛ս Այնթապականք Բ., Մահարձան, Պէյրութ, 1974, էջ 417-425)։

«Այնթապի հին և միջին սերունդներուն քաջածանօթ անուն մը կը կոչուէր Յակոբ Էֆէնտի Գարամանուկեան կամ ժողովրդականացած անունով Քէօրճէմեան Յակոբ Էֆէնտի։ Արհեստով փաստաբան, բայց ժողովուրդի բարօրութեան, բարեկեցութեան ու կրթութեան նուիրուած ծառայ մը, հակառակ իր ազնուական ծագումին։ Ազգասէր ու եկեղեցասէր մարդ էր եղած իր մեծ հայրը։ Խաւաճա Մանուկ Աղան (1800-1875), որուն հովանիին տակ անցած է Յակոբ Գարամանուկեանի մանկութիւնը, որովհետև տակաւին մէկ տարեկան մանուկ, դժբախտութիւնը ունեցած է կորսնցնելու իր հայրը, Գէորգ Գարամանուկեանը։ Կաթողիկոսներ հիւրասիրող, բարձրաստիճան եկեղեցականներու հետ սեղան նստող, ազգին ու եկեղեցիին համար քսակը լայնօրէն բացող չորպաճի կոչեցեալ իշխան մը եղած է Մանուկ աղան» (էջ 417)։ Պրն. Պօղարեան, ներկայացնելէ յետոյ Յակոբ Գարամանուկեանը իբրև փաստաբան-դատաւոր, հետեւեալը կը գրէ անոր ազգային գործունէութեան մասին.

«Բազմապիսի և լայնահորիզոն եղած է Յակոբ Գարամանուկեանի գործունէութիւնը նաև ազգային ու հասարակական

կեանքի մէջ, նախ Այնթապ, ապա Հալէպ: Գուրպը Զէնճիլի կամ Ռահաև Թաղի Հայկազեան Ընկերակցութեան հիմնադիր անդամներէն մէկը եղած է 1883-ին, որուն բացած Ազգային Վարժարանին հոգաբարձու, այցելու ուսուցիչ և Կիրակնօրեայ Լսարանի վարիչ կ'ըլլայ քանի մը տարի: Որպէս Կիլիկեան գիշերօթիկ Վարժարանի սան, իր ընկերներուն հիմնած Ադեւնական Ընկերութեան մէջ մտած, անոր բացած Որբանոցին, ապա Դպրոցին ծառայած է մինչև 1915, իբրև անդամ հոգաբարձութեան և ատենապետ խնամակալութեան: Տարի մը (1898) եղած է հոգաբարձութեան անդամ Ազգ. Հայկանուշեան Վարժարանին, որուն թերաւարտ աշակերտուհիներէն էր Տիկինը, և ձրիօրէն տուած թրքերէն լեզուի դաս: 1899-ին համանման պաշտօնով ծառայած է Ազգ. Ներսէսեան Վարժարանին: Եղած է Քաղաքական և Գաւառական Ժողովներու անդամ, Առաջնորդ Կարապետ Վրդ.ի օրով: 1910-ին երբ եգիպտաբնակ հայրենակից մը, Յարութիւն Ճեպեճեան, Այնթապ այցին առիթով հիմնած է Հ.Բ.Ը.Միութեան մասնաճիւղը, քաջալերողներէն մէկը կ'ըլլայ: Իսկ 1919-ի վերակազմութեան մէջ կ'ընտրուի փոխ-ատենապետ: Մինչև տեղահանութեան տարին ինքն էր փոխանորդը ազգային դատերու»:

«Տեղահանութեան տարին, ուևևորներու և մտաւորականներու կարաւանով Համա-Սելիմիէ ղրկուողներուն մէջ էր, բայց Օսմ. Երեսփ. Ժողովի անդամ Յարութիւն Պոշկէզէնեանի բարեխօսութեամբ և միջնորդութեամբ կ'ազատի և Սելիմիէն Հալէպ կը փոխադրուի 1916-ին, ուր կը մտնէ Գաղթականաց Օգնութեան Յանձնաժողովին մէջ, բաշխելու համար Ամերիկեան ապա Զուիցերիական հիւպատոսարաններուն միջոցաւ ստացուած նպաստները կարօտ եկեղեցականներուն, մտաւորականներուն և թշուառութեան մէջ տառապողներուն: Զինադադարէն ետք, 1919-ի Մարտին, կը վերադառնայ Այնթապ. թէև կը ձեռնարկէ փաստաբանական գրասենեակ մը բանալու Վահրամ Լէյլէկեանի հետ, բայց քաղաքական անկայուն վիճակը, Քեմալական շարժումը և Այնթապի ինքնապաշտպանութեան կոիւը զինք կը լծեն այլ աշխատանքներու: Թրքօ-հայ «բարեկամութիւնը» մշակելու և թուրք աղաներու հետ մերձեցում փորձելու համար —դիւանագիտական քայլ մը անշուշտ— կը մտնէ Իմթիզան Գոմիսիոնին (Համերաշխիչ Յանձնաժողով) մէջ: Կոիւի օրերուն կը նշանակուի

Հայկական Դատարանի նախագահ, և երբ Այնթապի պարպումը կը դառնայ անխուսափելի, 1921-ի Դեկտեմբեր 17-ին կը գաղթէ Հալէպ, ուր պիտի հաստատուէին մօտ 12,000 հայրենակիցներ: Հսկայ գործ կար ընելիք և Յակոբ Գարամանուկեան առաջին-ներէն կ'ըլլայ որ արիօրէն և անձնուիրաբար կ'իջնէ գործի դաշտ: Կ'անդամակցի Հայրենակցական Միութեան, որպէս ատենապետ գաղթականներու տեղաւորման և ապա տնաշինութեան նուիր-ուելով: Կ'ըլլայ այնթապցիներու հիմնած Կրթասիրաց Միութեան գործակից ու ժողովական, կը նշանակուի Ա.Ա.Միութեան Հալէպի Խորհրդատու Մարմնոյն անդամ ու գործակատար, հետագային ստանձնելով նաև ատենապետութիւնը այդ ժողովին, մինչև 1931...: Կ'ընտրուի անդամ Քաղաքական Ժո-ղովի և Դատաստանական Խորհուրդի, միաժամանակ ստանձ-նելով դատեր՝ Պետրոս Միլլեթպաշեանի հետ հիմնած փաստա-բանական գրասենեակին միջոցաւ:

«Նուիրումի և ծառայութեան կեանք մը, Յակոբ Գարամա-նուկեանի կեանքը, որ եղաւ բեղմնաւատ և երախտարժան: Փառաշուք թաղումը, որուն արժանացաւ 1939-ին, խօսուն փաստն էր ատոր»: (ՀՂ 424)

Յակոբ ԷՖԷնտի Գարամանուկեանը ներկայացնելու համար հարկ կը զգամ ընդօրինակել նաև հետեւեալ տողերը Պրն. Արամ Շօրվօղլեանի, պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթի 26 Յունիս 1973-ի թիւէն:

«1922, մեր ժամանակակից պատմութեան ամէնէն անյոյս օրերուն, Յակոբ Էֆ.ենք կը բնակէին մեծ քեմփին հանդիպակաց կողմը, Համիտիէ թաղը: Տունը, փողոցը, քեմփի դպրոցը և եկեղեցիին մէջ, անկէ մինչև Ազգ. Առաջնորդարան հասնիլը, խնդրարկուներ ուր որ հանդիպէին կը դիմէին իրեն: Հապա ժո-ղովնե՞րը, ազգային միութիւն, տեղաւորման մարմին, պարենա-ւորման յանձնախումբ և այլն, և այլն:

«Խնդրանքնե՞րը... խնդիրնե՞րը...

«Բաբելոնի աշտարակաշինութիւն. հայախօս, թրքախօս, անյոյս թշուառ բազմութիւն:

«Սկիզբ՝ սփիւռքի:

«Յակոբ Էֆ. լուրջ ու խոհական, բարեացակամօրէն մտիկ կ'ընէր բոլոր դիմումները: Տեղւոյն վրայ կարգադրութիւններ կ'ընէր, կամ կ'ուղարկէր ուր որ անկ է...:

«Գեհենական եղեռնին, Հալէպ՝ Գողգոթայի երթ ու դարձի կայան, կա՞յ արդեօք վերապրող մը որ ասկից անցած չըլլայ: Վստահ եմ անոնցմէ ամէն մէկը օգնութիւն մը, ծառայութիւն մը, յորդոր մը լսած, կամ պարզապէս զինք ճանչցած ըլլալու քաղցր յիշատակ մը պահած է»:

Զօրավարին մայրը, Տիկին Մարիամ, Լէյլէկեան ծնած էր: Զինք ճանչնալու համար խօսքը տանք դարձեալ Պրն. Գ. Պօղարեանի, Այնթապի և այնթապցիներու հմուտ պատմագրին (*տես Հայ Այնթապ*, 1966, *թիւ* 3):

«Տիպար մայր մը, որուն մահը սգացին 5 Յունիս 1966-ին ո՛չ միայն իր եօթ զաւակները իրենց հարսերով ու ամուսիններով և մօտ 30 թոռ ու թոռնիկով, այլև մեծ թիւով հայրենակիցներ ու բարեկամներ: Հարստութեանը մէջ ազնիւ և ազնուութեանը մէջ հարուստ տիկին մըն էր ողբացեալ Մարիամ Գարամանուկեան, որուն համար կեանքի 85 տարիները բեռ մը չեղան զի եղաւ երջանիկ և գրեթէ մինչև վերջ առողջ ու գործօն:

«Այնթապցիներուս քաջ ծանօթ փաստաբան Յակոբ Էֆ. Գարամանուկեանի տիկինն էր հանգուցեալը, սերած բարեհամբաւ Լէյլէկեան ընտանիքէն: Հայրը, Մհի. Ներսէս Աղա Լէյլէկեան իր կրկին ամուսնութենէն ունեցած էր տասնմէկ զաւակ, դառնալով նահապետը բազմաճիւղ ու բազմապտուղ Լէյլէկեան տոհմին: Անոր զաւակներէն Մհի. Թորոս Աղա տարիներով եղած է ազգային ժողովական ու առատաձեռն նուիրատու: Նոյնպէս էին երկու եղբայրներն ալ, Մհի. Գրիգոր և Գէորգ Աղա, իսկ կրտսերագոյնը՝ Պր. Վահրամ Լէյլէկեան, Օսմ. իրաւաբանական վարժարանէն շրջանաւարտ, հետագային եղաւ առաջին հայ երեսփոխանը Լիբանանի Խորհրդարանին:

«Ազնուականութիւնը, որ Լէյլէկեան ընտանիքը յատկանշող գիծերէն մէկն էր, կը յատկանշէր նաև Գարամանուկեան ընտանիքը որուն հարսը պիտի ըլլար լուսահոգի Մարիամ Խաթուն»:

. . . . .

«Ողբացեալ Տիկին Մարիամ Գարամանուկեան դժբախտ պարագաներու բերումով չէր կրցած աւարտել Հայկանուշեան վարժարանը, բայց կրցած էր ըլլալ դպրոցաւարտի մը չափ ուսումնական և ուսումնասէր: Հօրենական տան մէջ թէ ամուսնոյն տունը, շնորհիւ ընտրանի այցելուներու որոնց

խօսակցութեան ևիւթը կ'ըլլային ազգային, կրթական ու ընկերային ամէն տեսակ հարցեր, լսողութիւնը կրցած էր ընել իրեն դպրոց ու սիրած էր կարդալը: Հետաքրքրական է իր դուստրերէն մէկին, Տիկին Անայիս Պապոյեանի հետագայ վկայութիւնը.– «1965–ի Սեպտ.էն ի վեր Պէյրութ էր մայրս և երկար ատեն մեզի հետ մնաց, մեզի պարգևելով կեանքի վերջալոյսին մեր տան մէջ իր ներկայութիւնը վայելելու երջանկութիւնը: Աչքերը կապոյտ ջուրով աստիճանաբար վարագուրուած, գործողութեան ենթարկուելու համար եկած էր: Գործողութիւնը կատարեց թոռնիկներէն Տոքթ. Սահակ –Տոքթ. Արամ Պաղտասարեանի տղան– և որ անցաւ շատ յաջող: Կեանքի անուշութիւնը վերագտած ըլլալու հրճուանքը զինք կը պահէր ուրախ. կը սիրէր թերթերը թղթատել ու չէր դադրեր գիրք կարդալէ. եղան շաբաթներ որ ո՛չ թէ մէկ այլ երկու գիրք աւարտեց»: Հապա խօսակցութի՞ւնը, հին օրերու անուշ ու տխուր դրուագներով լի, որքա՜ն հաճելի էին անոնք իր ունկնդիրներուն համար:

«Այնթապցիներուս մօտ Տանտիկին կամ Խանըմ–Խաթըն բառերը ծանր կշիռ ունին. ամէն կին տանտիկին չէր, ո՛չ ալ խանում կամ խաթուն նոյնիսկ եթէ իրենց անուններն ըլլային Խանում ու Խաթուն: Տանտիկին էր այն՝ որ տէրն էր խոհանոցին, որուն մատները ասեղ կը բռնէին, որ կրնար հիւր ընդունիլ, որ կրնար կառավարել և ըլլալ առաջին դաստիարակը իր զաւակներուն:

Այդպէս էր Տիկին Մարիամ, ու ի պատիւ իրեն և իր խոհական ամուսնոյն պիտի խոստովանինք որ զաւակներն ալ կրցան ըլլալ տիպար հայուհիներ ու հայեր»:

Զօրավարին ծնողքը ունեցան ինը զաւակներ՝

***Աբրահամ**, վախճանած մէկ տարեկան հասակին.*

***Էմմանուէլ**, վախճանած 16 տարեկանին, 1918–ին Հալէպ, զոհ երթալով հայ ատամնաբոյժի մը սխալ դարմանումին.*

***Նուպար**, հանրօգուտ չինուհեանց յանձնառու.*

***Ալիս**, Տիկին Երուանդ Տէմիրճեան.*

***Արամ**, Զօրավարը.*

***Անայիս**, Տիկին Գէորգ Պապոյեան.*

***Լուսին**, Տիկին Միհրան Եկաւեան.*

Աստղիկ, Տիկին Տոքթ. Արամ Պաղտասարեան.
Լևոն, հանրօգուտ չինուվթեանց յանձնառու, 1965-ին Հայաստան ներգաղթած և հոն մահացած ու թաղուած 1995-ի Դեկտեմբերի վերջերուն։

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

Ինչպէս նախապէս ըսուեցաւ, Զօրավարը ծնած էր 1910-ին Այնթապ։ Իր մանկութեան առաջին տարիները կ'անցնին ուրախ ու զուարթ։ Բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ, առողջ և գեղեցիկ մանչուկ, փոքրիկն Արամ ծնողներէն և ազգականներէն սիրուած ու փայփայուած մէկը կ'ըլլայ։ Մայրը կ'ըսէր որ իր վրայ կը գուրգուրային մանաւանդ զաւակ չունեցող մօրեղբայր մը և մօրուրի հօրեղբայր մը։ Իրմէ վերջ յաջորդաբար ծնած երեք աղջիկները իր դիրքը աւելի կը զօրացնէին ընտանիքին մէջ, սակայն առանց զինքը նոյնիսկ քիչ մը չփացնելու։ Կարծես մանկութենէն ունէր այն համեստութիւնը, որ արտաբերեց իր կեանքին ամբողջ տևողութեան։ Պէտք չէ մոռնալ որ հայրը և մայրը, բարի և սակայն խստապահանջ, մօտէն կը հսկէին իր, ինչպէս նաև իր եղբայրներուն և քոյրերուն ընտանեկան կրթութեան։ Ուրեմն Արամ չէր կրնար չփացած մանուկ մը ըլլալ։

Սակայն լաւ օրերը երկար չեն տևեր։ Վրայ կը հասնի 1915-ի տեղահանութիւնը։ Գարամանուկեան գերդաստանէն մաս մը կ'աքսորուի Տէր-Զօրի անապատը, ուրկէ ոչ ոք կը վերադառնայ։ Յակոբ Էֆէնտիին ընտանիքը, բաղկացած տասներկու հոգիէ, աւելի բախտաւոր կ'ըլլայ և կը ղրկուի Համա։

Զօրավարը տեղահանութեան օրերուն կ'ունենայ իր տարեկից հայ մանուկներու տխուր և թշուառ կեանքը։ Սակայն ընտանիքը երբեք յետին թշուառութեան չի հասնիր, թէպէտ անօթի օրեր իրենք ալ կը ճաշակեն գաղթական հայերու մեծամասնութեան պէս։ Հետևեալ պարագաները կը նպաստեն որ Յակոբ Էֆէնտիին ընտանիքը բաղդատաբար նուազ նեղ օրեր ապրի։ Գարամանուկեանները ատեն մը Համայի մէջ վրանի տակ բնակելէ ետք, մի քանի ամիս կ'ապրին նոյն քաղաքին մէջ և յետոյ մօտակայ Սէլիմիէ գիւղը։ Հոն գտնուած միջոցին է որ արտօնութիւն կը տրուի իրենց երթալ հաստատուելու Հալէպ։ Ասիկա արդիւնք էր

միջամտութեանը օսմանեան խորհրդարանի անդամ այնթապցի Յարութիւն Էֆէնտի Պոչկէզէնեանի, որ կրցած էր Կ. Պոլիս ներքին գործոց նախարարութենէն նման արտօնագիր ձեռք բերել իր ընտանիքին և իրեն հայրենակից կարգ մը բարեկամներու համար։ Հալէպ բնակելու պարագան առիթ կու տայ որ Զօրավարին հայրը, քալ թրքագէտ, կարողանայ երբեմն ունենալ ուսուցչական պաշտօններ պետական դպրոցներու մէջ, ինչ որ հասոյթի աղբիւր մը կ'ըլլայ և մանաւանդ պատճառ՝ որ ընտանիքը փոքր քանակութեամբ ուտեստեղէն ստանայ կառավարութենէն. բան մը՝ որ չատ գնահատելի կը համարուի սովի օրերուն, որ կը տիրէին Թուրքիոյ մէջ։ Պատերազմի հետևանքով, Զօրավարին մօրը ոսկեղէնները և գոհարեղէնները, որ կրցած էին Այնթապէն միասին բերել, կը ծախուին մաս առ մաս և դրամ կը հայթայթեն հացի համար։

Երրորդ նպաստաւոր պարագայ մը, որ անհաւատալի պիտի թուէր տեղահանութեան այն քստմնելի օրերուն, թուրքի մը բերած օգնութիւնը կ'ըլլայ Գարամանուկեան ընտանիքին։ Այնթապցի թուրք մը, Պէյազ Ահմէտ, առեղին մարդասպանութեամբ ամբաստանեալ, կախաղանէն ազատած էր Յակոբ Էֆէնտիի ոճրագործ առեղին առջև ըրած կուռ և արդիւնաւոր պաշտպանողականին չնորհիւ։ Այդ անձը, երախտագէտ, Այնթապէն քանիցս ալիւր և ձաւար կը բերէ Հալէպ Գարամանուկեաններուն։ Այս վերջինները Այնթապէն մեկնելու առեն, վստահելով յիշեալին, իր քով ձգած էին տան կարգ մը արժէքաւոր առարկաները։ Դժբախտաբար Պէյազ Ահմէտ կը մեռնի պատերազմի վերջաւորութենէն առաջ. այդպիսով ուտեստեղէնի այդ աղբիւրը կը դադրի և յիշեալին զաւակները կ'իւրացնեն իրենց մօտ ձգուած իրերուն մեծամասնութիւնը։

Գարամանուկեաններու ունեցած բաղդատաբար լաւ կեանքը տեղահանութեան օրերուն պատճառ կը դառնայ նաև որ փոքրիկն Արամ բոլորովին առանց ուսումի չմնայ։ Իր մայրը կ'ըլլայ իր առաջին ուսուցիչը։ Զօրավարը այս կէտը միշտ կը յիշէ երախտագիտութեամբ։ Համայի վրանին տակ, հակառակ բազմանդամ ընտանիքի մը հոգերուն, իր մայրը ժամանակ կը գտնէ իրեն սորվեցնելու Ա., Բ., Գ.ը։ Մայրը մեծ թուղթի մը վրայ կը գծէ մեսրոպեան տառերը և չետոյ կարգ

մը պարզ վանկեր, և ուրիշ գիրքի չգոյութեան պատճառաւ դասերը կը չարունակէ Աստուածաշունչի այն էջերէն, որոնք դիւրահասկնալի էին, ինչպէս Յակոբի և Յովնանի գլուխները։ Հայերէնի ուսումը կը չարունակուի այս ձեւով մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւնը և հայկական դպրոցներու վերաբացումը։ Այդ օրերուն, ըստ Զօրավարին մօրը ըսածին, Հալէպի մէջ կը գործէին, թէպէտ անկանոն կերպով, տեղացի վարդապետներու և մայրապետներու կողմէ վարուող դպրոցներ. փոքրիկ Արամը կը յաճախէ հոն երբ պայմանները կը թոյլատրեն և կը սկսի սորվիլ, անշուշտ տարրական կերպով, արաբերէն, թուրքերէն և ֆրանսերէն կարդալ ու գրել։ Ան կանոնաւոր կերպով դպրոց կը յաճախէ 1918-ի վերջաւորութենէն սկսեալ, երբ Հալէպ քաղաքը կը գրաւուի անգլիական ուժերէն և կը բացուի Հայկազեան Վարժարանը գերմանական դպրոցի չէնքին մէջ, հո՛ն ուր կը մնայ մինչեւ այսօր։

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԱՑՆԹԱՊ

1918-ի վերջին օրերուն անգլիական ուժերը կը գրաւեն Այնթապ քաղաքը։ Յակոբ Էֆէնտին, Ջօրաւարին հայրը, կ'որոշէ վերադառնալ ծննդավայր՝ անմիջապէս որ եղանակը բարելաւուի։ Այլևս պատճառ չկար որ Գարամանուկեանները Հալէպի մէջ չարունակէին իրենց գաղթականի կեանքը։ 1919-ի փետրուարին անգլիացիներու դրդումով Հալէպի մէջ կատարուած ջարդէն Ջօրաւարին ընտանիքը դուրս կու գայ անվնաս։ Տղաքը կը յաջողին դպրոցէն տուն ապաստանիլ խուժանին մէջէն անցնելով։

1919-ի գարնան, կառքով երկու օրուան ճամբորդութեամբ մը, Գարամանուկեանները չորս տարուայ բացակայութենէ ետք կը վերադառնեն Այնթապի իրենց երդիկը։ Ջօրաւարին մայրը կը պատմէր թէ խանդավառութեան ի՛նչ օրեր ապրած էին վերադարձողները։ Քանդուած տուները կը սկսին նորոգուիլ, գործատեղիներուն մէջ աշխատանքը կը վերսկսի, դպրոցները կը բանան իրենց դռները։

Ջօրաւարը, այդ օրերուն մօտ տասը տարեկան, կը սկսի յաճախել Ազգային Վարժարանը, որ տեղահանութենէն առաջ երկրորդական վարժարան մը եղած էր, և որուն հիմնադիրներէն մին և տևական կերպով խնամակալութեան ատենապետը եղած էր իր հայրը։

«Սակայն ցնծութեան օրերը երկար չտևեցին», կ'ըսէր մայր Գարամանուկեանը։ Արդարև, Քեմալական չարժումը հետզհետէ կը տարածուի, երէկի սիրալիր թուրքերը իրենց ատամները ցոյց կու տան։ Զրոյց կը չրջի որ անգլիացիները պիտի հեռանան Այնթապէն, ինչ որ աւելի կը գրգռէ զիրենք։ Ապահովութիւնը կը նուազի և կը հասնին քաղաքէն դուրս կատարուող սպանութիւններու լուրեր։

Ըստ Դաշնակիցներու միջև եղած համաձայնութեան, անգլիական ուժերը 1919-ի աշնան կը լքեն Այնթապը, ուր Ֆրանսացիները կը փոխարինեն զիրենք։ Պէտք է հոս յիշատակել Յակոբ Էֆէնտիի այդ օրերու մէկ արարքը, որ այնթապահայութիւնը փրկեց ստոյգ ջարդէ։ Անգլիական ուժերու մեկնումին և Ֆրանսականներու ժամանման միջև, մի քանի օր Այնթապ պիտի զրկուէր դաշնակից ուժերու ներկա-

յուշեննէն։ Թուրքերը կը մտադրեն այդ օրերուն նոր թալան-կոտորած մը ընել։ Յակոբ Էֆէնտիին բարեկամ թուրք մը կու գայ իրեն հաղորդել այդ ծրագիրը։ «Նոր Այնթապ» պարբերաթերթին 1974-ի 3-րդ թիւին մէջ գրուած է թէ ինչ պարագաներու մէջ Զօրավարին հայրը պատճառ կ'ըլլայ որ Ֆրանսացիները որոշուած թուականէն առաջ գան և այդպիսով քաղաքի հայութիւնը փրկուի անխուսափելի նոր ջարդէ մը։

Կիլիկիոյ մէջ կացութիւնը աստիճանաբար կը վատթարանայ։ Ֆրանսացիները իրենց տկար ուժերով չեն կրնար կացութեան տէր ըլլալ։ 1920-ի առաջին օրերուն Այնթապ կը հասնի Մարաշի ջարդին լուրը։ Ինքնապաշտպանութեան աշխատանքները արագօրէն առաջ կը տարուին և երբ 1920-ի Ապրիլ 1-ին թուրք խուժանը կը յարձակի հայ թաղերու վրայ, չուտով բարձրացած պատնէշներու դիմաց կը գտնէ ինքզինք և հրացանի զարկերով կ'ընդունուի։

Այնթապ վերադարձէն մինչև 1921-ի վերջերը, ծննդավայրէն երկրորդ անգամ հեռանալու պարագան Զօրավարին մօտ անջնջելի յիշատակներ ձգած է։ Այդ օրերը ուրախ և տխուր ելևէջներով լեցուն եղած են։ Ան յաճախ կը խօսէր այդ օրերուն մասին։

Սկիզբը իր ուրախութիւնը մեծ եղած է։ Դա՛րձ հայրենի ընդարձակ տունը՝ տարիներ օտարներու հետ բնակելէ յետոյ. արտերէն և այգիներէն եկած առատ բերք՝ անօթութեան օրերէն յետոյ. կեանքի ապահովութիւն՝ Տէր-Զօրի անապատները քչուելու մշտական վախէն ետք. և չատ մը պարզ բաներ՝ ֆութպոլի գնդակ մը, կամ նոր հագուստ մը, հրճուանքով կը լեցնէին տասը տարեկան մանչին սիրտը։ Սիրով կը յաճախէր դպրոց, ուր կ'ըլլայ տիպար աշակերտ մը։

Անգլիացիներու մեկնումէն ետք Ֆրանսացիներու գալուստը ևս կ'ուրախացնէ Զօրավարը, որովհետև հայ կամաւորներ կը տեսնուին քաղաքին մէջ։ Ան չատ կը սիրէ հայ կամաւորները։ Ամէն անգամ որ փողոցին մէջ կը հանդիպի անոնցմէ մէկուն, կը բռնէ ենթակային ձեռքէն ու կը բերէ տուն, որպէսզի մայրը հիւրասիրէ սուրճով և անուշեղէնով։ Հայ լեգէոնականներու սրածայր գլխարկէն կը դնէ գլուխը։ «Երբ մեծնամ, հայ զինուոր պիտի ըլլամ», կ'ըսէ։ Սակայն

մուխ օրեր կու գան քաղաքական կացութեան վատթարացումին հետ։ Մեծերը տխուր են. կը լռեն՝ երբ փոքրերը իրենց կը մօտենան։ Հայրը երկար ժամեր կ'անցնէ բարեկամներու հետ, սակայն գոց դրան մը ետև։ Ջօրավարը, այդ տարիքին արդէն հետաքրքիր մխիք, կը զգայ որ բան մը կը դառնայ և ուղղակի կը դիմէ հօրը, որպէսզի իրեն ըսէ թէ ի՛նչ է հարցը։ Ասիկա իր վարուելակերպն էր այդ օրերէն արդէն։ Ծուռ ու մուռ ճամբաներ չէր սիրեր բանի մը հասնելու համար։ Հայրը կը ջանայ լուսաբանել զինք որքան որ կարելի էր։ Գիշեր մը կ'արթնցնեն տան փոքրերը, որպէսզի չուտով հագուին։ Գարամանուկեաններուն Այնթապի բնակարանը երեք ճամբաներու հատման կէտին վրայ էր, առջևը փոքր հրապարակով մը։ Թուրք զինեալ պաշը-պօզուքներ հոն են, լեցուցած՝ հրապարակն ու փողոցները։ Մեծերը արթնցած են և մտահոգ։ Եթէ տան վրայ յարձակին՝ անկարելի է ազատիլ փախուստ տալով։ Շէնքը, իր երեք յարկերով, չրջակայ տուներէն բարձր է, որով կարելի չէ տանիքէն անցնիլ դրացիին տունը։ Երբ տղաքը կազմ ու պատրաստ են, երկու կողմերէն եղած աչխատանքին իբրև արդիւնք երկու բակերու միջորմէն փոքր անցք մը բացուած է արդէն։ Սակայն, փառք Տիրոջ, պէտք չ'ըլլար զայն գործածել։ Թուրքերը կը հեռանան լուսաբացէն առաջ։ Նման դէպք մը ի՞նչպէս կրնար տպաւորած չըլլալ տասնամեայ պատանիին։

1 *Ապրիլ* 1920. *Թուրքերու յարձակում հայկական թաղերուն վրայ և սկիզբ Այնթապի հերոսամարտին։ Դպրոցները կը փակեն իրենց դուռները։ Իր մեծ եղբօր՝ Նուպարին հետ, թաղին միւս պատանիներուն նման Ջօրավարն ալ կ'օգնէ չինուհեան պատնէշներու, որոնցմէ մին իրենց տունէն հազիւ* 150 *մեթր հեռու էր։ Ամէն անգամ որ յաջողի խոյս տալ մայրական հսկողութենէն, կ'երթայ հոն։ Իր անհնազանդութիւնը կ'արդարացնէ ընդունելի պատրուակներով։*

Ջօրավարը կը պատմէր որ երկու բան զինք կը տանջէր այդ օրերուն։ Նա՛խ հօրը պարագան։ Կռիւները սկսելէ առաջ, դրգռութիւնները մեղմացնելու համար հայ և թուրք երևելիներէ բաղկացած Համերաշխիչ Յանձնաժողով մը կազմուած էր։ Ապրիլ 1-էն ետք ալ ատեն մը յանձնաժողովը ամէն օր նիստ կը գումարէր քաղաքին թրքական կողմը։

Յակոբ Հֆէնտին և Զօրավարին քեռին՝ Մհի. Գ. Լէյլէկեան, անդամ էին անոր։ Զօրավարը այս մասին օր մը ըսաւ. «Երբ հայրս կը մեկնէր թուրքերու քով, մինչև իր վերադարձը մեր տունը սուգի երևոյթ կ'առնէր։ Կը վախնայինք որ գինք վար դնէին կամ սպաննէին. չէ՞ որ թուրքին կարելի չէ վստահիլ։ Հանդիպումները երբեմն երկար ժամեր կը տևէին։ Երբ սկզբունքով կրակը կը դադրեցնէին երկու կողմերէն, մայրս մեզ կը հաւաքէր իր չուրջ և ընտանեօք կ'աղօթէինք։ Պատգամաւորները, դարձի ճամբուն, երբ անցնէին կրակի գիծը, հայ թաղերու մէջ կը լսուէր «Կու գան կոր» կոչը։ Եղբայրս Նուպար և ես կը վազէինք հօրս ընդառաջ»։

Երկրորդ կէտը սնունդի խնդիրն էր։ Առատ հաց, համադամ կերակուրներ, մայրական անուշեղէններ չկային այլևս։ Տուներու մէջ գտնուող պաշարները կը նուազէին օրէ օր։ Քաղաքը պաշարուած էր թուրքերու կողմէ և դուրսէն օգնութիւն չէր գար։ Կազմուած էր պարենաւորման վարչութիւն մը, որ հաւաքած էր տուներու մէջ գտնուող մթերքները և ժողովուրդին կը բաչխէր հաւասարապէս։ Միակ տրամադրելի ուտելիքը պխտակն էր, զոր Այնթապ կ'արտադրէր առատօրէն։ Կռիւի օրերուն ժողովուրդը զայն կը գործածէր միսի և իւղի տեղ, և ծխողները անոր կեղևէն կը պատրաստէին գլանիկներ։ Տեղահանութեան օրերու անօթութեան վախը կը տիրէր։ Պէտք է ըսել թէ թէև այնթապցիք անօթի և կիսակուշտ օրեր չատ կ'անցնէն, բայց սովամահութիւն չ'ըլլար։ Երբ Ֆրանսական ուժերը կը գերազանցեն թրքականները, գինուորական կարաւանները կը հասնին Այնթապ և ուտելիքի տագնապը վերջ կը գտնէ և աննդեղէնը գոհացուցիչ քանակով տրամադրելի կը դառնայ։ Զօրավարը երբեք չէր մոռնար այդ օրերը։

Գործատեղիները և դպրոցները գոց, ազգական և բարեկամ կը հաւաքուին խօսակցելու օրուան կացութեան չուրջ։ Խօսուածներէն բան չի խուսափիր Զօրավարին ականջներէն։ Հօրը թուղթերուն մէջ գտանք օրագրութիւն մը, որ Զօրավարը պահած է այդ չրջանին։ Պարունակութիւնը մանկական է անչուշտ, սակայն արդէն հոն կը յայտնուի կարգ ու կանոնի հանդէպ իր սէրը։ Մաքուր ձևով ներկայացուած գրութեան մէջ կը յիչուին, իրենց ժամերով, եղած հրացանաձգութեան

վայրերը, պատահած հրդեհները, եկող գացող զինուորական կարաւանները, ևլն.։

Իր թաղին մէջ, հասակակիցներու հետ, Ջօրաւարը զինուոր կը խաղայ։ Իր հրամանին տակ անոնք համաչափ քալուածքով կը տողանցեն՝ տախտակէ հրացաններ իրենց ուսերուն. ապա կը բարձրացնեն պատնէշներ, որոնց ետին ապաստանած զիրար կը ռմբակոծեն հողէ ձեռնառումբերով։

Այնթապի հերոսամարտը իր ընդմիջումներով կը տեւէ մինչև 1921-ի փետրուար, երբ քաղաքին թուրքերը անձնատուր կ՚ըլլան ֆրանսացիներուն։ Դարձեալ կու գան լաւ օրեր, սակայն անոնց դա՛րձեալ կը յաջորդեն ցաւ ու տրտմութիւն։ Ֆրանսան կը կնքէ Ֆրանքլին Պուլյօնի տխրահռչակ դաշնագիրը և կիլիկիան կը լքէ թուրքերուն։ Այնթապի հայութիւնը կը ստիպուի հեռանալ իր ծննդավայրէն վերստին դառնալով գաղթական։ Գարամանուկեան ընտանիքն ալ, ուրիշներու նման, կը ձգէ տուն ու տեղ և Հալէպ կը հասնի 1921-ի վերջին օրերուն։

Ջօրավարը բնաւ չմոռցաւ իր ծննդավայրը, թէև վերստին չտեսաւ զայն։

Ահա թէ ինչ գրեց ան 1970-ին Հայաստանի մէջ Նոր Այնթապ աւանի հիմնադրէքի հանդիսութեանց առիթով հայրենաբնակ այնթապցիներու յանձնախումբին կողմէ իրեն եղած հրաւէրին պատասխանելով։

«Տասը տարեկան մանուկ, ապրած եմ Այնթապի հերոսամարտը սկիզբէն մինչև վերջ։ Անջնջելի յիշատակներ մնացած են իմ մէջ այդ օրերէն։ Այդ պատճառաւ այնթապցիի և հայու զգացումներուս մէջ վիրաւորուած գտած եմ ինքզինքս տեսնելով որ ֆրանսերէն հրատարակութեանց մէջ պէտք եղածին չափ տեղ չէ տրուած իմ հայրենակիցներուս հերոսական պայքարին՝ երբ գրուած է ֆրանսական ուժերու Կիլիկիոյ մէջ մղած կռիւներուն մասին։ Ուստի, 1934-ին Հոմսի Զինուորական Վարժարանի թէզս յատկացուցած եմ Այնթապի կռիւներուն, պնդելով հայերու դերին վրայ։ Նոյնպէս 1945-էն առաջ, Արևելքի ֆրանսական բանակի սպաներու ակումբներու ամասական դասախօսութեանց, երեք անգամ (Հալէպ, Դամասկոս և Պէյրութ) խօսած եմ Այնթապի հայ հերոսամարտին մասին։

«Ուրեմն, սիրելի հայրենակիցներ, կրնաք հասկնալ թէ որ

աստիճան ուրախ եմ որ ձեր ջանքերով Նոր Այնթապ մը պիտի յաւերժացնէ հինին անունը»: (**Նամակին պատճէնը տեսնել «Նոր Այնթապ» պարբերաթերթի** 1970-**ի համարին մէջ**)։

Ջօրավարը չկարողացաւ ներկայ գտնուիլ հիմնարկէքի հանդիսութեանց, սակայն 1973-*ին, երբ երկրորդ անգամ հայրենիք գացինք, այցելեց Երեւանի մօտիկ գեղատեսիլ Նոր Այնթապ աւանը, պտտեցաւ անոր փողոցներուն մէջ, խոնարհեցաւ նահատակներու յուշարձանին առջեւ, խառնուեցաւ դպրոցական պատանիներու որոնք իրենց ուսուցիչներու հսկողութեան տակ պարտէզներէն լոլիկ կը հաւաքէին, տեսաւ արդէն բարձրացած պատերը ժանեակի գործարանին, որուն կազմածները ափիւռքի այնթապցիները նուիրեցին։ Շատ ուրախ էր այդ օրը։*

ԴԺՈՒԱՐ ՏԱՐԻՆԵՐ

1922–ը և անոր յաջորդող երկու–երեք տարիները դժուար օրեր եղան Կիլիկիայէն Սուրիա ապաստանած հայութեան համար։ Թէև տեղահանութեան տարիներու բաղդատմամբ մեծ առաւելութիւն կար կեանքի ապահովութեան տեսակէտէ, սակայն և այնպէս գաղթական հայերը ունեցան անտանելի զրկանքներ և մանաւանդ ճանչցան դառնութիւնը իրենց ազգային երազներուն վերջնական անհետացման։ Դաշնակիցներու յաղթանակը Թուրքին վրայ իրենց բերած էր միայն նոր ցաւեր։ Միևնոյն ժամանակ, Կիլիկիայէն եկած հայու բեկորներ չյուսահատեցան, ցեղային աշխատասիրութիւնը և տոկունութիւնը օգնեցին իրենց և սուրհահայ գաղութը կարճ տարիներ անց ունեցաւ բարեկեցիկ կեանք։ Շինեց եկեղեցի ու դպրոց. մնաց հա՛յ։

Գարամանուկեանները հաստատուեցան Հալէպ։ Զօրավարին հօրը մասին մեր գրած տողերուն մէջ յիշեցինք արդէն այն գնահատելի գործունէութիւնը որ Յակոբ Էֆէնտին ունեցաւ այդ օրերուն, օգնելով հայրենակիցներուն՝ հակառակ իր բազմանդամ ընտանիքի ծանր բեռին։ Ան չուտով հասկցաւ որ այլևս վերադարձ չկար Այնթապ, հետևաբար իրեն բարեկամ ուրիշ փաստաբանի մը հետ գրասենեակ բացաւ՝ ապահովելու համար իր ընտանիքին ապրուստը։

Զօրավարը տան մեծ տղան էր այդ օրերուն։ Իր երէց եղբայրը, որ Եգիպտոս գացած էր հերոսամարտի չրջանին, դեռ կը մնար հոն, իր հօրաքրոջը մօտ։ Ան չատ գոհացուցիչ կերպով կը կատարէր իր պարտականութիւնը՝ կարողութիւններուն ներած չափով օգնելով իր հօր՝ տան առօրեայ գործերուն մէջ։ Միաժամանակ, կը յաճախէր Հայկազեան Վարժարան, որուն Ե. կարգը ընդունուած էր։ Կը պատմէր թէ իր դասընկերներու տարիքները տասներկուքէն մինչև տասնուվեց մէջ էին, որովհետև չատեր տեղահանութեան չրջանին առանց ուսումի մնացած էին։ Ինք դասարանին ամէնէն փոքրերէն մէկն էր։ Ուշադիր, աչխատասէր և յաջողակ աշակերտ մը կ՚ըլլայ մինչև վարժարանն աւարտելը 1923–ի Յունիսին։ Ընդունած արդէն որ դպրոցական հանդէսին «աւարտաճառ» կարդացող երկու աշակերտներէն մէկը եղած էր, նիւթ ունենալով «Հայ

Ազգին Գոյութեան Ազդակները», գնահատելով հայ լեզուի և եկեղեցիի դերը ազգապահպանման տեսակէտէն։

Այդ տարիներուն Սուրիոյ մէջ հայկական երկրորդական վարժարան չկար։ Իր ուսումը շարունակելու համար Զօրավարը պէտք է յաճախէր օտար վարժարան մը։ Իսկ այդ բանը անկարելի էր, որովհետեւ ընտանիքին նիւթական վիճակը չէր ներեր։ Այնթապէն բերուած մի քանի ոսկիները չատոնց հալած էին և հայրը հազիւ կրնար հոգալ ընտանիքին առօրեայ ծախսերը։

Զօրավարը այդ օրերը յիշելով անգամ մը ըսաւ. «կեանքիս մէջ եթէ նախանձ ըսուածը զգացի երբեք, ատիկա եղաւ ի տես իմ դասընկերներէն երեքին, որոնք նախակրթարանը աւարտելէ ետք կարողացան երկրորդական վարժարան երթալ, որովհետեւ միջոց ունէին»։ Զօրավարը կը ցաւէր որ նոր սերունդը պէտք եղածին չափ չ'օգտուիր այն դիւրութիւններէն, որ ունի երկրորդական և համալսարանական ուսումի հետեւելու համար մեր օրերուն։ Ըստ իրեն, մեր ներկայ դպրոցականները բաւականաչափ լուրջ չեն իրենց աշխատանքին մէջ և չեն զգար այն բախտաւորութիւնը, որ ունին։ «Երանի՛ թէ մեր օրերուն ալ այսօրուան պէս Բարեգործական մը, Կիւլպէնկեան Հաստատութիւն մը օժանդակէր ուսանողներուն և կամ կարելի ըլլար հայրենիք երթալ ուսանելու», կ'ըսէր։ Ֆրանսա իրաւագիտութեան աւարտաճառ պաշտպանելէ յետոյ —այս մասին դեռ պիտի գրեմ մանրամասնօրէն— մեր Հալէպ վերադարձին, 1973-ին, քաղաքի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան վարչութիւնը Զօրավարը հրաւիրեց խօսելու իր թէզին մասին։ Հանդիսութեան օրուան նախագահը դրուատեց Զօրավարին արժանիքները, չեչտելով որ ան իր յառաջացած տարիքին թէզ մը պաշտպանած էր քալլալաւ յիշատակութեամբ։

Պատասխանելով, Զօրավարը ըսաւ որ եթէ իսկապէս արժանիք մը կը ներկայացնէր իր աշխատանքը, ինքզինք չատ երջանիկ պիտի զգար՝ եթէ ան օրինակ հանդիսանար մեր նոր սերունդին, որ փոքր դժուարութեան մը առջեւ կը յուսահատի և չ'օգտուիր նպաստաւոր առիթներէն, որ ներկայիս կը վայելէ ուսման մարզին մէջ։ Այս խօսքերը արտասանած պահուն, վստահ եմ, կը յիշէր այն հինգ տարիները, որ ակամայ կորսնցուցած էր դպրոցէն հեռու մնալով։

Արդարև, 1923–էն 1928 Զօրավարը չէր կարողացած դպրոց երթալ նիւթական պատճառներով։

Ընթերցողը իրաւունք ունի հարց տալու թէ Զօրավարը ի՛նչ գործով զբաղեցաւ այդ հինգ տարիներու ընթացքին։ Այդ ժամանակաշրջանը կարելի է բաժնել երկու մասի։

Առաջին շրջանին ան որոշ զբաղում չունեցաւ։ 1923–ի ամառը դպրոցական արձակուրդը անցուց հօրը դրասենեակը։ Արդէն նոյնը ըրած էր նախորդ տարի։ Ցակոբ էֆէնտին չէր թոյլատրեր որ տղաքը արձակուրդի ամիսներուն դեգերին փողոցները։ Ուստի, գանոնք կա՛մ վարպետի քով կը դնէր և կամ հետը դրասենեակ կը տանէր։ Հակառակ վարմունքին իր տարեկիցներուն, որոնք կը նեղուէին հօրենական հսկողութենէ, Զօրավարը հաճոյքով կ՚ընկերանար հօրը։ Անկիւն մը նստած գիրք կը կարդար երբ խօսակցութիւն չէր ըլլար, կամ խօսակցութիւնները մտիկ կ՚ընէր, երբ հայրը կը խօսէր ուրիշ փաստաբաններու կամ յաճախորդներու հետ։ 1923–ի աշնան, երբ դպրոցները վերաբացուեցան, յստակ դարձաւ որ Զօրավարը երկրորդական վարժարան պիտի չկարենար երթալ։ Պէտք է մտածուէր գործի մը ընտրութեան մասին։ Հոկտեմբեր ամսուն, Զօրավարին հայրը ստիպուեցաւ Եգիպտոս մեկնիլ Աղեքսանդրիա բնակող քրոջը զաւակներուն գործերը կարգի դնելու համար։ Որոշումը, այսպիսով, յետաձգուեցաւ մինչև հօրը վերադարձ 1924–ի Ապրիլին։

Անցնող ամիսները, սակայն, բոլորովին կորուստի չրջան մը չեղան Զօրավարին համար։ Ան իր ժամանակը օգտագործեց երկու ձևով։ Նախ, հօրը բացակայութեան, իր վրայ առաւ տան պատասխանատուի պարտականութիւնները։ Երէց եղբայրը միշտ Եգիպտոս կը գտնուէր այդ օրերուն, ինչ որ իր մէջ զարգացուց պատասխանատուութեան ոգին։ Մայրը կը պատմէր որ Զօրավարը չատ լուրջի առած էր իր պաշտօնը։ Տան անտուկը իր ձեռքն էր։ Ի՛նք կ՚ընէր գնումները, կը հսկէր իր փոքր քոյրերուն դպրոցական աշխատանքներուն։ բաւական խիստ էր իբրև հօրը փոխանորդը։ Ա՛յն աստիճան, որ երբեմն մայրը կը ստիպուէր դիտողութիւն ընել։ Նման պարագաներու, կը հնազանդէր մօրը, սակայն ո՛չ կուրօրէն։ Հարկ էր իրեն բացատրել իրմէ պահանջուածին մանրամասնութիւնները։

Տան գործերը կարգադրելէ ետք, Զօրավարը կ՚երթար

հօրը գրասենեակը։ Հօրը պաշտօնակիցը ընդհանրապէս կէսօրէ առաջ դատարան կը գտնուէր, բայց գրասենեակին մէջ մնայուն ներկայութիւն էր օսմանեան խորհրդարանի նախկին անդամ, իրաւաբան Յարութիւն Պօչկէզէնեան, այն անձը՝ որ տեղահանութեան օրերուն կարողացած էր Գարամանուկեան-ներու Հալէպ բնակութեան արտօնագիրը ձեռք բերել։ Նախկին երեսփոխանը Պոլիսը ձգած էր և կ'ապրէր Հալէպ։ Յակոբ Էֆէնտիին հետ իր բարեկամութեան և անոր պաշտօնակիցին հետ իր քենեկալի հանգամանքով, ամէն օր կու գար գրասեն-եակ։ Աչքերը չատ տկարացած էին, չէր կրնար կարդալ։ Զօրավարը ընթերցանութիւն կը կատարէր այն թերթերէն ու գիրքերէն, զորս ծերունին իրեն կը յանձնարարէր։ Երբ կէտ մը լաւ չէր հասկնար, Զօրավարը կ'ընդմիջէր ընթերցանութիւնը։ Պրն. Պօչկէզէնեան իրեն կու տար հարկ եղած լուսաբա-նութիւնը՝ իր ըսածները հարստացնելով իր անձնական կեանքի փորձառութիւններով։ Կը պատմէր դրուագներ խորհրդարանի նիստերէն, Համաշխարհային Ա. Պատերազմի դէպքերէն, հռչա-կաւոր դատերէն, ևլն.։ Կարծես Զօրավարը անհատական ուսու-ցիչ մը ունեցած ըլլար։ Կը յիշէր թէ այսպէս անցուցած ժամե-րէն չատ օգտուած էր։ Պրն. Պօչկէզէնեան ուղեղատապէ պիտի մահանար Յակոբ Էֆէնտիի Եգիպտոսէն վերադարձէն քանի մը օր առաջ։

1924-ի Ապրիլին, Յակոբ Էֆէնտի Եգիպտոսէն վերադար-ձին հետը բերաւ իր երէց զաւակը՝ Նուպար, որ չորս տարիներէ ի վեր Աղեքսանդրիա կը գտնուէր։ Կարգադրուելիք առաջին խնդիրներէն մին երկու եղբայրներուն գործի հարցն էր։

Նուպար սկսաւ աշխատիլ մօրեղբօր՝ Վահրամ Լէյլէկեանի հետ, որ թէև վկայեալ իրաւաբան էր, սակայն կը զբաղէր հանրօգուտ չինութեանց կապալառուութեամբ։ Զօրավարին երէց եղբայրը այս ասպարէզին մէջ պիտի յառաջդիմէր և գործէր մինչև հանգստեան կոչումը 1972-ին։ Ան Սուրիոյ մէջ պիտի կառուցէր ճամբաներ, ջրաւազաններ, պետական չէնքեր, ևլն., վաստակելով կարող և արդար կապալառուի անուն։

Գալով Զօրավարին, 1924-ի Մայիսէն սկսեալ աշակերտեց ատամնաբոյժի մը։ Հոդ ալ սկսաւ դպրոցէն հեռու անցուցած իր տարիներուն երկրորդ չրջանը։

Ինչո՞ւ այս ընտրութիւնը իբրև ասպարէզ։ Այդ օրերուն

Արամ Գարամանուկեան այն օրերուն, երբ Հալէպի մէջ կը պատրաստուէր դառնալ... ատամնաբոյժ։

Young Aram Karamanoukian in Aleppo, preparing himself to become a dentist.

Սուրիոյ և Լիբանանի ատամնաբոյժները երկու դասակարգի կը պատկանէին. համալսարանէ վկայեալ ատամնաբոյժներ (փոքր թիւով), և փորձառութեամբ մարզուած ատամնաբոյժներ, որոնք գործելու իրաւունք կը ստանային քննութեան մը ենթարկուելէ և յաջողելէ ետք։ Եւ քանի որ երկրորդական ուսում ստանալ կարելի չէր, որոշուեցաւ որ Ջօրաւարը երկրորդ դասակարգէն ատամնաբոյժ մը դառնայ։ Ընտրութիւնը լաւ էր. ապարհէզը՝ պատուաբեր։ Եթէ պարագաները ներէին, հաւանականութիւն կար որ օր մը իր մանագիտութիւնը կատարելագործէ բարձր ուսում ստանալով։ Բարեկամի մը միջոցաւ Ջօրաւարը ընդունուեցաւ

Certificat

Ատամնաբոյժ Պաուէրի տուած վկայագիրը: The certificate given by Dr. Bauer.

Հարվըրտ Համալսարանէն չրջանաւարտ Dr. Bauer *անունով դերմանացի բժիշկ-ատամնաբոյժի մը քով։*

Մինչև այսօր Սուրիոյ մէջ ատամնաբոյժները ունին անձնական փոքր աշխատանոցներ, ուր իրենք կը կատարեն ատամնաբուժական թեթևիկ գործերը (կեղծ ատամնաշարի պատրաստութիւն, կամուրջներ, եւլն.)։ Զօրավարը գործի սկսաւ իր վարպետին աշխատանոցին մէջ, միևնոյն ժամանակ ներկայ գտնուելով դարմանումներուն։ Դժուար հաւատալի պիտի թուի, սակայն իրականութիւնը այն է, որ 1924-ի վերջերուն, այսինքն Զօրավարին աշակերտելէն ութը ամիս անց, հազիւ տասնհինգ տարեկան՝ ինք կ'ընէր աշխատանոցին բոլոր գործերը և վարպետը այլևս պէտք չունենալով ուրիշ անձի մը՝ ճամբու կը դնէ իր նախկին օգնականն ու աշխատանոցը կը յանձնէ Զօրավարին, որ իր ուշիմութեամբ և ձեռքի ճարտարութեամբ կը գոհացնէր դժուարահաճ դերմանացի բժիշկը։

Սակայն այս վերջինը արդար անձ մը չէր եղած աշխատանքի վարձատրութեան տեսակէտէն՝ հիմք բռնելով Զօրավարին այն յայտարարութիւնը, թէ ինք կ'աշակերտէ արհեստ սորվելու համար և ո՛չ թէ դրամ չահելու։ Հակառակ ասոր, Զօրավարը չարունակեց գործել ու յառաջդիմեց նաև ատամներու դարմանումի մարգին մէջ, սպասելով այն օրուան, երբ կարելի պիտի ըլլար պետական քննութեան ներկայանալ և իբրև ատամնաբոյժ աշխատելու արտօնութիւն ստանալ։ Սակայն ինչպէս առածը կ'ըսէ՝ տան հաշիւը չուկային մէջ սխալ դուրս եկաւ։ Կառավարութիւնը 1927-ին որոշեց որ ատամնաբոյժները այլևս համալսարանական չրջանաւարտ ըլլան։ Որոշումը արդար էր ժողովուրդի բարօրութեան տեսակէտէն, սակայն վնասակար եղաւ Զօրավարին։ Այս նոր կացութեան դիմաց նոր որոշում պէտք էր։ Զօրավարը չուզեց գոհանալ կեանքին մինչև վերջը աշխատանոցի մէջ գործողի դերով՝ եթէ նոյնիսկ այդ գործը իրեն հայթայթէր անհրաժեշտ նիւթական հասոյթ։

Պատահեցաւ այնպէս, որ գերմանացի բժիշկը Հալէպէն հեռացաւ 1927-ի վերջերը և հաստատուեցաւ Եգիպտոս։ Զօրավարը առանց զբաղումի չմնալու համար մի քանի չաբաթ գնաց աշխատելու ընտանիքին բարեկամ հայ ատամնաբոյժի մը մօտ, մինչև որ 1928-ի Փետրուարին, դրեթէ հինգ տարիներու ընդհատումէ ետք, դարձեալ սկսաւ ուսման հետևիլ։

Օր մը պատասխանելով հարցումիս թէ ի՛նչ մնացած էր իրեն չորս տարուայ ատամնաբուժութենէն, ըսաւ դառն ժպիտով մը. «Ակռաներուս խնամք տանիլ և մի քիչ եւրոպական կենցաղավարութիւն»։

Իմ համեստ կարծիքով, Զօրավարին համար ատամնաբուժութիւնը ակամայ ճգելը օգտակար եղաւ ազգային տեսակէտէ։ Նկատի առնելով որ իր գործերուն մէջ միշտ յաջողած էր, չատ հաւանական է որ ան կարող ատամնաբոյժ մը դառնար։ Սակայն ի՞նչ պիտի չահէր հայ ազգը։ Ունինք բազմաթիւ լաւ բժիշկներ և ատամնաբոյժներ։ Հայ զօրավարներ մատի վրայ կը համրուին (նկատի չեմ առներ վառաւոր և մեծաթիւ խումբը հայրենի մարաջախտներու, ծովակալներու և զօրավարներու)։ Հայ սփիւռքը վերջին վաթսուն տարիներուն, ըստ տեղեկութիւններուս, տուած է հինգ զօրավարներ միայն, որոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ Զօրավար Գարամանուկեանը։

Միացեալ Նահանգներու մէջ ունեցանք Général de Brigade *Շէքէրճեանը, բանակի քիմիական բաժնին մէջ։ Նոյն աստիճանով Զարդարեանը, որ պահեստի զօրավար էր։ Սուրիոյ մէջ ունինք Զօրավար Քիլէճեանը, որ* Général de Division *դարձաւ հանգատեան կոչուած ժամանակ։ Ունինք նաև* Général de Brigade *Մալոյեանը, որ ոստիկանական ուժերու կը պատկանէր։* Général de Division *Գարամանուկեանը այդ աստիճանով ծառայեց տուրիական բանակին և տանձնեց Հրետանիի Ընդհանուր Հրամանատարութեան կարևոր պաշտօնը։ Ուրեմն կրնանք ըսել թէ ազգային տեսակէտէ աւելի պատուաբեր և օգտակար եղաւ դոյութիւնը Զօրավար և ո՛չ թէ տամնաբոյժ Գարամանուկեանի։*

1932—Դամասկոսի Զինուորական Վարժարանի քաւէթ:
1932—Cadet at the Military Academy in Damascus.

Գարամանուկեան 24 Օգոստոս 1934-ին կը ստանայ փոխ-տեղակալի սպայական աստիճան:
Karamanoukian graduates on August 24, 1934, as an officer with degree of sub-Lieutenant.

Արամ Գարամանուկեան 1933-1935 տարիներուն:
Aram karamanoukian during the years 1933–1935.

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆԷՆ ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

1928 տարուան սկիզբները Ջօրավարին երէց եղբայր Նուպարին աչխատանքի հատոյթը բաւական բարելաւած էր Գարամանուկեաններու նիւթական վիճակը։ Այսպէսով, Ջօրավարը կրցաւ դարձեալ ուսման հետեւիլ։ Աչակերտեց Ֆրէր Մաըիսթներու (Frères Maristes) Գոլէճը։ Ինք որ հայ վարժարաններու մէջ աչակերտած չըլլանին դասարանին ամէնէն փոքրերէն եղած էր, հոն ամէնէն մեծերէն մին եղաւ՝ դպրոցէն դուրս անցուցած տարիներու պատճառաւ։ Սակայն ասիկա իր մէջ բնաւ ստորակայուածեան բարդոյթ չառաջացուց։ Շուտով չաղուեցաւ իր դասընկերներուն հետ։ Եթէ այս վերջինները իր վրայ առաւելուածիւն ունէին, այդ եղաւ այնպիսի դասերու մէջ, ուր յիչողուածիւնը օգտակար էր։ Ինք անմրցելի էր գիտական դասերու մէջ։ Եթէ անոնք լաւ էին Ֆրանսերէնի մէջ՝ սկիզբէն իրենց ուսումը այդ լեզուով ստացած ըլլալով, ապա ինք զանոնք կը գերազանցէր իր գրուածիւններու բովանդակուածեամբ, գաղափարներու՛ հասունուածեամբ և ճոխուածեամբ։ Շուտով ձեռք բերաւ անհրաժեչտ յառաջդիմուածիւնը Ֆրանսերէնի տեսակէտէն և գոլէճական տարիներուն միչտ մնաց առաջիններու չարքին։ Գիտակից այն զոհողուածեան, որ իր ընտանիքը կ'ընէր գինք օտար վարժարան ղրկելով, Ջօրավարը իր աչխատասիրուածեամբ և ձեռք բերած արդիւնքներով կը փոխադարձէր։

1930-ին ձգեց դպրոցը և պաչտօնի մտաւ Ֆրանսական բանակին մէջ։ Ընթերցողը հարց պիտի տայ թէ ինչո՞ւ Ջօրավարը չչարունակեց ուսումը մինչև համալսարան և վկայեալ ատամնաբոյժ մը չդարձաւ՝ նկատի առնելով որ չորս տարի աչխատած էր այդ ուղղուածեամբ։ Ատիկա փոփոխամտուածեան արդիւնք չէր, այլ՝ իրապաչտուածեան։ Ըսուածներէն և ըսուելիքներէն կրնաք անսխալ եզրակացնել որ Ջօրավարը իր կեանքի ընթացքին դժուարուածեանց առջև ընկճուող և ճամբայ փոխող մէկը չէ եղած. սակայն միչտ իմաստուածիւնը ունեցած է տարբեր ուղղուածեամբ յառաջանալու՝ երբ ինքզինք գտած է անելի մը առջև։ Ջօրավարը եկած էր այն համոզումին որ հակառակ իր ընտանիքի նիւթական վիճակին բարելաւումին, իրեն համար դժուար պիտի ըլլար համալսարան յաճախել և վկայականի տիրանալով հաստատուիլ իբրև

ատամնաբոյժ։ Գիտէր որ զինք սպասողը տեղ մը պաշտօնեայ ըլլալու հեռանկարն էր։

Իր դասընկերներուն մէջ կային երկու ֆրանսացի սպաներու զաւակներ, որոնց հետ Զօրավարը չատ մտերիմ էր։ Անոնցմէ առաջինէն, որուն հայրը բանակին վարչական բաժնին մէջ էր, լսած էր թէ զինուորական իշխանութիւնները պարբերաբար քննութիւններ կատարել կու տային իրենց պէտք եղած ամէն տեսակ պաշտօններու համար, և թէ յաջողող թեկնածուներու անունները կը դրուէին ցանկի վրայ, ուրկէ հարկ եղած ժամանակ կ'առնուէին պաշտօնեաներ։ Իսկ երկրորդէն, որուն հայրը սպայակոյտի մէջ կը ծառայէր, իմացած էր գոյութիւնը Դամասկոսի մէջ զինուորական վարժարանի մը, որ սպաներ կը պատրաստէր տեղացիներէն։ Դասընկերներէն քաղած այս տեղեկութիւնները օգտակար եղան իրեն։

Զօրավարը հարց տուաւ ինքզինքին։ Եթէ պաշտօնեայ պիտի ըլլար, ինչո՞ւ չպաշտօնավարէր բանակին մէջ, ուր կը տիրէ կարգապահութիւն և մեթոտ։ Հաչուակալի պաշտօնի մը թեկնածու եղաւ, քննութեանց մասնակցեցաւ և յաջողեցաւ, և առեն մը ետք գործի կանչուեցաւ զինուորական միաւորի մը մէջ, փորձի չրջանի մը համար։ Ամիս մը ետք արդէն ընդունուած էր վերջնական կերպով։ Առաջին օրէն սկսաւ հետաքրքրուիլ զինուորական կեանքով, կչռելով այդ ասպարէզին առաւելութիւններն ու անպատեհութիւնները։ Մի քանի ամիս անց, իր պաշտօնավարած միաւորին նշանակուեցաւ լիբանանցի փոխ-տեղակալ մը, որ Դամասկոսի Զինուորական Վարժարանէն նոր չրջանաւարտ եղած էր։ Անոր հետ գործի վերաբերմամբ ամէնօրեայ չփումի մէջ գտնուեցաւ. գիրար ճանչցան և մտերմացան։ Բնական էր որ խօսէին զինուորական ասպարէզի մասին։ Նոր սպան, դեռ լեցուն Զինուորական Վարժարանին յիշատակներով, յաճախ կը խօսէր այդ հաստատութեան մասին, այնպէս որ առեն մը ետք Զօրավարը լաւատեղեակ դարձաւ այնտեղի կեանքին։

Օր մը Զօրավարին ձեռքը անցաւ Մարալխատ Լիոթէյի (Maréchal Lyautey) «*Սպայի Ընկերային Դերը*» (Du rôle social de l'officier) *անուն դասական դարձած գիրքը, որ Մարալխատը գրած էր երբ դեռ պարզ հարիւրապետ մըն էր։ Այդ գիրքը, որ Զօրավարը իր գրադարանին մէջ կը պահէր իր կողմէ նո-*

թագրուած էջերով, մեծ ազդեցութիւն գործեց իր վրայ։ Հասկցաւ որ սպան ինչ աստիճանի որ հասած ըլլայ՝ իր գինուորները պատերազմի պատրաստող և կռիւի առաջնորդող մէկը չէր միայն, այլ այդ դերին հետ ունէր նաև կրթողի, դաստիարակի, խնամողի պարտականութիւն իր ստորադասներուն հանդէպ։ Սպայ ըլլալ միայն ասպարէզ մը ընտրել չէր, այլև ծառայելու կոչում ունենալ էր։ Եթէ արդէն ատենէ մը ի վեր կը խորհէր սպայ դառնալու մասին, ապա Լիսթէյի գիրքին ընթերցումէն ետք Ջօրավարը որոշեց իրականացնել իր ծրագիրը։

Ծրագրին հակառակեցաւ մայրը, սակայն հայրը տուաւ իր հաւանութիւնը, ըսելով որ կատարեալ վստահութիւն ունէր իր վրայ և գիտէր թէ իր առնելիք քայլը լուրջ մտածումի հետևանք էր։ Կարգ մը բարեկամներ ջանացին տարհամոզել Ջօրավարը՝ ըսելով որ գինուորական ասպարէզը բաց չէր հայերուն առջև, և.ն.։ Մնաց հաստատ իր մտադրութեան մէջ։ Պատրաստուեցաւ Դամասկոսի Զինուորական Վարժարանի մուտքի քննութեանց։ Պատրաստուեցաւ, նաև, ֆիզիքապէս և հոգուով դիմադրելու սպայի կեանքին մէջ իրեն հանդիպելիք դժուարութիւններուն, որոնց մասին ճիշդ գաղափար մը կազմած էր զօրանոցին մէջ իր ամէնօրեայ ուշադիր դիտածներէն, իր բարեկամ սպայինհաղորդածներէն և իր ընթերցումներէն։ Այս նախապատրաստութիւնը Ջօրավարին գինուորական կեանքի մէջ յաջողութեան ազդակներէն մին եղաւ։ Ըլլա՛յ զօրանոցին մէջ, ըլլա՛յ կռիւի դաշտին վրայ, ո՛չ մէկ վայրկեան ընկրկեցաւ ան դժուարութեանց դիմաց, որովհետև այդ բոլորը նախատեսած էր։

1932-ի գարնան դիմեց Զինուորական Վարժարան։ Քննութեանց մէջ յաջողեցաւ և 8 Սեպտեմբեր 1932-ին սկսաւ կրել պարզ գինուորի իր առաջին համազգեստը։

ԲԱՆԱԿԸ, ՈՒՐ ՄՏԱՒ ԶՕՐԱՎԱՐԸ

Ֆրանսական հոգատարութեան ընթացքին Սուրիոյ մէջ կային երկու տարբեր իշխանութիւններ՝ սուրիական և ֆրանսական։ Առաջինը ունէր պետութեան մը անհրաժեշտ կազմը և միջոցները՝ բացի արտաքին գործոց նախարարութենէն և բանակէն։ Երկրորդը՝ ֆրանսականը, կազմուած էր բարձրաստիճան պաշտօնեաներէ, որոնց թելադրութեան և անմիջական հսկողութեան տակ կը գործէր սուրիական կառավարութիւնը։ Բանակը, որ «Արևելքի Զօրախումբեր» (Troupes du Levant) անունը կը կրէր, կը գտնուէր ֆրանսական իշխանութեան հրամանին տակ։

Արևելքի Զօրախումբերը կը բաղկանային ֆրանսական զօրախումբերէ և «Արևելքի Մասնաւոր Զօրախումբեր» անունով գումարտակներէ, որոնք կազմուած էին սուրիացի և լիբանանցի տարրերէ։ Ըստ Զօրավարին իրաւագիտական աւարտաճառին մէջ ներկայացուած տեսութեան՝ Արևելեան Մասնաւոր Զօրախումբերու հիմը կազմած է Արևելեան Լեգէոնի Սուրիական Գումարտակը։

1919–ին այդ լեգէոնի հայ գումարտակները անջատուեցան և Հայկական Լեգէոն անունը ստանալով կիլիկիա ղրկուեցան։

Արևելքի Մասնաւոր Զօրախումբերը կը մարզուէին ֆրանսական միաւորներու նման և ենթակայ էին նոյն զինուորական կանոններուն։ Միակ տարբերութիւնը կը կայանար այն կէտին մէջ, որ ֆրանսական իշխանութիւնը իրաւունք չունէր զանոնք երկրէն դուրս տանելու։ Անոնք սահմանուած էին միայն Սուրիոյ և Լիբանանի պաշտպանութեան։

Պարտադիր զինուորական ծառայութիւն դոյութիւն չունենալով, այդ օրերուն Սուրիոյ և Լիբանանի տեղական գումարտակները կազմուած էին բացառապէս սուրիացի և լիբանանցի կամաւորներէ՝ առանց խտրութեան։ Գումարտակներու կազմին մէջ կը գտնուէին ֆրանսացի և տեղացի սպաներ։ Այս վերջիններուն պատրաստութեան համար էր որ Դամասկոսի մէջ ութը տարիներէ ի վեր կը գործէր Զինուորական Վարժարանը, ուր Զօրավարը սկսաւ իր զինուորի կեանքին։

Վարժարանին շրջանը երկու տարի էր։ Զօրավարը յաջո-

դուլթեամբ լրացուց զայն։ Այդ երկու տարիները հեչտ չեղան։ Սակայն քանի որ մարմնով և մտքով պատրաստուած էր այդ կեանքի դժուարութիւններուն՝ ան յաղթահարեց զանոնք լաւագոյն կերպով։ Այսուհանդերձ, Զինուորական Վարժարանի իր յիշատակներուն մէջ կայ հատ մը, որ հաճելի չէր։ Ատիկա կը վերաբերի Վարժարանին կազմին մէջ պաշտօնավարող սպայի մը հետ իր յարաբերութեան։ Ինդրոյ առարկան լիբանանցի մարօնիթ հարիւրապետ մըն էր, կարող սակայն չափազանց ինքնահաւան և մոլեռանդ։ Ունէր գճուճ հոգի մը։ Առաջին օրերէն Զօրավարը իր դէմ գտած է այդ սպան երկու պատճառներով։ Ցիչեալը կը սիրէր հեգնել մարդիկ՝ իր ըրածին տալով սրամտութեան արտաքին։ Օր մը երբ Զօրավարին հետ այդպէս վարուած էր, ստացած էր յարմար պատասխան, որ եղած էր բաւական համարձակ, և սակայն մնացած՝ կարգապահութեան սահմանին մէջ։ Լիբանանցի հարիւրապետը չէր կարողացած մարսել լսածը և այդ դէպքը բնաւ չէր մոռցած։ Տարիներ ետք լիբանանցի հայ սպայի մը ան պիտի ըսէր. «Դուն ալ քու հայրենակիցիդ՝ Գարամանուկեանին պէս գիս...»։ Այդ պատճառին պէտք է աւելցնել հարիւրապետին փափաքը՝ իր յարանուանութեան պատկանող լիբանանցի աշակերտ-սպայի մը տալու դասարանին առաջնութիւնը։ Հետեւաբար, ան երկու տարի չարունակ բնաւ առիթ չէր փախցուցած վնաս հասցնելու Զօրավարին։ Եւ քանի որ դասերու և վարժութիւններու արդիւնքի տեսակէտէն չատ բան չէր կրնար ընել՝ ջնաջցած էր գրգռել Զօրավարին հայու տաքարիւնութիւնը՝ զինք բռնելու համար անկարգապահութեան մէջ։ Ան յաջողած էր բաւական տաղտուկ պատճառել Զօրավարին, սակայն ձախողած էր իր բո՛ւն նպատակին իրականացման մէջ, որ էր արգիլել որ Զօրավարը հասնի սպայական աստիճանի։ Երբ Զօրավարը հրետանիի չրջանաւարտներուն մէջ առաջին, իսկ բոլոր աշակերտ-սպաներու մէջ երկրորդ հանդիսանալով սպայ անուանուած էր, լիբանանցի հարիւրապետը Զօրավարը «բարեկամաբար» խրատած էր իր Գարամանուկեան մականունը փոխելու Գարամի (Լիբանանի մէջ չատ տարածուած մականուն մը), բացատրելով որ Զօրավարը հայկական մականունով բանակին մէջ չէր կրնար ունենալ այն տեղն ու դիրքը, որուն իրաւունքն ունէր իր կարողութեանց պատճառաւ։ Զօրավարը

պատասխանած էր որ ինք իրաւունք չունէր իր նախնիներէն իրեն մնացած մականունը փոխելու։ Հպարտ էր իր մականունով և պատրաստ էր կրելու բոլոր անպատեհութիւնները, որոնք կրնային հետագային բխիլ անկէ։

Կ'արժէ որ յիշատակեմ հետեւեալ մանրադէպը։ Զօրավարին չրջանաւարտութենէն երկու տարի ետք, սուրիացի և լիբանանցի զինուորականները անջատուած էին իրարմէ՝ իւրաքանչիւրը իր երկրին մէջ ծառայելու համար։ Ասիկա պատճառ եղած էր որ այլևս Զօրավարը չհանդիպի լիբանանցի սպայինն։ 1954–ին, դպրոցը ձգելէ ճիշդ քսան տարի ետք, Զօրավարը լիբանանեան ազգային տօնին առիթով Սուրիոյ ներկայացուցիչ կը կարգուի տեղի ունեցող հանդիսութեանց համար։ Զօրավարը առաջնորդող լիբանանցի բարձրաստիճան սպան կ'ըլլայ նոյն այդ հարիւրապետը, որ բարձրացած էր գնդապետի աստիճանին և յարգանքով կը բարևէր իր նախկին աշակերտ Գարամանուկեանը, որ առանց իր մականունը փոխելու՝ դարձած էր Զօրավար։ Անգամ մը երբ Զօրավարը պատմեց այս դէպքը, չունէր վրէժ լուծած անձի մը զգացումը, այլ՝ ըսել կ'ուզէր թէ չարութիւնը միշտ յաղթական չ'ըլլար։

Զինուորական Վարժարանը 1933–ի սկիզբները փոխադրուած էր Դամասկոսէն Հոմս քաղաքը։ Շրջանէ մը ի վեր Ֆրանսայի քաղաքականութիւնը Սուրիոյ–Լիբանանի հանդէպ նպաստաւոր դարձուածք մը ստացած էր։ Իբրև հետեւանք, տեղական զինուորական ուժերու ծրագիրներ ի գործ դրուած էին։ Անոնցմէ մին կը կայանար կազմութեանը մէջ հրետանիի միաւորներու, որոնք նախապէս գոյութիւն չունէին։ Այդ նպատակով Վարժարանը նաև կը պատրաստէր հրետանիի սպաներ։ Զօրավարին դասարանէն ալ այդ ճիւղին հետևողներ պիտի առնուէին, որով ինք ալ թեկնածուելիւն դրաւ և ընդունուեցաւ։

Առաջին տարին վերջացուց լաւ նիշերով, հանդիսանալով առաջինը հրետանիի ուսանող–սպաներուն, իսկ երկրորդը՝ ընդհանուր ուսանողութեան մէջ։ Երկրորդ տարուայ սկիզբը ամէն բան լաւ ընթանալէ յետոյ, Ֆրանսայի քաղաքականութիւնը Սուրիոյ հանդէպ սկսաւ փոխուիլ և քիչ մնաց որ Զօրավարը զոհ երթար այդ փոփոխութեան։ 1934–ին Արևելքի Զօրախումբերու հրամանատարութիւնը ստանձնեց Զօրավար

Հունցիկէր (Huntziger)։ *Ան Ֆրանսայի ամէնէն կարող զինուորականներէն մին էր։* (1940-ին, գերմանական յարձակումին առջեւ միակ դիմացող ֆրանսական Երկրորդ Բանակի հրամանատարը ինք էր։ *Ի՛նք էր, նաեւ, որ Ֆրանսայի կողմէ ստորագրեց զինադադարի պայմանագիրը և եղաւ Մարշալ Փէթէնի պատերազմական նախարարը*)։ *Այդ Զօրավարը տեղական զինուորական ուժերու ծրագիրը դադրեցուց և ընդդիմացաւ իր նախորդին ստեղծած հրետանիի միաւորներու գոյութեան։ Ի՞նչ պիտի ըլլար կացութիւնը այդ ճիւղին պատկանող ուսանող-սպաներուն։ Պատասխանը չուշացաւ։ Երբ Զինուորական Վարժարանի ուսանողութիւնը կը գտնուէր տարեկան ռազմափորձերու ճամբարին մէջ, հրետանիի ճիւղին պատկանողներուն ըսուեցաւ որ տարեվերջի քննութիւնները պիտի անցընէին իրենց ճամբար գտնուած միջոցին՝ օգտուելու համար հոն բանակած հրետանիի միաւորներու ներկայութենէն։ Այս կը նշանակէր թէ քննութիւնները տեղի պիտի ունենային որոշուած թուականէն երեք ամիս առաջ, երբ դեռ ուսումնական ծրագիրները ամբողջութեամբ գործադրուած չէին։ Տրուած որոշումը օրինաւոր չէր, բայց կարելի չէր անոր դէմ բողոքել։ Ցայտնի էր որ հրետանիի սպաներու գոյութիւնը խափանելու ջանք մը կար։ Տարի մը ետք, Զօրավարը պիտի գտնուէր գումարտակի մը մէջ, ուր կը պաշտօնավարէր զինք և իր ընկերը քննող յանձնախումբին անդամ Ֆրանսացի սպայ մը։* (Տարեվերջի քննութիւնները կը տրուէին Զինուորական Վարժարանի կազմին չպատկանող սպաներու։) *Այդ սպան իրեն պիտի յայտնէր որ ճամբարին մէջ գիրենք քննող յանձնախումբը հրահանգ ստացած էր չափազանց խիստ ըլլալու քննութիւններու ընթացքին։*

Զօրավարը միակ յաջողողը եղաւ այդ քննութիւններուն։

Ճամբարէն վարժարան վերադարձող ուսանողներուն կը սպասէր անախորժ անակնկալ մը։ Անոնց վերադարձէն քանի մը օր ետք, հոն այցելեց Արեւելեան Զօրախումբերու հրամանատար Զօրավար Հունցիկէրը և պաշտօնապէս յայտարարեց որ այլևս Զինուորական Վարժարանի չրջանաւարտները սպայ պիտի չանուանուէին, այլ՝ բանակ պիտի ղրկուէին aspirant-*ի աստիճանով և հոն երկու տարի ծառայելէ ետք միայն պիտի ստանային փոխ-տեղակալի աստիճանը։*

Կարելի է երևակայել վիճակը ուսանողներուն, որոնք երկու տարուան ծանր աշխատանքէ և յոգնութենէ ետք կը յուսային ստանալ իրենց արդար վաստակը եղող աստիճանը։ Անկարող էին որևէ բան ընել այս անարդար որոշումին դէմ, հակառակ անոր որ իրաւունքը իրենց կողմն էր, քանի որ Զինուորական Վարժարանին ծրագիր-կանոնագիրը կը նախատեսէր փոխ-տեղակալի աստիճան տարեվերջի քննութիւններուն յաջողողներուն, և քանի որ նոր կարգադրութիւն մը չէր կրնար ունենալ յետազդեցիկ (retroactive) *ուժ և գործադրուիլ իրենց վրայ։*

Երբ նոր կարգադրութիւնը պարտադրող հրամանագիրը հասաւ Զինուորական Վարժարան, ան կը պարունակէր յօդուած մը, ուր կը յայտարարուէր որ բացառաբար 1934 *տարուան համար տարեվերջի քննութեանց դասաւորումին մէջ առաջին վեց տեղերը գրաւողները փոխ-տեղակալ պիտի անուանուին։ Զօրավարը այդ վեցեակին մէջ ըլլալով,* 1 *Սեպտեմբեր* 1934*-ին անուանուեցաւ հրետանիի փոխ-տեղակալ և կարճ արձակուրդէ մը ետք միացաւ իր զօրագունդին։*

ՍՊԱՑՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Հոմսի Զինուորական Վարժարանէն չրջանաւարտ հրետանիի սպաները, իրենց միաւորներուն մաս կազմելէ առաջ, Դամասկոս կայք հաստատած հրետանիի ֆրանսական զօրագունդին մէջ տարուան մը կատարելագործութեան վարժութեանց (stage de perfectionnement) *կը հետեւէին, որով Զօրավարն ալ հոն ղրկուեցաւ։ Բայց ան հոն մնաց վեց ամիս միայն։ Երբ իրեն հրահանգուեցաւ միանալ Պէյրութի մէջ կազմուելիք հրետանիի գումարտակի մը, Զօրավարը զարմանք յայտնեց որ ինք միւս սպաներուն չափ հետեւած չէր կատարելագործութեան վարժութեանց։ Գնդապետը հայրական ժպիտով մը իրեն պատասխանեց թէ վեց ամսուայ ընթացքին սորվածը բաւարար էր իր ստանձնելիք պաշտօնը լիուլի կատարելու համար։*

Զօրավարը Պէյրութ ծառայեց ճիշդ երկու տարի, 1 Ապրիլ 1935–էն մինչեւ 1 Ապրիլ 1937։ Այդ երկու տարիները վճռական եղան Զօրավարին զինուորական կազմութեան տեսակէտէն, չնորհիւ իր միաւորի հրամանատար հարիւրապետին։ Ֆրանսական բանակի այդ օրերու կանոնակարգին համաձայն, Պատերազմական Բարձրագոյն Վարժարանէն (Ecole Supérieure de Guerre) *չրջանաւարտ սպաներ երկու տարուայ հրամանատարութեան չրջան մը կ'անցնէին զօրագունդերու մէջ՝ հարիւրապետի, հազարապետի և գնդապետի աստիճաններով։ Միսօնիէ* (Missonier) *անունով այդպիսի հարիւրապետի մը անմիջական հրահանգին ներքեւ ծառայեց Զօրավարը Պէյրութ պաշտօնավարած չրջանին։ Հարիւրապետը կատարեալ սպայ մըն էր, լա՛ւ թնդանօթաձիգ, հմուտ զինուորական, մեթոտիկ աչխատող, բծախնդիր և խստապահանջ, սակայն ազնիւ հոգիով և բազմակողմանի ընդհանուր զարգացումով։*

Զօրավարը համակրեցաւ իր պետին. անոր գործելակերպը օրինակ դարձաւ իրեն. ջանաց օգտուիլ այն բարեբախտութենէն, որ ունէր՝ նպաստաւոր պայմաններու մէջ ծառայելու և զարգանալու համար։ Հարիւրապետը, իր կարգին, համակրեցաւ Զօրավարին, գնահատեց անոր արժանիքները և գործունէութեան արդիւնքները. առաջնորդեց ու խրատեց զինք։ Իրենց յարաբերութիւնները պետի և ստորադասի հանգամանքէն

16 Ապրիլ 1949-ին, թիւ 1871 հրամանագրով, Արամ Գարամանուկեան կ'արժանանայ Հազարապետի աստիճանին՝ Քունէյթրայի ճակատին վրայ իր ցուցաբերած հմտութեան և քաջութեան համար:

Վերի նկարին ետին Ջօրավարը գրած է. «Մարտ 1949, Քունեթրայի սենեակս»: Վարը՝ Դամասկոսի իր սենեակին մէջ, 1953-ին, ընթերցման պահուն:

Above—Aram karamanoukian in March 1949, at the front of Kouneitra, in his room, for a short rest.
Below—The General in 1953, in his room in Damascus, studying and meditating.

անդին անցնելով վերածուեցան բարեկամականի։ Երբ երկու տարուայ սերտ գործակցութենէ յետոյ բաժնուեցան, կապը չխզեցին իրարմէ։ Անոնք միշտ թղթակցեցան և Ջօրաւարը ամէն Ֆրանսա երթալուն հանդիպեցաւ իր նախկին հարիւրապետին։ Անոր մահէն ետք, 1958-ին՝ Ջօրաւարի աստիճանով, չարունակեց կապ պահել Տիկին Միսօնիէի հետ։ Երբ 1969-էն սկսեալ Ջօրաւարը Փարիզ իրաւագիտութեան տոքթորայի դասընթացքներուն կը հետեւէր, առիթ ունեցայ ճանչնալու Տիկին Միսօնիէն, որ յաճախ կ'այցելէր մեզի։ Օր մը, երբ Արևելքի մէջ իր անցուցած տարիներու յիշատակներէն կը խօսէր, ինծի ըսաւ որ առենին իր ամուսինը Ջօրաւարին իւր միաւորին մէջ գալուն լուրը առնելուն գոհ չէր մնացած։ Խորհած էր թէ իրեն կը ղրկուէր վարժարանէն քանի մը ամիս առաջ ելած անփորձ փոխ-տեղակալ մը, մինչդեռ ինք կազմաւորուող միաւորին համար պէտք ունէր փորձառու սպայի մը։ Սակայն ամիս մը բաւարար եղած էր իր ամուսնոյն համար՝ գնահատելու Ջօրաւարին կարողութիւնները։ Ան հոգևին որդեգրած էր զինք և իր անթերի ու արդիւնաւոր ծառայութիւններուն փոխարէն զինք վարձատրած էր իրեն տալով լաւագոյն պատրաստութիւն։ Տիկին Միսօնիէն պատմեց նաև հետևեալ մանրադէպը։ Տարի մը, չէր յիշեր ե՛րբ, Ջօրաւարը գնդապետի աստիճանով Փարիզ կը գտնուէր պաշտօնական առաքելութեամբ։ Գիշեր մը միատեղ պիտի ընթրէին և յետոյ երթային թատրոն։ Նոյն օրը Փարիզի սուրիական դեսպանատուն հասած հեռագիր մը իմացուցած էր գնդապետին Ջօրաւարի աստիճան չնորհուիլը։ Թատրոնէն ետք, Ջօրաւարը Տէր և Տիկին Միսօնիէներուն կ'առաջարկէ տեղ մը երթալ և գաւաթ մը չամբանիա առնել։ Երբ կ'իմանան չարժառիթը, սաստիկ կ'ուրախանան իրենց Պէյրութի փոխ-տեղակալ Գարամանուկեանի Ջօրաւար անուանումին համար։ Կարծես իրենց զաւակն ըլլար արժանաւորուողը։ Միատեղ կը պարպեն չամբանիայի չիչը։ Տիկին Միսօնիէ դիտել տուաւ որ հետաքրքրական էր որ Ջօրաւարին ընտանիքէն առաջ իրե՛նք իմացած էին վարձատրութեան մասին և զայն տօնած միասին։

Այս դէպքը պատահած է 1953-ին, որովհետև այդ թուականին, Փարիզ գտնուած միջոցին, Ջօրաւարը ստացած էր իր աստիճանի բարձրացման լուրը։

1937-ի սկիզբները, կարևոր փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ Արևելքի Մասնաւոր Զօրախումբերու կացութեան մէջ՝ որպէս հետևանք Սուրիոյ և Լիբանանի հանդէպ Ֆրանսայի որդեգրած նոր քաղաքականութեան։ Որոշուեցաւ որ այդ թուականէն սկսեալ տեղացի զինուորականները, մնալով հանդերձ ենթակայ Ֆրանսական իշխանութեան, ծառայեն իրենց տուեալ երկրին մէջ. այսինքն՝ սուրիացին Սուրիա, իսկ լիբանանցին Լիբանան։ Ուստի Զօրավարը 1 Ապրիլ 1937-ին ձգելով իր Պէյրութի միաւորը, անցաւ Հալէպ և սկսաւ ծառայել հոն գտնուող հրետանիի գումարտակին մէջ։

Լաւ անակնկալ մը կը սպասէր իրեն։ Առժամեայ կերպով նշանակուեցաւ գումարտակի հրամանատար հազարապետին օգնական. պաշտօն՝ որ նախապէս կը կատարէր Ֆրանսացի հարիւրապետ մը։ Անցան ամիսներ և Զօրավարը մնաց իր պաշտօնին վրայ։ Այն աստիճան գոհ ձգած էր ան իր պետերը, որ հարկ չէին տեսած զինք փոխարինել աւելի բարձրաստիճան սպայով մը։ Յմռունանք որ Զօրավարը տակաւին փոխ-տեղակալ էր։ Ան մէկէ աւելի անգամներ առարկայ եղաւ աստիճանի բարձրացման առաջարկի, սակայն ի զուր, տրուած ըլլալով որ Արևելքի Մասնաւոր Զօրախումբերու կանոնագրին համաձայն, սպայ մը խաղաղութեան ժամանակ աստիճանի բարձրացում չէր կրնար ունենալ՝ իր տուեալ աստիճանով չորս տարի ծառայելէ առաջ։ Ուրեմն, հակառակ իր պաշտօնին, ան միայն 1 Սեպտեմբեր 1938-ին ստացաւ տեղակալի աստիճան։ Մինչ այդ, իր անունը դուրս ելած էր գումարտակի և զօրագունդի սահմաններէն իբրև տիպար տեղացի սպայ, յամառ աշխատող, լաւ ուսուցանող, ձեռնհաս կազմակերպիչ և արագաշարժ ու ճչգրիտ ռմբակոծում կատարող։ Նախապէս ակնարկուած Տոքթ. Ահարոն Խաչատուրեանի յօդուածին մէջ չիշատակուած գնահատականը իր Ֆրանսացի պետին կողմէ Զօրավարին տրուած՝ թէ «ան արծիւ մըն է», այս չրջանի ծառայութեան կը վերաբերի։

Աստիճանի բարձրացման հետ ուրիշ վարձատրութիւն մըն ալ կը սպասէր Զօրավարին։ Որոշուեցաւ որ իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար Զօրավարը ղրկուի Ֆրանսայի Հրետանիի Կիրարկումի Վարժարանը (Ecole d'Application d'Artillerie)։ Առաջին տեղացի (սուրիացի ըլլայ թէ

լիբանանցի) սպան էր որ պիտի հետևէր այդ վարժարանի դասընթացքներուն, և սակայն քիչ մնաց որ բախտը անգամ մըն ալ դէմ երթար իրեն։ Երբ կը պատրաստուէր նաև առնել Ֆրանսա մեկնելու համար, տեղի ունեցաւ Չեխոսլովաքիոյ տագնապը։ Ֆրանսայի մէջ տեղի ունեցաւ մասնակի զօրակոչ։ Չինուորական վարժարաններու մէջ դադրեցան դասընթացքները և Զօրավարը հրաման ստացաւ վերատին միանալու իր միաւորին։ Միւնիխի համաձայնութենէն ետք, երբ Եւրոպան խաղաղեցաւ –դժբախտաբար մի քանի ամսուայ համար միայն– Զօրավարը ճամբայ ելաւ և Ֆրանսա ոտք դրաւ 2 Նոյեմբեր 1938–ին։

ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՑ ՖՐԱՆՍԱ

Հրետանիի Վարժարանը, ուր Զօրավարը կ'երթար իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու, կը գտնուէր Ֆոնթէնպլօ։ Այս սիրունիկ փոքր քաղաքը, ճաչարաններով և հիւրանոցներով հարուստ, կը գտնուի Փարիզէն 60 քիլօմէթր հարաւ և անոր կապուած է երկաթուղիով։ Ֆոնթէնպլօն Ֆրանսայի մէջ յայտնի էր իր անտառով, դղեակով և Հրետանիի Վարժարանով, որ հետագային փոխադրուած է այլուր։ Անտառը ծանօթ է իր գեղեցկութեամբ. աչունը իրապէս դիւթիչ է անոր արահետներուն մէջ։ Փարիզի մօտիկութիւնը զայն դարձուցած է փարիզաբնակներու չաբաթավերջի արձակուրդներու սիրելի վայրը։ Մայրաքաղաքէն անցնողներ ընդհանրապէս կ'այցելեն Ֆոնթէնպլօ՝ տեսնելու անտառն ու դղեակը։ Ֆրանսուա Ա.ի օրով կառուցուած այդ չքեղ չինութեան հետ կապուած են պատմական չատ յիշատակներ։ Հո՛ն է որ Նափօլէօն 1814–ին հրաժարեցաւ գահէն և անոր բակին մէջ, որ կը կրէ «Հրաժեշտի Բակ» անունը (Cour des Adieux), հրաժեշտ առաւ իր զինուորներէն՝ էլպ կղզին քաչուելէ առաջ։

Հրետանիի կիրարկումի Վարժարանը սպայ պատրաստող հաստատութիւն մը չէր. ան սահմանուած էր գիտելիքներու կատարելագործման. հոն է որ ուրիչ վարժարաններէ չրջանաւարտներ կու գային մասնագիտանալու հրետանիի ճիւղին մէջ։ Ըստ իրենց ունեցած ծառայութեան, սպաները կ'ուսանէին մէկ կամ երկու տարի։ Զօրավարին վիճակուեցաւ մէկ տարուան ուսումնական չրջան մը։

Աւելորդ է ըսել թէ Զօրավարը լիուլի օգտուեցաւ Ֆոնթէնպլօ անցուցած օրերէն. լա՛ւ աչխատեցաւ հոն, ինչպէս ուրիչ ամէն տեղ։ Տարեչրջանի աւարտին, ընդհանուր դասաւորումի մէջ գրաւեց երկրորդ տեղը։ Իր գինուորական յառաջդիմութեան հետ միատեղ, Ֆրանսա անցուցած ժամանակը նպաստեց իր ընդհանուր զարգացումին։ Առաջին անգամն էր որ Զօրավարը Սուրիա–Լիբանանէն դուրս կը բնակէր. առիկա առիթ եղաւ որ ծանօթանայ չատ բաներու, որոնց գոյութիւնը իմացած էր իր ընթերցումներէն։ Ֆոնթէնպլոյի՝ Փարիզի մօտ ըլլալը նպաստեց այս բանին։ Լոյսի քաղաքը իր մէջ կը պարփակէր և մինչև այսօր կը պարփակէ ամէն բան,

որուն ծարաւը ունի ընդհանուր զարգացումի հետամուտ անձ մը։ Ամէն Շաբաթ օր, կէսօրէն սկսեալ մինչեւ երկուշաբթի առաւօտ, Վարժարանը կը դատարկուէր սպաներէն, որոնք արտօնութեամբ կը հեռանային քաղաքէն։ Ջօրավարն ալ կը հետեւէր անոնց։ Անոնք եղան իր առաջնորդներն ու իր առաջին քայլերը ուղղողները։ Ան յաճախեց թատրոն, օփերա, նուագահանդէս, թանգարան։ Ունկնդրեց դրական, գիտական եւ գեղարուեստական դասախօսութիւններ։ Եւ քանի որ իր ազնիւ ու կիրթ նկարագրին համար համակրանքին արժանացած էր իր դասընկերներուն, անոնցմէ փարիզաբնակները զինք մտցուցին իրենց ընտանիքներէն ներս, ինչ որ իրեն առիթ տուաւ մօտէն ծանօթանալու տեղական բարքերուն։ Ջօրավարը չանտեսեց այն ինչ կ'անուանուի Ուրախ-Փարիզ (Gai Paris)։ Ան Սուրիա դարձին արդէն Փարիզը լաւ ճանչցած էր իր բոլոր կողմերով։

Ֆօնթէնպլօ իր անցուցած ուրախ ամիսներէն Ջօրավարը պահած էր չատ լաւ յիշատակներ ամէն առումով, և միշտ հաճոյքով կը յիշէր այդ օրերը։ Միակ տխուր կէտը իր հօր, Յակոբ Էֆէնտիին մահն էր, որ պատահած էր 1939-ի Մարտին, և ինք չէր կրցած հօրը մօտ ըլլալ անոր վերջին վայրկեաններուն։ Մեր ամուսնութենէն ետք, ամէն անգամ որ Ֆրանսա գտնուեցանք, Ջօրավարը այցելեց Ֆօնթէնպլօ, ուր կը պտտէր անտառին մէջ, հացի փշրանքներ կը նետէր դղեակի աւազանի ձուկերուն, կ'այցելէր Հրետանիի Վարժարանի չէնքը և կը հանդիպէր իր բնակած տունը՝ բարեւելու Ֆրանսացի տարիքոտ կնոջ, որուն վարձուորը եղած էր։ Իսկ 1969-1972, երբ Փարիզ բնակեցանք իրաւագիտութեան տոքթորայի հետեւած չրջանին, ամէն տարի աշնան Ջօրավարը օր մը անցուց Ֆօնթէնպլօ նոյն ձեւով և հոգեպէս երիտասարդացած։

Փարիզի մէջ Ջօրավարը չփում ունեցաւ նաև հայութեան հետ։ Ձախացուց որևէ հայկական ելոյթ, որոնց կը տեղեկանար հոն հրատարակուող հայկական թերթերէն։ Ծանօթացաւ փարիզահայ մտաւորականներու, որոնցմէ Արշակ Ջօպանեանի հանդէպ մեծ յարգանք ունէր՝ գնահատելով մանաւանդ անոր գործունէութիւնը որպէս հայ մշակոյթը օտարներու ծանօթացնող։

Հրետանիի Վարժարանի դասընթացքներու ամբողջացու-

մէն ետք, Սուրիա վերադարձէն առաջ, Զօրավարը միամսեայ արձակուրդ առաւ Ֆրանսայի մէջ պտտելու և զայն լաւ ճանչնալու համար։ Արդէն կարգ մը չրջաններ գտնուած էր տօնական օրերու ընթացքին թէ ռազմադաշտերու տրուած ուսումնական այցելութիւններու առիթով։ Մէկ ամսուան մի-ջոցին, իրարու միացնելով գեղեցիկն ու կրթիչը, հաճոյալին և օգտակարը, ան չրջեցաւ Արևելեան Ֆրանսան Հիւսիսային Ծովէն մինչև Միջերկրական։ Անցաւ նաև Պելճիքա և Զուի-ցերիա։ Դարձի ճամբուն չաբաթ մըն ալ մնաց Եգիպտոս, ուր հօր և մօր կողմէ ունէր բազմաթիւ ազգականներ, որոնցմէ ոմանք անունով միայն կը ճանչնար։

1939-ի Օգոստոսին, Զօրավարը հասաւ Հալէպ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Ջօրավարը իր գումարտակին միանալով, վերստանձնեց հրամանատարի օգնականի իր նախկին պաշտօնը։ Եւրոպա քաղաքական հորիզոնը դարձեալ մթագնած էր. սակայն այս անգամ նոր Միւնիխ մը տեղի չունեցաւ և 1 Սեպտեմբեր 1939–ին սկսաւ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմը Գերմանիոյ՝ Լեհաստանի վրայ կատարած յարձակումով։

Դաշնակիցները՝ այդ օրերուն Ֆրանսա և Անգլիա միայն, որովհետև Խորհրդային Միութիւն և Միացեալ Նահանգներ դեռ չէզոք էին, իրենց ռազմավարութեան (stratégie) մէջ կարևոր դեր մը յատկացուցած էին Միջին Արևելքի։ Անոնք Սուրիա–Լիբանանի մէջ կեդրոնացուցին Ֆրանսական բանակ մը, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի անուանի գինուորական պետերէն Ջօրավար Վէյկանի (Weygand) հրամանատարութեան տակ։ Հալէպի հրետանիի գումարտակին մէջ, ուր Ջօրավարը կը ծառայէր, սկսաւ անդուլ աշխատանքի շրջան մը։ Վարժութիւններ և ռազմափորձեր իրարու յաջորդեցին անընդհատ։ Սակայն Սուրիա–Լիբանանի մէջ որևէ պատերազմական գործողութիւն տեղի չունեցաւ։

1940–ի Մայիսին, գերմանական յարձակման արդիւնքը ծանօթ է։ Ֆրանսա պարտուեցաւ և կնքեց զինադադարի հաշտութիւն։ Արևելքի մէջ Ջօրավար Վէյկանի բանակը լուծարքի ենթարկուեցաւ և գինուորները ընդհանրապէս վերադարձան իրենց երկիրը։ Կարևոր թիւով սպաներ, սակայն, մնացին տեղւոյն վրայ՝ չատեր առանց պաշտօնի։ Նոյնիսկ Ֆրանսայէն եկան ուրիշ սպաներ։ Ֆրանսական իշխանութիւնները, այսպիսով, զանոնք պահեցին զէնքի տակ, քօղարկուած ձևով, քանի որ ըստ զինադադարի պայմաններուն՝ Ֆրանսա որոշ թիւով սպաներ միայն կրնար ունենալ բանակին մէջ։

Նորեկ սպաներէն ոմանք ղրկուեցան Ջօրավարին ծառայած գումարտակը։ Սպաներու թիւին յաւելումը բերաւ գործի թեթևութիւն։ Ջօրավարը մնաց գումարտակի հրամանատարութեան կազմին մէջ, բայց իր պաշտօնը սահմանափակուեցաւ հաղորդակցութեան (հեռաձայն և անթել) մարզով։ Այդ պաշտօնով է որ ան մեկնեցաւ ռազմադաշտ, երբ

1941–ի Յունիսին անգլիական և ազատ ֆրանսական (տը Կոլական) ուժեր յարձակեցան Սուրիոյ և Լիբանանի վրայ, որոնք Վիչիի (Մարալախտ Փէթէն) իշխանութեան տակ էին։

Կռիւները երկար չտեւեցին. քառասուն օր միայն։ Վիչիականները պարտուեցան հակադիր ուժերու թուային ակնառու գերակչռութեան պատճառաւ։ Մանաւանդ մեծապէս զգալի էր յարձակողներուն օդուժի գերազանցութիւնը։ Անգլիացիք տիրած էին նաև ծովին՝ արգիլելով մարդուժի և ռազմամթերքի անցքը Ֆրանսայէն։ Անոնք ծովէն անվտանգ կը ռմբակոծէին վիչիականներու դիրքերը։ Ազատ ֆրանսական ուժերու ներկայութիւնը պատճառ եղաւ Ֆրանսացիներու միջև եղբայրասպան կռիւներու, որոնք բնաւ ձևական չէին, ինչպէս ոմանք ուզեցին ցոյց տալ։ Ֆրանսացիք կռուեցան սրտով, որովհետև աստելութեամբ լեցուած էին անգլիացիներու դէմ։ Իրենց զգացումներուն ապացոյցն այն էր, որ գինադադարէն ետք քիչ թիւով ֆրանսացիներ միացան Զօրավար տը Կոլի ուժերուն և նախընտրեցին մեկնիլ Ֆրանսա։

Զօրավար Գարամանուկեանի գումարտակը կռուեցաւ հարաւային Լիբանանի Ձէզզինի ճակատին վրայ, անգլօ-աւստրալիական ուժերու դէմ։ Զօրավարը առաջին անգամ էր որ պատերազմական դաշտի մէջ կը գտնուէր: Երբ խօսքը կը դառնար այդ օրերու պատահարներուն մասին, կ'ըսէր որ ինք անձնապէս աւելի կը նեղուէր տաքէն ու պաղէն, սնունդի, քունի և մաքրութեան պակասէն՝ քան թէ փամփուշտներէն և ռումբերէն։ Կռիւի առաջին երկու օրերուն ան կատարեց հաղորդակցային սպայի պաշտօնը, սակայն հետևազօրքի հետ կապի հրետանիի սպայի ֆրանսացի հարիւրապետին սպանութենէն ետք, ինք նշանակուեցաւ անոր փոխարէն, և անմիջապէս մեկնեցաւ կրակի առաջին գիծ, ուրկէ ուղղութիւն կու տար իր գումարտակին թնդանօթաձգութիւններուն։ Որպէսզի քիչ մը հանգստանայ, օր մը գինք փոխարինելու ղրկեցին ֆրանսացի հարիւրապետ մը։ Քսանչորս ժամ չանցած, այս վերջինը կորսնցուցած էր արդէն իր թևը՝ դիտարանին վրայ իննած ռումբէ մը, որով Զօրավարը վերադարձաւ հետևազօրքերուն մօտ, որոնք մաս կը կազմէին նշանաւոր Օտար Լեգէոնին (Légion Etrangére), և որոնց գնդապետը գինք պատուոյ լեգէոնական հռչակեց իր խիզախ վարմունքին

համար։ Մինչև կռիւներու աւարտը ան մնաց այդ պաշտօնին և Տիրոջ նախախնամութեամբ անվնաս դուրս եկաւ անոնցմէ։ Կռիւներու ընթացքին լուր տարածուած էր թէ Զօրավարը մահացած է։ Պէյրութի քեռայրը գինուորական հիւանդանոց գացած էր իր մարմինը փնտռելու համար դիակներուն մէջ։ Սակայն Զօրավարին մայրը, որ հաւատացեալ մէկն էր, կը պատմէր թէ ինք բնաւ չէր կորնցուցած վստահութիւնը թէ իր զաւակը ողջ առողջ տուն պիտի դառնար։ Զօրավարին համար ան Սաղմոսէն ընթերցած էր 91–րդ համարը. «Հազար հոգի քու քովէդ ու տասը հազար հոգի աջ կողմէդ պիտի իյնան, բայց քեզի հարուած մը պիտի չմօտենայ»։ Եւ մայր Գարամանուկեան երջանկութիւնը ունեցած էր իր որդին ողջագուրելու։

Կռիւներու ընթացքին Զօրավարը դրսևորեց խիզախութիւն, և պատուով ու արդիւնաւէտութեամբ կատարեց իր դերը։ Իբրև ապացոյց թուեմ երկու բան։ Նա՛խ իր ստացած յիշատակութիւնը (citation) *և անոր ընկերացող Պատերազմի Խաչը* (Croix de Guerre), *որոնք կը տրուին ֆրանսական բանակին կողմէ կռուի դաշտին վրայ պանծալի արարքի մը համար։ Յիշատակութիւնը կ'ըսէ. «Իսկական սպայ, որուն անդորրութիւնը և պաղարիւնութիւնը կրակի տակ կը հաւասարին միայն իր համեստութեան»։*

17–էն 28 Յունիսի մէջոցին, Ճէզզինի առջև որպէս հետևազօրքի հետ կապի սպայ, Զօրավարը գիշեր ու ցերեկ մնաց իր դիտարանը, հակառակ սաստիկ ռմբակոծութիւններուն։ Իր գումարտակի մարտկոցներու կրակոցները ուղղեց կարելի դարձնելով հետևազօրքերուն տալ արդիւնաւոր պաշտպանութիւն (appui efficace) *և չէզոքացնել թշնամի հրետանին։ Այս յիշատակութեան կ'ընկերանայ* 1939–1940 *Պատերազմի Խաչը ոսկի աստղով։*

Տարիներ անց, Փարիզի ճաշարաններէն մէկուն մէջ, Զօրավարը դիպուածով հանդիպեցաւ իր նախկին հազարապետին։ Ան ըսաւ որ 1941–*ի կռիւներու ընթացքին Զօրավարը երկրորդ յիշատակութեան մըն ալ արժանացած էր վերջին օրերու իր վարմունքին համար։ Այդ յիշատակութեան պատճէնը Զօրավարին ձեռքը չէր հասած։*

Երկրորդ կէտը Զօրավարին բացառիկ կերպով հարիւ-

բապետի աստիճան չնորհելու առաջարկն է։ Ըստ կանոնագրի, տեղական զօրախումբերու մէջ պատերազմի ընթացքին կարելի էր աստիճանի բարձրացում ստանալ չորսի փոխարէն երկու տարիէն։ Գումարտակի հրամանատարը գրած էր թէ Զօրավարը կռուի դաշտին վրայ հաստատած էր այն գերազանց տպաւորութիւնը՝ որ ձգած էր խաղաղութեան չրջանին, ինչպէս նաև տուած էր գործնական ապացոյցը իր կարողութեանց՝ որպէս կատարեալ ռմբակոծող։ Ապա նշելէ ետք Զօրավարին ունեցած արդիւնաչատ գործունէութիւնը որպէս հետևազօրքի հետ կապի սպայ, աւելցուցած էր թէ ան որևէ ժամանակ կրնայ ստանձնել մարտկոցի մը հրամանատարութիւնը։

Այդ գրութիւնը զօրագունդի և հրետանիի ու զօրաբաժնի հրամանատարներուն կողմէ վաւերացուելէ ետք կը հասնի Արևելքի Զօրախումբերու ընդհանուր հրամանատարին, գինադադարի նախօրեակին։ Մի քանի օր ետք, առաջարկ-գրութիւնը կը վերադարձուի գումարտակին՝ յայտնելով որ Արևելքի Մասնաւոր Զօրախումբերը (տեղական գինուորական ուժեր) լուծարքի պիտի ենթարկուին, հետևաբար աստիճանի բարձրացումը անտեղի է։

Իսկապէս, Ազատ Ֆրանսայի հանդէպ իրենց հակառակութեան պատճառաւ, Վիչիական իշխանութիւնները երկրէն մեկնելէ առաջ լուծարքի ենթարկեցին բոլոր տեղական գումարտակները։ Սակայն նոր իշխանութիւնը ջնջեց այդ որոշումը և վերահաստատեց անմիջապէս Արևելքի Զօրախումբերը։

Հրետանիի գումարտակին հազարապետ հրամանատարը առաջարկեց Զօրավարին միանալ իրենց և միասին մեկնիլ Ֆրանսա, ըսելով որ կրնար դժուարութեանց հանդիպիլ անգլիացիներու կողմէ՝ կռիւներուն բերած իր մասնակցութեան համար։ Զօրավարը նախընտրեց մնալ Սուրիա։ Իր հազարապետը իբրև յիշատակ իրեն տուաւ աստիճանի բարձրացման համար պատրաստուած թղթածրարը, նշելով որ ան կրնար օր մը օգտակար ըլլալ իրեն։ Այդպէս ալ եղաւ։ Ամիսներ անց, գումարտակին նոր հրամանատարը, որ իմացած էր թղթածրարին մասին, ուզեց զայն և անոր վրայ հիմնուելով կրկին առաջարկեց Զօրավարը բացառիկ կերպով հարիւրապետի աստիճանին բարձրացնել։ Առաջարկը կարգ մը նկատումներով մերժուեցաւ, առարկելով որ պատերազմ չկար այդ պահուն։

Ատիկա հիմնաւոր առարկութիւն չէր. պատերազմը չէր վերջացած. պարզապէս Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ կռիւները դադրած էին): Այսուհանդերձ, 1 Սեպտեմբեր 1942-ին, երբ չորս տարի անցած էր իր տեղակալի աստիճան ստանալէն, անուանուեցաւ հարիւրապետ մասամբ բացառիկ կերպով, որովհետև սովորութիւն էր տարին միայն մէկ անգամ, Յունուար ամսուն, չնորհել աստիճանի բարձրացումները տեղական զօրախումբերու մէջ, մինչդեռ Զօրավարին համար մասնաւոր հրամանագիր մը ստորագրուած էր Սեպտեմբերին: Իրմէ առաջ նման բան չէր պատահած:

Գալով անգլիացիներուն, Զօրավարը որևէ դժուարութեան չհանդիպեցաւ: Միայն կը զգար թէ բաւական կը հետաքրքրուէին իրմով: Օրինակ, քանիցս «բարեկամաբար» իրեն հետ խօսած էին Ճէզզինի ճակատին վրայ մղուած մարտերուն մասին: Ամէն անգամ որ Զօրավարը ռմբակոծութեան վարժութիւններ կ'ընէր իր մարտկոցով, անգլիացի հրետանիի սպաներ ներկայ կը գտնուէին և չէին թերանար մեկնումի պահուն գինք ջերմօրէն չնորհաւորելու:

Զօրավարը հարիւրապետ անուանուելէ երկու ամիս առաջ ստացած էր հրամանատարութիւնը նոր կազմուելիք մարտկոցի մը: Ան այդ մարտկոցը դարձուց հրետանիի տիպար միաւոր մը և անոր հետ ծառայեց Պէյրութ, Տէր-Զօր և Հալէպ: Յատկանշական ոչինչ պատահեցաւ Զօրավարին կեանքին մէջ մինչև 1945-ի սկիզբները, երբ նշանակուեցաւ Պէյրութ, Արևելքի Զօրախումբերու ընդհանուր սպայակոյտի մէջ Արևելքի Զօրախումբերու դրասենեակի պետի օգնական: Երկար չմնաց հոն, սակայն: Իմացած էր գոյութիւնը Փարիզի մէջ սպայակոյտի դասընթացքներու՝ Պատերազմական Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ (Ecole Supérieure de Guerre): *Պատերազմէն առաջ այս հաստատութեան մէջ կը տրուէր գինուորական բարձրագոյն ուսում՝ նպատակ ունենալով պատրաստել ապագայ պետեր: Դասաւանդութիւնները կը տևէին երկու տարի: Պատերազմի պատճառաւ, սակայն, դասընթացքի տևողութիւնը կրճատուած էր ութը ամիսի: Զօրավարը խնդրանք ներկայացուց այդ դասընթացքներուն հետևելու համար և ընդունուեցաւ բացառաբար. սակայն քաղաքական և այլ կարգի բարդութիւններ առաջ եկան: Բարեբախտաբար երկար*

չտևեց անոնց յաղթահարումը և լիբանանցի հարիւրապետի մը ընկերակցութեամբ Հօրավարը 8 *Մայիս* 1945-ին, *գինադադարի օրը, օդանաւ առաւ Փարիզ մեկնելու համար։*

ԴԱՐՁԵԱԼ ՖՐԱՆՍԱ

Ջօրավարը Փարիզը տարբեր դտաւ այն քաղաքէն, զոր ձգած էր մօտ վեց տարիներ առաջ։ Խանութներու ցուցափեղկերը դատարկ էին և փոխադրութեան միջոցները՝ անգոյ, բացառութեամբ անկանոն կերպով գործող մէթրոյին։ Ճաշարաններու կերակուրները դարձած էին անհամ. պանդոկներու մէջ ջերուցում չկար. փարիզուհիները կորսնցուցած էին իրենց հրապոյրը և ժողովուրդը տխուր էր չատ։ Գրեթէ մէկ տարի անցած էր Փարիզի ազատագրումէն ի վեր, սակայն կեանքը իր բնականոն ընթացքը չէր վերստացած Լոյսի Քաղաքին մէջ, որուն փողոցները խաւար էին այդ օրերուն։

Ջօրավարը Փարիզ մնաց մի քանի օր միայն։ Նախատեսուած էր որ Պատերազմական Բարձրագոյն Վարժարանին դասընթացքներուն սկսելէ առաջ, սպաները այցելեն բանակ և ուսումնասիրեն ամէն տեսակ միաւոր՝ հետևազօրք, հրետանային, զրահապատ, և‌լն։ Այդ նպատակաւ սպաներ ղրկուած էին արդէն Գերմանիա գտնուող ֆրանսական բանակին մօտ։ Ջօրավարն ալ միացաւ անոնց։ Երկու ամիս մնաց Գերմանիոյ և Աւստրիոյ ֆրանսական գօտիներուն մէջ և ծանօթացաւ այդ երկու երկիրներուն, ուր առաջին անգամ կը գտնուէր։ Իր այդ չրջանի տպաւորութիւններէն երեք բան յատկանշական է։

Առաջին՝ աւերակները։ Որպէս զինուորական ան գիտէր թէ ի՛նչ աւերներ կը գործէ պատերազմը. սակայն ինչ որ տեսաւ՝ ցնցեց զինք։ Ամբողջութեամբ կործանած քաղաքներ, Հռենոս գետին մէջ տապալած հսկայ կամուրջներ, հասարակ թելերու նման ոլորուած երկաթուղագիծեր։ Կը յիշէր մանաւանդ Մանհէյմ (Mannheim) քաղաքը, ֆրանսական սահմանին մօտ, որ ամերիկեան օդանաւերու անխնայ ռմբակոծութեան ենթարկուած էր։ Աւերակոյտ մը, որուն ընդմէջէն զինուորական bulldozer-ը ճամբայ բացած էր բանակային ինքնաշարժներու երթևեկին համար։ Ապրող ոչ մէկ էակի հանդիպած էր։ Ջօրավարն ու իր ընկերները քաղաքէն անցած ժամանակ վերջին չէնքերուն մօտ տեսած էին պառաւ մը, որ, հեքիաթներու վհուկին պէս տգեղ, դուրս եկած էր աւերակներէն՝ ձեռքի դոյլով հաւանաբար տեղէ մը ջուր ապահովելու համար։ Այդ կնոջ երևոյթը աւելի սարսռազդեցիկ դարձուցած էր

տեսարանը։ Կարծես թատերական ներկայացում մը ըլլար իրենց առջև։ Զօրավարը, բարի զինուորական, այդ օրը աւելի լաւ հասկցած էր թէ պատերազմը որքա՜ն անխմաստ է, և թէ մարդկութեան ըրածը տխմարութի՛ւն է այդ տեսակէտէն։

Երկրորդ՝ գերմանացիներու վարմունքը։ Ըստ Զօրավարին, ան պարզապէս ստրկային էր։ Մարդիկ երբ կը հանդիպէին ֆրանսացի սպայի մը, կը քաշուէին դէպի պատը, կը մնային այդպէս ու սպան կը բարևէին խոնարհաբար։ Կիները պատրաստ էին գոհացում տալու զինուորականներուն բոլոր քմահաճոյքներուն։ Այս երևոյթը զարմանք պատճառած էր Զօրավարին։ Գերմանացի գոռոզ ժողովուրդը ի՞նչպէս կրնար այդքան տրկանալ։ Վախի հետևանք չէր կրնար ըլլալ ատիկա, որովհետև անտեղի ոչինչ նշմարած էր ֆրանսացիներու վերաբերումին մէջ գերմանացիներու հանդէպ՝ հակառակ այս վերջիններուն Ֆրանսայի մէջ գործած վայրագութիւններուն։ Զօրավարը այս մասին օր մը արտայայտուեցաւ գերմանացի բժիշկի մը, որուն տունը իջևանած էր (Եւրոպայի մէջ սովորութիւն էր ռազմախորձերու և պատերազմի ընթացքին զինուորականները տեղաւորել բնակիչներու մօտ), և որուն հետ կրնար հաղորդակցիլ՝ քանի որ ան լաւ գիտէր ֆրանսերէն։ Եւ որպէսզի դիմացինը ազատօրէն արտայայտուի՝ նախապէս ըսած էր որ ինք ֆրանսացի սպայ մը չէ, պարզապէս կը կրէ Արևելքի Մասնաւոր Զօրախումբերու ֆրանսատիպ տարազը իբրև սուրիացի բանակային։ Գերմանացիին պատասխանը նոր զարմանք պատճառած էր Զօրավարին։ Ֆրանսան յաղթական ըլլալով՝ տէրն էր հիմա կացութեան և իրաւունք ունէր ամէն յարգանքի իր գրաւած հողամասին վրայ։ Այս մտայնութիւնը և անոր հետևանք վարուելակերպը հաւանաբար պատճառ եղած էին որ խորունկ ատելութիւն ստեղծուի գերմանացիներու դէմ՝ իրենց գրաւած երկիրներու ժողովուրդներուն մօտ։

Երրորդ՝ անձնական յիշատակ մը։ Զօրավարին 1945-ի յուշատետրին 12 Յունիսի էջին վրայ գրուած է. «Պուրկ Հոհընզոլէրն. հանդիպում Գրոնբըրհնցի հետ»։ Պուրկ Հոհընզոլէրնը կրկնակ պարիսպներով միջնադարեան ամրոց-դղեակ մըն է, չինուած ընդարձակ դաշտի մը վրայ տիրող լայնատարած և բոլորովին ծառապատ բլուրի մը գագաթը։ Շրջուրկարատ քաղաքէն մօտ հարիւր քիլօմէթր հարաւ կը

գտնուի ան։ Լուսանկարը տեսած եմ. ունի չատ տպաւորիչ տեսք մը, կարծէք հեքիաթային դղեակ մը ըլլայ։ Եղած է օճախը Հոհընզոլէրն իշխաններու, որոնք հոնկէ մեկնելով դարճան Բրուսիոյ թագաւորներ և ապա Գերմանիոյ կայսրեր։ Իսկ Գրոնըրէնցը, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի չրջանի Գերմանիոյ տխրահռչակ կայսր Կիյոմ Բ.ի գահաժառանգ տղան էր։ Զօրավարը հետևեալը պատմեց այդ հանդիպումին մասին։

«Այդ թուականին մի քանի օրէ ի վեր կը գտնուէի Պալընկըն փոքր քաղաքը, ծանր հրետանիի գումարտակի մը որպէս այցելու։ Գումարտակին հրամանատարը Սուրիայէն ինծի ծանօթ սպայ մըն էր։ Իրմէ լսեցի որ մօտ տասը քիլոմէթր հեռու Պուրկ Հոհընզոլէրնի մէջ արգելափակուած կ'ապրէր Գրոնըրէնցը։ Ֆրանսական գինուորական իշխանութիւնը արգիլած էր դղեակ այցելել՝ իշխանը չանհանգստացնելու համար։ Բլուրին ստորոտը, դէպի վեր տանող ճամբուն վրայ և դղեակին մուտքին կային երկու պահակակէտեր, որոնք իր հրամանին ենթակայ էին։ Սպան աւելցուց որ չաբաթը անգամ մը կ'այցելէր իշխանին՝ տեղեկանալու անոր հաւանական խնդրանքներուն։ Ըսաւ նաև որ ամէն երթալուն անոր ամերիկեան գլանիկներ կը տանէր։ Երբ փափաք յայտնեցի իշխանը տեսնելու, հաւանութիւն տուաւ՝ պատուիրելով որ այդ մասին միւսներուն բան չըսեմ։ Հետևեալ օրը, ոլորապտոյտ ճամբայէ մը ինքնաշարժով բարձրացանք դղեակ։ Մտանք դարպասէն ներս։ Մեզ ընդունեց իշխանին սենեկապետը, որ ճանչնալով ընկերս՝ գնաց այցելուներու մասին տեղեկացնելու իշխանին։ Մի քանի վայրկեան ետք տարիքոտ մարդ մը, երիտասարդ կնոջ մը ընկերակցութեամբ, մեզ դիմաւորեց։ Գրոնըրէնցն էր իր հոմանուհիին հետ, որ անուանապէս իբրև իր քարտուղարուհին կը ներկայանար։ Որքա՜ն տարբեր էր իշխանը այն խրոխտ արտաքինով Գրոնըրէնցէն, որ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Վերտէօնի (Verdun) վրայ յարձակող գերմանական բանակին հրամանատարն էր եղած։ Ընկերս զիս ներկայացուց, աւելցնելով որ Սուրիայէն էի։ Իշխանը ըսաւ որ Սուրիայէն անցած էր երուսաղէմ այցելութեան ժամանակ։ Ցիշեց մի քանի արաբերէն բառեր՝ սալամ, ալլահ, ևլն.։ Ըսի որ ներկայիս Սուրիոյ մէջ կ'ապրին չատ

հայեր և թէ ես ալ սուրիացի հայ սպայ մըն եմ։ Իշխանը թեթև չարժում մը ունեցաւ, ինչ որ աչքէս չվրիպեցաւ, և ըսաւ. «Ուրեմն դուք հայ էք...։ Ես կարդացած եմ ձեր ժողովուրդին մասին...»։ Այսքան միայն։ Արդեօք ի՞նչ ըսել կ'ուզէր այդ խօսքերով։ Ճնշիչ բան մը կար մեր կացութեան մէջ։ Ըսի. «Իշխան, ինքզինքիս թոյլ տուի ձեզի մի քանի տուփ ամերիկեան գլանիկ բերել. պիտի խնդրէի որ ընդունիք զանոնք»։ Րոպէ մը տատամսեցաւ և ըսաւ. «Մեծ հաճոյքով, հարիւրապետս» (avec grand plaisir, mon Capitaine)։ Մեզի ընկերացող ենթասպայէն առի ծրարը և տուի իշխանին։ Ընկերս լուսանկարեց իշխանը, քարտուղարուհին և զիս։ Դղեակէն վար իջայ մեծ ոճրագործ կայսեր գահաժառանգը այդ վիճակով տեսած ըլլալու գոհունակութեամբ»։

Յունիս ամսուայ վերջաւորութեան, սպանները Գերմանիայէն վերադարձան Փարիզ, Պատերազմական Բարձրագոյն Վարժարան, և դասընթացքները սկսան։ Զօրավարին համար անոնց հետևելու կամ չհետևելու հարց ծագեցաւ։ Սուրիոյ մէջ այդ օրերուն կռիւներ տեղի ունեցած էին ժողովուրդին և ֆրանսական ուժերու միջև։ Ֆրանսան չատ յօժար չէր եղած Սուրիոյ տալու իր իսկական անկախութիւնը, զոր 1941-ին պաշտօնապէս խոստացած էր իրագործել պատերազմի վերջաւորութեան։ Երբ ազատագրական կռիւներն սկսան, սուրիացի սպաներ և զինուորներ անցան տեղական իշխանութեանց կողմը և Ֆրանսա պարտադրաբար ընդունեց իր ուժերը քաշել Սուրիայէն։ Զօրավարը դէպքերու ընթացքէն տեղեակ չէր եղած Գերմանիա գտնուած չրջանին. բայց Փարիզ հասնելէն ետք խմացած էր եղելութիւնը։ Պարտքն էր վերադառնալ երկիր ու միանալ իր ընկերներուն. սակայն կռիւները վերջացած էին արդէն և իր անմիջական ներկայութեան կարիքը չկար։ Արդեօք աւելի լաւ չէ՞ր Սուրիա վերադառնալ դասընթացքները աւարտելէ ետք՝ քիչ մը աւելի զարգացած և աւելի պատրաստուած օգտակար ըլլալու սուրիական նոր բանակին։ Գրեց Սուրիա. իրեն խորհուրդ տուին ուսումը չարունակել մինչև վերջ։

Ուսոի մնաց Փարիզ և հետևեցաւ դասաւանդութեանց։ Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ անցուցած օրերը նիւթական և բարոյական պատճառներով չեղան հաճոյալի։

Կեանքը չատ դժուար էր Ֆրանսայի մէջ։ Ուտելիքէն մինչեւ հագուելիքի պակաս կար այդ շրջանին, նոյնպէս՝ փոխադրամիջոցներու։ Սպանները տեղաւորուած էին զինուորական իշխանութիւններուն կողմէ գրաւեալ պանդոկներու մէջ, Պատերազմական Բարձրագոյն Վարժարանի չէնքին մօտ, որ կը գտնուի Շան տը Մարսի (Champ de Mars) *ծայրը, Էյֆէլի աշտարակին դիմաց։ Սենեակներուն մէջ ջերուցում մի դրուիներ չկար։ Երբ սկսան աշնան ցուրտերը, Զօրավարն ալ իր ընկերներուն նման կը սերտէր անկողնին մէջ պատսպարուած։ Գրաւոր պարտականութիւններու համար, որոշ ժամերու, մի քանի սրահ կը տաքցուէր՝ որպէսզի սպաները կարողանային անոնց մէջ աշխատիլ։ Անոնք իրենց ճաշը կ'առնէին մասնաւոր ճաշարանի մը մէջ, ուր եթէ կերակուրները բաղդատաբար աւելի լաւ էին քան այլուր, սակայն բաւարար և գոհացուցիչ չէին։ Լաւ ճաշ մը ունենալու համար հարկաւոր էր երթալ սև չուկայ, յունական կամ հայկական ճաշարաններ. բան մը՝ որ կարելի չէր ընել ամէն օր։ Եթէ մէկը որևէ պատճառաւ դուրս մնար մինչեւ ուշ ժամանակ, մէթրօներու երթևեկին դադարումէն ետք կը հարկադրուէր քալելով պանդոկ վերադառնալ։ Փարիզի տրամադրելի «թաքսի»ները կեդրոնացուած էին թաղային ոստիկանատուններու մէջ՝ կարևոր պարագաներու գործածուելու համար։*

Բարոյապէս ալ կացութիւնը լաւ չէր։ Զօրավարը անհաճոյ կացութեան առջև կը գտնուէր Սուրիոյ մէջ պատահած դէպքերուն պատճառաւ։ Հոն երկու կողմէ արիւն թափուած էր, մինչ ինք կ'ապրէր Փարիզ ու կը կրէր Ֆրանսական համազգեստ։ Ո՛չ դասախօսները, ո՛չ ալ իր ընկերները որևէ ակնարկութիւն կ'ընէին Սուրիոյ պատահարներուն մասին։ Իրենց յարաբերութիւնները լաւ էին, սակայն ինք կը զգար թէ նախկին ջերմ մթնոլորտը չկար այլևս։

Հակառակ աննպաստ պայմաններուն, Զօրավարը լրջօրէն աշխատեցաւ, լաւապէս օգտուեցաւ դասընթացքներէն։ Եթէ մինչեւ այդ պահը եղած էր հրետանիի լաւ մասնագէտ, ապա այդ վարժարանին մէջ առիթ ունեցաւ կատարելագործելու իր զինուորական գիտութիւնը՝ յատկապէս իրարմէ տարբեր զէնքեր օգտագործող միաւորներու համակարգութեան մարզին մէջ։ Վերջապէս, ան ստացաւ սպայակոյտի սպայի վկայական։

Ինչպէս ակնարկած էի գրութեանս սկզբնաւորութեան, Զօրավարին առաջարկեցին մնալ Ֆրանսա, բայց ինք մերժեց և իր լիբանանցի ընկերոջ հետ Պէյրութ վերադարձաւ 31 *Դեկտեմբեր* 1945*–ին։*

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

Պէյրութ հասնելուն յաջորդ օրը, Ջօրավարը Դամասկոս գնաց և ներկայացաւ սուրիական զինուորական իշխանութեանց։ Ընդունուեցաւ ուրախութեան արտայայտութիւններով, որովհետև տիպար սպայի և գերազանց թնդանօթաձիգի համբաւ ունէր։ Այս վերադարձով երկու նոր արժանիքներ եկած էին աւելնալ նախորդներուն վրայ՝ սպայակոյտի սպայի վկայականը և անկեղծ հայրենասիրութիւնը։

Պետական չրջանակներ Ջօրավարին արարքը գնահատեցին դրապէս։ Ջեզոքացուեցաւ այն վատ տպաւորութիւնը, որ քանի մը հայ սպաներ գործած էին Սուրիայէն հեռանալով և ֆրանսական ուժերուն միանալով։ Տեղական թերթերը արձագանգ եղան Ջօրավարին վերադարձին և ժողովուրդն ալ գնահատեց Ջօրավարին արարքը, զայն դիտելով իբրև պարտականութեան բնական կատարում։ Եղբայրը՝ Լևոն, անգամ մը պատմեց թէ Ջօրավարին վերադարձէն երկու ամիս ետք, Հալէպի մէջ կատարուած զինուորական հանդիսութեանց ընթացքին, երբ ան փողոցներու երկայնքին կը տողանցէր անցած իր գումարտակին գլուխը, «Կեցցէ Գարամանուկեանը» կոչերով և ծափահարութիւններով ամբոխը կը դիմաւորէր զինք։

Սուրիա դարձին, բանակին սպարապետը Ջօրավարին առաջարկեց աչխատիլ ընդհանուր սպայակոյտին մէջ, սակայն ան նախընտրեց ծառայել Հրետանիի գծով, քանի որ, ըստ իրեն, չատ գործ կար ըլլալիք այդ մարգին մէջ։ Ընդառաջեցին իր փափաքին և ղրկուեցաւ Հալէպ, ուր ստանձնեց Հրետանիի գումարտակին հրամանատարութիւնը, միևնոյն ժամանակ դառնալով խորհրդականը հիւսիսային Սուրիոյ զինեալ ուժերու հրամանատարին։

Մինչև 1948-ի գարունը, երբ պաղեստինեան կռիւները սկիզբ առին, Ջօրավարին կեանքին մէջ ոչինչ պատահեցաւ յատկանչական, բացառութեամբ հազարապետի աստիճան առնալէն 1 Նոյեմբեր 1947-ին։ Այդ տարիներուն ան իր գործունէութիւնը կեդրոնացուց իր գումարտակին կազմութեան և մարզումին վրայ, միևնոյն ժամանակ իր մասնակցութիւնը

բերելով բանակի ընդհանուր հրամանատարութեան մշակած ծրագիրներուն, սուրիական զինեալ ուժերու կազմակերպութեան, անոնց ապառազինումին և որակի բարելաւման։

15 Մայիս 1948–ին, արաբական միւս բանակներուն նման, սուրիականն ալ մասնակցեցաւ այն կռիւներուն, որոնք նպատակ ունէին Պաղեստինը ազատագրել սիոնականութենէն, որ մեծ պետութիւններու օգնութեամբ ինքզինք երկրին տէր հռչակած էր և ձեռնարկած էր ջարդի ու հալածանքի տեղացի ժողովուրդին դէմ։ Առաջին շաբաթներուն ամէն ինչ ընթացաւ արաբներուն ի նպաստ. սակայն անոնց կառավարութիւնները աններելի սխալը գործեցին ընդունելու ՄԱԿ–ի Ապահովութեան Խորհուրդին որոշումը առժամեայ զինադադարի մը մասին։ Այդ զինադադարի ընթացքին միջազգային սիոնիզմը Պաղեստին կուտակեց մեծ քանակութեամբ արդիական զէնքեր և օտար ծագումով զինուորներ, ինչ որ արմատապէս փոխեց հետագայ կռիւներու ելքը։

Սուրիական ճակատի վրայ յաղթանակները մինչև վերջ յաջորդեցին իրարու։ Զօրավարը իր մարտիկներով կռուեցաւ ճակատի հիւսիսային բաժնին մէջ։ Թէ ի՞նչ եղաւ իր գործունէութիւնը, այդ մասին չեմ կրնար զինուորական մանրամասնութիւններ տալ, որովհետև կարողութենէս վեր է։ Անգամ մը երբ խնդրեցի Զօրավարէն որ ինծի մանրամասնօրէն բացատրէ դէպքերը, ըսաւ. «Ի՞նչ պիտի հասկնաս զինուորական չարժումներէ։ Գիտցիր որ ինչ որ ըրի՝ յարմար պահուն մարտկոցներուս ռումբերը ճիշդ թիրախներուն հասցնելն էր»։

Այդ ռմբակոծութիւններուն արդիւնքը եղած էր այն, որ ճակատի այդ հատուածին մէջ գունդերը արձանագրած էին յաջորդական յառաջխաղացքներ։

Զօրավարին գործունէութեան արդիւնաւորութիւնը եթէ բացայայտ եղաւ ճակատին վրայ, ապա ան ունեցաւ իր գնահատանքը այլապէս ալ։

Նա՛խ ան ձեռք բերաւ մեծ համբաւ բանակին ու ժողովուրդին մօտ։ Պրն. Ա. Շօրվօղլեան «Հայերու Նպաստը Սուրիական Մեր Հայրենիքին» վերնագրով յօդուածի մը մէջ կը գրէ. «Զօր. Արամ Գարամանուկեանի և իր բաժանմունքին սխրագործութիւնները թևեր առած ամբողջ ժողովուրդին հիացմունքին արժանացան» (Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրք,

Ա. տարի, էջ 402)։ 1961–ին, երբ Զօրավարը Թեկնածու ներկայացաւ սուրիական խորհրդարանի անդամակցութեան, Պաղեստինի կռիւներու օրերուն իր մահին խօսուածները նոր կեանք ստացան, դա՛րձեալ տարածուեցան ժողովուրդին մէջ և մեծապէս նպաստեցին իր փառաւոր յաղթութեան։

Երկրորդ, ան ստացաւ պատերազմական և Սուրիական Արժանեաց Երկրորդ Կարդի չքանչան, զոր հանրապետութեան նախագահ Շուքրի Քուաթլին անձամբ անցուց Զօրավարին վիզը, Պաղեստինի ազատագրուած հատուածի հողին վրայ։

Երրորդ, իր ծառայութիւններուն համար Զօրավարը ստացաւ մէկ տարուան աստիճանի հնութիւն. բան մը՝ որ մէկ տարիով կը կրճատէր այն ժամանակամիջոցը, որ հարկաւոր էր իր յաջորդ աստիճանին բարձրանալուն համար, որով պաշտօնի աւելի արագ յառաջացում մը կարելի կը դառնար։

Վերջապէս, Զօրավարը առ ի գնահատանք իր արդիւնաւոր գործունէութեան, անուանուեցաւ սուրիական բանակի հրետանիի ընդհանուր հրամանատար։

ՋՕՐԱՎԱՐԸ ՀՐԵՏԱՆԻԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

Ջօրավարը սուրիական բանակի հրետանիի ընդհանուր հրամանատարութիւնը վարեց, մի քանի ամսուայ ընդմիջումով, Նոյեմբեր 1948-ին մինչև Ուաշինկթընի սուրիական դեսպանատան մօտ զինուորական կցորդ նշանակուիլը 1957-ի Յունիսին։ Հրետանիի հրամանատարութիւն գոյութիւն չունէր 1948-էն առաջ սուրիական բանակին մէջ։ Ան կեանքի կոչուեցաւ, որպէսզի բոլոր հրետանային միաւորները դրուին Ջօրավարին հրամանին տակ։ Հակառակ այն իրողութեան որ հրետանիի մարզին մէջ կային աւելի հին սպաներ, պաշտօնը վստահուեցաւ Ջօրավարին։

Ջօրավարին ղեկավարութեան ներքև սուրիական հրետանին զօրացաւ, համալրուեցաւ նոր կազմածներով, մարզուեցաւ արդիական կերպով և դարձաւ բանակին կարևորագոյն մասը։ Հոս տեղին է յիշել իսրայէլեան բանակէն զօրավարի մը յայտարարութիւնը։ Հալէպի ծանօթ ազգային բժիշկ Ռոպէր Ճէպէճեանի տունը, սեղանի մը չուրջ բոլորուած էինք օր մը, պատուելու համար Հալէպ գտնուող հայրենի յայտնի ասմունքող Սուրէն Քոչարեանը։ Տանտէրը երբ ներկայացուց Ջօրավարը գնահատական խօսքերով, ներկաներէն Տոքթ. Դ. Ոսկեան, նախկին տնօրէնը Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան, ըսաւ որ ինք ալ իր վկայութիւնը կ'ուզէր բերել Ջօրավարին արժանիքներուն մասին, և պատմեց հետեւեալը։ «Երբ Նիւ Եորքի Գոլոմպիա Համալսարանը հոգեբանական և մանկավարժական դասախօսութեանց կը հետևէի, ունկնդիրներուն մէջ կար իսրայէլեան բանակէն զօրավար մը։ Օր մը երբ խօսքը դարձաւ Մերձաւոր Արևելքի հարցին չուրջ, բարձրաստիճան սպան, պաշտպանելէ ետք իսրայէլեան տեսակէտը, ներկայացուց իրենց բանակը որպէս անպարտելի և աւելցուց որ իրենք արաբական զինեալ ուժերէն չեն վախնար՝ բացառութեամբ սուրիական հրետանիին»։

Ջօրավարին գործունէութիւնը իբրև հրետանիի ընդհանուր հրամանատար, արժանապէս գնահատուեցաւ։ Ան յաջորդաբար ստացաւ աստիճանի հետևեալ բարձրացումները.– 16 Ապրիլ 1946-ին՝ Գնդապետ. 1 Յունիս 1953-ին Պրիկատի

Զօրավար (Général de brigade). *Իսկ 1 Օգոստոս 1956-ին՝ Զօրաբաժնի Զօրավար* (Général de division)։ *Այս մասին նչեմ որ սուրիական բանակին մէջ տուեալ թուականին զօրաբաժնի զօրավարներ չկային. առաջին երեք սպաները, որոնք տացան այդ աստիճանը, սպայակոյտին պետը, անոր տեղակալը և Զօրավարն էին։*

Նոյն տարին, 1956-ին, Զօրավարին չնորհուեցաւ Սուրիական Արժանեաց Առաջին Կարգի պատուաբեր չքանչանը։

Սուրիական բանակի հրետանիի ընդհանուր հրամանատարութեան չրջանին, Զօրավարին կեանքէն չիչատակենք մի քանի ուշագրաւ դէպքեր։

Զօրավարը Յունիս 1949-ին դարձեալ ղրկուեցաւ Պատերազմական Բարձրագոյն Վարժարան։ Պատերազմէն ետք դասընթացքները վերստին երկու տարուան վրայ սկսած էին տարածուիլ, սակայն չարմար նկատուած էր որ Զօրավարը դէմ մէկ տարի հետևի անոնց։ Բայց 1949 տարին չվերջացած, Զօրավարը կանչուեցաւ Դամասկոս, ուր իր ներկայութիւնը անհրաժեչտ համարուած էր։

Զօրավարին բացակայութեան, հրետանիի հրամանատարութիւնը վստահուած էր իրմէ աւելի հին սպայի մը։ Դարձին Զօրավարը եղաւ անոր օգնական կարճ պահ մը։ Շուտով ան վերատիրացաւ իր նախկին պաչտօնին։

1951-ի սկզբնաւորութեան *Զօրավարը լրջօրէն անհանգստացաւ ստամոքսի կեղէ* (ulcère)։ *Հիւանդութիւնը արդիւնք էր իր բծախնդիր ու չարաչար աչխատանքին, զոր կը ցուցաբերէր իր գործունէութեան ընթացքին։ Բժիչկներու սխալ ախտաճանաչումը պատճառ դարձաւ որ վիճակը ծանրանայ և հասնի արիւնահոսութեան։ Սակայն տրուած խնամքը և խիստ կերակրականոնը* (régime), *որուն ան հպատակեցաւ զինուորականի վայել հնազանդութեամբ, բնականէն իր առողջ կազմին օգնութեամբ բարելաւեցին իր վիճակը և կրցաւ անթերի կերպով չարունակել իր պատասխանատու պաչտօնը մինչև* 1957-ի գարուն, *երբ դարձեալ առողջութիւնը վտանգուեցաւ։*

Զօրավարը զինուորական հրատարակութիւններ կարդալով մօտէն կը հետևէր օտար բանակներու մէջ արձանագրուող նորութիւններու, նորատեսակ զէնքերու գոյութեան կոչուելուն, միաւորներու կազմութեան և մարզումի նոր հնարքներու։

1 Յունուար 1950-ին, Զօրավար Գարամանուկեան Սուրիոյ պաշտպանութեան նախարարութեան թիւ 3237 հրամանագրով կը նշանակուի սուրիական բանակի հրետանիի հրամանատարի օգնական: Նկարին ետին Զօրավարը արձանագրած է. «Սպայակոյտի գրասենեակիս մէջ»:

General Karamanoukian in his office, after being appointed assistant commander to the syrian army's artillery on January 1, 1950.

Նկատի առնելով որ անձամբ տրված նորութիւնները աւելի օգտակար կ'ըլլան, ազգային պաշտպանութեան նախարարութենէն խնդրեց ուսումնասիրական այցելութիւն մը կատարել Ֆրանսա: Խնդրանքին ընդառաջուեցաւ և 1954-ի աշնան երեք ամիսով ան գնաց Ֆրանսա: Այցելեց հրետանիի վարժարանները և գտնուեցաւ տարբեր տեսակի զէնքեր գործածող միաւորներու հետ: Հետևեցաւ ռազմափորձերու և տարեվերջին վերադարձաւ Դամասկոս նոր պաշարով:

Իր Ֆրանսա այցելութեան աւարտին, Ֆրանսական կառավարութիւնը զինք պարգևատրեց Պատուոյ Լեգէոնի սպայի (Officier de la Légion d'Honneur) *շքանշանով: Ֆրանսայի Սուրիոյ մօտ դեսպան Ա. Գալարկը երբ Պատուոյ Լեգէոնի խաչը դրաւ Զօրավարին կուրծքին՝ դեսպանատան մէջ այդ առիթով*

Ջօրավար Գարամանուկեան նախարարական որոշումով և զինուորական առաքելութեամբ 28 Ապրիլ 1952-ին կը մեկնի Եուկոսլաւիա:

General Karamanoukian, upon a ministerial decision, departed to Yougoslavia on April 28, 1952, to accomplish a military mission.

Ջօրավարը 3 Դեկտեմբեր 1952-ին Դամասկոսի մէջ կը գլխաւորէ զինուորական տողանցքի սպայակոյտը, որուն մաս կը կազմէին հազարապետի տեղակալներ Թարապիշի և Մուրապի:

The staff that organized the military parade of December 3, 1952. The General with Lt. Colonel Tarabishi, and Lt. Colonel Mourabi.

Զօրավար Գարամանուկեան 26 Սեպտեմբեր 1953-ին, նախագահական հրամանագրով կ'արժանանայ «Վկայեալ Զօրավար»ի տիտղոսին:

On September 26, 1953, by presidential decree, Karamanoukian was elevated to the rank of "Rokn" (Graduated General).

17 Ապրիլ 1953-ին Զօրավար Գարամանուկեան կը գլխաւորէ Սուրիոյ Ազգային Տօնին առիթով կազմակերպուած զինուորական տողանցքը:

April 17, 1953—General Karamanoukian heads the Syrian Independence Day military parade.

Վերը—15 Ապրիլ 1953, Դամասկոս: Ջօրավարը զինուորական պատուոյ տողանցքէն ետք կը ձեռնուի Սէուտական Արաբիոյ գահաժառանգ իշխան Իպն Սէուտի հետ, որ կը ներկայացնէր իր հայրը՝ Ապտիւլ Ազիզ թագաւորը:
Վարը—1956-ին, Ջօրավարը Եմէնի գահաժառանգ իշխան Էմիր Պեդրրի հետ:

Above—Damascus, April 15, 1953. Crown Prince of Saudi Arabia, Ibn Seoud, congratulating Genaral Karamanoukian for the parade he organized in honor of King Abdul Aziz, his father. Below—Damascus, 1956. The General with Crown Prince Emir Badr of Yemen.

սարքուած հանդիսութեան ընթացքին, կարդաց ուղերձ մը, որուն բնագիրը կը գտնուի Զօրավարին թուղթերուն մէջ, և որուն թարգմանութիւնը կու տամ ստորև, ցոյց տալու համար թէ ինչպիսի համարում ունէր իր մասին օտար դէսպանը։

«Ֆրանսայի ներկայացուցիչի մը համար միշտ հաճոյալի պարտականութիւն մըն է պատուանշան յանձնել իր գտնուած երկրին մէկ անձնաւորութեան։

«Բայց հաճոյքը, որ ան կը զգայ, աւելի մեծ է՝ երբ ստացողին արժանիքը միաձայնաբար յայտարարուած է բոլոր անոնց կողմէ, որոնք դատելու որակուած ըլլալով կարողացած են եզրակացնել։

«Զօրավարը այսպէս է ձեզի համար։

«Զինուորական Վարժարանը աւարտելէն ի վեր, ըլլան այդ վայրերը Հրետանիի Արևելքի Զօրագունդը, Ֆոնթէնպլոյի Հրետանիի Վարժարանը, Սպայակոյտի Վարժարանը, Պատերազմական Բարձրագոյն Վարժարանը թէ վերջին ուսումնասիրական այցելութիւնը, իմ երկրին զինուորական բոլոր իշխանութիւնները, առանց բացառութեան, ձեր մէջ գտան այն յատկութիւնները, որոնք ձեզ կը դարձնեն զինուոր մը և պետ մը այս երկու բառերուն ամբողջական իմաստով։ Առաւել՝ հայրենասիրութիւն և աննենգութիւն ձեր հայրենիքին հանդէպ, վառ սէր ձեր մասնագիտութեան հանդէպ, հաստատուած զինուորական կարողութիւն, աշխատանքի խղճմտութիւն, ստորադասներուն օրինակ։

«Ուստի անոնք այս կարծիքը բաժնել տուին նաև իմ կառավարութեան, որ խորհեցաւ Պատուոյ Լեգէոնի Խաչը միացնելով ձեր ունեցած Պատերազմական Խաչին, ո՛չ միայն ամրապնդել այն կապերը, որոնք կը միացնեն սուրիական և ֆրանսական բանակները, այլև ձեզի անձնապէս տալ մէկ նշանը իր բարձր գնահատանքին»։

Զօրավարին հրամանատարութեան չրջանէն կ՚արժէ յիշատակել նաև Խորհրդային Միութիւն ծրագրուած այցելութիւն մը, որ վերջին վայրկեանին տեղի չունեցաւ։

Սուրիական կառավարութիւնը 1956-ի Հոկտեմբերին յարմար դատած էր որ հանրապետութեան նախագահ Շուքրի Քուաթլին պաշտօնական այց մը տայ Մոսկուա։ Մերձաւոր Արևելքի այդ օրերու քաղաքական ձգտեալ կացութեան

14 Հոկտ. 1954-ին Ջօր. Գարամանուկեան նախարարական որոշումով երեք ամսով կը ղրկուի Ֆրանսա՝ հրետանային մարգին մէջ նորութիւններու ծանօթանալու նպատակով:

On Oct. 14, 1954, General Karamanoukian was sent to France to look for new products in the artillery field by a ministerial decree.

պատճառաւ (Եգիպտոս ազգայնացուցած էր Սուէզի ջրանցքը և զանազան դէպքեր յայղորդած էին անոր), այս այցելութեան լուրը ամէն կողմ լուրջ ուշադրութեան առարկայ դարձաւ, մանաւանդ երբ նկատի առնենք որ առաջին անգամն էր որ Սուրիոյ նախագահը պիտի այցելէր ոչ-արաբական երկիր մը, և պիտի ըլլար առաջին արաբ պետը որ պիտի այցելէր Խորհրդային Միութիւն։ 30 Հոկտեմբերի համար նախատեսուող այս այցելութեան համար նախագահին ընկերակցող պատուիրակութեան մաս պիտի կազմէր նաև Զօրավարը։

Հակառակ անոր որ ամէն բան պատրաստ էր ճամբորդութեան համար, «Խորհուրդ մարդկանց, կամք Աստուծոյ» ճչմարտութիւնը անգամ մը ևս հաստատուեցաւ։

Նշանակեալ օրը առտու կանուխ Իսրայէլ յարձակման անցաւ Եգիպտոսի վրայ։ Նախագահական պալատին մէջ քննարկուեցաւ այցելութեան հարցը։ Որոշուեցաւ որ նախագահը երթայ Մոսկուա, բայց Զօրավարը չընկերանայ իրեն։ Սուրիական բանակին հաւանական մասնակցութիւնը նախատեսելով այդ մարտերուն՝ Զօրավարին ներկայութիւնը անհրաժեշտ նկատուեցաւ։

Յիշողութիւններու մէջ թարմ են այդ օրերու պատահարները։ Հաւկցուեցաւ որ իսրայէլեան յարձակումը նախաճաշակն էր անգլօ-ֆրանսական արշաւանքի մը Եգիպտոսի դէմ։ Աչխարհ խլրտեցաւ. պատերազմի ծաւալման հաւանականութիւնը ընդունուեցաւ ամէն տեղ, սակայն երկու մեծ պետութիւններու միջամտութիւնը փրկեց կացութիւնը, թէև պէտք է նշել որ Սուէզի դէպքին հետևանքները մինչև այսօր զգալի են Մերձաւոր Արևելքի մէջ։

1957-ի Յունիսին Զօրավարին Ուաշինկթընի սուրիական դեսպանատան մօտ գինուորական կցորդ անուանումով վերջ տրուեցաւ հրետանիի ընդհանուր հրամանատարի իր պաշտօնին։

Վերը—17 Ապրիլ 1954-ին, Միացեալ Նահանգներու Դամասկոսի զինուորական կցորդ Քոլոնէլ Սթիվէնսընի հետ, որ հօրեղբօրորդին էր նախագահական թեկնածու Ադլայ Սթիվէնսընին:
Վարը—29 Ապրիլ 1954-ին, Ճափոնի դեսպան Հիպաճի Թամմայի հետ:

Above—Damascus, April 17, 1953. A dinner with the Military Attaché of the United States, Colonel Stevenson, who was the cousin of presidential candidate Adlai Stevenson.
Below—Damascus, April 29, 1956. The General with Ambassador of Japan, Hibaji Tamma.

Վերը—3 Դեկտեմբեր 1953-ին Զօրավարը կը ձեռնուի սէուտցի իշխանի մը հետ: Նկարին մէջ կ'երևին նաև քոլոնէլ Շիշաքլի և Զօրավար Ազիզ:

Վարը—14 Սեպտեմբեր 1952-ին Զօրավարը և Փաքիստանի դեսպան Մահմուտ Հասան՝ Փաքիստանի դեսպանատան մէջ:

Above—December 3, 1953. General Karamanoukian shakes hands with a Seoudi prince. In the background Colonel Shishakli and General Aziz.

Below—September 14, 1952, at the Pakistani embassy. The General shakes hands with Pakistani Ambassador Mahmoud Hassan.

1955-ի Հոկտեմբեր 23-ին և 24-ին Զօրավար Գարամանուկեան երկու առիթներով Դամասկոսի մէջ կը տեսակցի Կարտինալ Աղաճանեանի և Պապական Նուիրակին հետ, նա՛խ զինուորական համազգեստով և ապա քաղաքային հագուստով:

On October 23 and 24, 1955, General Karamanoukian met twice with Cardinal Aghadjanian and the Nuncio Apostolic in Damascus, first in his uniform, and then in civilian clothes.

Վերը—14 Յուլիս 1955-ին, Ֆրանսայի Անկախութեան Տօնին առթիւ, Զօրավարը կը շնորհաւորէ Ֆրանսայի դեսպանը՝ ֆրանսական դեսպանատան մէջ։

Վարը—17 Ապրիլ 1956-ին, Զօրավարը կը զրուցէ Զուիցերիոյ զինուորական կցորդին հետ։ Աջին կ'երևի եգիպտացի սպայ մը։

Above—Damascus,July 14, 1955. On the occasion of the Day of Independence of France General Karamanoukian congratulates the French Ambassador.

Below—Damascus, April 17, 1956. The General converses with the Military Attaché of Switzerland.

30 Հոկտեմբեր 1956, Դամասկոսի օդակայանին մէջ, Մոսկուա մեկնելէ առաջ Նախագահ Շուքրի Քուաթլի կը ձեռնուի Զօրավար Գարամանուկեանի հետ և ցաւ կը յայտնէ որ Եգիպտոսի դէպքերուն պատճառով Զօրավարին մեկնումը անկրաժեշտ է։

October 30, 1956, Damascus airport. President Kouatly regrets that because of the events in Egypt General Karamanoukian will not accompany him to Moscow.

Զօրավարը, Նախագահ Քուաթլիի թիւ 2451 հրամանագրով Զօրաբաժնի Զօրավար նշանակուելէ ետք 23 Յունիս 1956-ին, կը ձեռնուի Խորհրդային Արտաքին Նախարար Շեփիլովի հետ: Կեդրոնը՝ Խորհրդային Միութեան դեսպան Նիմչինա:

The General shakes hands with the Foreign Minister of the Soviet Union, A. Shepilov. In the center Soviet ambassador Nimchina.

Վերը—17 Ապրիլ 1955-ին, Զօրավարը կը գլխաւորէ զինուորական մեծ տողանցքը:

Վարը—17 Ապրիլ 1955-ին, նոյն օրը, Զօրավար Նիզամեդտին կը շնորհաւորէ Զօրավար Գարամանուկեանը՝ զինուորական մեծ տողանցքին կազմակերպման համար:

Above— April 17, 1955. General Karamanoukian heads the military parade.

Below—April 17, 1955. General Nizameddin congratulates General Aram Karamanoukian for organizing the military parade.

Վերը—7 Սեպտեմբեր 1955: Զօրավարը կը շնորհաւորէ Սուրիոյ Նախագահ Շուքրի Քուաթլին:
Վարը—14 Յունուար 1955: Զօրավարը և Քոլոնէլ Ատնան Մալքի աչքէ կ'անցնեն պատուոյ պահակագունդը Դամասկոսի քաղաքապետական դաշտին վրայ:

Above—September 7, 1955. General Karamanoukian congratulates the Syrian President, Shukry el Kouatly.
Below—January 14, 1955. In Damascus, on the municipal stadium, the General checks the guards of honor together with Colonel Adnan Malki.

A la grande parade de l'Evacuation les chefs de la nouvelle Armée syrienne

150.000 Damascains ont assisté, la semaine dernière, à la grande parade militaire de l'Evacuation. Pour célébrer le dixième anniversaire du départ des troupes étrangères, l'Armée syrienne présentait son plus récent matériel de guerre. En présence du Chef de l'Etat, des membres du Gouvernement et des représentants des missions étrangères, le général Karamanoukian a commandé un impressionnant défilé : chards lourds, canons de montagne et pièces de DCA, tank-destroyers et mortiers, infanterie motorisée et commandos, unités de marine et formations de la Jeunesse. Mais les plus vifs applaudissements sont allés peut-être aux troupes de choc féminines, armées de mitrailleuses (à droite) et aux élèves-officiers de l'Ecole Militaire. Devant la tribune des officiels se tenaient les principaux officiers supérieurs parmi lesquels on trouvait un jeune colonel de 32 ans : Abdel-Hamid Serraj (indiqué sur notre photo par une flèche), chef du Deuxième Bureau syrien, auquel la presse américaine fit récemment une étrange publicité, et un jeune et brillant officier de marine.

Պէյրութ հրատարակուող «Լա Ռըվիւ տի Լիպան» շաբաթաթերթը մեծ վերտառութիւններով և նկարներով անդրադարձած է Սուրիոյ անկախութեան տասներորդ տարեդարձին առթիւ Դամասկոսի մեծ տողանցքին, որ կազմակերպուած էր Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի ղեկավարութեամբ և հսկողութեամբ: Երկրին նախագահը, աւագանին, օտար նախագահներ, թագաւորներ, վարչապետներ, գինուորական բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ, դիւանագիտական անձնակազմ և 150,000 դամասկոսցիներ մեծապէս գնահատած էին այդ տողանցքը: Զօրավարը, այնքա՞ն համեստ, թղթակցութենէն իր մօտ պահուած օրինակին վրայ ջնջած է այն տողերը, ուր գրուած է թէ տպաւորիչ տողանցքը տեղի ունեցած է իր հրամանատարութեան ներքև...:

Վերը—20 Փետրուար 1956: Զօրավարը շրջապատուած Գահիրէի հրետանիի զինուորական վարժարանի սպաներով:
Վարը—21 Փետրուար 1956: Զօրավարը Գահիրէի հրետանիի զինուորական վարժարանին մէջ , հրետանայինմիաւորի մը հետ:

Above—February 20, 1956. At the Artillery Academy in Cairo, surrounded by Egyptian officers.
Below—February 21, 1956. At the same military academy with an Artillery unit.

Նախարարական թիւ 139 հրամանագրով, Զօրավարը զինուորական առաքելութեամբ մը կը դրկուի Եգիպտոս, ուր կը մնայ 1956-ի Փետրուար 17-էն 26: Նկարին ետին Զօրավարը գրած է. «20 Փետրուար 1956, Հելիոբոլիս, Զարեհենց պարտէզը»: Զարեհ Մատղաշեան մօրաքրոջ տղան էր Զօրավարին:

While in Cairo for a military mission, the General visited his cousin Zareh Madghashian, in whose garden he was photographed on February 20, 1956.

ՋՕՐԱՎԱՐԸ՝ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԿՅՈՐԴ ՈՒԱՇԻՆԿԹՐՆԻ ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ ՄՕՏ

Ինչո՞ւ Զօրավարը նշանակուեցաւ զինուորական կցորդ։

1956–ը չատ ծանր տարի մը եղած էր Զօրավարին համար՝ Մերճաւոր Արեւելքի ընդհանուր կացութեան եւ սուրիական բանակի վերակազմակերպութեան պատճառաւ։ Առողջութիւնը մեծապէս տուժած էր եւ բժիշկները իրեն յանձնարարած էին երկարատեւ հանգիստ։ Սակայն Զօրավարը չէր կրնար հանգիստ ու անգործ մնալ. հարկ էր որ զբաղէր հոգ չէ թէ թեթեւ գործունէութեամբ մը։ Որպէս լուծում յարմար տեսնուեցաւ զինք ղրկել Ուաշինկթըն՝ որպէս զինուորական կցորդ սուրիական դեսպանատան։ Այս պաշտօնը թէեւ կարեւոր, բայց աւելի համեստ էր իր հրետանիի ընդհանուր հրամանատարութեան պաշտօնէն։ Նշանակումը տեղի տուաւ անհիմն տարաձայնութեան՝ թէ Զօրավարը Սուրիայէն հեռացուեցաւ քաղաքական պատճառներով։ Հանրապետութեան նախագահ Շուքրի Քուաթլիին մասնաւոր գնահատանք մը ունէր Զօրավարին հանդէպ, և իր ներկայութիւնը հրետանիի գլուխը անհրաժեշտ նկատելով, մինչեւ որոշ ատեն մը չստորագրեց Զօրավարին նոր պաշտօնի հրամանագիրը։ Սակայն նկատելով Զօրավարին աւելի ու աւելի վատթարացող առողջութիւնը, ընդունեց որ ան առժամեայ կերպով մեկնի Ուաշինկթըն։ Կառավարութեան այդ օրերու հակառակորդները ուզեցին կարող զօրավարի մը երկրէն հեռանալը որպէս զէնք գործածել իրենց հակամարտութեան մէջ։ Եղան թերթեր, որոնք նոյնիսկ գրեցին որ Միացեալ Նահանգներ ճամբուն վրայ, Զօրավարը Զուիցերիայէն անցած պահուն քաղաքական ապաստան խնդրած է տեղական իշխանութիւններէն։ Լուրը այնքան անհիմն էր և ծիծաղելի, մանաւանդ երբ նկատի առնուի որ Զօրավարը իր ճամբորդութիւնը կատարած էր նաւով, Պէյրութ–Աթէնք–Նիւ Եորք գիծով, առանց Զուիցերիայէն անցնելու։

Զօրավարը Միացեալ Նահանգներ մնաց մօտ մէկ տարի։

Ի՞նչ բանի մէջ կայացաւ իր գործունէութիւնը իբրեւ զինուորական կցորդ –պաշտօն՝ որ զինուորականի չափ քաղաքական ալ է– այդ մասին չատ տեղեկութիւն չունիմ։

Զօրավարը երբեմն կու գար Նիւ Եորք, ուր առիթ կը

The Austin Statesman
Austin, Texas, Wednesday, October 2, 1957—Page 16

SYRIAN ARMY GENERAL SEES BETTER RELATIONS

Major General Aram Karamanoukian Syrian Military, Navy and Air Attaché in Washington, is visiting Austin on a two-day inspection with 19 Syrian students attending the University of Texas under a program sponsored by the Syrian Army. He is seen here (right) with Joel Neal, director of the International Office at the University, at the Austin Rotary Club luncheon meeting where he was a guest Tuesday.

A Syrian army general said in Austin Wednesday that he "looks and hopes for improvement" in relations between his country and the US.

Major General Aram Karamanoukian, Syrian military, navy and air attaché in Washington, declined to expand this statement on the grounds that protocol required that he refrain from political statements.

He was equally reluctant to discuss the Middle East situation and the East-West arms race in Arabia in which his nation reportedly has become a major arsenal of Communist supplied weapons.

General Karamanoukian is in Austin for a two-day inspection visit with 19 Syrian students studying at the University of Texas under a program sponsored by the Syrian army.

The students, who began their third year of study at the University last month, will be commissioned in the Syrian army upon receiving degrees from the University. All are majoring in engineering—mechanical, civil and electrical.

After a tour of the University Tuesday, General Karamanoukian said he was very well impressed with the academic training which the future officers of Syrian army are receiving here. He said that present plans call for sending other groups of army sponsored students to the University of Texas when the group currently studying here receive their degrees.

General Karamanoukian took up his appointment as new military attaché to Washington July 9. Announcement of his appointment a month earlier, raising the status of the post from that of prompted hopes in Washington circles of better and closer relation between military departments of both countries.

The Washington assignment is General Karamanoukian's first diplomatic post. He was formerly chief of staff of artillery of the Syrian Army.

A 47-year-old career officer, he has served in the Syrian Army for the past 25 years. After receiving his commission he was trained in the French artillery school at Fontainbleau

His visit to Austin is the first trip made outside of Washington since his arrival. He was met at the airport on arrival Monday afternoon by a delegation of Syrian students attending the University.

A reception was held in the International Room at the University Tuesday to meet other Arab students here.

ստեղծուէր հետը տեսնուելու, բայց ոչինչ կ'ըսէր իր գործունէութեան մասին (բան մը՝ որ չատ հասկնալի է) և ես ալ բան չէի հարցներ։ Աւելի հետաքրքրուած էի իր անճով և իր հետ անցնելիք պահերովս, որոնց յիշատակը դեռ վառ կը մնայ սրտիս մէջ։ Սակայն վստահ եմ որ միայն դեսպանատուններու ընդունելութեամբ չէր անցներ իր ժամանակը, մանաւանդ երբ նկատի առնենք որ այդ օրերուն սուրիական դեսպան չկար Ուաշինկթընի մէջ։ Ինծի համար Զօրավարին ամերիկեան կեանքի կարևոր դէպքերն են մեր մտերմութիւնն ու իր հիւանդութիւնը։

Մանօթ է որ 22 Փետրուար 1958-ին Սուրիոյ և Եգիպտոսի միացումով կազմուեցաւ Արաբական Միացեալ Հանրապետութիւնը։ Զօրավարին համար այս պատմական դէպքը ունեցաւ երկու հետևանք։ Նա՛խ վերջ դրուեցաւ գինուորական կցորդի իր պաշտօնին, որովհետև Ուաշինկթընի մէջ առանձին սուրիական դեսպանատուն գոյութիւն պիտի չունենար։ Ապա՝ հանգստեան կոչուեցաւ ան կարճ ժամանակ ետք։ Դժուար հասկնալի կը թուի որ Զօրավարին կարողութեամբ և արդիւնաւոր գործունէութեամբ բարձրաստիճան սպայ մը հանգստեան կոչուի երբ ընդամէնը 48 տարեկան է։ Այս բանը կը բացատրուի Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան նախագահին Սուրիոյ հանդէպ որդեգրած սխալ և աղիտալի քաղաքականութեամբ։ Հետագային Սուրիոյ անջատումը այնքա՛ն յոյսերով գոյացած այդ միութենէն ապացոյց մըն է այդ աղիտալի քաղաքականութեան։

Մանօթ.- Զօրավարը բնաւ չէ խօսած Ուաշինկթընի մէջ իբրև սուրիական դեսպանատան գինուորական կցորդ իր առաքելութեան մասին՝ յարգելով գաղտնապահական դրութիւնը։ Միակ շօշափելի տեղեկութիւնը որ ունինք, կը վերաբերի իր Օսթին, Թեքսաս, կատարած այցելութեան, որուն մասին «Տի Օսթին Սթէյթսման» թերթը արտայայտուած է Jim Berry-ի գրիչով, ինչպէս կ'երևի կողքի էջին վրայ։

To Aram, a gallant soldier!
With sincere friendship.

Washington, May 19, 1958 HASMIG

Հայկական բառարանին մէջ gallant *կը թարգմանուի քաջ, խիզախ, ասպետական, կնամեծար: Արդարև, այս բոլոր յատկութիւնները ունեցած է Ջօրավարը՝ գրաւելու համար սիրտը սասունցի ծագումով ազնուական օրիորդ Յասմիկ Մեղրիկեանի:*

ՄԵՐ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հօրաւարը ճանչցայ 1951-ի ամրան։

Նա՛խ ծանօթացնեմ ինքզինքս երկու բառով, որպէսզի աւելի հասկնալի դառնան ըսելիքներս։

Ծնած եմ Մեղրիկեան ընտանիքին մէջ՝ բնիկ սասունցի։ Երեք եղբայր և չորս քոյր էինք։ Մանկութիւնս անցած է Սուրիա, Լիբանան, յետոյ Ֆրանսա, ապա, 1934-ին, Միացեալ Նահանգներ, ուր հաստատուեցանք ընտանեօք։ Հակառակ մեր ապրած օտար միջավայրին, մերինը եղաւ հայ ընտանիք մը՝ ծնողքիս խիստ հսկողութեան չնորհիւ։ Եղբայրներէս և քոյրերէս ամուսնացողները հայերու հետ կապեցին իրենց կեանքը։ Բախտը այնպէս բերաւ որ քոյրերէս մին, Արփինէ Այնիլեան, ամուսնանայ բնիկ այնթապցի երիտասարդի մը հետ և ատեն մը բնակի Պէյրութ։

1951-ի ամառը Լիբանան գացի քրոջս այցելութեան։ Իր

Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանի ծնողները՝ Մկրտիչ Մեղրիկեան (1934-ին) և Եաքութ (ծնեալ Խաչիկեան), երկուքն ալ Սասունի Հազօ գիւղէն և երկուքն ալ վաճառականներու և գիւղապետներու զաւակ։

The parents of Mrs. Hasmig Karamanoukian, Megerdich Meghrigian (in 1934), and Yacout (born Khatchigian). Both were from the village of Hazo of Sassoun, and both were descendents of merchants and heads of villages.

Մեղրիկեան ընտանիքը 1933-ին Մոնմորէնսի, Ֆրանսա: Կեդրոնը՝ Յարութիւն Սաաթճեան իր կնոջ և մանչին հետ:
The Meghrigian family in 1933, in Montmorency, France. At the center Haroutioun Saatdjian with his wife and son.

կեսուրը և Ջօրաւարին Ալիս Տէմիրճեան քրոջ ամուսինը առաջին կարգի զարմիկներ էին: Այս խնամութիւնը պատճառ եղաւ որ հանդիպիմ Ջօրաւարին:

Այն ժամանակ տակաւին Գնդապետ, Ջօրաւարը սովորութիւն ունէր ամէն տարի ամառը տասը օր հանգստանալու Տէմիրճեաններուն Պօլօնիայի ամառանոցը: Կէսօրէ ետք մը, քրոջս հետ այցելած էի Տէմիրճեաններուն, ուր կը գտնուէր Ջօրաւարը: Կը յիշեմ այսօրուան պէս: Սրահ մտաւ երկայնահասակ մարդ մը, պարզ հագուածք, լուրջ արտայայտութեամբ, սակայն ո՛չ խիստ: Առաջին բանը, որ մէկը կը նշմարէր իր վրայ, կապոյտ-կանաչ, բարի, սակայն քննող աչքերն էին: Բարեւեց քոյրս և սպասեց որ մեզ ծանօթացնեն իրարու: Խօսակցութիւնը եղաւ ի միջի այլոց Միացեալ Նահանգներու

մասին. զարմանքով նչմարեցի թէ Զօրավարը լաւ ծանօթ էր այդ երկրին բարքերուն և հայ գաղութի կեանքին։

Թէև Զօրավարին առաջին անգամ է որ կը հանդիպէի, բայց իր գոյութիւնը գիտէի նախապէս։ Ամերիկահայ թերթերը իր մասին գրած էին արաբևհրէական կռիւներուն առնչութեամբ։ Լիբանան հասնելէս ետք քրոջմէս լսած էի խնամիական այն կապին մասին, որ կար իր ու Զօրավարին ընտանիքին միջև։

Զօրավարը ամառանոցէն մեկնելէ առաջ, առիթ ունեցայ անգամ մըն ալ տեսնելու զինք։ Մի քանի ընկերուհիներու հետ պատյտը մեզ տարած էր Տէմիրճեաններուն բնակարանին առջև, ուր տեսանք Տիկին Տէմիրճեանը՝ եղբօրը հետ նստած ծառի մը չուքին տակ, սուրճի գաւաթի մը առջև։ Զօրավարը գիս բարևեց հին ծանօթի մը պէս։ Ըսաւ թէ յաջորդ օր Դամասկոս կը վերադառնար իր գործին։ Ի միջի այլոց կէս-լուրջ և կէս-կատակ ըսաւ որ եթէ օր մը Նիւ Եորք գար՝ ինծի պիտի դիմէր քաղաքին ծանօթանալու համար։ Ըսի որ պատրաստ էի իրեն ցոյց տալու ինչ որ ինծի ծանօթ էր իմ քաղաքէն, առանց սակայն վայրկեան մը իսկ միտքէս անցնելու որ այդ բանը պիտի իրականանար վեց տարի ետք։ Արդարև, 1957-ին Զօրավարը եկաւ Նիւ Եորք։

Մեղրիկեան երեք քոյրերը՝ Ասղիկ, Արփիւէ և Յասմիկ, իրենց ծնողքին հետ Քեցքիլի լեռներուն մէջ, Նիւ Եորք։

The parents and three sisters, Asdghig, Arpine, and Hasmig in Catskill Mountains, New York.

Մեղրիկեան ընտանիքը՝ ծնողք, երեք եղբայրներ, չորս քոյրեր և երկու թոռներ, հայր Մեղրիկեանի տարեդարձին առթիւ, 25 Յունուար 1942։

The Meghrigian family—father's birthday, January 25, 1942. Parents, three brothers, four sisters, and two grandchildren.

Պօլօնիոյ հանդիպումէն ետք, մինչև այդ թուականը, գինք չէի տեսած այլևս և քիչ բան իմացած էի իր մասին։ Քոյրս վերջնականապէս վերադարձած էր Միացեալ Նահանգներ, հետևաբար ես նոր այցելութիւն չէի տուած Լիբանանի։ Ամերիկահայ թերթերու մէջ կարդացած էի որ ան ունեցած էր աստիճանի բարձրացումներ և ստացած՝ չքանչաններ իր գործունէութեան համար։

Ջօրաւարը Միացեալ Նահանգներ եկաւ 9 Յուլիս 1957-ին։ Լաւ կը յիշեմ այդ թուականը, որովհետև ներկայ էի նաւահանգիստը երբ ինք հասաւ։ Այդ օր առաւօտեան Այնիլեան քոյրս մեզի եկաւ և ըսաւ թէ նաւահանգիստ պիտի երթային ընդունելու համար Ջօրաւար Գարամանուկեանը, որուն հասնելու լուրը առած էին Պէյրութէն, Տէմիրճեաններու նամակէն։ Առաջարկեց ընկերանալ իրենց։ Ընդունեցի։

Ջօրաւարը դիմաւորելու համար արդէն նաւահանգիստ եկած էին ՄԱԿ-ի սուրիական պատուիրակութեան կազմը, ամերիկեան բանակի գնդապետ մը և կարգ մը ազգայիններ։

կէսօրին ան հիւրընկալուեցաւ ճաշով մը Նիւ Եորքի մեծ պանդոկներէն մէկուն մէջ և նոյն օրը չոգեկառքով մեկնեցաւ Ուաշինկթընի։ Հրաժեշտ տալու պահուն, խոստացաւ Նու Եորք գալուն այցելել Այնիլեաններուն։

Անցաւ ամիսէ մը աւելի առանց որևէ լուրի։ Զօրավարը պաշտօնական ձևակերպութիւններով և տեղատուրուելով զբաղած էր։ Կիրակի օր մը, դիչերը, քոյրս հեռաձանեց թէ իր ամուսինին հետ մեզի պիտի հանդիպէին և եղբայրս ու գիս առնելով night club *մը պիտի երթայինք Զօրավար Գարամանուկեանը հիւրասիրելու համար։ Եկաւ և գացինք Նիւ Եորքի դիչերը տեսնելու։ Խօսակցութեան ընթացքին իմացայ այդ անակնկալ այցելութեան պատճառը։ Մի քանի օր առաջ դիւանագիտական տագնապ մը յառաջացած էր Սուրիոյ և Միացեալ Նահանգներու միջև։ Սուրիա որպէս անբաղձալի անձ Դամասկոսէն հեռացումը պահանջած էր ամերիկեան դեսպանատան կարգ մը պաշտօնեաներու, որոնց կարգին նաև գինուորական կցորդին։ Զօրավարը հաւանական կը նկատէր որ իբր փոխադարձութիւն՝ ամերիկեան կառավարութիւնը պահանջէր հեռացումը սուրիական դեսպանատան կարգ մը պաշտօնեաներու, ինչպէս նաև իր։ Հետևաբար, ուզած էր այդ հաւանական հեռացումէն առաջ տեսնել Նիւ Եորք քաղաքը։ Հոն հասած էր Շաբաթ իրիկուն բարեկամի մը հետ, գիչերը ուշ և հետևեալ ամբողջ օրը պտտած էր արագօրէն տեսարժան կարգ մը վայրեր։ Քրոջս տունը հանդիպած էր մնաք բարովի համար և երբ անոնք ուզած էին գինք երկար պահել՝ չէր ընդունած, ըսելով թէ նպատակ ունէր* night club *մը երթալու։ Մերինները առաջարկած էին գինք տանիլ և ինք ընդունած էր։*

Հետևեալ օրը, Երկուշաբթի երեկոյեան, ան պիտի վերադառնար Ուաշինկթընէն։ Առաւօտուն, Նիւ Եորքի առևտրական չրջանը պտտած ժամանակ, հանդիպեցաւ նաև մեր գրասենեակը՝ եղբօրս հրաւէրին ընդառաջելով։ Խնդրեց որ մեկնումէն առաջ մնացած քանի մը ժամերու ընթացքին իրեն ընկերանայի Նիւ Եորք պտոյտի, քանի որ տարիներ առաջ Լիբանանի մէջ իրեն խոստացած էի այդ բանը։ Ընկերացայ Զօրավարին. միասին ըրինք Manhattan*–ի չուրջի նաւային զբօսապտոյտը, թէյ մը առինք* Waldorf-Astoria*–ի մէջ և երկաթուղիի կայարանին մէջ Զօրավարը հրաժեշտ առաւ այն համոզումով, որ*

այլևս պիտի չտեսնուէինք, որովհետև ինք պիտի վերադառնար Սուրիա։

Սակայն բախտը ուրիշ կերպ տնօրինած էր։ Ջօրավարը Միացեալ Նահանգներ պիտի մնար մինչև 1958-ի Յունիս ամիսը։

Ուսչինկթըն պաշտօնավարութեան ընթացքին, Ջօրավարը երկու չաբաթը անգամ մը Նիւ Եորք կ'այցելէր և երբեմն կը հանդիպէր մեզի։ Շատ լաւ տպաւորութիւն ձգեց մեր բոլորին վրայ։ Իր ընդհանուր զարգացումը, խօսելու կարողութիւնը, հարցերը և անձերը դատելու իւրայատուկ ձևը իր ներկայութիւնը հաճելի կը դարձնէին մեզի։ Բան մը մեր ուշադրութիւնը գրաւեց առաջին օրէն. որևէ հարցի մէջ անհատներու կամ խմբակներու չահէն աւելի հաւաքականութեան չահը կը փնտռէր։ Այս տեսակէտէն հետաքրքրական է խօսիլ իր տեսակէտներուն մասին՝ այդ օրերուն սփիւռքահայութիւնը յուզող խնդրի մը չուրջ։ Կ'ակնարկեմ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական ընտրութեանց։ Մեր ընտանիքի բարեկամներէն ոմանք զարեհական էին, ուրիշներ՝ հակազարեհական, ըստ իրենց քաղաքական կամ անհատական տեսակէտին։ Կը կարծէինք թէ բոլորին նման Ջօրավարը մէկ կամ միւս կողմին ի նպաստ պիտի արտայայտուէր։ բայց այդպէս չէր։ Իրեն համար հարցը Զարեհ Կաթողիկոսին արժանի ըլլալը կամ չըլլալը չէր, այլ՝ այդ ընտրութեան իբրև հետևանք Սուրիոյ և Լիբանանի հայութեան չահը կամ վնասն էր։ Իբր գինուորական, օրէնքի մարդ, սխալ կը համարէր ընտրութեան և օծումի ատեն տեղի ունեցած օրինազանցութիւնները։ Սակայն անոնք երկրորդական էին իր աչքին՝ հայերու միջև տեղի ունեցած երկպառակութեան պատճառաւ, ինչպէս նաև այդ երկիրներուն մէջ հայութեան անուան և դիրքին եկած ու գալիք արատներուն և անպատեհութիւններուն նկատառումով։ Իր պաշտօնին բերումով տեղական չրջանակներու ամենամօտիկ հայը ըլլալով, կրնար արտայայտուիլ հիմնուելով լուրջ տուեալներու վրայ։ Արդարև, 1958-ին և 1961-ին Լիբանան և Սուրիա տեղի ունեցած դէպքերը իրաւունք պիտի տային իրեն։

Ջօրավարը ծնողքէս խնդրեց և առացաւ արտօնութիւն որ երբեմն իրեն ընկերանամ իր Նիւ Եորք այցելութեան պահերուն։ Ես ալ իմ կարգիս հաճոյքով ընդունեցի առաջարկը։

Միասին գացինք օփերա, թատրոն, համերգի, յայտնի ճաշարաններու պարասրահներ։ Հետը տեսայ վայրեր, որ Նիւ Եորք քսանհինգամեայ կեցուածեանս չըլլանին չէի տեսած։ Զօրավարը իբրև հետաքրքիր միտք՝ կ'ուզէր քաղաքը ճանչնալ իր լաւ և տխուր երեսներով։

Զօրավարը ունէր կնոջ մը այր մարդուն վրայ փնտռած յատկութիւնները— վայելուչ տեսք, քաղաքավարութիւն, հաճելի խօսակցութիւն, պարկեշտութիւն, առատաձեռնութիւն և ընկերային դիրք։ Ասոր վրայ աւելցուցէք այն հմայքը, որ գինուորականները ունին կիներու աչքին, ինչպէս կ'ըսէ Մարսէլ Բրուսթ (թէև ես գինքը երբեք գինուորական համազգեստով չտեսայ)։ Ուրեմն անտարբեր չէի իրեն հանդէպ և կը զգայի որ նոյնն էր իր պարագան փոխադարձաբար։ Եւ քանի որ պարկեշտ մէկն էր, որպէսզի անիրագործելի երազներով չօրօրուիմ, օր մը նուրբ կերպով ինծի հասկցուց թէ մինչև ո՞ւր կրնար երթալ մեր մտերմութիւնը։ Alfred de Vigny-ի "Servitude et Grandeurs Militaires" *գիրքին մասին խօսելով, ըսաւ թէ գինուորական առաքելքը մասամբ կը կաչկանդէր անձի մը ազատութիւնը։ Օրինակ, ըսաւ, ըստ մեր երկրի օրէնքներուն, սպայ մը չի կրնար ամուսնանալ արաբական հպատակութիւն չունեցող կնոջ մը հետ։ Եւ սակայն մեր ընկերութիւնը չարուներ։ Ներքին ձայն մը ինծի կ'ըսէր թէ ճակատագիրս կապուած էր Զօրավարին։*

Երբ Ուաշինկթընի սուրիական դեսպանատունը փակուեցաւ և իր պաշտօնը իբրև գինուորական կցորդ վերջ գտնելով պիտի վերադառնար Սուրիա, Զօրավարը լրջօրէն հիւանդացաւ։ Այդ տարի Միացեալ Նահանգներ տիրող բացառիկ ցուրտը, իր սխալիքը բուժելու նպատակով սխալ դեղեր և վերադարձի պատրաստութիւնները պատճառ եղան որ ստամոքսի կեղի ցաւերը վերսկսին։ Պաշտօնական և անձնական հրաժեշտի այցելութիւնները (այդ նպատակով Նիւ Եորք մեզի ալ այցելեց) յոգնեցուցին գինք չափէն աւելի և ստամոքսի նոր արիւնահոսութիւն յառաջ եկաւ։ Ամէն բան լրացած էր։ Երկուշաբթի օր մը Նիւ Եորքէն օդանաւ պիտի առնէր դէպի Սուրիա, երբ Շաբաթ առաւոտ ստիպողաբար գինք փոխադրեցին Walter-Reed, *Ուաշինկթընի համբաւաւոր գինուորական հիւանդանոցը։*

Տարիներ յետոյ պիտի ճանչնայի այն գնդապետ-վիրաբոյժը, որ յիշեալ հիւանդանոցին մէջ Զօրավարին ստամոքսի վիրահատութիւնը կատարած էր։ Ըսաւ որ առաջին երկու օրերուն չատ մտահոգ էին Զօրավարին կեանքին մասին։ Խորհած էին պահ մը վիրահատութիւնը կատարել արիւնահոսութիւնը չդադրած, սակայն յետոյ յաջողած էին կասեցնել արիւնահոսութիւնը և երկու չաբթուայ դարմանումներէ յետոյ զինք ենթարկած էին բաւական բարդ ու երկար վիրահատութեան մը։

Հիւանդանոց գտնուած չրջանին յաճախ կը հեռաձայնէի իրեն՝ հետաքրքրուելով իր առողջութեան մասին։ Երբ հիւանդանոցէն ելաւ, մի քանի չաբաթ հանգստացաւ, Ուաչինկթըն իր զարմիկներէն մէկուն տունը ուր գացի զինք տեսնել անգամ մը։

Յունիս ամսուայ սկիզբը եկաւ Նիւ Եորք։ Օդակայանը զինք ճամբու դրին պաչտօնապէս։ Ներկայ էին ազգականներ և բարեկամներ, որոնց մէջ նաև իմ ընտանիքը։ Շատ տկարացած էր։ Կարծեցի զինք վերջին անգամ տեսնել։

Սակայն գիր գրողը տարբեր կերպ տնօրինած էր։

Մեկնումէն առաջ, դեսպանատունէն Զօրավարին հաղորդած էին թէ Միացեալ Արաբական Հանրապետութեան նախագահը սուրիացի կարգ մը բարձրաստիճան սպաներու հետ միատեղ զինք ալ հանգստեան թոչակի ենթարկած էր, բայց Զօրավարը այդ մասին ակնարկութիւն չէր ըրած օդակայանը։

Սուրիա վերադարձէն ամիս մը ետք իրմէ Հալէպէն ստացայ նամակ մը։ Կ'ըսէր թէ հանգստեան կոչուած էր։ Կը պարզէր իր նոր կեանքը և ինծի կ'առաջարկէր ամուսնութիւն։ Զինուորական ասպարէզը ձգած ըլլալուն՝ կրնար օտարահպատակի մը հետ ամուսնանալ։ Հարկ չկայ ըսելու որ ընդունեցի ամուսնութեան իր առաջարկը։ Օտարականի հանգամանքս կը պարտադրէր որ Զօրավարը նախ պաչտօնական արտօնութիւն ստանար կառավարութենէն։ Ձևակերպութիւնները խլեցին որոշ ժամանակ։ Պէյրութ հասայ 1958 Դեկտեմբեր 16-ին։ Զօրավարը հոն եկած էր զիս ընդունելու։ Նոյն ամսուայ 28-ին Հալէպ տեղի ունեցաւ մեր պսակի արարողութիւնը՝ ներկայութեամբ քաղաքի կառավարիչին, զինուորական հրամանատարին, ազգականներու և բարեկամներու։

Զօրավարը երբ ամուսնացաւ՝ 48 տարեկան էր։ Իր ընտանիքին և բարեկամներուն մօտ կը տիրէր այն կարծիքը թէ կարծրացած ամուրի մըն էր ան, ինչպէս կ'ըսեն ֆրանսացիները (célibataire endurcie)։ *Լսեցի որ ամէն անգամ երբ ամուսնութեան մասին խօսուած էր իրեն, պատասխանած էր. «Զինուորական ապարէզս լրացնելէ յետոյ», և յիշեցուցած էր Մարալախտ Լիօթէյի խօսքը՝ թէ «ամուսնացած սպայ մը կը կորսնցնէ իր արժէքին կէսը»։ Եւ քանի որ այս արտայայտութիւնը, մասամբ իրաւացի երիտասարդ սպայի մը համար, չատ չէր յամարէր բարձրագոյն աստիճանի հասած զինուորականի մը, չատեր այն կարծիքը ունեցած էին թէ ամուսնանալու համար հանգստեան կոչուելու սպասելը անհիմն բան մըն էր յառաջ բերուած խօսակցութիւնը փակելու համար։ Մեր պսակադրութեամբ յայտնի եղաւ որ ճիշդ էր ըսածը. յարգեց իր խօսքը և զինուորական կեանքը ձգելէ ամիս մը ետք ամուսնացաւ։*

Գտնուեցան անձեր, որոնք զիս զգուշացուցին, ըսելով որ սպաները հաւատարիմ ամուսին չեն ըլլար։ Սխալած էին Զօրավարին պարագային։ Առաջին օրէն մինչև վերջինը ան հաւատարիմ մնաց ինծի։ Գալով նախամուսնական կեանքին, այդ մասին ոչինչ ըսելու իրաւունք ունիմ։ Վերը թուեցի այն կէտերը, որոնք զինք սիրելի կը դարձնէին կնոջ մը աչքին։ Մեր ամուսնութենէն ետք քանի քանի անգամներ կնոջական աչքերու մէջ նշմարած եմ հմայքը, զոր Զօրավարը կը ներչնչէր խօսած պահուն։ Իր յատկութիւնները, զինուորական ըլլալը, ապրած միջավայրը, կատարած ճամբորդութիւնները զինք սիրելի կը դարձնէին իգական սեռին։ Բայց որոշ ոչինչ գիտենք իրենիններն ու ես իր անձնական անցեալին մասին, քանզի ան անվայել և պախարակելի կը գտնէր այր մարդու մը համար խօսիլ իր սէրերուն մասին։

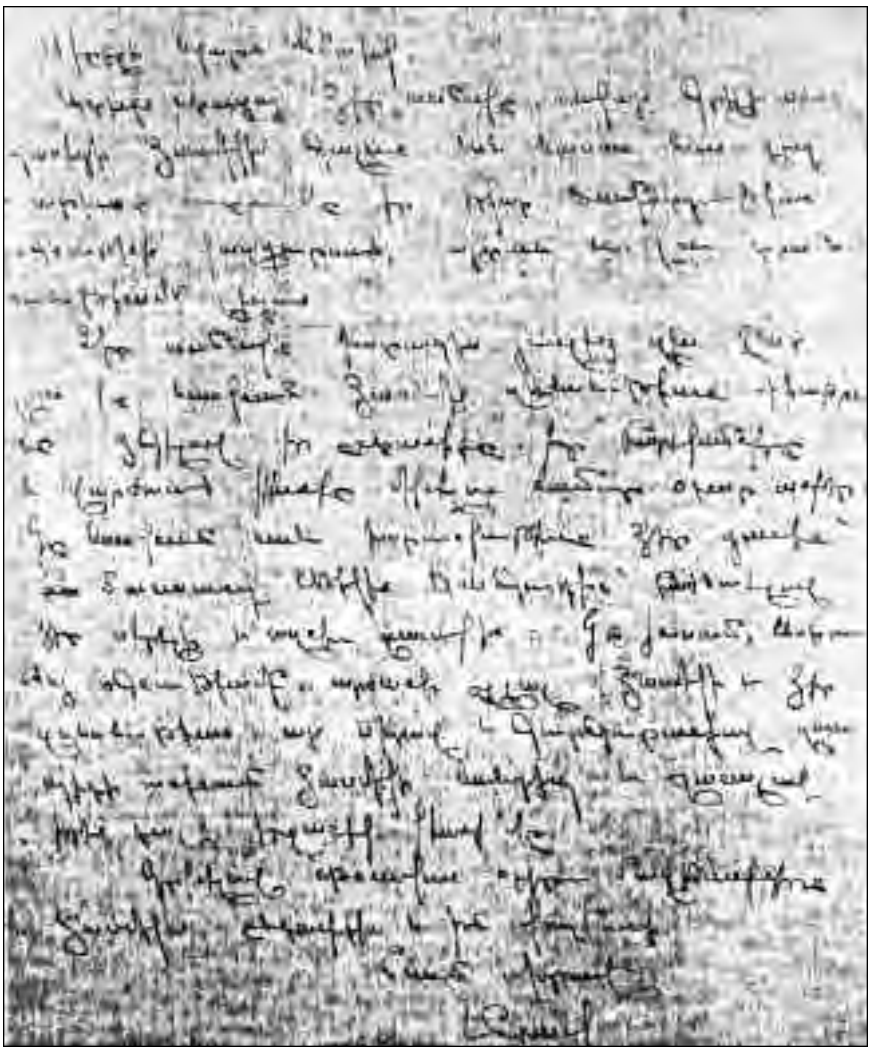

Ջօրավարին սիրոյ գիրը Մեղրիկեան ընտանիքին:
General Karamanoukian's love letter to the Meghrigian family.

Ջօրավարին այս սիրոյ գիրը, որուն պատճէնը կ'երևի նախորդ էջին վրայ, ուղղուած Մեղրիկեան ընտանիքին և Տիկին Յասմիկին եղբօր՝ Հմայեակին, ցոյց կու տայ թէ որքան զգայուն անձ էր ան:

Պէյրութ, 19 Դեկտեմբեր 1958

Սիրելի Պարոն Հմայեակ,

Ատենին ստացայ ձեր նամակը, սակայն գրելէ առաջ սպասեցի Յասմիկին գալուն: Ան հասաւ հոս ջինջ և արևոտ առտու մը իր երկար ճամբորդութեան յոգնութենէն կազդուրուած, կայտառ և լաւ տրամադրութեամբ լեցուն:

Ձեր նամակը խորապէս յուզեց զիս: Շատ լաւ կը հասկնամ Յասմիկին զոհողութեան մեծութիւնը՝ ձգելով իր ընտանիքը, իր բարեկամները և վարժուած կեանքը, մեկնելու համար օտար ափեր: Կը հասկնամ նաև խորունկութիւնը ձեր ցաւին, մանաւանդ Տիկին Եագուդին՝ բաժնուելով ձեր սիրելի և ազնիւ զաւակէն: Կը յուսամ, Աստուծոյ օգնութեամբ, արժանի ըլլալ Յասմիկի և ձեր զոհողութեան այն սիրով և գուրգուրանքով զորս պիտի ունենամ Յասմիկի հանդէպ և ջանալով իրեն տալ երջանիկ կեանք մը:

Կրկնելով տօնական օրերու մաղթանքները Յասմիկին, ընտանիքիս և իմ կողմանէ՝

մնամ սիրով,

Արամ

28 Դեկտեմբեր 1958:
Յիշատակի նկար Ջօրավար Արամ Գարամանուկեանի և Յասմիկ Մեղրիկեանի պսակադրութեան:

December 28, 1958.
General Aram Karamanoukian and Hasmig Meghrigian as a married couple.

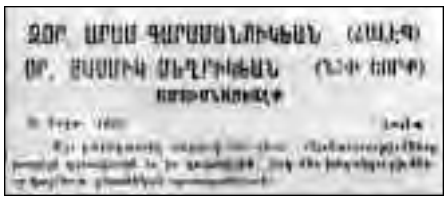

Վերը, ձախին՝ հայ մամուլի շնորհաւորանքը. աջին՝ Տկն. Յասմիկ Գարամանուկեանի հարսանեկան հագուստը:

Վարը՝ նորապսակ ամոլը շրջապատուած ընտանեկան պարագաներով:

Above, left, the Armenian press congratulates; right, Mrs. Hasmig Karamanoukian in her wedding gown.

Below, the newly wed couple surrounded by family members.

Վերը—31 Օգոստոս 1957-ին, Նիւ Եորքի Կեդրոնական Պուրակին մէջ սկիզբ կ'առնէ Ջօրավար Գարամանուկեանի և Օրդ. Մեղրիկեանի հովուերգութիւնը:

Վարը—Ձախին Գարամանուկեան ամոլին վերջին միասնաբար առնուած լուսանկարը, 4 Դեկտեմբեր 1996-ին: Իշխան և Իշխանուհի...

Աջին՝ իրենց բնակարանին մէջ, 1994-ին:

Above—On August 31, 1957, at the Central Park in New York starts the love story of General Aram Karamanoukian and Miss Hasmig Meghriguian.

Below—Left, December 4, 1996, the last photo of the Karamanoukian couple together. Prince and Princess...

Right, at home in 1994.

Գարամանուկեան ընտանիքը հաւաքաբար կը տօնախմբէ Զօրավարին Կիլիկեան Ասպետի շքանշան ստանալը Գարեգին Բ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին կողմէ 21 Դեկտեմբեր 1985-ին:

Family members at the reception to honor General Aram Karamanoukian on the occasion of the presentation of the insignia of the Knight of Cilicia on behalf of His Holiness Karekin II, December 21, 1985.

ՋՕՐԱՎԱՐԸ՝ ԱՆԴԱՄ ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ

Մեր ամուսնութենէն ետք, մեր կեանքը անցաւ առանց փոթորիկի։ Բնականաբար ունեցանք անհասկացողութեան պահեր և կարգ մը հարցերու շուրջ տեսակէտներու տարբերութիւն, սակայն մեր կեանքը ընդհանուր առմամբ եղաւ խաղաղ ու հաչա՝ ի բաց առեալ Ջօրավարին սուրիական խորհրդարանի անդամ ընտրուելէն և աւելի ուշ իրաւագիտութեան տոքթորի վկայական ստանալէն։

Յաճախ ճամբորդեցինք։ Ջօրավարը չատ կը սիրէր ճամբորդել՝ օգտակարը հաճելիին միացնելով։ Միացեալ Նահանգներ ծնողքիս տունինք չորս այցելութիւն. գտնուեցանք Հայաստան, ուր լացինք Արարատի վեհութեան և խոնարհեցանք Ս. Էջմիածնի խորանին առջև։ Երուսաղէմ գացինք և տեսանք Ս. Յարութեան տաճարն ու Ցիսուսի գերեզմանէն բխող լոյսը. ստացանք մահտեսի (հաճի) մակդիրը։ Եգիպտոս ծանօթացանք փարաւոններու քաղաքակրթութեան և Հին Յունաստանի գոյատևող յիշատակարաններուն առջև խոկացինք։ Կայսրերու Հռոմէն ետք Ս. Ղազարի հայկական օճախը այցելեցինք։ Սկանտինաւեան երկիրներու մէջ հիացումով դիտեցինք կէս գիշերուայ արևը և Մոսկուայի Պոլշոյի պալէները վայելեցինք։ Զուիցերիա Ալպեան լեռները մագլցեցանք և Գերմանիա վիպային Հռենոսի ջուրերուն վրայ նաւարկեցինք։ Մատրիտի ցլամարտի կրկէսին մէջ «Օլէ՛» պոռացինք և Լիզպոնի ճաշարաններուն մէջ ժողովրդային երգերու ծափահարեցինք։ Լահէի մէջ Ռամպլրանթի նկարներուն զմայլեցանք և Պրիւքսէլի մօտ Վաթերլոյի ռազմադաշտին վրայ զէնքի փառքին ունայնութիւնը զգացինք։ Գանատա իր բնութեան հրաշալիքը՝ Նիակարայի ջրվէժը ցոյց տուաւ մեզի, մինչ Լոնտոնի բերդին մէջ Անգլիոյ գոհարեղէնները մեր աչքերը չլացուցին։ Վերջապէս, Վիեննայի շրջակայքի Heurigen*-ներու նոր գինիի սեղաններուն չուրջ անցուցինք ուրախ պահեր։ Ֆրանսան, Սուրիա-Լիբանանէն ետք, աչխարհի վրայ ամենալաւ ճանչցած երկիրը եղաւ։ Տարիներ ապրեցանք հոն, երբ Ջօրավարը փարիզ իր իրաւագիտութեան տոքթորայի թէզին վրայ կ՚աչխատէր։*

Այս երկիրներէն չատերուն Ջօրավարը արդէն այցելու-

թիւն տուած էր, ծանօթ էր անոնց տեսարժան վայրերուն և ճաշակած էր անոնցմէ իւրաքանչիւրին իւրայատուկ կերակուրները։ Եւ քանի որ, ինչպէս նախապէս նշած եմ, ճամբորդութիւններէն առաջ համապատասխան պատրաստութիւններ կը տեսնէր, բաւական լաւ ճանչցանք մեր այցելած երկիրները, թէև մեր կեցութիւնը կարճատև կ՚ըլլար երբեմն։

Հանգստեան կոչուելէ ետք Զօրավարին կարևոր զբաղումը ընթերցումն էր։ Ասիկա բաւարար չէր իրեն նման աշխատասէր և գործունեայ անձի մը համար. սակայն ուրիշ ընտրանք չկար։ Լաւ ճանչնալով տեղական քաղաքական պայմանները, ան հաւանական կը նկատէր վարչական փոփոխութիւններ և իբրև հետևանք՝ վերստին հանրային գործունէութեան իր մասնակցութիւնը։

1961–ի Սեպտեմբերին յարաբերութիւնները խզուեցան Սուրիոյ և Եգիպտոսի միջև։ Սուրիա կազմեց առանձին պետութիւն։ Որոշուեցաւ ընտրել խորհրդարան մը, որ սահմանադիր և օրէնսդիր մարմին պիտի ըլլար։ Զօրավարը իր թեկնածութիւնը դրաւ Հալէպ քաղաքի երեսփոխանական աթոռին և ընտրուեցաւ։

Զօրավարը միշտ ունեցած էր այն համոզումը՝ որ զինուորականներ պէտք չէ երկրի քաղաքականութեան միջամուխ ըլլան՝ բացի այն պարագաներէն, երբ զինուորականութեան կարծիքը անհրաժեշտ է կառավարութեան տալիք որոշումներուն համար։ Հետևաբար, քաղաքական ուղղակի գործունէութիւն չէր ունեցած ան. սակայն ընդհանուր սպայակոյտի անդամի իր հանգամանքով կը ճանչնար Սուրիոյ քաղաքական դէմքերն ու անոնց գործելակերպը. բան մը՝ որ ըստ իրեն միշտ թելադրուած չէր ազգային շահէն, այլ՝ կուսակցական կամ անհատական նկատումներէ։ Ուստի առաջին առթիւ չուզեց ներկայանալ ընտրութեանց։ Քաղաքական ասպարէզը ինք իրեն յարմար չէր նկատեր, որովհետև չափազանց ուղղամիտ և ազատախօս էր նման պաշտօնի համար։ սակայն տեղի տուաւ ի վերջոյ կատարուած դիմումներուն առջև։ Արդարև, ժողովուրդի բոլոր խաւերէն ներկայացուցիչներ եկան և խնդրեցին որ թեկնածութիւն դնէ, որովհետև վստահ էին որ բանակին մէջ ծառայութեան չրջանին իր յայտնաբերած գոհողութեան ոգին պիտի դրսևորէր նաև քաղաքական ասպարէզի մէջ, ուր

նոր ուժերու կարիքը կար։ Հասկցաւ որ իր քաղաքացիի պարտականութիւնն էր ընդառաջել այդ փափաքներուն։ Նաև կը կարծէր որ սուրիացի քաղաքական պետերը, Եգիպտոսի հետ միութեան չրջանի դէպքերէն դաս առած, այնուհետև պիտի ունենային աւելի լուրջ վարմունք, որով նոր խորհրդարանը կրնար երկրին օգտակար գործունէութիւն մը ունենալ։

Կար նաև խնդրին հայկական երեսը։ Հանրութեան ծանօթ է այն հալածանքը, որ նոյն տարին երկրին մէջ տեղի ունեցած էր հայկական կուսակցութեան մը հանդէպ, ինչ որ իր վատ անդրադարձը ունեցած էր Սուրիոյ համայն հայութեան վրայ։ Անհրաժեշտ էր որ հայութիւնը միաճակատ ներկայանար ընտրութեանց և ցոյց տար տեղացի ժողովուրդին ու նոր կառավարողներուն որ հայութիւնը մէկ էր և միասնական։ Եւ եթէ նկատի առնենք որ 1956-ի կաթողիկոսական ընտրութեանց յառաջ բերած անբաղձալի կացութիւնը չէր փարատած բոլորովին և 1958-ին Լիբանանի հայ եղբայրասպան կռիւներու բացած վէրքը թարմ էր տակաւին, չեմ կարծեր որ Ջօրաւարէն տարբեր անձ մը կարողանար իրարու քով բերել տարբեր հոսանքներու պատկանող հայերը։ Եթէ ազգային չահերը ամէն նկատումէ վեր դասող կարգ մը ազգայիններ, գլխաւորութեամբ հայ կաթողիկէ համայնքի պետ Գերապայծառ Լայիքեանի —ուշագրաւ է այն սպասողական դիրքը, զոր բռնեց Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Հալէպի առաջնորդը դէթ սկզբնաւորութեան— իրենց կարելին ըրին միասնականութիւն յառաջ բերելու համար, ապա Ջօրաւարին գործօն մասնակցութիւնը խորհրդակցութեանց և մանաւանդ իր թեկնածութիւնը cataliseur-ը եղան ստացուած արդիւնքին։

Հարկ է հակիրճ կերպով ներկայացնել այդ օրերուն Սուրիոյ մէջ գործադրուած ընտրական օրէնքը։

Սուրիա անկախութեան տիրանալէ ետք ուզեց փոխել Ֆրանսական հոգատարութեան չրջանին կիրարկուած ընտրական օրէնքը, որ երեսփոխանական աթոռները կը բաժնէր յարանուանութեանց միջև՝ անոնց անդամներու թիւին համեմատութեամբ։ Այս դրութիւնը, որ դեռ կը գործադրուի Լիբանանի մէջ, պատճառ կ'ըլլար որ թեկնածուներուն մրցակցութիւնը փոխանակ համերկրային չափանիշով ըլլալու՝ կատարուէր յարանուանական մակարդակի վրայ, ինչ որ կը

նուազեցնէր ընտրուողներու արժանիքը՝ անոնց գլանալով համերկրային ներկայացուցիչի հանգամանքը։ Այդպիսով մանաւանդ կը դժուարանար քաղաքական սերտ գործակցութիւնը տեղացի զանազան տարրերու միջև։ Սպասելով յարմար պահուն՝ կրօնական-յարանուանական բաժանումը վերջնականօրէն ջնջելու համար, Սուրիա կը կիրարկէր ընտրական ձև մը, ուր երեսփոխանական աթոռները բաժնուած էին երկու մասի միայն՝ իսլամներ և քրիստոնեաներ, առանց նկատի առնելու երկու կրօնքներու պատկանողներուն յարանուանական պատկանելութիւնը։ Այս օրէնքին հիման վրայ է որ տեղի ունեցան 1961-ի ընտրութիւնները։

Հալէպ քաղաքը խորհրդարան պիտի ղրկէր 11 իսլամ և 5 քրիստոնեայ երեսփոխան։

կազմուեցան ընտրական բազմաթիւ ցանկեր։ «Համաճայնականներ»ը ունէին իրենց առանձին ցանկը, որուն մէջ էին Հալէպի լաւագոյն թեկնածուները՝ բաղկացած արաբական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ և անկախ անձնաւորութիւններէ։ Այս ճակատին կազմութեան և թեկնածուներու որոշման իր արդիւնաւոր մասնակցութիւնը բերած էր Զօրավարը։ Ցանկին հինգ երեսփոխաններէն մէկն ինք էր ուրիչ հայու մը հետ՝ իրաւաբան Գրիգոր Էպլիղաթեան։

Միծաղելի դէպք մը կ'արժէ յիշատակել՝ ցոյց տալու համար որ թէև հայերը յաջողեցան միաճակատ ներկայանալ ընտրութեան, սակայն գտնուեցան անձեր, որոնք փոքրոգութիւն ցոյց տուին։ Պէյրութի հրատարակուող հայկական թերթ մը խօսելով յիշեալ ցանկին կազմութեան մասին, գրեց. «Հանգստեան կոչուած զօրավար Արամ Գարամանուկեան մաս պիտի կազմէ եղեր այս ցանկին»։ Գրողը լաւ գիտէր թէ այդ ցանկին կազմութեան մէջ ի՛նչ դեր ունեցած էր Զօրավարը, և թէ առանց իր միջամտութեան՝ այդ թերթին համակրած միւս թեկնածուն թերևս այդ ցանկին մաս չկազմէր։ Երբ ցոյց տուին այդ գրութիւնը, Զօրավարը գոհացաւ ժպտելով, կարծես ըսել կ'ուզէր՝ «Խե՛ղճ մարդ»...։

Բազմաթիւ թեկնածուներ դիմեցին Զօրավարին, որ թեկնածու ներկայանայ նաև իրենց ցանկերուն վրայ, որովհետև վստահ էին որ իր անունը յաւելեալ քուէներ պիտի ապահովէր իրենց, բայց Զօրավարը մերժեց բոլոր առաջարկները։

Le 22 Mai 1964.

Mon Général,

Je suis très heureux que vous ayez bien voulu, ainsi que me l'apprend votre aimable lettre du 16 mai, me solliciter pour notre Fondation à propos de la continuation de vos fonctions de président de notre Comité consultatif de Cyrte.

En acceptant d'exercer cette présidence jusqu'à la fin de l'année courante tout en Suisse, vous venez de [illegible] une preuve de votre attachement à l'œuvre philanthropique poursuivie par notre Fondation, et je tiens à vous en remercier d'autant plus vivement que vous vous trouvez dans [illegible], à l'heure actuelle, d'ailleurs KO de [illegible] les autres membres du Comité.

Je vous prie de croire, mon Général, à l'assurance de ma considération très distinguée.

Général Kh. Baghramian.

P.P. G. Karamanoukian.

Monsieur le Général A. Karamanoukian,
B.P. 2450,
Amman, Syrie.

Այսուհանդերձ, ան չէր կրնար արդիլել որ անոնք իր անունը ցանկերու վրայ օգտագործէին առանց իր հաւանութեան։

Սուրիոյ մէջ ընդունուած սովորութիւն է որ քուէարկողներու գործը դիւրացնելու համար քուէատուփերու մօտ թեկնածուներու կողմնակիցները անոնց ներկայացնեն տպուած քուէներ։ Քուէարկողը այդ տպագիր թղթիկներէն իր յարմար դատածը, համապատասխան ջնջումներ և յաւելումներ կատարելով անոր վրայ թէ գայն անխաթար ձգելով, կը նետէ քուէատուփին մէջ։

Քուէարկութեան օրը, Զօրավարին եղբօր՝ Լևոնին հետ այցելեցի քուէարկութեան կեդրոններէն մի քանին։ Ինծի ալ տուին պատրաստ ցանկեր, կարծելով որ ես ալ քուէարկող էի։ Անոնցմէ պահած եմ օրինակներ։ Ձկայ ցանկ մը, եթէ նոյնիսկ միայն երկու անունէ բաղկացած, ուր Զօրավարին անունը չգտնուի։

Քուէարկութեան երկու օրերու ընթացքին (ըստ ընտրական օրէնքի, եթէ առաջին օրը քուէարկողներուն յիսուն տոկոսը չներկայանար ընտրութեան՝ քուէարկութիւնը կը չարունակուէր յաջորդ օր ևս) հալէպի հայերը, ինչ խմբակի ալ պատկանած ըլլային, ցոյց տուին եթէ ոչ իտէալ, գէթ գոհացուցիչ վարմունք և արդիւնաւոր համագործակցութիւն։ Ցանկին երկու հայ թեկնածուներն ալ ընտրուեցան։

Զօրավարին ընտրութիւնը եղաւ կատարեալ յաղթանակ մը։ Հալէպ քաղաքի 16 երեսփոխաններուն մէջ ան գրաւեց երկրորդ տեղը ստացուած քուէներու թիւի տեսակէտէն։ Եթէ նչենք որ ամենաչատ քուէ ստացող անձը եղաւ կուսակցապետ մը, որ քանիցս վարչապետ եղած էր և որ կազմեց Սուրիոյ յաջորդ դահլիճը, կրնանք գաղափար մը կազմել ժողովուրդին կողմէ Զօրավարին հանդէպ ցոյց տրուած համակրանքին և վստահութեան մասին։

Յիշողութեանս մէջ լաւ արմատաւորուած օրերէն մին եղաւ ընտրութեան յաջորդ օրը։ Շաբաթ օր մըն էր. իրիկունը երբ քուէատուփերը փակուեցան՝ Զօրավարը տուն դարձաւ չատ հանդարտ։ Քիչ մը հանգստացաւ, ընթրեց և կանուխէն անկողին մտաւ։ Երբ առաջարկեցի որ միւս թեկնածուներուն պէս ինք ալ երթայ կառավարատուն՝ մօտէն հետևելու համար քուէներու համրանքի արդիւնքին, ըսաւ. «Կնիկ —երբեմն կատակելով այս ռամիկ բառը կը գործածէր խօսքը ինծի ուղղած առեն— նարտերը նետուած են», թարգմանելով ֆրանսական առածը՝ les dés sont jetés։ *Ասիկա անտարբերութիւն չէր քուէարկութեան արդիւնքին հանդէպ, այլ հպատակում ժողովուրդի դատաստանին և քիչ մըն ալ վստահութիւն անոր վճիռին, որ կը հաւատար թէ նպաստաւոր պիտի ըլլար։*

Մինչ այդ, Զօրավարին երկու եղբայրները տեղւոյն վրայ կը հետևէին քուէներու համրանքին և հեռաձայնելով տուն, ուր հաւաքուած էին Զօրավարին մայրն ու ընտանիքին միւս

COMITE POUR L'ERECTION D'UN MONUMENT DESTINE AUX ANCIENS COMBATTANTS ARMENIENS MORTS POUR LA FRANCE

անդամները, կը հաղորդէին ստացուած արդիւնքները։ Ժամը 22-ին արդէն վստահ էինք որ Զօրավարը ընտրուած էր փառաւոր կերպով։ Յաջորդող օրերուն մեր տունը լեցուն էր չնորհաւորողներով, որոնց մէջ կային պետական և զինուորական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, կրօնական պետեր, հոսանքներու ներկայացուցիչներ և համեստ անձեր,

որոնք բոլորն ալ անկեղծօրէն գոհ էին որ Զօրավարը Հալէպ քաղաքը պիտի ներկայացնէր խորհրդարանին մէջ։ Շնորհաւորական հեռագիրներու թէզ մը գոյացաւ իր սեղանին վրայ։

Այդ օրերուն հայ և օտար թերթերու մէջ արձագանգ գտաւ Զօրավարին ընտրութիւնը։

12 Դեկտեմբեր 1961–ին Դամասկոսի մէջ պաշտօնապէս բացուեցաւ խորհրդարանի առաջին նիստը։ Արաբողութեան ես ալ ներկայ էի օթեակի մը մէջ։ Ամենատարեց երեսփոխանին առաժամեայ նախագահութեան տակ ներկաները անհատ առ անհատ երդում ըրին և ապա ընտրեցին խորհրդարանի մնայուն նախագահը։

Յաջորդող օրերը ժրաջան աշխատանքի չրջան եղան։ Յանձնախումբերու անդամներու նշանակումն ու մանաւանդ հանրապետութեան նախագահին ընտրութիւնը ծայր տուին կրքոտ բանակցութեանց։ Սակայն ամէն ինչ անցաւ լաւագոյն պայմաններու տակ։ Բոլոր երեսփոխանները ցոյց տուին իրենց պաշտօնին այդ օրերու պահանջած պատասխանատուութեան ոգին։ Կացութիւնը եղաւ տարբեր՝ երբ հարցը եկաւ դահլիճի կազմութեան։ Կուսակցական շահեր և անձնական հաշիւներ մթնոլորտը պղտորեցին։ Անկարելի եղաւ կազմել միասնական դահլիճ մը։ Առաջին օրէն պայքարը սուր եղաւ կառավարութեան կողմնակիցներուն և անոր հակառակողներուն միջև՝ պետութեան գործերու ընթացքը խանգարելու աստիճան, մինչդեռ այնքա՜ն կարևոր հարցեր կային լուծումի կարօտ, մանաւանդ որ խորհրդարանը ունէր թէ՛ սահմանադիր և թէ՛ օրէնսդիր հանգամանք։ Երեսփոխաններէն չատեր չկարողացան ըմբռնել կացութեան լրջութիւնը։

Զօրավարը ցաւով նկատեց որ քաղաքական մարդիկ դաս չէին առած Եգիպտոսի հետ միութեան չրջանի պատահարներէն։ Կը զգար որ ինք չատ տկար էր իրերու կացութիւնը փոխելու համար, այնքան որ խոր էր անհասկացողութիւնը տարբեր խմբակներու միջև։ Կրնար վերապահ դիրք մը բռնել՝ գոհանալով միայն խորհրդարանի նիստերուն կանոնաւոր ներկայութեամբ։ Սակայն, ըստ իր նկարագրին, չատ լուրջի առած էր ժողովուրդին կողմէ իրեն վստահուած պարտականութիւնը։ Նետուեցաւ պայքարի։ Ունէր այն կարծիքը, որ

նախապատուութիւն պէտք է տրուէր վերստին ստացուած անկախութիւնը զօրացնելու, փոխանակ ուրիշ հարցերով ժամավաճառ ըլլալու։

Այս ուղղութեամբ լուրջ աշխատանք տարաւ հոսանքներու պարագլուխներուն մօտ։ Քանիցս դիմեց հանրապետութեան նախագահին։ Սակայն ի զուր։ Լրջօրէն կը խորհէր իր հրաժարականը տալու մասին՝ անվայել համարելով խորհրդարանէն ներս ապարդիւն ներկայութիւն մը։

Բայց դէպքերը չատ արագ ընթացան։ Մարտին տեղի ունեցած ընտրութիւններէն հազիւ չորս ամիս ետք, պետական հարուած մը լուծեց խորհրդարանը։ Զօրավարը ընդվզեցաւ։ Չէր կրնար ընդունիլ որ ժողովուրդին արդար ընտրութեամբ գործի գլուխ եկած ներկայացուցիչները անպատասխանատու մարդոց կողմէ զրկուէին իրենց պաշտօնէն։ Ջուզեց հաչտուիլ կատարուած իրողութեան հետ։ Բայց նոր հիասթափութիւն մը կը սպասէր իրեն։ Երեսփոխաններուն մօտ չգտաւ հակազդեցութիւն յառաջ բերելու անհրաժեշտ քաջութիւնը՝ ինչպէս անցնող ամիսներուն անոնց մօտ չէր գտած կացութեան լրջութեան համապատասխան վարմունք։ Վհատող մը չէր։ Հակառակ անոր որ կարճ պահ մը առաջ կը մտածէր աթոռէն հրաժարելու մասին, գլուխը զարկաւ ամէն կողմ։ Ինքզինք դեռ երեսփոխան կը նկատէր ու այդպէս կը վարուէր։ Ստեղծուած կացութեան պատասխանատու գինուորականներուն —որոնցմէ չատերու ծանօթ էր— իրեն յատուկ քաջութեամբ դիտել տուաւ թէ իրենց արարքը սխալ էր, և թէ հետևանքները աղիտաբեր կրնային ըլլալ։ Կը յիշեմ իր սա խօսքերը. «Ժողովուրդը մեզ ընտրեց որ երկրին նոր սահմանադրութիւն մը տանք. պէտք է իրականացնենք ատիկա»։ Պարտականութեան գիտակից երեսփոխաններու հետ ամիսներ տևող աշխատանքներէ ետք, վերջապէս կարելի եղաւ որ խորհրդարանը դարձեալ գումարուէր և արդէն իսկ պատրաստուած սահմանադրութիւնը վաւերացուէր։ Խորհրդարանը նոր կառավարութիւն մը ընտրելէ ետք ինքզինք լուծուած հռչակեց՝ նկատի առնելով տիրող պայմանները։ Զօրավարը երեսփոխանի իր պարտականութիւնը կատարած համարեց և այդ օրէն սկսեալ քաղաքական ոչ մէկ գործունէութիւն ուզեց ունենալ, հակառակ մերթ ընդ մերթ իրեն ներկայացուած առաջարկներուն։

Վերը՝ Տէր և Տիկին Գարամանուկեաններ Ռոպերթ Կիւլպէնկեանի հետ (աջին), 1962-ին։
Վարը՝ Զօրավարը Հալէպի մէջ կը զրուցէ անուանի գեղանկարիչ Գառզուի հետ, որուն կողքին կ'երևի Տիկին Գառզու։

Above: General and Mrs. Karamanoukian with Mr. Robert Gulbenkian (on the extreme right) in 1962.
Below: The General with the famous painter Karzou and his wife in Aleppo.

Վերը՝ 1992 Դեկտեմբեր: Ս. Ծնունդ և ամուսնութեան 34-րդ տարեդարձ Վահրամ և Լիւսիէն Այնիլեաններու տան մէջ: Վարը՝ Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեան Տիկին Սեդա Ճէպէճեանի հետ:

Above: December, 1992. Christmas and 34th wedding anniversary at Vahram and Lucienne Aynilians' residence. Below: Mrs. Hasmig Karamanoukian with Mrs. Seta Jebejian.

ՋՕՐԱՎԱՐԸ ԻՐԱՒԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՏՈՓԻՆ

Դէպքերը մեզ հասցուցած էին 1962*-ի աշնան։ Զօրավարը լուրջ պարտականութիւն մը չունէր այլևս։ Ընթերցումները, ինչպէս առաջ, բաւարար չէին այլևս։ Ժամանակն ու միտքը յարատև կերպով գրաւոր աշխատանք մը հարկաւոր էր իրեն։ Որոշեց հետևիլ իրաւագիտութեան՝ հաւանաբար իրաւաբան հօրը յիշատակէն մղուած։ Ուզեց արձանագրուիլ Պէյրութի Ֆրանսական Իրաւագիտութեան Բաժանմունքի* (Faculté Française de Droit) *դասընթացքներուն։ Վկայականներու համապատասխանեցումի հարցը որոշ ժամանակ խլեց և երբ բոլոր ձևակերպութիւնները լրացան, ուշացած էր արդէն* 1962*-*1963 *համալսարանական տարուան համար։ Մինչ այդ, քեռայրը՝ Երուանդ Տէմիրճեան, իրմէ խնդրեց որ գոնէ ժամանակի մը համար ստանձնէ իր նոր հաստատած* Peugeot *ֆրանսական ինքնաշարժներու ներկայացուցչութեան Դամասկոսի մասնաճիւղին տնօրինութիւնը։ Ընդունեց առանց խանդավառութեան, մէկ տարուայ համար, գիտնալով հանդերձ որ առևտուրը խոտոր կը համեմատէր իր նկարագրին։ Պարզապէս ուզեց օգտակար ըլլալ իր քեռայրին։ Տարօրինակը այն է որ յաջողեցաւ այդ գործին մէջ՝ գոհ ձգելով թէ՛ գործատէրը և թէ՛ յաճախորդները։*

1963*-ի համալսարանական տարեշրջանին, սկսաւ հետևիլ իրաւագիտութեան դասընթացքներուն, Պէյրութ։ Դասախօսութեանց չէր կրնար կանոնաւոր կերպով հետևիլ, քանի որ կը բնակէինք Դամասկոս։ Պէյրութ կ՚երթար ամիսը քանի մը օր, մանաւանդ մասնակի քննութիւններու ժամանակ։ Գործատէրին, ազատ պահերուն, և տունը կը զբաղէր իրաւագիտութիւն սերտելով։*

Առաջին տարուան աւարտին, Յունիս 1964*, ձախողեցաւ քննութեանց մէջ։ Ասիկա իրեն ցաւ պատճառեց։ Կեանքին մէջ առաջին անգամ է որ քննութեան մը կը ձախողէր։ Ձախողութեան պատճառները մէկէ աւելի էին։ Ցիսուներեք տարեկան հասակին կը հետևէր դիտութեան մը, որ ո՛չ մէկ առնչութիւն ունէր իր գինուորականի ասպարէզին հետ։ Պէյրութէն հեռու գտնուելով, կանոնաւոր կերպով, ինչպէս ըսի, չէր կրնար հետևիլ դասախօսութեանց և վարժութեանց։ Առևտրական*

աչխատանքներուն կողքին, հարկաւոր ժամանակը չէր կրնար տրամադրել իր մասնագիտութեան սերտողութեան։ Քննութեանց նախօրեակին բաւական տաղտուկի ենթարկուած էր մեր Միացեալ Նահանգներ կատարելիք ճամբորդութեան ձեւակերպութեանց պատճառաւ։

Սակայն այդ ձախողութիւնը չվհատեցուց զինք. ընդհակառակը՝ մեզ նման չատերու մտայնութիւնը՝ թէ պիտի հրաժարէր ուսումէ, սխալ դուրս եկաւ։ Աչնան վերստին արձանագրուեցաւ համալսարան։ Մինչ այդ, ճգած էր քեռայրին Դամասկոսի առևտրական տան պաշտօնը և վերադարձած էինք Հալէպ։ Զօրավարը այլևս ունէր հարկաւոր ժամանակը իր ուսումին համար։ Թէև դարձեալ կանոնաւոր կերպով չէր հետևեր դասախօսութեանց մեր Հալէպ բնակութեան պատճառաւ, 1965-ի քննութիւնները անցուց չատ յաջող կերպով։

Համալսարանի երկրորդ և երրորդ տարիները ևս անցուց առանց դժուարութեան։ Չորրորդ տարին դժուար տարի մը եղաւ։ 1968 Փետրուարին ողնայարի հիւանդութիւն ունեցաւ (hernie discale) *չատ ծանր տեսակէն։ Բժիշկները պարտադրեցին անկողին մնալ։ Չորս ամիս չարչարուեցաւ։ Նոյնիսկ կերակուրները կռնակի վրայ պառկած կը ճաշակէր։ Այդ վիճակով քաջութիւնն ու կամքը ունեցաւ ուսումը չարունակելու։ Զինք փոխադրեցինք Պէյրութ, որպէսզի համալսարանին մօտ ըլլայ։ Ընկերները դասախօսութեանց նօթերը կը բերէին տուն։ Անոնց և գիրքերուն միջոցաւ կը պատրաստուէր քննութեանց՝ անկողնին մէջ երկարած։ Աստուած օգնեց իրեն. Յունիսին առողջութիւնը բաւական բարելաւուեցաւ։ Մասնակցեցաւ քննութեանց, յաջողեցաւ և ստացաւ իրաւագիտութեան* licence-*ը։ Վկայականաց տուչութեան հանդէսին բեմ բարձրացաւ դանդաղ քայլերով։ Երիտասարդներուն մէջ ալեխառն մազերով, տարիքոտ անձի մը ներկայութիւնը ուշադրութիւն գրաւեց և խլեց երկարատև ծափեր ներկաներէն, որոնց մէջ էին Պէյրութի իր բոլոր հարազատները։*

Իր ուսումի տարիներուն պատահեցան երկու ընտանեկան դէպքեր, զորս պէտք է յիշեմ։ 1965-ի աչնան իր կրտսեր եղբայրը՝ Լևոն, ընտանիքով Հայաստան ներգաղթեց։ Իսկ 1966-ի Յունիսին կորսնցուց իր մայրը կարճատև հիւանդու-

թենէ մը ետք, յառաջացած տարիքի մէջ։ Մօր վերջին օրերուն, միչտ անոր անարիւն մօտ էր և իր իսկ ձեռքով փակեց անոր աչքերը։

Իրաւաբանի վկայական ստանալէ ետք, բոլորս, ներառեալ Զօրավարը, խորհեցանք թէ ալ բաւական հանդարտած էր և կրնար օրերը խաղաղ կերպով անցնել, առանց կանոնաւոր աչխատանքի։ Բոլորս ալ սխալած էինք։ Առողջութիւնը օրէ օր կը լաւանար, յարակցաբար իր մէջ կ'աւելնար կորովը։ Որոչեց իրաւագիտութեան ուսումը շարունակել մինչև տոքթորա։

Այն օրերուն Ֆրանսական համալսարաններուն մէջ գործադրուող դրութեան համաձայն, իրաւագիտութեան պետական տոքթորայի (Doctorat d'Etat en Droit) *տիտղոսը կը տրուէր երկու հանգրուանով.–*

ա.) Իրաւագիտութեան բարձրագոյն ուսումի վկայական.

բ.) Թէզի ընտրութիւն և պաչտպանութիւն։

Առաջին մասը կը տևէր առնուազն մէկ տարի, երբ վկայեալ իրաւաբանը կը հետևէր իր ընտրած մասնագիտութեան դասընթացքներուն (անհատական իրաւունք, հասարակական իրաւունք, և.լն.), կը կատարէր բերանացի զեկուցումներ, կը ներկայացնէր գրաւոր աչխատանքներ և կ'ենթարկուէր քննութեանց։ Այս բոլորին որպէս հետևանք, եթէ ընդունելի (admissible) *նկատուէր տարեվերջին, Հոկտեմբեր ամսուն կը ներկայանար զեկուցում–բանավէճի* (exposé discussion) *յանձնախումբի մը։ Ուսանողը իր կողմէ վիճակով քաչուած նիւթի մը չուրջ կատարած զեկուցումին և անոր հետևող վիճաբանութեան արդիւնքին համաձայն կը հռչակուէր յաջողած և կը ստանար իրաւագիտութեան բարձրագոյն ուսումի վկայական* (Diplôme d'Etudes Supérieures de Droit)։ *Այս վկայականը ստանալէ ետք, կը սկսէր տոքթորայի երկրորդ հանգրուանը՝ թէզի պատրաստութիւն և պաչտպանութիւն։ Հետաքրքրական կը գտնեմ թարգմանաբար ներկայացնել Փարիզի Համալսարանի կանոնագրէն հետևեալ տողերը այդ մասին։ «Թէզը կարևոր աչխատանք մըն է, որ ունի գիտական և ինքնատիպ հանգամանք։ Անիկա պտուղն է մանրակրկիտ հետազօտութեանց։ Ձեր թէզին մէջ դուք պէտք է ապացոյցը տաք հետազօտութեան և խորունկ աչխատանքի ձեր կարողութեան, ձեր գիտական ծանօթութիւններուն, ձեր անձնական զարգացումին*

և ձեր իմացական հասունութեան։ Ուրեմն պէտք է անոր յատկացնել բաւականաչափ ժամանակ։ Կարելի է նկատել, միջին հաշուով պետական տոքթորայի թէզի մը համար, երկու տարուայ չրջան մը, որ ընտրուած նիւթին համաձայն կարելի է երկարաձգել մինչև հինգ տարի»։

Թէզի պատրաստութիւնը տեղի կ'ունենար անմիջական հսկողութեանը տակ թէզի տնօրէնին. այսինքն՝ համալսարանի դասախօսներէն անոր՝ որ ընտրուած կ'ըլլար ուսանողին կողմէ որպէս ղեկավար և տուած կ'ըլլար ուսանողին իր հաւանութիւնը։ Տևական կապ մը անհրաժեշտ էր տնօրէնին և ուսանողին միջև, աշխատանքի ամբողջ տևողութեան։ Վերջին տարիներուն քանիցս փոփոխութիւններ եղան ֆրանսական համալսարաններու կանոնագրութիւններուն մէջ։

Համալսարանական կանոնաւոր ներկայութեան անհրաժեշտութեան և թէզի հետազօտութեան աղբիւրներու օգտագործման պատճառաւ Ջօրավարը չէր կրնար չարունակել Հալէպ իր բնակութիւնը, ինչպէս պատահեցաւ licence*-ի պարագային։ Տեղափոխութիւն մը անհրաժեշտ էր, գէթ քանի մը տարուայ համար, համալսարանին գտնուած վայրը։ Եւ քանի որ տեղափոխութիւն մը անխուսափելի էր, նախընտրեց ուսումը չարունակել Փարիզ, որովհետև մէկէ աւելի առաւելութիւններ կը ներկայացնէր Փարիզը— միջազգային համբաւ ու կարող դասախօսներ, հարուստ մատենադարաններ, արխիւներու օգտագործման լայն կարելիութիւն, ևլն.։*

Հետևաբար դիմեց Փարիզի համապատասխան համալսարանը և ընդունուեցաւ։ Անմիջապէս սկսաւ վարչական ձևակերպութեանց՝ ձեռք ձգելու համար երկար ժամանակով երկրէն դուրս մնալու արտօնութիւն։ Ձևակերպութիւնները երկար ժամանակ խլեցին և մենք Փարիզ հասանք 1969-ի Ապրիլի վերջաւորութեան միայն, երբ դասախօսութիւնները աւարտելու մօտ էին արդէն։ Կարելի չէր որ Ջօրավարը համարուէր կանոնաւոր ուսանող և մասնակցէր քննութեան այդ տարի։ Միակ կարելին դասախօսութեանց հետևելու արտօնութիւն մը ձեռք բերելն էր՝ մնացեալ մի քանի չաբաթներուն համար։ Ատիկա նպաստեց որ ընտելանայ համալսարանի միջավայրին։

1969–1970 տարեշրջանին Ջօրավարը կանոնաւոր ուսանող էր արդէն։ Ընտրած էր հասարակական իրաւունքը որպէս մաս-

նագիտութիւն և մանաւորաբար միջազգային հասարակական իրաւունքը որպէս գլխաւոր նիւթ։

Դասախօսները զարմանքով հետևեցան վաթսունամեայ նոր ուսանողին, որ ցոյց տուած աշխուժութեամբ, պատրաստած զեկուցումներուն խորութեամբ, քննութիւններուն մէջ ձեռք բերած արդիւնքներով կը գերազանցէր երիտասարդ ուսանողներէ չատերու։ Այս բոլորը պտուղն էր այն անխոնջ աշխատանքին, որ Զօրավարը կատարեց, և որ այնքան աւելի գնահատելի էր՝ երբ նկատի առնենք որ բոլորովին առողջ անձ մը չէր։ Ողնայարի հիւանդութիւնը որոշ զգուշութիւն կը պարտադրէր իրեն։

Յունիսին իր ընդունելի համարուիլը զարմանք չպատճառեց ինծի։ Կը մնար Հոկտեմբերի զեկուցում-վիճաբանութիւնը, որուն սկսաւ պատրաստուիլ առանց արձակուրդ վերցնելու։ Գիչեր-ցերեկ իրաւագիտական գիրքեր և հանդէսներ կը կարդար։ Հետևեցաւ նաև Լահէի Միջազգային Իրաւունքի Ակադեմիայի (Académie de Droit International de La Haye) 1970 տարուայ դասընթացքներուն։

Զեկուցում-վիճաբանութիւնը անցուց «Շատ լաւ» յիշատակութեամբ և ստացաւ իրաւագիտութեան բարձրագոյն ուսումի վկայական։ Այլևս կրնար ընտրել թէզին նիւթն ու տնօրէնը և սկսիլ պատրաստութեան։

Զօրավարը թէզի նիւթ ընտրեց «Օտարականները եւ Չինուորական Ծառայութիւնը»։ Նիւթի ընտրութեան իբրև պատճառ իր աւարտաճառի յառաջաբանին մէջ Զօրավարը կը նչէ. «Մեր թէզին նիւթին —օտարականները և զինուորական ծառայութիւնը— ընտրութիւնը հետևանք չէ միայն այն բանին, որ ուզեցինք ուսումնասիրել միջազգային հասարակական իրաւունքի հարց մը, որ կապակցութիւն ունենար զէնքի ասպարէզին հետ, որուն մէջ երկար տարիներ անցուցինք։ Չինուորական ուրիչ նիւթեր —ինչպիսիք են կենսաբանական, քիմիական և կորիզային զէնքերը, պատերազմական ոճիրները, սպառազինումը, ներքին կռիւները, չէզոքութիւնը, միջազգային համաձայնութիւնները պատերազմական իրաւունքի մասին, և.ն.— կարելի էր միջազգային իրաւունքի տոքթորայի առարկայ դարձնել։ Մեր ընտրութեան պատճառը, մանաւանդ, այն լայն ծաւալումն է, որ կը ստանայ օտարականներու բռնա-

դատումը գինուորական ծառայութեան մէջ, և որուն մասին արտայայտուող աչխատասիրողները հազուագիւտ են։ Արդարև, կը նչմարենք որ եթէ օտարականներու կամաւոր գինուորական ծառայութիւնը որոչ նուազում ունի անցնող տարիներու բաղդատմամբ, օտարականներու պարտադիր կերպով գինուորագրումը նուազ յաճախակի կը դառնայ և օր մը ազգերու հասարակաց իրաւունք կրնայ դառնալ՝ այսպիսով ծանր հարուած մը տալով օտարականներու աւանդական իրաւունքներուն, խորհեցանք որ հարցը կ'արժէր ուսումնասիրել»։

Հասկնալու համար թէ որքա՛ն կարևոր էր Զօրավարին ընտրած նիւթը, խօսք տանք միջազգային իրաւունքի յայտնի հեղինակութիւն և Փարիզի համալսարանին մէջ այդ ճիւղը դասաւանդող Փրոֆ. Ռուսոյի (Prof. Ch. Rousseau), *որ հետևեալը գրեց երբ Զօրավարը իր աւարտաճառէն օրինակ մը ղրկեց Ֆրանսական Գիտական Հետազօտութեանց Ազգային կեդրոնին։ «Պրն. Արամ Գարամանուկեանի աւարտաճառը (Օտարականները եւ Զինուորական Ծառայութիւնը) կ'ուսումնասիրէ հարց մը, որ հին ու բազմադէմ է և ունի գիտական ու գործնական չատ ուշագրաւ հանգամանք, և որ ցարդ առարկայ չէր եղած սիսթէմատիկ ուսումնասիրութեան։ Այսպիսի նիւթ մը վհատութիւն պիտի պատճառէր պրպտողներուն, որովհետև միևնոյն ժամանակ կը չօչափէ թէ՛ միջազգային հասարակական իրաւունքը, թէ՛ միջազգային անհատական իրաւունքը, թէ՛ բաղդատական իրաւունքը և թէ՛ պատժական օրէնքը»։*

Նիւթին ընտրութեան մէջ, վստահ եմ, լուսեայն կար ուրիչ պատճառ մըն ալ։ Զօրավարը կ'ուզէր որ թէզին մէջ կարելի ըլլար արտայայտուիլ հարցի մը մասին, որ իրեն թոյլ տար կատարել հայու իր պարտականութիւնը։ Գործնական չգտաւ ուսումնասիրութեան առարկայ ընել մի միայն հայկական բնոյթ ունեցող նիւթ մը, վախնալով որ իր գրութիւնը նուազ ընթերցող կ'ունենայ։ Թէզին մէջ գլուխ մը միայն աւելի օգտակար կրնար ըլլալ՝ քան ամբողջ աւարտաճառ մը։ Թէ ինչո՞ւ ուզեց նաև խօսիլ հայոց մասին։

Օր մը երբ համալսարանը զեկուցումի մը ընթացքին ցեղասպանութեան մասին հարց եղած էր, նչմարած էր որ 1915-ի հայկական ցեղասպանութեան մասին տոքթորա պատրաստող

ուսանողները բան չէին գիտեր։ Այդ օրէն սկսեալ, ամէն անգամ որ առիթը ներկայանար, դասախօսութեանց ընթացքին, նիւթէն քիչ մը չեղելու վտանգն ալ աչք առնելով, կ՚արտայայտուէր թուրքերու մեծ ոճիրին մասին։ Օտարականներու գինուորական ծառայութեան մասին գրելով, կրնար չօշափել Հայկական Լեգէոնի, ինչպէս նաև, անուղղակի կերպով, հայկական ցեղասպանութեան և Կիլիկիոյ հարցերը։ Այդպէս ալ ըրաւ։

Թէզի նիւթին ընտրութենէն ետք, կը մնար ընտրել թէզին տնօրէնը և ստանալ անոր հաւանութիւնը։ Դիմեց համբաւաւոր Փրոֆ. Ռուսսոյին։ Այս վերջինը Զօրավարը կը ճանչնար նախորդ տարուընէ որպէս իր ուսանողը, որուն գեկուցում-վիճաբանութիւնը ընդունող յանձնախումբին մաս կազմած էր։ Ընդունեց տնօրէնն ըլլալ և քննելէ ետք Զօրավարին պատրաստած հակիրճ ծրագիրը՝ յայտնեց իր հաւանութիւնը աւարտաճառին վերաբերեալ։

Զօրավարին համար սկսաւ անդուլ և ժրաջան աշխատանքի չրջան մը, որ տևեց երկու տարի։ Ինչպէս Փրոֆ. Ռուսսօ գրեց, Զօրավարին ուսումնասիրած հարցը կը չօշափէր իրաւագիտական մէկէ աւելի մարզեր։ Հարկ էր նման լայն տարողութեամբ նիւթի համար քաղել համապատասխան ատաղձ։ Զօրավարը մխրճուեցաւ գիրքերու մէջ։

* * *

Զօրավարին ուսանողական տարիներուն մենք բնակեցանք մայրաքաղաքի արուարձաններէն Bourg-la-Reine*-ի մէջ, ուր փոքր յարկաբաժին մը վարձած էինք։ Այդ վայրը ունէր առաւելութիւնը ընդուղիով (մեթրօ) կապուած ըլլալու Լատինաց թաղին հետ, ուր կը գտնուէր իրաւագիտութեան հիմնարկը։ Առաւօտ կանուխ կը մեկնէր ան տունէն, որպէսզի ժամը 8-ին, երբ բացուէր գրադարանին դուռը, հոն ըլլար արդէն։ Այդ նախազգուշութիւնը անհրաժեշտ էր քանի որ գրադարանի աթոռներուն թիւը նուազ էր ուսանողներու թիւէն։ Հոն կ՚աշխատէր մինչև գրադարանին փակուիլը։ Գրադարանը կը բանէր չաբաթը երեք օր մինչև ժամը 20, իսկ երեք օր ալ՝ մինչև ժամը 22։ Կէսօրին հապճեպով կը ճաշէր ուսանողական ճաշարանին մէջ։ Տուն վերադարձին, կ՚ընթրէինք միասին, ապա*

կը չարունակէր աչխատիլ մինչև կէս գիշեր՝ կարգի դնելով նօթերը կամ յառաջ տանելով ընթերցումները, տրուած ըլլալով որ գրադարանէն արտօնութիւն ստացած էր տուն տանելու գիրքերը կարճ ժամանակի համար։ Քարտարանի (ֆիչերու) դրութիւնը չէր սիրեր։ Նօթերը կ՚առնէր չարժուն էջերով տետրակներու մէջ, ուր ստորաբաժանումներ կային տարբեր նիւթերու համար։ Կ՚օգտագործէր նաև գիրքերէ ու հանդէսներէ արտահանուած լուսապատճէններ (photocopie), *ինչ որ դիւրութեամբ ձեռք կը բերուէր գրադարանին տասնեակ պատճինահան սարքերուն չնորհիւ։*

Ատեն մը եռք հիմնարկին գրադարանը անբաւարար եղաւ իրեն համար։ Նկատի առնելով որ օտարականներու գինուորական ծառայութեան հարցը կ՚ուսումնասիրէր և ո՛չ միայն ֆրանսական օրէնքներու տրամադրութիւնները, անհրաժեշտ էր համեմատական ուսումնասիրութիւն մը կատարել զանազան երկիրներու օրէնքներուն կապակցութեամբ։ Ձեռք առաւ դեսպանատուններու դռները՝ անոնց օրինագիրքերը ուսումնասիրելու նպատակով։ Ծրարներ լեցնող թղթակցութիւն ունեցաւ օտար դեսպանատուններու հետ՝ անոնցմէ լուսաբանութիւններ խնդրելով օտարականներու իրենց երկիրներուն մէջ կատարած կամաւոր կամ պարտադիր գինուորական ծառայութեան մասին։

1971-ի Մայիսին քոյրս մահացաւ Նիւ Եորք։ Թաղումին համար հոն գացինք։ Մեր Միացեալ Նահանգներ գտնուած չրջանին Նիւ Եորքի Գոլումպիա Համալսարանի գրադարանը աչխատելու արտօնութիւն ստացաւ և ձեռք բերած ծանօթութիւնները ճոխացուցին Միացեալ Նահանգներու յատկացուած էջերը։ Մի քանի օր ալ այցելեց Ուաչինկթընի Գոնկրէսի Գրադարանը։

Հարկ չկայ ըսելու որ աչխատեցաւ նաև Փարիզի Ազգային Գրադարանին մէջ։ Երկար ժամեր անցուց, մանաւանդ արտօնութեամբ, ֆրանսական բանակի պատմական սպասարկութեան գրադարանին մէջ, մանաւանդ աչքէ անցնելով համապատասխան արխիւները։ Պրպտումներ կատարեց նաև ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարութեան արխիւներուն մէջ։ Այս վայրերէն քաղած նիւթերը ան օգտագործեց իր աւարտաճառին մէջ Արևելեան (կամ Հայկական) Լեգէոնին

յատկացուած գլխուն համար։ Եւ այսպէս, աշխատանքի սկսելէն մօտ տարի մը ետք ան ձեռնարկեց նիւթի չարադրութեան։ Բուն հետազօտութեան ընթացքին արդէն մասնակի չարադրումներ կատարած էր։ Շարադրութեան գուգահեռ՝ կը չարունակէր իր պրպտումները։ Ձեռք բերած նոր ատաղձով կը սրբագրէր, կը բարելաւէր ու կը ճոխացնէր գրածը։ Աւարտաճառին ամէն մէկ գլուխին չարադրանքը լրացնելէ ետք ձեռագիրը կը յանձնէր ինծի որպէսզի մեքենագրեմ։ Պատահած է որ կարգ մը էջեր մեքենագրեմ մինչեւ հինգ անգամ, որպէսզի իր նոր քաղած ատաղձին համաձայն բարեփոխումներ կատարուին։

1972-ի Մայիսին աւարտաճառը պատրաստ էր։ Թէզին տնօրէնը՝ Փրոֆ. Ռուսսօ, քննելէ ետք գրութիւնը, առանց դիտողութեան հաւանութիւն տուաւ որ ան ներկայացուի համալսարանի նախագահին, որպէսզի այս վերջինը նշանակէ թէզի պաշտպանութեան յանձնախումբն ու որոշէ պաշտպանութեան թուականը։

Հոս հարկ է տալ ծանօթութիւն մը Փարիզի համալսարանին մասին։ Մինչեւ 1970-ի աւարտը, ֆրանսական մայրաքաղաքին մէջ գոյութիւն ունէր միայն մէկ պետական համալսարան՝ քաղաքանօթ Սորպոնը, որ ունէր իր բժշկական, իրաւաբանական, գրական, եւլն. զանազան հիմնարկները։ Այդ թուականէն ետք կատարուած վարչական բարեփոխումներու որպէս արդիւնք, Փարիզի համալսարանը ծնունդ տուաւ տասնեակ մը համալսարաններու։ Նոր հաստատութիւնները երբեմն եղան միատարր, երբեմն ալ յատկացուեցան մէկէ աւելի ճիւղերու։ Նախկին իրաւագիտական հիմնարկը ստացաւ Université de Droit, d'Economie et de Sciences Sociales de Paris (PARIS II) —Փարիզի Իրաւագիտութեան, տնտեսագիտութեան և Ընկերային Գիտութիւններու Համալսարան (Փարիզ Բ.)— անունը։ Ահաւասիկ ա՛յս համալսարանին մէջ է որ Զօրավարը պաշտպանեց իր աւարտաճառը և իր վկայականը կը կրէ այս հաստատութեան անունը։

Թէզին պաշտպանութեան և անոր գտած ընդունելութեան մասին գրելէ առաջ, հարկ է խօսիլ աւարտաճառին բովանդակութեան մասին։

Ինչպէս ըսինք, նիւթն էր «Օտարականները Եւ Ջինուո-

րական Ծառայութիւնը». այսինքն՝ ուսումնասիրութիւնը, միջազգային իրաւունքի լոյսին տակ, կը վերաբերէր անհատի մը կամաւոր կամ ստիպողաբար իր ազգային բանակէն տարբեր օտար դրօշի տակ զինուորագրուելու հարցին։ Աւարտաճառին մեքենագրեալ օրինակը կը բաղկանար 410 էջերէ, որոնց 15-ը կը ներկայացնէր օգտագործուած աղբիւրներու ցանկը։ Ներածութիւն մը, երկու գլուխներու մէջ, համառօտ պատմականը կ'ընէր ընդհանրապէս զինուորական ծառայութեան և մասնաւորապէս օտարականներու զինուորական ծառայութեան՝ սկիզբէն մինչև քսաներորդ դար։ Յաջորդող երկու մասերէն առաջինը կը քննէր օտարականներու կամաւոր զինուորական ծառայութիւնը, իսկ երկրորդը՝ անոնց պարտադրուած զինուորական ծառայութիւնը։

Ահաւասիկ ցանկը գլուխներուն և վերնագիրներուն.-

Առաջին մաս- Օտարականներու կամաւոր զինուորական ծառայութիւնը.

Առաջին ենթաբաժին- Կամաւոր զինուորական ծառայութիւնը խաղաղութեան ժամանակ.

1) *Զուիցերիական գունդերը Ֆրանսական բանակին մէջ.*
2) *Օտար լեգէոնը.*
3) *Օտար զօրագունդեր կարգ մը ազգային բանակներու մէջ։*

Երկրորդ ենթաբաժին- Կամաւոր զինուորական ծառայութիւնը պատերազմի ժամանակ.

1) *Պետութիւններու վարմունքը և դրական իրաւունքի վիճակը.*
2) *Արևելեան կամ Հայկական Լեգէոնի պարագան.*
3) *Կամաւոր զինուորագրուողին իրաւական վիճակը։*

Երկրորդ մաս- Օտարականներու պարտադրուած զինուրական ծառայութիւնը.

Առաջին ենթաբաժին- Պարտադիր զինուորական ծառայութիւնը խաղաղութեան ժամանակ.

1) *Իրաւագիտութեան ուսմունքը* (doctrine) *և դրական իրաւունքի տրամադրութիւնները.*

2) *Կարգ մը պետութեանց կողմէ գործադրուած զինուորական պարտադիր ծառայութիւնը.*

3) *Երկեակ ազգութիւն ունեցողներու զինուորական ծառայութիւնը։*

Երկրորդ ենթաբաժին— Պարտադիր զինուորական ծառայութիւնը պատերազմի ժամանակ.

1) *Դրական իրաւունքի տրամադրութիւնները.*

2) *Կարգ մը պետութեանց կողմէ պատերազմի ժամանակ օտարականներու պարտադրուած զինուորական ծառայութիւնը.*

3) *Գրաւեալ հողամասերու բնակչութեան պարտադրուած զինուորագրութիւնը։*

Այս թուումով ճիշդ գաղափար մը կարելի չէ տալ իւրաքանչիւրին բովանդակութեան մասին։ Հետեւաբար, պիտի յիշատակեմ երկու կէտ՝ յստակացնելու ուսումնասիրութեան որակը։

Առաջինը կը վերաբերի Զօրավարին կատարած յայտնագործութիւններուն իր ուսումնասիրութեան չրջանին։ Զուիցերիական զօրագունդերուն Ֆրանսական բանակին մէջ ներկայութիւնը ուսումնասիրած ժամանակ, ան կը նկատէ որ երկու պետութեանց միջև այդ մասին եղած համաձայնութիւնը կը նախատեսէր հաւանական վէճերու կարգադրութեան համար դիմել դատական կազմի մը, որ յար և նման է ներկայիս միջազգային օրէնքին կողմէ ընդունուած Իրաւարար Ատեանի (Tribunal Arbitrage) *դրուածքին։ Ան նոյնիսկ կարգ մը կէտերու մէջ կը պարզէր աւելի յառաջացեալ վիճակ մը։ Այդ դատարանները սկզբնաւորութիւնը կը համարուին* 1794*-ին Միացեալ Նահանգներու և Գանատայի միջև կնքուած համաձայնութեան մը նախատեսութեան, որ չատ տարրական էր։ Զօրավարին մատնանշած համաձայնութիւնը կը կրէր* 1516 *թուականը...։ Զօրավարը իր աւարտաճառին* 66*-րդ էջին վրայ դիտել կու տայ թէ Իրաւարար Ատեանի զարգացումին մասին գրող հեղինակները չեն իմացած դոյութիւնը իր երևան բերած Ֆրանքօ-Հելվեթիական ատեանին։*

Երկրորդ կէտը կը վերաբերի Արևելեան (կամ Հայկական) Լեգէոնին և մեզ՝ հայերս, աւելի կը հետաքրքրէ։ Զօրավարը

սկզբնապէս կը վախնար որ Լեգէոնին գլուխ մը յատկացնելով (395–ի վրայ 24 էջ) պիտի վնասէր աւարտաճառին հաւասարակշռութեան, քանի որ այդ լեգէոնը իր գոյութեան տևողութեամբ (չորս տարի) և գինուորներուն քանակով (մօտ հինգ հազար) բաւական կարևորութիւն չէր կրնար ներկայացնել գրութեան մը մէջ, որուն նիւթը ունէր լայն տարողութիւն։ Սակայն օգտագործելով ֆրանսական բանակի պատմական սպասարկութեան և արտաքին գործոց նախարարութեան արխիներու պարունակութիւնը՝ յաջողեցաւ լեգէոնի հարցին տալ միջազգային բնոյթ և ֆրանսական ներքին իրաւունքի տեսակէտէն այնպիսի ուշագրաւ հանգամանք, որ անոր յատկացուած գլուխը թէզի պաշտպանութեան օրը ամենալայն հետաքրքրութիւն յառաջացնողներէն մէկն եղաւ։ Օրինակ, կուռ պատճառաբանութեամբ ան դիտել կու տար որ Պետական Խորհուրդի (Conseil d'Etat, որ ֆրանսական վարչական բարձրագոյն ատեանն էր) վճիռը՝ նախկին լեգէոնականներուն կենսաթոշակ չտալու մասին, արդար չէր և սխալ մեկնաբանութիւնն էր այդ օրերուն ի զօրու եղող ֆրանսական օրէնքներուն։ Պրն. Վահան Փորթուգալեան, նախկին լեգէոնական սպայ, կարդալէ ետք Հայկական Լեգէոնին մասին Զօրավարին գրածը, ըսաւ որ գիտական միակ լուրջ աշխատանքն էր ան, որ նուիրուած էր այդ խումբին, և աւելցուց որ ինք իբրև դատաւոր և ֆրանսական դատարանի նախագահ՝ վստահ էր որ եթէ հայ կամաւորներու կենսաթոշակի հարցը Պետական Խորհուրդին ներկայացուած ըլլար ա՛յն պատճառաբանութեամբ, որ Զօրավարը յառաջ բերած էր իր աւարտաճառին մէջ, անկասկած լեգէոնականները կը ստանային իրենց իրաւունքը։

Հայկական Լեգէոնին յատկացուած գլուխին մէջ Զօրավարը նչեց քաղաքականութեան դերը այդ դունդին կազմութեան, գոյութեան և վախճանին վերաբերեալ։ Վերլուծեց ֆրանքօ–անգլիական քաղաքական մրցակցութեան վնասակար հետևանքները լեգէոնին կեանքին մէջ (ուշացում անոր կազմութեան և կռիւներու մասնակցութեան)։ Քննեց թրքանպաստ ֆրանսական քաղաքականութեան ազդեցութիւնը անոր վրայ։ Մատնանչեց նաև թէ ի՛նչպէս դաշնակիցները խոստմնադրուժ դարձան հայկական և մա՛նաւանդ կիլիկեան հարցին նկատմամբ։

Զօրավարին գրութիւնը Հայկական Լեգէոնին մասին թարգմանաբար լոյս տեսաւ «Հայկազեան հայագիտական Հանդէս»ի Ե. հատորին մէջ, 1974-ին, Պէյրութ։ Գրութեան վերջաւորութեան հրատարակուեցան նաև վերոյիշեալ արխիւներէն առնուած այլ տեղեկութիւններ, որոնք աւարտաճառին մէջ տեղ չէին գտած թէզին իրաւագիտական բնոյթին պատճառաւ, և որոնք մեծ կարևորութիւն կը ներկայացնէին լեգէոնին և Կիլիկիոյ 1915-1922 շրջանի պատմութեան տեսակէտէն, որովհետև կը յայտնաբերէին ցարդ հանրութեան անծանօթ մնացած իրողութիւններ։ «Նոր Այնթապ», «Ագդակ Շաբաթօրեակ» և «Յուսաբեր» ևս տուին աւարտաճառին Հայկական Լեգէոնին յատկացուած գլուխին թարգմանութիւնը։

Մարսիլիոյ հայկական եկեղեցիին մէջ կանգնեցուած նահատակներու յուշարձանի հանդիսութեան առթիւ երբ դժուարութիւններ ծագեցան ու յանձնախումբին անդամները դիմեցին տեղական իշխանութեանց, անոնց յանձնեցին Զօրավարին աւարտաճառին Հայկական Լեգէոնին յատկացուած գլուխը՝ ցոյց տալու համար հայոց ծառայութիւնը ֆրանսական դրօշին ներքև։

Երկու բառ ալ Զօրավարին տեսակէտին մասին՝ օտարականներու զինուորական ծառայութեան վերաբերեալ։ Զօրավարը կը մերժէ օտարականներու պարտադրուած զինուորագրութիւնը, բայց կ'ընդունի անոնց կամաւոր ծառայութեան իրաւունքը օտար դրօշի տակ, որովհետև իրաւական և բարոյական որևէ արգելք չի տեսներ հոն։

Զօրավարին աշխատասիրած թէզին պաշտպանութիւնը տեղի ունեցաւ 15 Յունիս 1972-ին։ Քննիչ յանձնախումբին մաս կը կազմէին փրոֆէսորներ Charles Rousseau, *նախագահ, Տիկին* Suzanne Bastid *և* Georges Berlia: *Առաջինին մասին արդէն խօսած եմ։ Երրորդը Փարիզի համալսարանին դասախօսներէն էր. իսկ Տիկին Պաստիտ արժանի է մասնաւոր յիշատակութեան։ Ան միջազգային իրաւունքի աշխարհահռչակ հեղինակութիւն, Փարիզի համալսարանի այդ ճիւղի դասախօս և մանաւանդ* Institute de France*-ի առաջին կին անդամն է այդ հիմնարկին ստեղծումէն ի վեր 1795-ին։ Կը վայելէր համբաւը չատ խստապահանջ դասախօսի և ուսանողները կը ջանային խուսափիլ իր քննութիւններէն։ Երբ Տիկին Պաստիտ*

անունը հրապարակուեցաւ Զօրավարին քննիչ յանձնախումբին ցանկին վրայ, կարգ մը ուսանողներ Զօրավարին խորհուրդ տուին որ պահանջէ այլ դասախօսի մը նշանակումը։ Զօրավարը մերժեց և իմ զարմանքին ի տես արտասանեց Corneill–*ի* Cid–*ին հետևեալ նախադասութիւնը.* "A vaincre sans péril on triomphe sans gloire." (*Յաղթել առանց վտանգի՝ յաղթանակ է առանց փառքի*)։

Թէզին պաշտպանութեան օրը, համալսարանի սրահները մկկուն մէջ հաւաքուած էինք ազգականներ, բարեկամներ, սուրիական ղեսպանատան խորհրդատուն և կրթական կցորդը, մի քանի օգնական դասախօսներ և ուսանողներ։ Զօրավարը չատ հանդարտ էր, ինչպէս կը պատահէր իր հետ միշտ լուրջ պարագաներու, իսկ ես չափէն աւելի յուզուած էի։ Շատ կը վախնայի Տիկին Պասդիտէն։ Եկան քննիչները։ Առաջին խօսք առնողը եղաւ Փրոֆ. Պերլիան, ապա՝ Տիկին Պասդիտը և վերջապէս՝ Փրոֆ. Ռուսօն։

Առաջինը իբրև եզրակացութիւն յայտարարեց որ աւարտաճառը անթերի աշխատանք մըն էր, և թէ նիւթը ուսումնասիրուած էր իր բոլոր կողմերով ու ներկայացուած յստակօրէն և մեթոտիկ կերպով։

Երբեք պիտի չմոռնամ Զօրավարին ճակատումը Տիկին Պասդիտի հետ։ Այս վերջինը մօտ ժամ մը տևող վիճաբանութեան ընթացքին կը յարձակէր Զօրավարին վրայ, երբեմն ամենաչնչին կէտերու տալով մեծ կարևորութիւն։ Կը ստանար անհրաժեշտ պատասխանը. ապա կ՚անցնէր ուրիշ նիւթի և այսպէս՝ չարունակաբար։ Միտքերու հեռահաղորդումով կ՚ուզէի Զօրավարին ըսել՝ «քիչ մը զիջող եղիր, մի՛ բարկացներ զինք»։ սակայն ի զուր։ Զօրավարը միշտ պատնէշի վրայ էր՝ ինքնավստահ ու հանդարտ։

Բանավէճի աւարտին, Տիկին Պասդիտ տուաւ թէզին մասին իր կարծիքը և հետևեալ բառերով աւարտեց իր ելոյթը. «Պարոն, ձեր աւարտաճառը այնպիսի արժէքաւոր աշխատանք մըն է, որ քննիչը կարդալէ ետք զամբիւղին մէջ չի նետեր զայն, այլ՝ կը պահէ իր գրադարանին մէջ, որպէսզի անոր դիմէ երբեմն»։ Երբ Տիկին Պասդիտ լռեց և ձեռքը երկարեց Զօրավարին, մինչ Զօրավարը յարգանօք կը համբուրէր այդ ձեռքը, ետևէս լսուեցաւ ուսանողի մը ձայնը. «Ջեմ կրնար

ականջներուս հաւատալ որ Տիկին Պասդիտ այսպիսի գնահատանք մը կ'ընէ»։

Վերջին խօսք առնողը, իր նախագահի հանգամանքով, եղաւ Փրոֆ. Ռուսօն։ Ան ի միջի այլոց ըսաւ. «Հոյակապ աշխատանք, պատրաստուած գինուորականի մեթոտով և օրէնսգէտի ճշդրտութեամբ։ ... Դուք մեզի սորվեցուցիք բաներ, որ մենք կ'անդիտանայինք...։ Մեծ յուզումով կը խոստովանիմ որ երջանիկ եմ այս պահուս, որովհետև ասպարէզս կը վերջացնեմ քննելով այսպիսի մեծարժէք աւարտաճառ մը։ (Փրոֆ. Ռուսօն 70 տարեկանին հանգստեան կը կոչուէր մի քանի օր ետք)։

Յանձնախումբը, խորհրդակցելէ ետք տուաւ իր վճիռը. Զօրավարը ընդունուած էր իբրև իրաւագիտութեան տոքթոր Trés-Bien-Retenue *յիշատակութեամբ (քաջալաւ և վերապահուած)։*

Այս յիշատակութեան համար ալ ունիմ երկու խօսք։

1945-էն ի վեր, ուսանողներուն աւելորդ ծախսեր խնայելու համար, աւարտաճառերը կը ներկայացուէին ո՛չ թէ տպագիր, այլ՝ մեքենագիր և բազմօրինակուած (polycopie) *ձևով, և սահմանափակ թիւով միայն— տասնեակ մը օրինակներ՝ համալսարանի գրադարանին և քննիչ յանձնախումբի անդամներուն համար։ Այդպիսով, աւարտաճառերը լայն տարածում չէին ունենար, որով և անհրաժեշտ չափով կարելի չէր ըլլար անոնց օգտագործումը։ Այս անպատեհութեան առաջքը առնելու համար, եղած էր կարգադրութիւն մը։ Աւարտաճառերէն քաջալաւ յիշատակութիւն ստացողներէն անոնք, որոնք մասնաւորաբար ուշագրաւ հանգամանք մը կը ներկայացնէին և անհրաժեշտ կը սեպուէր որ անոնք լայն տարածում գտնեն, քննիչ յանձնախումբին որոշումով «վերապահուած» յիշատակութիւն մըն ալ կը կցուէր անոնց և անոնք կ'արժանանային Ֆրանսական ազգային կրթական նախարարութեան կողմէ տպագրութեան։ Այս կարգադրութիւնը, սակայն. գործադրելի էր միայն Ֆրանսահպատակ ուսանողներու համար։ Զօրավարը, իբրև օտարահպատակ, չէր կրնար օգտուիլ այդ պատեհութենէն։*

Քննիչ յանձնախումբը նկատի ունենալով աւարտաճառին բացառիկ արժէքը, ուզեց որ Զօրավարին աշխատութիւնը տպուի և տարածուի։ Փրոֆ. Ռուսօն յիշեալ նախարարութեան

գրած նամակին մէջ ի միջի այլոց կ'ըսէր. «Գիտական մեծ շահ մը պիտի ըլլայ, եթէ այսպիսի արժէք ներկայացնող աշխատութիւն մը հրատարակուի և տպագրուի, որովհետև կը վերաբերի համաշխարհային տարողութեամբ կարևոր հարցի մը»։

Հակառակ ակնկալուածին, սակայն, Գիտական Հետազոտութեան Ազգային կեդրոնը մերժեց հովանաւորել Զօրավարին աշխատութեան տպագրական ծախսը։ Այս առթիւ Փրոֆ. Ռուսօն Զօրավարին գրած իր նամակին մէջ մերժումը կը նկատէր անարդար որոշում։ Անուղղակի կերպով քաղուած տեղեկութիւնները յանգեցուցին այն տպաւորութեան, որ այս հարցին մէջ տխուր դեր ունեցած էր Զօրավարին սուրիացի սպայ ըլլալու հանգամանքը։

Երբ այս տողերը կը գրէի՝ Զօրավարին աւարտաճառը տակաւին տպուած չէր և չէի գիտեր թէ օր մը պիտի իրականանա՞ր անոր տպագրութիւնը։ Զօրավարը իր աշխատութենէն բազմօրինակել տուած էր 70 հատ և մէկական օրինակ ցրուած իր և իմ ընտանիքի անդամներուն։ Բացի օտար հաստատութիւններէ՝ ան օրինակներ տրամադրեց հետևեալ հայկական հաստատութիւններուն.–

– Միասնիկեանի անուան Ազգային Գրադարան, Երևան.

– Հայաստանի Պետական Համալսարանի գրադարան.

– Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արևելագիտական Հիմնարկի գրադարան.

– Հայաստանի Պատմութեան Պետական Արխիւի գրադարան.

– Մխիթարեան Միաբանութեան մատենադարան, Ս. Ղազար, Վենետիկ.

– Հ.Բ.Ը.Միութեան Նուպարեան Մատենադարան, Փարիզ։

* * *

Կը զգամ որ Զօրավարին աւարտաճառին մասին գրածս քիչ մը ընդարձակ եղաւ։ Ասոր պատճառները երկու են։

Նա՛խ որ ես ականատես եղայ այդ տարիներուն Զօրավարին գործունէութեան։ Ան ի յայտ բերաւ գինք բնորոշող գլխաւոր յատկութիւնները՝ աշխատասիրութիւն, զօրաւոր կամք, իրագործելու կարողութիւն, ընդհանուր զարգացում,

Երկու ասպարէզ մէկ մարդու մէջ—Զինուորականը և Օրէնսգէտը։
Երգիծանկար Տկն. Յասմիկ Գարամանուկեանի։

Two careers in one person—the Military and the Legislator.
Drawn by Mrs. Hasmig Karamanoukian.

բծախնդրութիւն, ևլն։ Ուրեմն գրածս կերպով մը ապացոյցն է իր նկարագրի յատկանշական կէտերուն։

Երկրորդ՝ Ջօրավարին տոքթորայի աւարտաճառը իր կեանքին գործունէութեան միակ նիւթական մարմնաւորումն է։ Եթէ գինք անձնապէս ճանչցողները իրմէ պիտի պահեն միշտ անուշ յիշատակ մը, և պիտի չմոռնան իր ըրածները՝ ապա ուրիշներ աւարտաճառին միջոցաւ է որ չօշափելիօրէն պիտի կարենան պատկերացնել Ջօրավարը։

Թէզին պաշտպանութենէն ետք, Ֆրանսայի մէջ առինք երկար արձակուրդներ, ինչ որ արդար էր Ջօրավարին լուրջ աշխատանքէն և ստացուած արդիւնքէն ետք։ Պտտեցանք Ֆրանսայի տեսարժան վայրերը, որ գօրավարը մեծ մասամբ կը ճանչնար արդէն՝ այդ երկրին մէջ իր նախորդ բնակութեան շրջաններէն։ Նաև այցելեցինք ազգականներու և բարեկամներու։

Այսպիսով աւելի լաւ կրցայ ծանօթանալ Ֆրանսայի։ Արդէն մեր հոն անցուցած երեքուկէս տարիները ինծի համար ալ զարգացումի շրջան մը եղած էին մէկէ աւելի պատճառներով։ Առաջին կարգի վրայ կու գար օգուտը, զոր քաղած էի մեքենագրելով Ջօրավարին գրութիւններն ու յատկապէս աւարտաճառը։ Այդպիսով սորվեցայ հարց մը պատշաճ ձևով ներկայացնելու եղանակը։ Ասոր աւելցնեմ թատրոնները և համերգասրահները, ուր կը յաճախէինք չաբաթը անգամ մը նոյնիսկ այն շրջաններուն, երբ Ջօրավարը կ'աշխատէր թէզի պատրաստութեան վրայ։

Ջօրավարին օրն ի բուն տունէն հեռու գտնուիլը ինծի առիթ տուաւ որ զարգացնեմ նկարչութեան կարողութիւնս՝ յաճախելով Academie de Notre Dame des Champs։ *Հետևեցայ նաև ֆրանսական խոհանոցի դասերու՝ կազմակերպուած համալսարանին հովանաւորութեամբ, օտար ուսանողուհիներու և օտար ուսանողներու կիներուն համար։*

1972-ի Դեկտեմբերին վերադարձանք Սուրիա՝ Միացեալ Նահանգներ բնակող ընտանիքիս այցելութիւն մը տալէ ետք։

* * *

Ջօրավարին աւարտաճառին մասին արտայայտուեցան հայ թէ օտար թերթեր։ Անոնցմէ կը նշեմ անունները այն

Թերթերուն, որոնց գրութիւնները առեն հասած էին ինծի.–

- *Յառաջ, Փարիզ* 22 *Յունիս* 1972
- *Արարատ, Պէյրութ* 24 *Յունիս* 1972
- *Զարթօնք, Պէյրութ* 24 *Յունիս* 1972
- *Ազդակ, Պէյրութ* 27 *Յունիս* 1972
- Orient, *Պէյրութ* 6 *Յուլիս* 1972
- *Նոր Այնթապ, Պէյրութ* *Թիւ* 50–51, 1972
- The Armenian Reporter, *Նիւ Եորք* 2 *Օգոստոս* 1992
- *Յառաջ, Փարիզ* 22–27 *Մայիս* 1973
- *Ազդակ շաբաթօրեակ, Պէյրութ* 3 և 10 *Յունիս* 1973
- *Զարթօնք, Պէյրութ* 26–30 *Յունիս* 1973
- The Armenian Reporter, *Նիւ Եորք* 28 *Փետրուար* 1974
- *Ալ Մաճալլա ալ Ասքարիա, Դամասկոս*
  (*արաբատառ, ազգային պաշտպանութեան նախարարութեան հրատարակութիւնը*)
  Դեկտեմբեր 1975–*Յունուար* 1976
- Armenian Times, Urartu, *Նիւ Եորք* 17 *Յուլիս* 1973

Վերը—Երուսաղէմի մէջ Զօրավարը խաչը ուսին, Տկն. Յասմիկն ալ բռնած խաչին վարի ծայրամասը։

Վարը—Զօրավարն ու Տկն. Յասմիկը Ձիթենեաց պարտէզին մէջ։

Above—27 August, 1962, Jerusalem.

Below—General and Mrs. Karamanoukian in the gardens of Mount of Olives.

Վերը—Յունաստանի մէջ, 1976-ին:
Վարը—Մոսկուա, Սեպտեմբեր 1966:
Above—In Greece, 1976.
Below—In Moscow, 1966.

Ջերմաթ, Շուիցերիա, 15 Սեպտեմբեր 1992:
Zermatt, Switzerland, September 15, 1992.

Վերը—2 Մայիս 1983, Հալէպ: Հանդիպում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսին հետ՝ ի ներկայութեան Առաջնորդ Սուրէն Արք. Գաթարոյեանի:

Վարը—Յունիս 1960, Վենետիկի Ս. Ղազար կղզի: Գարամանուկեանները Մխիթարեան Միաբանութեան Աբբահայր Ուլուհոճեանի հետ:

Above—May 2, 1983, Aleppo. Meeting with Karekin II, Catholicos of the Great House of Cilicia. In the foreground is seen Arch. Suren Kataroyan, Prelate of Aleppo.
Below—June 1960, Venice. A visit to the Mekhitarist Convent of St. Lazar island.

Վերը—Երջանկայիշատակ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. Պալճեանի հետ, Էջմիածին։

Վարը—15 Հոկտ. 1994, Նախագահ Լևոն Տէր Պետրոսեան կ'ընդունի Տկն. Յասմիկ Գարամանուկեանը, երբ Ջօրավարը Ղարաբաղ էր։

Above—With Catholicos of All Armenians, H.H. Vazken I, in Etchmiadzin.

Below—October 15, 1994. President Levon Ter Petrossian receives Mrs. Hasmig Karamanoukian, while the General was in Karabagh.

Վերը—6 Հոկտեմբեր 1994, Էջմիածին, Զօրավարին Ներսէս եղբօրորդիին հետ:

October 6, 1994, in Holy Etchmiadzin, accompanied by their nephew Nerses Karamanoukian.

18 Սեպտեմբեր 1996. Ջօրավարը, որուն ձեռքի հետադիտակը անբաժան մնացած էր իրմէ զինուորական ասպարէզի ամբողջ տևողութեան, կը ծառայէ դիտելու Անիի աւերակները:

September 18, 1996. General and Mrs. Karamanoukian had the chance to visit and see the ruins of Ani.

Վերը—Հայաստանի Անկախութեան 5-րդ տարեդարձը Երևանի մէջ: Տկն. Գարամանուկեան հայ բանակայիններու հետ:
Վարը—21 Սեպտեմբեր 1996, Երևան: Զօրավարը կը հետևի Հայաստանի Անկախութեան 5-րդ տարեդարձի տողանցքին:

Above—Mrs. Hasmig Karamanoukian flanked with Armenian soldiers in Yerevan.
Below—September 21, 1996, Yerevan. General Karamanoukian watches the military parade on the occasion of the fifth anniversary of Independence of Armenia.

Վերը—Ինքնահասցէագրուած բացիկ Հայաստանէն: Հոն, Արարատի դիմաց, Ջօրավարը ուզած է անմահացնել տեսարանը իր յիշատակներուն մէջ և ղրկած է ինքնահասցէագրուած այս բացիկը, որ գրաւոր մէկ վկայութիւնն է Ջօրավարին հայրենասիրութեան:

Վարը—Գարամանուկեանները շրջագայած են Մեծն Բրիտանիոյ Լորտերու Պալատին մէջ, ընկերակցութեամբ և առաջնորդութեամբ Լորտ Մալլոյի, որ Պալատի գրքոյկին վրայ ստորագրած է՝ «Լաւագոյն մաղթանքներով»:

Above—A self addressed card from Armenia. This is a testimony of General Karamanoukian's patriotism, condensing his feelings in front of Ararat.

Below—Lord Malloy's "Best wishes" to the Karamanoukians, while visiting the House of Lords in London.

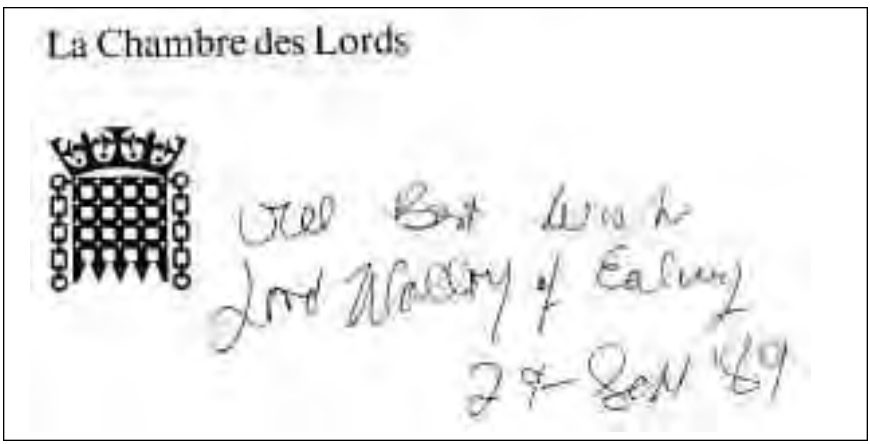

Զօրավար Արամ Գարամանուկեան Էջմիածնի՝ ցեղասպանութեան զոհերու յուշարձանին առջև, 1973-ին։

General Karamanoogian in front of the monument of the martyrs of the Armenian Genocide in Etchmiadzin, 1973.

Վերը—Տէր Զօր, 1973:
Վարը—Սարդարապատ, 1973:
Above—Der Zor, 1973.
Below—Sardarabat, 1973.

Վերը— Սարդարապատ, 1973:
Վարը— Սասունցիներու Ուջան գիւղը, Ջօրավար Անդրանիկի յուշարձանին հետ, 1966:

Above—Sardarabat, 1973.
Below—In Oujan, the village of Sassountsies, in front of General Andranik's monument, 1966.

15 Հոկտ. 1994. Ջօրավարը Լեռնային Ղարաբաղի բանակային պետերու հետ կ'այցելէ ճակատ:

The General visits the fronts in Karabagh.

1953-ի Մարտին, Դամասկոս. զինուորական փառքի գագաթնակէտին:

March 1953. The General at the hight of his military career.

Հրետանիի հրամանատարը... ատրճանակով, Ղարաբաղ:

The Artillary General with a pistol in Karabagh!

Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի կեանքին պատմութիւնը ներշնչարան մըն է երիտասարդ սերունդին համար: Սուրիական բանակի աստղերէն, պարգեւատրուած զօրավարը իր կեանքն ու տաղանդը ի սպաս դրած է իր երկրին ծառայութեան:

The life story of General Aram Karamanoukian is a source of inspiration for the new generation. As a gifted and decorated General of the Syrian army, he used his talent in the service of his country.

Զօրավարը՝ նաև պարտաճանաչ հայ, ամէն Ապրիլ 24-ի կը մասնակցէր Թայմզ հրապարակին մէջ Վարդանանց Ասպետներու սարքած ցեղասպանութեան զոհերու յիշատակի ոգեկոչման հաւաքներուն:

The General respected his duties towards his compatriots. Every year, on April 24, he attended on Times Square the commemoration ceremony organized by the Knights of Vartan.

26 Յուլիս 1980

Երկար լռութենէ ետք, այսօր կը վերսկսիմ գրել։ Կ'ուզեմ նշել վերջին տարիներուն ընթացքին Ջօրաւարին կեանքի երկու պատահարներուն մասին— իր աչքերուն հիւանդութիւնը և իր տոքթորական աւարտաճառին տպագրութիւնը Փարիզ։

1975-ի սկիզբները Ջօրաւարին տեսողութիւնը սկսաւ պղտորիլ։ Բժիշկները, որոնց մէջ նաև իր ակնաբոյժ քեռայրը՝ Տքթ. Արամ Պաղտասարեան, նշմարեցին cataract*-ի մը սկզբնաւորութիւնը։ Ըստ բժիշկներուն՝ հարկ չկար մտահոգուելու։* Cataract*-ը կրնար դանդաղ յառաջացող տեսակէն ըլլալ, այնպէս որ տասնեակ մը տարիներ Ջօրաւարը կրնար աչքերը գործածել առանց գործողութեան ենթարկուելու, ինչպէս կը հաւաստէին բժիշկները։ Սակայն իրականութիւնը տարբեր եղաւ և 1977-ի սկիզբները վիրահատութիւն մը անհրաժեշտ համարուեցաւ։*

1972-ի վերջաւորութեան, Փարիզէն մեր վերադարձէն ի վեր, ծնողքիս չէինք այցելած։ 1977-ի գարնան որոշեցինք իրենց այցելել Միացեալ Նահանգներ։ Ճամբու վրայ հանդիպեցանք Փարիզ, ուր անցուցինք մօտ երկու շաբաթ։ Ջօրաւարը դիմեց Ֆրանսացի ակնաբոյժ փրոֆեսորի մը, որուն կողմէ խնամուած էր նախապէս՝ իր թէգին վրայ աշխատած օրերուն։ Ինչպէս այս ակնաբոյժը, այնպէս ալ Ջօրաւարին քրոջորդին, Շիքակօ հաստատուած ակնաբոյժ Սահակ Պաղտասարեան, թելադրեցին որ Ջօրաւարին երկու աչքերն ալ անմիջապէս ենթարկուին քաթարաքթային վիրահատութեան։ Առաջին գործողութիւն մը, սակայն, տեղի պիտի ունենար 1978-ի գարնան միայն, և ահա թէ ինչո՛ւ։

Փարիզ մեր անցուցած օրերուն, Ջօրաւարը այցելեց իրաւագիտութեան համալսարանի դասախօսներէն Տկն. Սիւզան Պասդիտին և փրոֆ. Շ. Ռուսոյին։ Միջազգային իրաւունքի այս երկու հեղինակութիւնները հարց տուին թէ իր թէգին հրատարակութեան խնդիրը ո՛ւր հասած էր։ (Միջանկեալ նշեմ որ փրոֆ. Ռուսօն Ջօրաւարին նուիրեց իր Droit International Public *երկասիրութեան երրորդ հատորը, որ նոր լոյս տեսած էր, և որուն մէջ օտարներու գինուորական ծառայութեան մասին գրելով՝ յիշատակած էր Ջօրաւարին թէգը և անկէ*

կատարած էր մէջբերումները։) Զօրավարը իրենց յայտնեց այն դժուարութիւնները, որոնց հանդիպած էր հրատարակութեան գործը։ Երկուքն ալ ցաւ յայտնեցին որ այդպիսի արժէքաւոր աշխատութիւն մը հրատարակուելով տարածուած չէր։ Առաջարկեցին տեսնել հրատարակիչ Denise Padone*–ը, որուն պիտի հեռաձայնէին և թելադրէին հրատարակութիւնը Զօրավարին թէզին։* Editions A. Padone 1838*–ին Փարիզ հաստատուած ծանօթ հրատարակչական տուն մըն է, որ կը զբաղի միջազգային իրաւունքի վերաբերեալ հրատարակութիւններով։ Նոյն հաստատութիւնն է որ կը հրատարակէ* La Revue Générale de Droit International Public *եռամսեայ հանդէսը, որուն 1974–ի թիւ 2–ին մէջ լոյս տեսած էր Զօրավարին մէկ ուսումնասիրութիւնը՝ արտատպուած իր թէզէն, «Կրկնակ Ազգութիւն եւ Զինուորական Ծառայութիւն» խորագրով։*

Զօրավարը երբ այցելեց հրատարակիչին, այս վերջինը արդէն տեղեակ էր հարցին։ Ան Զօրավարէն խնդրեց թէզին մէկ օրինակը՝ կարդալու և ըստ այնմ որոշումի մը յանգելու համար։ Երկու ամիսէն պատասխանելու խոստում տուաւ ան, սակայն հազիւ ամիս մը անց Նիւ Եորքի մէջ իրմէ ստացանք գիր մը, ուր իր հաւանութիւնը կը յայտնէր Զօրավարին աշխատասիրութիւնը տպելու մասին։ Զօրավարը Հալէպ դարձին հրատարակիչէն խնդրեց մի քանի ամսուան պայմանաժամ մը, որպէսզի գրութեան մէջ հարկ եղած սրբագրութիւնները և յաւելումները կատարէ։ Հոն կային մեքենագրական սխալներ, ինչպէս նաև սրբագրութեան կարօտ աւելի կարևոր կէտեր, որովհետև թէզին պաշտպանութենէն ի վեր անցած էին հինգ տարիներ և պատահած էին նոր դէպքեր ու գործ դրուած՝ նոր օրէնսդրութիւններ, որոնց յիշատակումը անհրաժեշտ էր։

Հետևաբար Զօրավարին առջև կը բացուէր աշխատանքի նոր շրջան մը։ Արդեօք ան պիտի կարենա՞ր գլուխ հանել այս գործը՝ նկատի ունենալով իր աչքերուն վիճակը։

Երկու լուծում կար. անմիջապէս սկսիլ աշխատանքի, կամ սպասել աչքերու վիրահատութեան և դարմանումին։ Առաջին պարագային պիտի չարչարուէր ծանր մտային աշխատանք կատարելով իր տկար տեսողութեամբ։ Երկրորդ պարագային թէզին տպագրութիւնը պիտի ուշանար ամիսներով։ Նկատի առնելով նաև վիրահատութեան ձախողութեան մը փոքր

հաւանականութիւնը՝ Զօրավարը ընտրեց առաջին լուծումն ու անցաւ աշխատանքի։

Ան անգամ մը ևս յայտնաբերեց իր զօրաւոր կամքը։ Երեք ամիս չարունակ վերամշակեց իր թէզը՝ մէկ ձեռքին գրիչ, միւսին՝ խոչորացոյց։ Կը նկատէի յոգնութիւնը, որ ան կը զգար այս պայմաններուն տակ աշխատելով։ Երբեմն կ'ունենար տկարութեան պահեր, ձեռքերով մէկ կողմ կը հրէր սեղանին վրայ կուտակուած թուղթերը և վար կը դնէր խոչորացոյցը։ Կէս ժամ տևողութեամբ հետիոտն չրջապտոյտ մը փողոցը, կամ կարճատև այցելութիւն մը եղբօրը կամ մէկ բարեկամին զինք կը վերադարձնէին սեղանին։ Այդ օրերուն տակաւին Հալէպ կը բնակէինք։ Փարիզի գրադարաններուն բացակայութիւնը կը զգացուէր։ Հեռու էր նաև ուրիշ աղբիւրներէ։ Կրնար ունեցած նորութիւններով գոհանալ և հարևանցի վերատեսութեան ենթարկել իր ուսումնասիրութիւնը. սակայն այդպէս վարուիլ հակառակ էր իր նկարագրին։ Ես ինծի հարց կու տայի թէ ի՞նչպէս պիտի կարգադրուէր խնդիրը։ Նիւթական պատճառներով մեզի համար դժուար էր Փարիզ փոխադրուիլ, որպէսզի հոն չարունակէ իր աշխատանքը։

Փարիզ ուսանած չրջանին Զօրավարը բարեկամացած էր իրաւագիտական համալսարանի գրադարանի փոխ-տնօրէնուհիին հետ։ Անոր գրեց իր կացութեան մասին։ Զարմացայ թէ ինչպիսի մեծ ազնուութեամբ այդ տիկինը քանիցս պատասխանեց Զօրավարին դիմումներուն և ուղարկեց անհրաժեշտ գրութիւններուն լուսապատճէնները։ Իր առաջին նամակին մէջ ան կը յայտնէր թէ կարդացած էր Զօրավարին թէզը և գոհ պիտի ըլլար օգնելով որ այդպիսի ուսումնասիրութիւն մը հրատարակուի։ Զօրավարը գրաւոր դիմեց նաև դեսպանատուններու՝ անոնցմէ խնդրելով իրենց երկիրներու նոր օրէնսդրութիւնները օտարներու գինուորական ծառայութեան վերաբերեալ։

Նոյեմբերի առաջին օրերուն թէզին սրբագրուած և վերանայուած օրինակը ղրկուեցաւ Փարիզ, հրատարակիչին։ Դեկտեմբերի կիսուն փորձերու առաջին թերթերը հասան Հալէպ։ Զօրավարը ուզած էր որ փորձերէն երկուքական օրինակ ղրկուի իրեն, որպէսզի երկու հոգի միևնոյն ատեն սրբագրեն

գայն։ Օրինակ մը ինք առաւ, իսկ օրինակ մըն ալ՝ ես։ Զօրավարը կ'աչխատէր միևնոյն անհաճոյ պայմաններուն տակ՝ տկար տեսողութեամբ և խոչորացոյց գործածելով։ Տասնեակ էջեր սրբագրելէ ետք կը բաղդատէինք մեր թուղթերը և մէկէն կամ միւսէն վրիպած սխալները կ'ուղղէինք փարիզ վերադարձուելիք օրինակին վրայ։ Ուրախ եմ որ ինչպէս թէզին պատրաստութեան ժամանակ փարիզի մէջ օգնած էի Զօրավարին իր ուսումնասիրութիւնը մեքենագրելով, այնպէս ալ այս անգամ օգտակար եղայ փորձերու սրբագրութեան ժամանակ։ Հպարտ կը զգամ որ ան իր աչխատութիւնը ձօնեց ինծի։

Վերջին սրբագրութիւնները փարիզ ղրկուեցան 1978–ի Յունուարի կիսուն և Մարտին ամբողջացաւ թէզին տպագրութիւնը։ Ան հրատարակուեցաւ Publications de la Revue Générale de Droit International Public մատենաչարի անուան տակ, միջազգային իրաւունքի յայտնի հեղինակներու գործերու չարքին։ Գիրքին յառաջաբանը գրած էր Փրոֆ. Շ. Ռուսօ։ Յառաջաբանը կը կցեմ գրութեանս, բայց հոս տեղին կը գտնեմ թարգմանաբար յիչատակել անոր վերջին տողերը. «Ասպարէզով սպայ, Զօրավար Գարամանուկեան ունէր այս գիրքը գրելու համար անհրաժեչտ բոլոր յատկութիւնները։ Սակայն ան հմուտ իրաւագէտ մըն է նաև, ուչադիր՝ իրադարձութիւններու հոլովոյթին։ Ընթերցողը չուտով պիտի նկատէ այդ, երբ ծանօթանայ իր անհերքելի վերլուծումին և անթերի վաւերագրութեան, որոնք այս երկասիրութիւնը կը դարձնեն եզակի ներդրում մը հոս քննուած հարցին ճանաչողութեան մէջ»։

Թէզին հրատարակութենէն ետք, Զօրավարը պատրաստ էր ենթարկուելու աչքի վիրահատութեան։ Ալ աչքին գործողութիւնը կատարուեցաւ Պէյրութ, իր քեռայրին՝ Տքթ. Պաղտասարեանի հսկողութեան տակ և անոր աչակերտներէն մէկուն կողմէ (Տքթ. Խ. Թապպարա)։ Ամէն ինչ բարեյաջող անցաւ։ Մօտ տարի մը յետոյ, 1979–ի գարնան, ձախ աչքը ևս ենթարկուեցաւ յաջող վիրահատութեան մը, այս անգամ Հալէպ, Տքթ. Ռոպէր ձէպէճեանի կողմէ։ Ծանօթ է ամէնուն որ գործողութեան ենթարկուած աչք մը առողջ աչքի մը առաւելութիւնները չ'ունենար։ Զօրավարը իր փափաքած չափով այլևս չէր կրնար ընթերցել իր սիրած գրութիւնները։

Ակնոցներու հաստ ապակիներուն պատճառաւ տեսողութեան դաշտը չատ նեղ էր, ինչ որ դժուարութիւն կը պատճառէր և նոյնիսկ ջղայնութիւն, յատկապէս տունէն դուրս քալած ժամանակ։ Ուղղակի աչքին մէջ դրուած ոսպնեակը (verre de contact) *կրնար բարելաւել տեսողութիւնը, սակայն Զօրավարը չկրցաւ վարժուիլ անոնց գործածութեան՝ իր զգայնութեան պատճառաւ։*

Զօրավարին թէզին հրատարակութեան մասին արտայայտուեցան հայ և օտար թերթեր ու պարբերականներ, որոնցմէ կը թուեմ գէթ անոնք, որոնք անցան ձեռքս։ Յաւալի է որ այդ մասին հայրենական մամուլին մէջ ոչ մէկ արձագանգ եղաւ այդ առթիւ։

Հայերէն թերթերն ու պարբերականները առաւելաբար ծանրացան հրատարակութեան այն գլուխին, որ չատկացուած էր Արևելեան կամ Հայկական Լեգէոնին ։ Ասիկա հասկնալի է ազգային նկատառումով։ Հարկ է դիտել տալ որ այդ գրութիւնները ընդհանրապէս ուղղուած էին պարզ ընթերցողներու և ո՛չ թէ մասնագէտներու։ Այլ էր պարագան օտար լեզուով գրախօսականներու, որոնք առաւելաբար ուղղուած էին իրաւաբաններու և գինուորականներու, որով և հրատարակութեան մասնագիտական արժէքն էր որ գլխաւորաբար նիւթ եղած էր վերլուծումի։

Ահաւասիկ ցանկը գրախօսականներուն.–

Զարթօնք, Պէյրութ	21 *Մայիս* 1978
Արարատ, Պէյրութ	27 *Մայիս* 1978
Ազդակ, Պէյրութ	5 *Յունիս* 1978
Պայքար, Պոսթոն	19 *Յունիս* 1978
Արև, Գահիրէ	10 *Օգոստոս* 1978
Նոր-Այնթապ, Պէյրութ	*Թիւ* 1–4, 1978
Հորիզոն, Մոնրէալ	2 *Յուլիս* 1979
Ասպարէզ, Լոս Անճելըս	28 *Օգոստոս* 1979
Յուշարար, Նիւ Եորք	15 *Ապրիլ* 1980

Revue Générale de Droit International Public, Paris, tome 82/1978/3, p. 938.

Revue du Liban, Beyrouth, No. 980, 29 Août 1978, p. 181.

Revue Défense Nationale, Paris, Mars 1979, p. 166.

The American Journal of International Law, vol. 73, 1979, p.540.

Annuaire Francais de Droit International, année 1977, p. 1156.*

Revue Belge de Droit International, Bruxelles, 1977, No. 1-2, p. 810.*

Զօրավար և Տիկին Գարամանուկեաններ Տէր Գառնիկ Աւագ Քահանայ Հալաճեանի և Զօրավարին մեծ եղբօր՝ Նուպարի որդի Տիրան Գարամանուկեանի հետ, Ֆորթ Լիի իրենց տան մէջ:

---

* *Այս հրատարակութիւնները կը կրեն 1977 թուականը: Զօրավարին աշխատութիւնը 1978-ին լոյս տեսնելով հանդերձ յիշատակուած էր անոնց մէջ, որովհետև անոնք լոյս կը տեսնէին իւրաքանչիւր տարուան առաջին ամիսներուն՝ կրելով նախորդ տարուան տարեթիւը:*

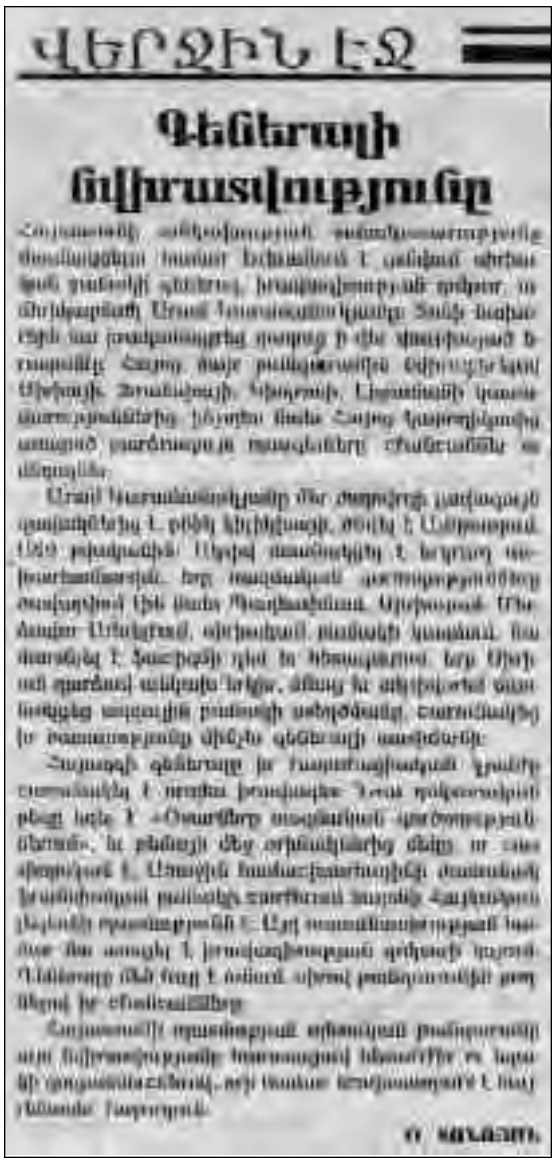

ՎԵՐՋԻՆ ԷՋ

Գեներալի ցմխրուտվությունը

«Հայաստանի Հանրապետություն» պաշտօնաթերթին 21 Սեպտեմբեր 1996 թիւին մէջ Ջօրավարին շքանշաններուն Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարան յանձնումին առիթով լոյս տեսած տեղեկատուութիւնը:

ՎԿԱՅԱԿԱՆ

Ջօրավար Արամ Գարամանուկեանի ստացած շքանշաններ:
General Aram Karamanoukian's decorations.

Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի տուգած շքանշաններ:
General Aram Karamanoukian's decorations.

COPIE

" Officier remarquable d'un calme et d'un sang-froid qui
* n'ont d'égal que sa modestie. Dans la période du 17 au 30 juin,
* sous un bombardement intense, ce jour comme de nuit calqué de
* manière à ne manquer à aucun de ses devoirs de
* permettant d'apporter à l'infanterie un appui efficace, ainsi que
* de contrebattre l'artillerie ennemie. "

[illegible]
[illegible]

ETAT - MAJOR
DIRECTION DES TROUPES
SPECIALES - 1re SECTION

N° 608/C/T.S.

A.I. le 1er Mai 1945

NOTE DE SERVICE

Par télégramme N° 5402/EMA/3 S en date du 27 Avril 1945, l'Etat-Major Général "Guerre" a désigné les Officiers ci-après des Troupes Spéciales pour suivre en France le 6e Cours du Centre de Formation d'Officiers d'Etat-Major :

- Capitaine CHAUCAIR Chaoukat, de la Direction des Troupes Spéciales.
- Capitaine KASARDJIAN, du 4e Groupe d'Artillerie, détaché en stage à la Direction des Troupes Spéciales.

P.O. le Colonel MARMILLOT
Chef d'Etat-Major

Signé: MARMILLOT

P.A. le Colonel VERGNOLLE
Directeur des Troupes Spéciales :

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

ORDRE NATIONAL DE LA LÉGION D'HONNEUR

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

MINISTÈRE DE LA GUERRE

DIPLOME D'ETAT-MAJOR

PAR ARRÊTÉ

du Ministre de la Guerre

le Diplôme d'Etat Major est accordé à

Monsieur le Capitaine Karamanoukian

6e Promotion

Fait à Paris le 1 Août 1923

LE GÉNÉRAL

POUR LE MINISTRE ET PAR SON ORDRE

LE GÉNÉRAL

٩٩١

صاحب السيادة

الأمر الجمهوري

نائب القائد الأعلى

رئيس مجلس الدفاع الوطني

بناء على أحكام المادة / ٣٢ / من الدستور المؤقت رقم / ٤٩ / تاريخ ١٩٥٢/٢/٨ ،

وعلى أحكام المرسوم التشريعي رقم / ٣٦ / تاريخ ١٩٥٢/١/٢٢ ،

وعلى اقتراح القيادة العامة للقوى المسلحة ـ القسم الأول ـ القرار الخاص ـ رقم / ٢٨٠ / ٦/١/٢ ـ ٢ تاريخ ١٩٥٢/٦/١٠ ،

يقرر ما يلي

مادة ١ ـ يحال اللواء أركان حرب طيفكيان من قيادة سلاح الخدمة الى تدريج القيادة العامة ويعين رئيس مستشار لدى السفارة السورية في باكستان وذلك اعتبارا من ١٩٥٢/٦/١١ ،

مادة ٢ ـ يبلغ هذا القرار من يلزم لتنفيذه ،

دمشق في ١٩٥٢/٦/١٢

رئيس مجلس الدفاع الوطني

أحالة القيادة العامة للقوى المسلحة (ق ا ـ ٢) رقم / ٨٠٨ / ٦/١/٢ ـ ٢ تاريخ ١٩٥٢/٦/١٠ ،

وسط

قيادة سلاح الخدمة
القسم الأول
الرقم / ٢٨٠ / ٦/١/٢ د برقي

صورة الأصل طبق الأصل ـ

ما ١٩٥٢/٦/١٢

ـ قيادة سلاح الخدمة ـ شعبة الخدمة

لاجراء اللازم ـ

ـ قيادة شعبة الدفاع بوسط (٤ نسخ)
ـ الألوية ٢١ ـ ٢٢ ـ ٢٥ ـ ٢٧ ـ ٢٩

لاتخاذ العلم ـ

اللواء أركان حرب طيفكيان
رئيس سلاح الخدمة

الجمهورية العربية السورية
القيادة العامة للجيش والقوات المسلحة
ادارة شؤون الضباط
فرع الاحتياط

الرقم ...

التاريخ 7 أيار 1963

تصديق خدمة

ان مدير ادارة شؤون الضباط بالقيادة العامة للجيش والقوات المسلحة يشهد ان اللواء السابق آرام نزه باشيكيان المولود عام ١٩١٠ في مقاطعة حركيا من والديه آشوريين وبموجب قد خدم بالجيش المدة التالية /

من الثامن من الشهر التاسع لعام الف وتسعمائة واثنى وثلاثين
الى الثاني من الشهر الرابع لعام الف وتسعمائة وثمانية وخمسين
حيث سرح بالتاريخ الآنف الذكر لاسقاطه على الملاك .

وتتبع الدورات العسكرية التالية /

- عين لاختبار دورة تحليقات طائرة في فرنسا مدرسة كوتيلو من ٣٨/١١/٣ وحتى ٣٩/٥/١٣
- عين لاختبار دورة ضباط الاركان في فرنسا اختبارا من ٤٩/٢/١ بموجب برقية رئاسة الاركان رقم ٢/٥١٠٩ تاريخ ٤٩/٤/٢٧ .
- عين لاختبار دورة في مدرسة الحرب العليا في فرنسا وبرأن على سفينة الاسكندرية من ٤١/١/١٢ وحتى ١٩٤١/١٢/٢٦ .

وكانت ترفيته الى رتبة لواء حسب التواريخ المبينة ادناه .

- رفع لرتبة ملازم اختبارا من ٣٤/٩/١
- رفع لرتبة ملازم اول اختبارا من ٣٨/٩/١
- رفع لرتبة نقيب اختبارا من ٤٢/٦/١
- وصف برتبة عقيد اختبارا من ٤٧/١١/١
- رفع لرتبة عقيد اختبارا من ٤٩/٤/١٦
- رفع لرتبة عميد بتاريخ ٥٢/٢/١
- رسمي ضابط ركن بتاريخ ٥٢/١/٢٣
- رفع لرتبة لواء اختبارا من ٦٢/٨/١

بناء على طلبه اعطي له هذا التصديق ...

العقيد خليل بن [illegible] السيفي
مدير [illegible] الضباط

[illegible]

ALLOCUTION

prononcée par M. A. CLARAC, Chef d'escadrons de Réserve à Nîmes,
le 12 JUIN 1919,
à l'occasion de la remise de la Croix d'Officier de la Légion d'honneur
au Général de Brigade KARAMANOUKIAN
COMMANDANT L'ARTILLERIE DE L'ARMÉE D'ORIENT.

C'est toujours un agréable devoir, pour un représentant de la France, d'avoir à remettre une distinction honorifique à une personnalité du pays auprès duquel il est accrédité.

Mais le plaisir qu'on en éprouve est encore plus grand, lorsque la remise de la récompense est accompagnée par tous ceux qui, quelques fois en juger, ont été témoins de la geste.

Il en est ainsi pour vous, mon Général.

Depuis votre sortie de l'École Militaire, que ce soit au Régiment à l'École de Tir, à l'École d'Artillerie de Fontainebleau, à l'École d'État-Major, en stage de perfectionnement à l'École supérieure de Guerre et, tout dernièrement, au Cours des Officiers Généraux à Châtillon, toutes les autorités militaires de mon pays ont à vous accorder aucune exception, reconnu les qualités qui font de vous un soldat et un chef dans toute l'acception de ces deux termes : Intelligence et Loyauté, Esprit de suite, Volonté, Sens aigu de votre métier, Compétence militaire confirmée, Sérénité professionnelle exemplaire pour les subordonnés.

C'est ainsi que j'ai fait partager cette opinion à mon Gouvernement qui a pensé, en joignant la Palme à votre Croix de guerre, non seulement reconnaître les liens qui unissaient les Armées américaine et française, mais encore vous donner, personnellement, une marque de sa haute estime.

Général de Brigade, Karamanoukian

Au nom du Président de la République française
et en vertu des pouvoirs qui nous sont conférés
Nous vous faisons Officier de la Légion d'honneur.

GRAND CHANCELLERIE
DE LA
LÉGION D'HONNEUR

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

ORDRE NATIONAL DE LA LÉGION D'HONNEUR

Le Grand Chancelier de la Légion d'Honneur,

Vu le décret du 31 décembre

Sur proposition du Ministre

Arrête :

Monsieur le Général de Brigade Aram KARAMANOUKIAN,

Commandant l'Artillerie de l'Armée Syrienne

est nommé Officier de la Légion d'Honneur

Donné à 28 OCT. 1967

Le Grand Chancelier

Inscrit au registre de l'Ordre sous le n° 61938

Le Chevalier Grand Officier

P. Koenig

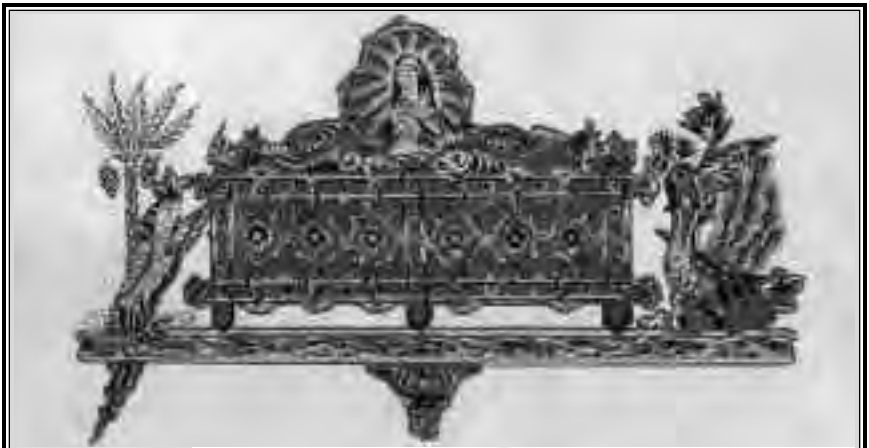

His Eminence
Archbishop Mesrob Ashjian
Prelate of the Armenian Apostolic
Church of America
requests the pleasure of you presence
at a reception to honor
General Aram Karamanougian
on the occasion of the presentation
of the Insignia of the
Knight of Cilicia
on behalf of His Holiness
Catholicos Karekin II
Saturday evening, December 21, 1985
7:00 p.m.
at the Prelacy, 138 East 39th Street
New York City

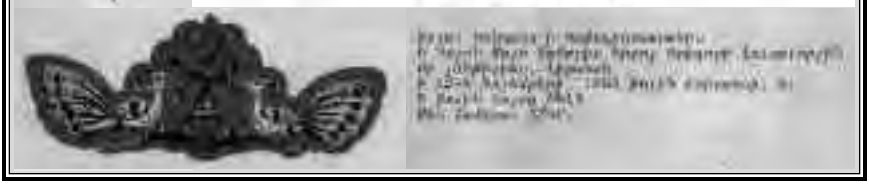

ԱՄՆ-ի արեւելեան շրջանի Առաջնորդ Մեսրոպ Արք. Աշճեան Կիլիկեան Ասպետի շքանշան կը տեղադրէ Ջօրավարին կուրծքին։
Arch. Mesrob Ashjian, Prelate of the Armenian Church in Eastern U.S., decorates the General with the medal of Knight of Cilicia.

«Լրատու Ազգային Առաջնորդարանի» տեղեկատուն Ջօրավարին Կիլիկեան Ասպետի շքանշան ստանալուն առիթով կը գրէր։-

Ջօրավար և Տիկին Գարամանուկեաններ Կիլիկեան Ասպետի շքանշան կը ստանան Առաջնորդ Մեսրոպ Արք. Աշճեանէ։
General and Mrs. Karamanoukian receiving the medal of Knight of Cilicia.

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ վեհափառ հայրապետը, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Կաթողիկոս հայրապետական յատուկ կոնդակով Կիլիկեան մեծ խաչի Ասպետի շքանշանով պատուած է սուրիահայութեան ծանօթ անձնաւորութիւն, սուրիական բանակի հրամանատար Զօր. Արամ Գարամանուկեանը։

Վեհափառ հայրապետը իր 12 Նոյեմբեր 1985 թ. արբատառ կոնդակին մէջ գնահատական արժեւորումներէ յետոյ կ'ըսէ. «Ձեր մանկութեան շրջանին բաժնեցիք տառապանքը ձեր ժողովուրդին։ Բայց այդ տառապանքին մէջէն կազմուեցաւ նաև ձեր նկարագիրը՝ եկեղեցասիրութեան, ազգասիրութեան, պարկեշտութեան և ազնուութեան տարրերով սնած։ Եղաք նաև հայ ժողովուրդի միութեան հաւատացող և անխտրական ոգի ցուցաբերող ղէմքերէն մէկը, որ միշտ յարգանքի և հաւատարմութեան զգացումներով արտայայտեց իր կապուածութիւնը իր ծննդավայր աչխարհի՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հանդէպ։ Ձեր ամբողջ կենաքի ընթացքին խոհական, լայնսիրտ և ազնուական վերաբերում ցոյց տուիք ամբողջ հայութեան նկատմամբ»։

Ապա տալով Զօրավարին մասին կենսագրական տեղեկութիւններ, «Լրատու»ն կը տեղեկացնէր թէ չքանչանի տուչութիւնը Զօրավարին տեղի պիտի ունենայ Ազգային Առաջնորդարանի դահլիճին մէջ Շաբաթ, 21 Դեկտեմբեր 1985-ին, յատուկ ընդունելութեան մը ընթացքին, ձեռամբ առաջնորդ Մեսրոպ Արք. Աչճեանի։

21 Դեկտեմբեր 1985-ին Զօրավար և Տիկին Գարամանուկեաններ շամփէյնով կ'օծեն նոյն օրը ստացուած Կիլիկեան Ասպետի շքանշանը։

General and Mrs. Karamanoukian celebrate with champagne the decoration of Knight of Cilicia on December 21, 1985.

State of California

December 16, 1969

TO: GENERAL ARAM KARAMANOUKIAN

It is my distinct pleasure to convey my warm regards as you receive the Insignia of the Knight of Cilicia.

Your heroic and distinguished career has long been a source of pride to Armenians throughout the world. We can all rejoice in your achievements and share in your victories, knowing that you survived the tragedies of the past to build a future of hope and fulfillment for all of us. May your inspirational commitment to your heritage long remain an example for others to emulate.

Gloria and I are pleased to join your many friends and countless admirers in recognizing your illustrious record of service. Please accept our best wishes for a most rewarding evening and every future happiness.

Most cordially,

George Deukmejian

George Deukmejian

Ջօրավարը և Տկն. Գարամանուկեան Գալիֆորնիոյ նախկին կառավարիչ Մորճ Տէօքմէճեանի հետ:

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳՈՒ ՕՐՀՆԻԹԵԱՆ ՍԻ ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ
ԱՒ ՀՕՐԵԱՎԱՐ ԱՐՔԻ ՊԱՐԱՄԵԱՆԻՒԵԱՆ

Իրաւ Հայոց պատկան ազգապետի ի ոչխարէ ելեալ՝ չեր ՀՇտնալ Թիւրեալքեր աստու-
Ուրեալ ուսումնեալ դրաց ուսանելոյն Նեղակ Շտեղան ար ինչ անկեղեալս Նկեալ Նայնս ու
Չեր Հոգեւորական Ձեզի ոգեւոր զուարճանք ու չեր առաքեալ պարտաւոր չխնամովանիլ ի վերայ
Չեր վարուցակաւ ուսուցանելոյ մէջ յոյժ ուրախութեան յոգւոյն քրիստոնէական Նուիրեալքեամբ ու
Ձեզ ընծան յոյժ ուրախութեան վասն։

Իսկ գուժաւորեալքեան ասացանիլ մէջ մեր ուրախութեամբ յոյժ ուրախացանիլք ու մեր գաւառ
Ընդունելոյ ուսումնոյն ի ընդհանուր մեր յոյժ ուրախութեամբ ուրուանիլ ու
ուսումնական ուսումնարանական չխնամոյ մեծին վասն։

Ու այս յոյժ մեր մեզ մեր մեծ ուրախութեամբ ոչ ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ ու ուրախ
ուրախացանիլ ուրախութեամբ ուրախ ուրախութեան ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ
Չեր ուրախ ուրախութեան ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ ուրախ։

Ու ուրախ ուրախութեամբ մեր ուրախութեամբ ուրախութեամբ՝ Ուրախալի Ուրախութեան ու
Ուրախալի Հայոց Ուրախութեան Նուիրի ի Ուրախալի Ա. Ի. Ուրախի Ու. Հայրապետի Ուրախ Ուրախի Ի
Ի. Նուրախ Ուրախալի Ուրախութեան ու ուրախութեան մեզի ուրախ ուրախալ Ուրախալի
Ուրախնկեցական Ուրախալ Ուրախ Ա ուրախ մեզի ուրախութեան Ուրախութեան ուրախալի։

Այս ուրախ ուրախ ունի մեզ ուրախ ու մեր ուրախ մեզով ու ուրախութեան Ուրախ
Ուրախալի ուրախութեան, ուրախացանիլք ու ուրախնկեցականիլ։

Ուրախութեամբ ու մեզ ու ուրախութեան ուրախալ մեզ ուրախի ուրախ

Ուրախ ուրախի
Ուրախ Ուրախ Ուրախութեամբ
Ուրախալ

Զօրավարը Խաժակ Արք. Պարսամեա-ի ձեռամբ կը ստանայ Վազգէն Ա.ի՝ Ս. Ներսէս Շնորհալիի շքանշանը։

ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՄԲ ԱՋԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, ՇՆՈՐՀՔ, ՍԷՐ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԵԱՌՆԷ ԵՒ ՈՂՋՈՅՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ Ի ՄԷՆՋ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱՋՈՅ ՍՐԲՈՅ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ

ՍԻՐԵՑԵԱԼ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՒՄ ԵՒ ՀԱՐԱՋԱՏԻՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻՆ ՈՐ Ի ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՍ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ

Խոր գոհունակութեամբ կարդացինք Ամերիկահայոց Արևելեան թեմի Բարեջան Առաջնորդ՝ Գերշ. Տ. Մեսրոպ Արքեպսկ. Աշճեանին խնդրագիրը, որով անգամ մը ևս կ'անդրադառնար Ձեր բազմակողմանի ծառայութեան՝ թէ՛ սուրիական պետութեան և թէ մեր ազգային կեանքին մէջ, ի Սուրիա և ի Միացեալ Նահանգս Ամերիկայի:

Արդարև, երկար տարիներ որպէս զօրավար Ձեր անսակարկ ծառայութիւնը Սուրիական բանակին՝ անոր կազմակերպման օրերէն սկսեալ մինչև Ձեր պաշտօնավարութեան աւարտը, արժանի է բարձր գնահատանքի: Դուք Ձեր իմաստուն ղեկավարութեամբ ու նուիրումի ոգիով ո՛չ միայն մեծ վարկ շահեցաք սուրիական պետութեան մօտ, այլ նաև ու մանաւանդ բարձրացուցիք մեր ժողովուրդին վարկը՝ յաչս զինք հիւրընկալող պետութեան:

Եղաք նաև վաւերական հայ: Ձեր աստուածապարգև կարողութիւնները ի սպաս դրիք մեր ժողովուրդի հաւաքական կեանքին՝ ազգային, եկեղեցական և մշակութային մարզերէն ներս:

Ձեր մանկութեան տարիներուն ապարեցաք մեր

ժողովուրդի արդի պատմութեան դառնագոյն օրերը: Ձեր երիտասարդութեան՝ մասնակից դարձաք մեր ժողովուրդի վերազարթօնքի իրագործման: Իսկ այժմ, Ձեր յառաջացեալ տարիքին, արդարօրէն իրաւունքը ունիք վայելելու մեր ազգին՝ անկախացեալ Հայաստանէն մինչև կազմակերպուած Սփիւռք, պայծառ օրերու ուրախութիւնը:

Արդ, ընդառաջելով Առաջնորդ Սրբազան Հօր խնդրանքին և որպէս արտայայտութիւն Մեր բարձր գնահատանքին, այսու Հայրապետական Կոնդակաւ Ձեզի կը շնորհենք

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆԻ ՇՔԱՆՇԱՆԸ

Կ'աղօթենք առ Ամենաբարին Աստուած, որ Ձեզի և Գարամանուկեան ընտանիքի բոլոր անդամներուն շնորհէ առողջութիւն և երջանկութեան բարիքներով լեցուն երկար տարիներ:

Ողջ լերուք ի Տէր, զօրացեալ շնորհօք Սուրբ Հոգւոյն և յաւէտ օրհնեալ ի Մէնջ: Ամէն:

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ
THE ARMENIAN PATRIARCHATE

Ներսիսեան Ս. Ա. Ս.
Թիւ. 160/98

Սիրելի
Քոյրերուն Միասնական Դպրոցներուն
Եւ Մեր

Սիրելի Քոյրեր,

Ունենք տեղեկութիւնը ընդունելու, որ Միացեալ Նահանգներու Կեդրոնական Հաշուեկշիռ Կ.Մ.Ը.Ա.Ն. Միասնական Դպրոցներուն, ընդունելով մեր խնդրագիրը եւ ան ի գնահատութիւն մեր գրեթէ հարիւր տարուան ծառայութեան, որպէսզի մեզի ուղղէ ամեն կերպով հարկաւոր տեղեկութիւնները եւ մեր քոյրերուն ներկայացնէ մեզ ի նպաստ Միացեալ Նահանգներու Պետական Գանձարանին մեր եւ մեր ծնողներուն վճարած հարկերուն դիմաց:

Նոյեմբերի մեզմուար 4, 1997-ին ունեցանք հեռաձայնական մը հետ Տոքթ. Ռոպըրթ Ա. Ֆրիդման եւ իր գրասենեակը հաստատեց մեզ նոյեմբերին ընդունելի Միացեալ Նահանգներուն մէջ, երեք բնակարան մեր պատրաստելու համար ներկայիս կեդրոնին մեր ներկայ գործունէութեան եւ պէտքերուն համապատասխան:

Ամենայն յարգանաց հաստատութիւնը մեր մասնակցութեան եւ ներկայութեան մասին մեր ներկայացուցիչներուն կողմէ Միացեալ Նահանգներուն մէջ:

Մնանք սիրով ողջոյնով

Մեծարանքով

Պետրոս Արքեպիսկոպոս Գըշեան
Պատրիարք

Patriarchate of the Armenian Apostolic Church of America 138 East 39th St., New York, NY 10016 (212) 686-0210

Ծանօթ.– Ջօրավարին հիւանդութեան պատճառաւ թուականը փոխուեցաւ 4 Դեկտեմբեր 1996–ին:

«ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆ»Ի ՊԱՐԳԵՒԱՏՐՈՒՄ ՋՕՐ. ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ

4 Դեկտեմբերի երեկոյեան, առաջնորդ Մեսրոպ արք. Աշճեան, ընկերակցութեամբ Առաջնորդական փոխանորդ Անուշաւան Ծ. Վրդ. Դանիէլեանի, այցելեց Ջօրավար Արամ Գարամանուկեանի Նիւ Ճըրզիի բնակարանը, ուր դիմաւորուեցաւ Ջօրավարին, անոր կնոջ եւ մօտիկ ազգականներուն եւ բարեկամներուն կողմէ. որոնք եկած էին ներկայ ըլլալու պարգեւատրման հանդիսութեան:

Տէրունական աղօթքէն ետք Սրբազան Հայրը դրուատեց Ջօրավարին կեանքը, յատկապէս անդրադառնալով սուրիական ասպնջական հայրենիքի վերելքին անոր բերած ներդրումին՝ իբրեւ բանակի հրետանիի ընդհանուր հրամանատար, ինչպէս նաեւ հայ կեանքէն ներս՝ իբրեւ տիպար ազգային եւ մշակութային գործիչ:

Ապա, Հայր Սուրբը կարդաց Ջօրավարին ուղղուած Արամ Ա. Կաթողիկոսի կոնդակը, եւ յանուն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ հայ ժողովուրդին՝ «Կիլիկեան Իշխան»ի շքանշանով զարդարեց Գարամանուկեանի կուրծքը եւ կրծքանշանով՝ Տիկ. Յասմիկի կուրծքը, երգեցողութեամբ «Մեր Հայրենիք» եւ Այնթապցիներու քայլերգներու:

Յուզիչ էր պահը, երբ Ջօրավարը՝ հակառակ իր առողջական տկար վիճակին, փափաքեցաւ ոտքի կանգնիլ եւ այդպէս ընդունիլ այս մեծ պարգեւը, եւ ըսաւ.

«Տարիներ առաջ, երբ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, զիս արժանի տեսաւ պատուելու իբրեւ «Կիլիկեան Ասպետ»՝ կարծէք երկնքի աստղերը ուսերուս վրայ թափուած զգացի: Իսկ այսօր, երբ անարժանաբար «Կիլիկեան Իշխան»ի պատիւը կը շնորհուի ինծի, փառք կու տամ Աստուծոյ, որ ինծի շնորհած կեանքը ուժերուս ներած չափով նուիրած եմ ժողովուրդիս գոյատեւման եւ բարգաւաճման»:

(Ասպարէզ, 4 Դեկտեմբեր 1996)

Հօրավար և Տկն. Գարամանուկեաններ Կիլիկեան Իշխան-Իշխանուհիի շքանշան կը ստանան Առաջնորդ Մեսրոպ Արք. Աշճեանէ, 4 Դեկտ. 1996-ին: Ձախէն աջ՝ Անուշաւան Ծ. Վրդ. Դանիէլեան, Առաջնորդ Մեսրոպ Արք. Աշճեան և Գարամանուկեան ամոլը:

General and Mrs. Karamanoukian receiving the medal of Prince and Princess of Cilicia, on December 4, 1996. Left to right: Rev. Fr. Anoushavan Tanielian, Archbp. Mesrob Ashjian and the Karamanoukians.

«ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆ»Ի ՊԱՐԳԵՒԱՏՐՈՒՄ ՋՕՐ. ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ

Նիւ Եորք, ՆԵ– Շորեքշաբթի, 4 Դեկտ. 1996, երեկոյեան ժամը 7:30–ին Թեմիս Բարեջան Առաջնորդ՝ Բարձրշ. Տ. Մեսրոպ Արքեպս. Աշճեան, ընկերակցութեամբ Առաջնորդական Փոխանորդ Տ. Անուշաւան Ծ. Վրդ. Դանիէլեանի, այցելեց Ջօրավար Արամ Գարամանուկեանի Նիւ Ճըրզիի բնակարանը, ուր դիմաւորուեցաւ Ջօրավարին, տիկնոջ, եւ անոնց շատ մօտիկ ազգականներուն եւ բարեկամներուն կողմէ, որոնք եկած էին ներկայ ըլլալու պարգեւատրման հանդիսութեան:

Սրբազան Հայրը տէրունական աղօթքէն ետք, դրուատեց Ջօրավարին կեանքը, յատկապէս անդրադառնալով Սուրիական ասպնջական երկրորդ հայրենիքի վերելքին անոր բերած ներդրումին, որպէս բանակի հրետանիի ընդհանուր հրամանատար, ինչպէս նաեւ հայ կեանքէն ներս՝ որպէս տիպար ազգային եւ մշակութային գործիչ:

Սրբազան Հայրը յայտնեց թէ ինչպէս ի տղայ տիոց Ջօրավարին անունը հպարտութիւն կ'առթէր իրեն եւ երբ հետագային, որպէս Առաջնորդ, առիթ ունեցած էր աւելի մօտէն ճանչնալու գինք եւ աշխատելու հետը, իրեն համար մեծ ուրախութիւն էր Կիլիկիոյ Հայրապետէն խնդրել որ Ջօրավարին շնորհուի Կիլիկեան Իշխանի պատիւը:

Ապա Հայր Սուրբը կարդաց Արամ Կաթողիկոսի կոնդակը ուղղուած Ջօրավարին եւ Սրբազան Հայրը, յանուն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ հայ ժողովուրդին՝ Կիլիկեան Իշխանի շքանշանով զարդարեց Ջօրավարին կուրծքը եւ կրծքանշանով՝ Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանի կուրծքը, երգեցողութեամբ Մեր Հայրենիք եւ Այնթէպցիներու քայլերգներուն:

Յուզիչ էր պահը երբ Ջօրավարը, հակառակ իր առողջական տկար վիճակին, փափաքեցաւ ոտքի կանգնիլ եւ ըստ այնմ ընդունիլ այս մեծ պարգեւը: Ո՛չ մէկ կասկած, որ տկար մարմնին մէջ յաւերժական Ջօրավարի սիրտը կը բաբախէր եւ միտքը կը գործէր: Այնուհետեւ Ջօրավարը խօսք առնելով ըսաւ. «Տարիներ առաջ երբ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, գիս արժանի տեսաւ պատուել որպէս Կիլիկեան Ասպետ, կարծէք երկնքի աստղերը ուսերուս վրայ թափուած զգացի, իսկ այսօր երբ անարժանաբար Կիլիկեան Իշխանի պատիւը կը շնորհուի ինծի, փառք կու տամ Աստուծոյ որ ինծի շնորհած կեանքը ուժերուս ներած չափով նուիրած եմ ժողովուրդիս գոյատեւման եւ բարգաւաճման»:

Այնուհետեւ յաջորդաբար խօսք առին յանուն Ազգային Վարչութեան եւ որպէս բենիամին Կիլիկեան Իշխան՝ տիար Օննիկ Մարաշեան, որ յայտնեց թէ ինչպէս Միջին Արեւելքէն մինչեւ Ամերիկա, Ջօրավարին անունը հայ երկնակամարին վրայ որպէս փայլուն աստղ կը շողշողայ: Տիկին Սեդա Ճէպէճեան արտասանեց «Խմենք Հերոսների Կենաց» արտասանութիւնը: Տիկին Օմբի Ճէպէճեան արտայայտեց իրենց գերդաստանի երեք սերունդներուն ժառանգուած սէրն ու յարգանքը Ջօրավար Գարամանուկեանի անձին եւ գործին նկատմամբ: Տիար Կարապիս Գազանճեան պատմեց անձնական դրուագ մը, թէ զօրավարը ինչ ուրախութեամբ կ'ողջունէր Ղարաբաղեան հայ բանակներու յաղթանակները եւ իր գիմաւորական գնահատումը կը կատարէր առ այդ: Վերոյիշեալ խօսքերը համեմուեցան Հայր

Անուշաւանի «Հայաստան» եւ Տիար Վահրամ Կիրակոսեանի «Տէր Կեցո Դու Զհայս» եւ «Բամբ Որոտան» հայրենասիրական երգերով:

Տաքուկ մթնոլորտի մէջ այս ջերմ պարգեւատրումը Զօրավարի անձին ընդմէջէն կ'երթար բոլոր այն խոնարհ հերոսներուն, որոնք հայրենիքէն հեռու բայց հայրենիքի կարօտով ապրեցան, գործեցին եւ կը պատկանին անմահներու փաղանգին:

(Կոունկ Նիւ Ճըրզիի, Դեկտեմբեր 6, 1996)

Բ. ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԻՐԱԽԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ ԵՒ ՎԱԽԵՐԱԳՐԵՐ

Զօրավարը Փարիզի մէջ աւարտաճառ պատրաստած օրերուն։ Տկն. Գարամանուկեան այս նկարը գծած է Զօրավարին աշխատանքի պահուն։

General Karamanoukian while preparing his thesis in Paris. Mrs. Karamanoukian accomplished this painting during the General's studies.

PUBLICATIONS DE LA REVUE GÉNÉRALE DE DROIT INTERNATIONAL PUBLIC
NOUVELLE SÉRIE — N° 10

GÉNÉRAL ARAM KARAMANOUKIAN
Docteur en Droit

LES ÉTRANGERS
ET
LE SERVICE MILITAIRE

Préface de
CHARLES ROUSSEAU
Professeur honoraire à l'Université de Droit d'Économie et de Sciences sociales de Paris, Membre de l'Institut de Droit international

PARIS
EDITIONS A. PEDONE
Librairie de la Cour d'Appel et de l'Ordre des Avocats
13, Rue Soufflot, 13
1918

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԻՈՆԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԻՐԱՒԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ ԵՒ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐ

ՋՕՐ. Ա. ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Առանձնատիպ «ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ»ի Ե. հատորէն

Խմբագիր՝ ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1974

THE ARMENIAN LEGION

GEN. A. KARAMANOUKIAN

(Summary)

After a heroic defense against the Turkish aggression, the Armenians of Moussa-Dagh were safely carried to Port Sa'id by the French navy. As a token of their gratitude, the Armenians of Moussa-Dagh volunteered to be enrolled in the French army to fight against the Turks and reoccupy their homeland. On November 15, 1916, by a ministerial decree, the French government permitted the formation of the volunteers regiment, which later was named the Eastern Legion. A great number of Armenians, mainly from the USA, and also from France and Egypt, joined the Eastern Legion. After being trained in Cyprus, the Eastern Legion joined the offensive in Palestine, organized by Gen. Allenby in 1918. Later in the year the Eastern Legion brought her share to the occupation of Cilicia.

In the beginning of the year 1919, the Eastern Legion was divided into two units, namely, the Armenian Legion and the Syrian Legion.

From the day of her formation, the Eastern Legion gave way to legal problems, related to the legionaries rankings, rights of order, payments and pensions. It also had her political problems. The triple agreement of London in the year 1916, had the intention of creating an autonomous Cilicia for the Armenians, and the Legion was to be the founding stone of the Armenian Army. But the Anglo-French conflict in the Middle East jeopardized the initial plan. At first, on legal bases, France was able to reject an English demand for dissolving the Legion. But later, because of her own political gains and lead by a turkophile policy, France, in Sept. 1920, ordered the dissolution of the Armenian Legion.

(In the following pages the author gives the numbers and the contents of the documents concerning the Legion. These are found in the archives of Foreign Ministry of France, and the Historical Service of French Army).

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

1972-ի Յունիսին Փարիզի Իրաւագիտութեան, Տնտեսագիտութեան և Ընկերային Գիտութիւններու Համալսարանին մէջ պաշտպանեցի իրաւագիտութեան տոքթորայի թեզ մը։ Աւարտաճառիս նիւթն էր «Օտարականները և գինուորական ծառայութիւնը», այսինքն ուսումնասիրած էի, միջազգային իրաւունքի լոյսին տակ, անհատի մը կամաւոր կամ ստիպողաբար, իր ազգային բանակէն դուրս, օտար դրօշի տակ գինուորագրուելու հարցը։ Աւարտաճառիս մէջ գլուխ մը յատկացուցած էի Արեւելեան (Հայկական) Լեգէոնին։ Գրութեանս այս մասին պատրաստութեան համար օգտագործած էի, մասնաւոր արտօնութեամբ, Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան և Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւները։ Թեզս իրաւագիտական ըլլալուն ես հետաքրքրուած էի Հայկական Լեգէոնի վերաբերեալ վաւերաթուղթերէն միայն անոնցմով, որոնք իրաւական հանգամանք կը ներկայացնէին։ Սակայն պրպտումներուս ընթացքին նօթագրած էի նաև կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք թէև տեղ պիտի չբռնէին աւարտաճառիս մէջ, բայց կարևորութիւն ունէին, ըստ ինծի, Լեգէոնի պատմութեան համար։

Իրաւագիտութեան տոքթորայի թեզ պաշտպանելս և աւարտաճառիս մէջ Հայկական Լեգէոնին գլուխ մը յատկացնելս առեներ արձագանգ գտան սիրելի հայ մամուլին մէջ։ Եղան թերթեր որոնք չեչտեցին կարևորութիւնը Հայկական Լեգէոնի վերաբերեալ իմ ձեռք բերած վաւերաթուղթերուն։ Ասոր իբրև հետևանք կարգ մը մտաւորական բարեկամներ փափաք յայտնեցին, որ հանրութեան սեփականութիւն դարձնեմ այն տեղեկութիւնները զորս քաղած էի ֆրանսական պետական թուղթերէն և որոնք, թեզիս իրաւագիտական հանգամանքին պատճառաւ, գրութեանս մէջ տեղ չէին գտած։

Ընդառաջելով յայտնուած փափաքներուն և նկատի առնելով որ իմ ձեռք ձգած տեղեկութիւնները կրնան օգտակար ըլլալ Կիլիկիոյ 1915-1921 շրջանի պատմութեամբ հետաքրքրուող մտաւորականներու, ստորև կու տամ ինչ որ քաղեցի Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան և Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւներէն։

Նախքան այդ, պարտք կը համարեմ ճչդել հետեւեալ կէտերը.

— Իմ ներկայացնելիք տեղեկութիւնները չեն կազմեր վերոյիշեալ արխիւներու պարունակածին ամբողջութիւնը։ Ինչպէս վերը արտայայտուեցայ, ես կը փնտռէի իրաւական բնոյթ ներկայացնող և թեզիս հետ անմիջական կապ ունեցող վաւերաթուղթեր, սակայն նօթագրած էի կարգ մը այլ կէտեր։ Կ'ընդունիմ որ թերևս յանցաւոր եմ աւելի շատ տեղեկութիւններ քաղած չըլլալուս։ Արդարացումս այն է, որ չէի կրնար բաւականաչափ ատեն յատկացնել թեզիս աշխատանքներուն պատճառաւ, և երկրորդ՝ չէի կարծեր որ իմ տեսած վաւերաթուղթերը պիտի կրնային օգտագործուիլ ամբողջութեամբ, նկատի առնելով որ Հայկական Լեգէոնի մասին պատմական ուսումնասիրութիւն մը ընելու միտք չունէի։ Այսուհանդերձ իմ նօթագրած տեղեկութիւնները վաւերաթուղթերու մէջ գտնուողներու կարևորագոյններն են և կրնան բաւականաչափ նիւթ հայթայթել պատմաբաններու։

— Բոլոր վաւերաթուղթերը բառ առ բառ չեմ ընդօրինակած, այլ գոհացած եմ անոնց պարունակութեան համառօտագրութիւնները նօթագրելով։ Սակայն այն մասերը, որ կարևոր նկատած էի, առած եմ իրենց խակութեան մէջ. անոնք այս էջերուն մէջ չակերտուած են։

— Այս գրութեամբ ես նպատակ չունիմ Հայկական Լեգէոնի պատմականը ընելու և կամ որևէ դիրքաւորում ունենալու այդ գունդի մասին մինչև հիմա եղած հրատարակութեանց հանդէպ։ Ես միմիայն պիտի նչեմ արխիւներէն քաղած տեղեկութիւններս, պատմաբաններուն ձգելով անոնց խոհական օգտագործումը։

Այս գրութիւնը կը բաղկանայ երեք մասերէ.

— Ա. մաս. Աւարտաճառիս Արևելեան կամ Հայկական Լեգէոնի յատկացուած գլուխին թարգմանութիւնը։

— Բ. մաս. Նօթեր Լեգէոնի մասին, քաղուած Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւներէն։

— Գ. մաս. Նօթեր Լեգէոնի մասին, քաղուած Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւներէն։

Ա.Գ.

Հայկական Լեգէոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր

ՄՈՒՏՔ

Ա. Աշխարհամարտի (1914–1918թթ.) ընթացքին, ազգային բանակներու մէջ օտարներու կամաւոր յանձնառութեանց տարածումը ստացաւ հաւաքական բնոյթ, միևնոյն ազգին պատկանող օտարներէ բաղկացած ամբողջական միաւորներու կազմութեան պատճառով։ Այս իրողութիւնը կը բացատրուէր գերեվարեալ ժողովուրդներուն պատերազմին մասնակցելու փափաքով՝ թշնամիներու թշնամի այն պետութեան կողքին, որուն ակամայ հպատակներն էին։ Ժողովուրդներ, որոնք այդ ձևով, այսինքն զիրենք ճնշող պետութեան պարտութեամբ, կ'ուզէին մօտեցնել իրենց ազգային ազատագրութեան ժամը։ Ցիշենք ամենէն աւելի ծանօթ պարագաները. լեհերը և չեխոսլովաքները՝ Եւրոպայի մէջ, արաբները՝ Միջին Արևելքի մէջ։

Բայց մենք կ'ուզենք խօսիլ քիչ ծանօթ պարագայի մը մասին, որ հետաքրքրական է սակայն մէկէ աւելի պատճառներով։ Խօսքը կը վերաբերի Արևելեան Լեգէոնին։ Այս միաւորին կազմութիւնն ու գոյութիւնը տեղի տուաւ իրաւական խնդիրներու, որոնք կապ ունէին քաղաքականութեան հետ։ Սակայն իրողութիւնները հասկնալու համար անհրաժեշտ է յիշել կարգ մը պատմական դէպքեր։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

1914 թ.ի Նոյեմբերին, Թուրքիա, կեդրոնական կայսրութեանց կողքին, պատերազմի կը մտնէր Դաշնակիցներու դէմ։ Թուրք կառավարութիւնը, օգտուելով այն իրողութենէն որ Եւրոպայի մէջ հանրային կարծիքը զբաղած էր տեղի ունեցող պատերազմով, ուզեց իրագործել իր տիրապետութեան տակ ապրող հայերու ամբողջական բնաջնջման իր ծրագիրը։ Դիւային ծրագիր մը, որուն մշակման իրենց մասնակցութիւնը բերին գերման խորհրդականներ, գործադրութեան դրուեցաւ։ Աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայեր ջարդուեցան Արևմտեան

Հայաստանի մէջ, 1915–1918 *թթ.*։[1] *Հայերը իրենց տկար միջոց-ներով դիմադրեցին թուրք պաշըպոզուքներուն և բանակին հոն, ուր կարելի եղաւ, սակայն պարտուեցան գրեթէ միշտ թուրքերու թուական գերազանցութեան հետևանքով։ Հազ-ուագիւտ չըլաններէն մէկը, որուն բնակիչները փրկուեցան, եղաւ Մուսա–Տաղը, կամ՝ Ճեպէլ–Մուսան։*

Այս անունով կը կոչուի, Ալեքսանտրէթի ծոցին դիմաց, Հիւս. Սուրիոյ մէկ չըլանը, ուր հայ գիւղացիներ կ'ապրէին անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր։[2] *Շուրջ հինգ հազարի հաս-նող այս լեռնցիները մէկուկէս ամիս չարունակ կատաղօրէն դիմադրեցին ջարդարարներուն։*[3] *Սակայն իրենց զինամթերքն ու պաշարը սպառելով, անոնք ալ պիտի ենթարկուէին իրենց հայրենակիցներուն ճակատագրին, երբ հրաչալի դիպուածով մը յաջողեցան կապ հաստատել Ֆրանսական ռազմանաւերու հետ, որոնք կը չրջէին Ալեքսանտրէթի ծոցին մէջ։ Շնորհիւ Սուրիոյ նաւաբաժինի հրամանատար ծովակալի վճռակամու-թեան և անոր նաւազներու քաջութեան, բոլոր վերապրողները նաև առնուեցան և փոխադրուեցան Փոր–Սայիտ, Եգիպտոս,* 1915 *թ.ի Սեպտեմբերին։*[4] *Բոլոր անոնք, որոնք զէնք վերցնելու*

---

1. Համաշխարհային Ա. պատերազմի ընթացքին թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան մասին տես՝ J. Bricaud, **L'Arménie qui Agonise**, Paris, 1916. H. Gibbons, **La Page la Plus Noire de l'Histoire Moderne**, paris, 1916. J. Lepsius, **Rapports Secrets**, Paris, 1920. J. de Morgan, **Contre les Barbares de l'Orient**, Paris, 1918. H. Morgenthaw, **Les Faits les Plus Horribles de l'Histoire**, Paris, 1918.

2. Ճեպէլ–Մուսան, որ Սուրիոյ մաս կը կազմէ, Թուրքիոյ փո-խանցուեցաւ 23 Յունիսի 1939 թ.ի ֆրանքօ–թուրք դաշնագրով: Ալեքսանտրէթի Սանճաքի փոխանցումը Թուրքիոյ, հոգատար պե-տութեան կողմանէ, օրինական չէր: Սուրիա չճանչցաւ զայն:

3. frantz-Werfel, **Les Quarante Jours de Moussa Dagh**, Traduction française, Paris, 1934.

4. Ծովակալ Տարթիժ Տը Ֆուրնէ ուզեց ազատեալները Կիպրոս տանիլ, սակայն տեղւոյն անգլիական իշխանութիւնները ասոր հա-կառակեցան: Ծովակալը այս վերջիններս կատարուած իրողութեան առջև դրաւ հայերը ցամաք հանելով Փոր–Սայիտ առանց արտօնու-թիւն ուզելու: (Տես՝ Commandant Benoist d'Azy, **L'Origine de la Légion d'Orient**, Paris, 1939, p. 5*):*

ընդունակ էին, երախտագիտութենէ մղուած, ուզեցին զինուորագրուիլ Ֆրանսական բանակին մէջ, կռուելու համար թուրքերուն դէմ և ազատագրելու իրենց օճախները։ Ֆրանսական կառավարութիւնը տեղեակ պահուեցաւ հայերու այս փափաքին, և, սպասելով Բարիզի որոշումին, կամաւորները ստացան իրենց նախնական վարժութիւնները, Ֆրանսացի նաւազներու կողմէ։[5]

Սակայն Ֆրանսական դրօշի տակ հայ զինուորական միաւորի մը կազմութիւնը ամբողջ տարի մը ուշացաւ քաղաքական պատճառներով։ Անգլիա, որ այն օրերուն ստանձնած էր Եգիպտոսի հոգատարութիւնը, ինք կ'ուզէր հայերը մուծել Արևելքի իր բանակին մէջ։ Սակայն հայերը կը պնդէին Ֆրանսական բանակին մէջ ծառայել։ Խնդիրը լուծուեցաւ միայն 1916թ.ին, երբ Ֆրանսա և Անգլիա, Ժորժ Փիքօ-Սայքս համաձայնագրով, հասկացողութեան եկան Միջին Արևելքի իրենց ապագայ քաղաքականութեան մասին։

Անգլիացիներուն հետ համաձայնութիւն մը գոյացաւ հայկական կամաւորական զօրախումբի մը կազմութեան մասին։ Ֆրանսական կառավարութիւնը իւրացուց Լոնտոնի թելադրութիւնը՝ «Կիպրոսի մէջ համախմբելու այն հայերը, որոնք կը փափաքէին գործակցիլ, Ֆրանսական դրօշի տակ, իրենց հայրենիքի ազատագրութեան»։[6] *Բարձրաստիճան սպայ մը ղրկուեցաւ Փոր-Սայիտ՝ ուսումնասիրութեան համար։ «Նոր տեղեկութիւններ ստացուած ըլլալով, որոնք ցոյց կու տային, թէ տուրիացիներ ևս փափաք կը յայտնեն կռուելու թուրքերու դէմ», նոյն սպան հրաւիրուեցաւ «ընդլայնելու իր ուսումնասիրութիւնը Եգիպտոսի, Ֆրանսայի և Ամերիկայի մէջ ապրող տուրիացիներու հաւանական օգտագործման հարցին վրայ»։*[7]

Մինչ այդ՝ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը գործը ձեռք

---

5. Նոյնը, էջ 7։

6. Տեղեկագիր պատերազմական նախարարին, թիւ 7549-9/11 և 14 Նոյեմբերի 1916 թուակիր (Ֆրանսական Բանակի Պատերազմական Սպասարկութեան Արխիւներ (յետ այսու, Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա.) **Levant**, Carton 1, L.O.*)։*

7. Նոյնը։

առած էր այն բանակցութեանց չրջագիծին մէջ, զոր կը վարէր Դաշնակից պետութեանց հետ Հայկական Հարցին չուրջ։[8] 27 Հոկտեմբերի 1916 թ.ին, ան երրեակ համաձայնութիւն մը կնքեց Կիլիկիոյ մասին, Լոնտոնի մէջ, ուր Անգլիա և Ֆրանսա ներկայացուած էին Սայքսի և Ժորժ Փիքոյի կողմէ, երկու դիւանագէտներ, հեղինակները իրենց անունը կրող և Օսմանեան կայսրութեան բաժանման վերաբերեալ հռչակաւոր դաշնագրին։ Երկու պետութիւնները կ'երաշխաւորէին հայերու ինքնորոշման իրաւունքը Կիլիկիոյ մէջ, որ պիտի դրուէր Ֆրանսական հոգատարութեան տակ։ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը յանձն կ'առնէր, Ասիոյ մէջ Թուրքիոյ դէմ կռուելու համար, բոլոր հայ գաղութներէն կամաւորներ հայթայթել։

15 Նոյ.ի 1916 թ.ին, նախարարական որոշումով ստեղծուեցաւ կամաւորներու գունդը։ Որոշման առաջին յօդուածը կը տրամադրէր. «Կիպրոսի մէջ պիտի ստեղծուի Արևելեան Լեգէոն մը, Օսմանեան ծագումով կամաւորներէ, որոնք յանձն պիտի առնեն իբրև օժանդակ ծառայել Ֆրանսական դրօշի տակ, պատերազմի ընթացքին, օգտագործուելու համար Ասիական Թուրքիոյ մէջ»։[9] «Արևելեան Լեգէոն» անունը տրուեցաւ անոր Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկով, խուսափելու համար թուրք կառավարութեան վրէժխնդրութենէն՝ Թուրքիոյ հայոց մնացորդացին դէմ։ Նոյն պատճառով, հայ բառին փոխարէն, գործածուեցաւ «օսմանեան ծագումով կամաւորներ» արտայայտութիւնը։

Կամաւորներու թիւը չէր ճշդուած. նախարարական որոշման երկրորդ յօդուածը կը նախատեսէր որ «դասակներու թիւը համեմատական պիտի ըլլայ ստանձնուած յանձնառութեանց»։

Հայ կամաւորները եկան ամէն կողմէ։ Շատ հասկնալի է որ զէնքի ընդունակ ճեպէլ-մուսացիները, որոնք բնակած

---

8. Այս պատուիրակութիւնը, որուն վստահուած էր հայկական դատին պաշտպանութիւնը մեծ պետութեանց մօտ, հաստատուած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ի կողմէ, 1914-1918 թթ. պատերազմի նախօրեակին:

9. Նախարարական Որոշում, 15 Նոյեմբերի 1916 թ.ի (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 1, L.O.):

էին Փոր-Սայիտի մէջ, Լեգէոնի կորիզը կազմեցին։ Ամերիկահայ գաղութը չատ մեծ թիւով կամաւորներ տուաւ մինչև 2 Ապրիլի 1917 թ., երբ Միացեալ Նահանգներ պատերազմի մէջ մտան, և արգիլուեցաւ ամերիկահայերու կամաւոր ծառայութիւնը Արևելեան Լեգէոնին։ Ուրիշ կամաւորներ եկան Եգիպտոսէն, Ֆրանսայէն։ Միջագետքի և Սինայի ճակատներէն անգլիացիներու կողմանէ թրքական բանակէն առնուած հայ ռազմագերիները ևս կամաւոր արձանագրուեցան։

Կազմուած և մարզուած Եգիպտոսի մէջ, լեգէոնականները Պաղեստինի ճակատը մեկնեցան միայն 1918 թ.ին։ Այս ուշացումին պատճառը մասնաւորաբար անգլիացիներու ճգտումն էր, քաղաքական յետին մտքով, խուսափելու այս ճակատին վրայ ֆրանսական զօրքերու ներկայութենէն։ Արևելեան Լեգէոնը, կազմուած իբրև արշաւագունդ, 1918 թ.ի Սեպտեմբերին փայլուն մասնակցութիւն մը բերաւ զօրավար Ալենպիի յարձակողականին։[10] Օգտագործելով ճակատին քայքայումը, սրարշաւ, ան գրաւեց Լիբանանը։ 30 Հոկտ.ի 1918 թ.ին, Թուրքիոյ հետ Մուտրոսի զինադադարի[11] ստորագրութենէն ետք, Արևելեան Լեգէոնը, զօրացուած չորրորդ գումարտակով մը, որ տեղւոյն վրայ կազմուեցաւ թուրք բանակէն գերի առնուած հայ զինուորներէ, ձեռնարկեց Կիլիկիոյ գրաւման։ 1918 թ.ի Դեկտեմբերի վերջը այդ գրաւումը աւարտած էր։[12]

---

*10. Արևելեան լեգէոնը գրաւեց Արարայի կարևոր դիրքը Բաֆթաթի մօտ: Զօրավար Ալենպի իր 20 Սեպտեմբերի 1920 թուակիր օրակարգին մէջ կը յայտարարէր. «Արևելեան Լեգէոնը կամ Հայկական Լեգէոնը կարևոր բաժին մը ունեցաւ 19 Սեպտեմբերի 1918 թ.ի Պաղեստինի ճակատին վրայ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտի ընթացքին: Ես ասով հպարտ եմ» (*Colonel L'Hospitalier, **Hisorique des Anciens Combattants Arméniens**, 1914-1918, Paris, 1956, p. 41*):*

*11. Մուտրոսի զինադադարի պայմանագրութիւն, 30 Հոկտ.ի 1918 (*Martens, **Nouveau Recueil Général de Traités 3e Série**, t. 2, p. 195*):*

12. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 9018/3 և 28 Դեկտ.ի 1918 թուակիր տեղեկագիրը ուղղուած անգլիական ԻԱ. Զօրամարմինի հրամանատարին, որուն ենթակայ էր (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա.) **Levant**, Carton 5, L.O.*):*

Մինչ այդ, Հայ Ազգային պատուիրակութիւնը, որուան ըլլալով որ օրուան քաղաքական կացութիւնը այլևս արգելք չէր, պահանջած էր որ Արևելեան Լեգէոնը առնէ Հայկական Լեգէոն անունը։ Արևելքի Ֆրանսական քաղաքային և զինուորական իշխանութիւնները, Բարիզի այս մասին հարցուցած խորհուրդին նպաստաւոր կարծիք յայտնած էին։ Այսպէս, 1919 թ.ի սկիզբը, Արևելեան Լեգէոնը լրաւականօրէն երկու միաւորներու վերածուեցաւ. Հակական Լեգէոնը՝ չորս գումարտակներով և Սուրիական Լեգէոնը՝ մէկ գումարտակով։[13] Այս բաժանումը իրականութեան մէջ արդէն եղած էր, քանի որ բոլոր հայ կամաւորները կիլիկիա ղրկուած էին, մինչ սուրիացիները պահուած էին Լիբանան։[14] Այսպէս կազմուած երկու միաւորները պահեցին Սրևելեան Լեգէոնի իրենց իրաւական վիճակը։ Հայկական Լեգէոնը կիլիկիոյ մէջ մասնակցեցաւ Ֆրանսական բանակին կողմէ քեմալական զօրքերու դէմ մղուած կռիւներուն, և լուծարքի ենթարկուեցաւ 1 Սեպտեմբերի 1920 թ.ին։ Իսկ Սուրիական Լեգէոնը աւելի ուշ վերածուեցաւ «Արևելքի մասնաւոր Զօրախումբերու», – բաղկացած սուրիացի և լիբանանցի կամաւոր զինուորներէ – որոնք ծառայեցին ֆրանսական դրօշի տակ և այս երկու երկիրներու անկախութենէն ետք, հիմը կազմեցին անոնց ազգային բանակներուն։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

Արևելեան Լեգէոնի կազմութիւնը յարուցեց մէկէ աւելի իրաւական խնդիրներ, զորս հետաքրքրական է սերտել։

---

13. Պատերազմական նախարարին թիւ 546–9/11 և 18 Յունուարի 1919 թուակիր ծանօթագիրը Արևելեան Լեգէոնի կազմութեան և անոր Հայկական Լեգէոնի և Սուրիական Լեգէոնի բաժանման մասին (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա.) **Levant**, Carton 5, L.O.*):*

14. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 53/Գ և 12 Յունուարի 1919 թուակիր հեռագիրը, ուղղուած պատերազմական նախարարին, հետևեալ թուանշանները կու տայ Արևելեան Լեգէոնի միաւորներուն համար. հայկական չորս գումարտակներ, 4124 զինուոր. սուրիական մէկ գումարտակ՝ 698 զինուոր (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա.) **Levant**, Carton 5, L.O.*):*

Առաջին հերթին, միջազգային իրաւունքի տեսակէտէն, օրինականութեան հարցը կար այն մասին, թէ Ֆրանսա կրնա՞ր ծառայութեան կոչել օտարներ, հպատակները պետութեան մը, որուն դէմ ինք պատերազմի մէջ էր։ Արտօնուա՞ծ էր նման քայլ մը։ Կարելի է դրական պատասխան տալ։ Ազգերը գործնականին մէջ միշտ ընդունած են որ պատերազմի մէջ գտնուող պետութիւն մը իր բանակին մէջ առնէ թշնամի պետութեան հպատակները։ Յեղափոխական կամ ազատագրական պատերազմներու ընթացքին թշնամի կողմի քաղաքացիները յաճախ զինուորագրուեցան հակառակորդներուն կողմէ։ Օրինակ՝ Ֆրանսացի տարագիրներ, որոնք անգլիական բանակին մէջ ծառայեցին Ֆրանսական Յեղափոխութեան ընթացքին, և աւստրիահպատակ իտալացիներ՝ փիեմոնթական բանակին մէջ, 1859 և 1866 թթ.ու պատերազմներու ընթացքին։ Եւ միջազգային պայմանագրական իրաւունքի մէջ ոչինչ կ'արգիլէ նման արարք մը։ Ճիշդ է, որ Լա Հէյի 18 Հոկտեմբերի 1907 թ.ի Դ. պայմանագրութեան յաւելուածի 23-րդ յօդուածը վերջաւորութեան կը տրամադրէր որ «պատերազմող կողմին արգիլուած է նոյնպէս թշնամի կողմին հպատակները ստիպել մասնակցութիւն բերելու իրենց դէմ ուղղուած պատերազմական գործողութիւններու, նոյնիսկ այն պարագային, երբ անոնք իր զինուորական ծառայութեան մէջ կը գտնուէին պատերազմը սկսելէն առաջ». սակայն կարելի է ուշադրութեան յանձնել որ այս տրամադրութիւնը չէր վերաբերեր Արեւելեան Լեգէոնի զինուորներուն։ Արդարև, լեգէոնականները Դաշնակիցներու կողմէ բռնադատուած չէին կռուելու Թուրքիոյ դէմ. Արեւելեան Լեգէոնը բաղկացած էր հայերէ և սուրիացիներէ, որոնք կամաւորաբար յանձն առած էին պատերազմիլ զիրենք ճնշողին դէմ։ Մնաց որ Ֆրանսան չէր ծածկած ազգութիւնը անոնց, որոնք եկած էին զինուորագրուելու իր դրօշին տակ. նախարարական որոշումը յստակօրէն նշած էր անոնց «օսմանեան ծագում» ունենալու հանգամանքը։ Եթէ այս կամաւորներուն ցեղին անունը տալէ խուսափած էին, այն միակ մտահոգութեամբ էր որ անոնց հայրենակիցներուն խնայուի թրքական վրէժխնդրութիւնը։

Ընդհակառակը, Արեւելեան Լեգէոնի կազմութիւնը Ֆրանսական ներքին իրաւունքի տեսակէտէն կէտեր յարուցեց։

Բանակի զինուորագրութեան 21 *Մարտի* 1905 *թ.ի օրէնքը (յօդ.* 3) *միայն Օտար Լեգէոնի մէջ կը թոյլատրէր օտարներու ընդունումը և հինգ տարուան չրջանի մը համար։* 3 *Օգոստ.ի* 1914 *թ.ի հրամանագրով կառավարութիւնը արտօնած էր օտարներու ընդունումը այս միաւորին մէջ պատերազմի տևողութեան համար, սակայն, այնուհետև,* 16 *Օգոստ.ի* 1915 *թ.ի օրէնքը նախատեսած էր.* «*Ներկայ պատերազմի ամբողջ տևողութեան և Ֆրանսական հողամասի ամբողջ տարածքին վրայ արգիլուած է Ֆրանսական բանակին մէջ ընդունիլ, Օտար Լեգէոնի անունով, Ֆրանսայի կամ անոր դաշնակիցներուն հետ պատերազմի մէջ գտնուող պետութեանց հպատակներ*»։[15]

Այսպիսով, այս օրէնսդրութիւնը արգելք մըն էր Օտար Լեգէոնին մէջ հայերու և սուրիացիներու զինուորագրութեան, որովհետև, իբրև օսմանեան հպատակներ, Դաշնակիցներուն հետ պատերազմի մէջ գտնուող պետութեան մը հպատակներն էին։ 16 *Օգոստ.ի* 1915 *թ.ի օրէնքի լայն մեկնաբանութիւնը կը թոյլատրէր Փոր-Սայիտի հայերու և Եգիպտոսի մէջ անգլիացիներու ազատագրած ռազմագերիներու զինուորագրութիւնը, որովհետև տեղի կ'ունենար Ֆրանսական հողամասէն դուրս։ Սակայն բոլոր անոնք, որոնք կը գտնուէին Ֆրանսայի մէջ, և գլխաւորաբար Ամերիկայէն եկող հայերն ու սուրիացիները, որոնք լեգէոնականներու մեծամասնութիւնը կազմեցին և որոնց արձանագրութիւնը տեղի կ'ունենար Մարսէյլի և Պորտոյի մէջ, իրենց ցամաք ելլելէն ետք, չէին կրնար զինուագրուիլ Օտար Լեգէոնին։ Կը թուի թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը մտածած է չրջանցել օրինական արգելքը՝ հայերն ու սուրիացիները բանակի մէջ մուծելով իբրև օժանդակներ։*[16]

Սակայն դժուար էր գիտնալ, թէ այս բառը ինչ կը նշանակէր։ Ֆրանսական զինուորական իրաւունքը կ'անգիտանար օժանդակ զինուորի վիճակէն բխող իրաւական կացութիւնը, վիճակ մը, որ հասարակաց ոչինչ ունէր «օժանդակ

---

*15. 16 Օգոստոսի 1915 թ.ի օրէնքը (*Duvergier, **Collection Complète des Lois, Décrets, Ordonnances**, Nouvelle série, t. 15, p. 244*):*

16. Պատերազմական նախարարի 15 Նոյ.ի 1916 թուակիր որոշումը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա.) **Levant**, Carton 1, L.O.*):*

ծառայութեանց» սահմանուած զինուորի վիճակին հետ՝ իր ֆիզիքական անընդունակութեան պատճառով։[17] *Այս բառին ընթացիկ իմաստը ևս մեզ չի լուսաբաներ։ Լիթրէի համաձայն, օժանդակը, զինուորական տեսակէտէն, ան է, «որ կ'օգնէ իր զէնքերով»։*[18] *Այս բնորոշումին համաձայն, եթէ պէտք է պատերազմի մէջ երկրորդական դեր մը վերագրել օժանդակին, ինչպէս հաղորդակցութեանց գիծերու և պահեստներու պահպանութիւնը, ասիկա չի համապատասխաներ Արևելեան Լեգէոնի զինուորներուն իրաւական կացութեան, որոնք զինուորագրուած էին պատերազմելու համար. ֆրանսական հետևակազօրքի գումարտակի տիպով միաւորներով կազմուած էին, և որոնք իսկապէս պատերազմ ըրին թուրքերուն դէմ Պաղեստինի ճակատին վրայ, և Կիլիկիոյ մէջ։ Միւս կողմէ, լեգէոնականին ստորագրած յանձնառութեան աքտը կը պարունակէր հետևեալ արտայայտութիւնը. «Ան յայտարարեց... թէ կ'ուզէ զինուորագրուիլ Արևելեան Լեգէոնի մէջ պատերազմի տևողութեան, կռուելու համար Թուրքիոյ դէմ»։*[19]

Գիտնալու համար թէ պատերազմական նախարարութիւնը ինչ կը հասկնար «օժանդակ» ըսելով, պէտք է ուսումնասիրել թիւ 7966-9/11 *և Նոյ.* 1916 *թուակիր նախարարական հրահանգը, որով կը ճչդորոշուէին Արևելեան Լեգէոնի կազմակերպութեան մանրամասնութիւնները, չատ ամփոփ կեր-*

---

17. Օժանդակ ծառայութեան մէջ զինուորագրուիլը ֆրանսական բանակին մէջ առաջին անգամ հաստատուեցաւ 27 Յուլիսի 1872 թ.ի օրէնքով: Այս դրութեան վերջ տրուեցաւ 7 Յունուարի 1959 թ.ի օրէնքով:

18. Պատմաբաններ «օժանդակ գունդեր» բառերը կը գործածեն երբ կ'ակնարկեն Հռոմի կողմանէ իր կայսրութեան սահմաններուն մէջ զինուորագրուած գունդերուն: Իսկ իրաւաբաններ նոյնը կ'ընեն կռուող կողմերուն, պատերազմի յայտարարութենէն առաջ գոյացած դաշնագրի մը տրամադրութեանց համաձայն, երրորդ պետութեան մը կողմանէ հայթայթուած գունդերուն: Բայց որևէ բաղդատութիւն կարելի չէ վերոյիշեալ գունդերու և օտար բանակի մը մէջ կամաւոր կերպով ծառայող «օժանդակ» զինուորներու միջև:

19. Նախարարական հրահանգ, թիւ 7966-9/11 և 26 Նոյ.ի 1916 թուակիր, Արևելեան Լեգէոնի կազմակերպութեան մասին: — Յարակից մաս, թիւ 2 — (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա.) **Levant**, Carton 5, L.O.*):*

պով կը բնորոշուէր լեգէոնականի իրաւավիճակը և կը ճչդուէին այն տարբեր յատկացումները, որոնց իրաւունք ունէր ան։ Բազմաթիւ սրբագրութիւններն ու յաւելուածները զորս կատարուեցան այս հրահանգին մէջ, ցոյց կու տան այն խնդիրները, որոնք յառաջ եկան ստեղծուած դրութեան անորոշութենէն, և հաստատուած տարականոնութիւններէն։

Ինչ կը վերաբերի զինուորագրութեան, հակառակ լեգէոնականներու իրաւական կացութեան տարտամութեան, ոչ մէկ դժուարութիւն ծագեցաւ ուզուած թիւով կամաւորներ արձանագրելու։ Հայերը անհամբեր էին օր առաջ կռուելու թուրքերուն՝ մեծ ցեղասպանութեան ընթացքին իրենց անմեղ ծնողներու ջարդարարներուն դէմ. այն ցեղասպանութեան, որ դեռ անպատիժ կը մնայ, հակառակ Դաշնակիցներու յայտարարութեան թէ պատասխանատու պիտի բռնեն, «մարդկութեան և քաղաքակրթութեան դէմ Թուրքիոյ գործած այս նոր ոճիրներուն համար, օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաև անոր այն գործակալները, որոնք փաստօրէն մասնակցած պիտի ըլլային նման ջարդերու»։[20] Այսպէս, ոչ կամաւորները, ոչ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը նուազագոյն ուշադրութիւն ըրին այն իրաւական դրութեան, որուն ֆրանսական կառավարութիւնը կ'ենթարկէր լեգէոնականները։ Արևելեան Լեգէոնի գոյութեան ամբողջ տևողութեան կամաւորները չպակսեցան։

Զինուորագրութեան համար պահանջուած պայմաններուն գալով, կը բաւէր օսմանեան հպատակ ըլլալ, բարի վարուց վկայական ներկայացնել և ընդունակ ըլլալ ֆիզիքապէս։ Տարիքի սահման ճչդուած չէր։

«Օժանդակ»ի իրաւական կացութենէն բխող առաջին մէկ դժուարութիւնը երևան եկաւ հրամանատարական իրաւունքի կիրարկման մէջ։ 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի ե. հատուածը կը տրամադրէր, որ «անոնք (կամաւորները), ինչ ալ ըլլայ իրենց աստիճանը, համահաւասար չեն

---

*20. «Դաշնակից Պետութիւններու 24 Մայիսի 1915 թ.ի յայտարարութիւնը որով թուրք կառավարութիւնը պատասխանատու կը նկատեն Հայաստանի մէջ Թուրքիոյ կողմանէ կատարուած ջարդերու» (*P. Fanchille, **La Guerre de 1914, Recueil Intéressant le Droit International**, Paris, 1915–1919, t. 1, p. 328***):***

ո՛չ Ֆրանսական զինուորականներուն, ոչ ալ իբրև օտար ծառայող նոյնաստիճան զինուորականներուն, և իրենց հրամանատարութիւնը, հետևաբար, կրնան կիրարկել միայն օժանդակ լեգէոնականներու վրայ»։ Նման տրամադրութեան մը գոյութիւնը անհաւատալի կը թուի։ Ըստ կանոնագրութեան, լեգէոնականները կրնային բարձրանալ օժանդակ հարիւրապետի աստիճանին, ուրեմն՝ հրամանատար ըլլալ դասակի, որ իր չարքերուն մէջ կրնար ունենալ սպաներու, ենթասպաներու և մասնագէտ զօրքերու Ֆրանսական անձնակազմ մը։ Այսպէս, կարելի էր գտնուիլ հետևեալ կացութեան առջև որ զինուորականօրէն անըմբռնելի է. միաւորի մը հրամանատարը չէր կրնար հրաման տալ բաժնեակի իր պետին, ոչ ալ իր պահեստապետին, ոչ նաև իր երկրորդ կարգի հեռախօսի զինուորին, և ասիկա՝ զօրանոցի մէջ թէ կռուի դաշտին վրայ։[21] *Հաւանական է որ երբ օժանդակ աստիճանաւորներ հասան կամ անուանուեցան Լեգէոնին, այս տարականոնութեան ծանր անպատեհութիւնները յստակօրէն երևան եկան, որովհետև 1918 թ.ի Մայիսին, 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգին վրայ կատարուած սրբագրութիւն մը հետևեալ ձևով բարեփոխեց օժանդակ զինուորականներուն կանոնագրութեան հրամանատարական իրաւունքի վերաբերեալ մասը. «Ինչ ալ ըլլայ իրենց աստիճանը, անոնք համահաւասար են նոյնաստիճան զինուորականներուն, որոնք իբրև օտար կը ծառայեն. հրամանատարութեան տեսակէտէն անոնք կը վայելեն ուրեմն Ֆրանսական անձնակազմին հաւասար նոյն իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները, այն վերապահութեամբ որ հաւասար աստիճանի վրայ հրամանատարութիւնը միշտ կը պատկանի Ֆրանսացի աստիճանաւորին»։*[22]

---

21. Այս միջոցառումները ցեղային խտրութեան արդիւնք չէին. արդարև Արևելեան լեգէոնի այն հայ զինուորները, որոնք առաջ Օտար լեգէոնի մէջ զինուորագրուած և յետոյ՝ Արևելեան լեգէոն անցած էին, նոյնպէս չէին ենթարկուէր «օժանդակ» անուան տակ ծառայող իրենց հայրենակիցներու հրամանին։

*22. Սրբագրութիւն թիւ 3431-9/11 և 13 Մայիսի 1918 թուակիր, թիւ 7966-9/11 և 26 Նոյ.ի 1916 թուակիր նախարարական հրահանգներուն (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.)։*

15 Նոյ. 1916 թ.ի նախարարական որոշումը, որ կը հաստատէր Արևելեան Լեգէոնը, իր Գ. յօդուածին մէջ կը տրամադրէր. «Յատուկ հրահանգ մը պիտի ճշդէ լեգէոնական-ներուն յատկացումները, որոնք սկզբունքով համարժէք պիտի ըլլան Ֆրանսացի զինուորի ունեցածին»։ Արդ, 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի թիւ 7966–9/11 հրահանգը թէև ճշդած էր կամաւորներու թոշակի ու պարէնի յատկացումները, սակայն լուռ կը մնար հանգատեան թոշակի, ընտանեկան յատկացումներու և այլ իրաւունքներու մասին։ Օժանդակի վիճակէն բխող իրաւական դրութեան տարտամութեան անպատեհութիւնը անգամ մը ևս երևան եկաւ։ 11 Հոկտ.ի 1917 թ.ի թիւ 7468–9/11 հրահանգը[23] կը յայտարարէր. «Լեգէոնականները կը ծառայեն իբրև օժան-դակ, անոնք մտցուած չեն Ֆրանսական բանակին մէջ։ Կը հետևի ուրեմն որ

«– Արևելեան Լեգէոնի կամաւորները իրաւունք չունին հանգատեան թոշակի, նաև պարգևի, առողջական պատճառով զինուորական ծառայութենէ արձակման պարագային։

«– Թոշակի իրաւունք գոյութիւն չունի անոնց այրիներուն և որբերուն համար։

«– Անոնց ընտանիքներուն, երբ որ կարիքաւոր են, չեն ըլլար այն յատկացումները, որոնք նախատեսուած են Ֆրան-սացի զինուորականներու ընտանիքներուն համար»։

Այս հրահանգին բովանդակութիւնը դժուար ընդունելի կը թուի։ Որ լեգէոնականը իրաւունք չունենայ որոշ յատկա-ցումներու, զորս կը վայելեն միւս զինուորականները, կրնար ընդունուիլ իրաւականօրէն, պայմանով որ մասնաւորուած ըլլային պաշտօնական դրութեան մը մէջ, բայց ինչպէ՞ս կա-րելի է ուրանալ անոր մտցուած ըլլալը Ֆրանսական բանակին մէջ, երբ յանձնառութեան աքտը ստորագրած ատեն, ենթական կը խոստանար «պատուով և հաւատարմութեամբ ծառայել Ֆրանսական դրօշի տակ»։ Գնդապետ Պրեմոն, Կիլիկիոյ Գրաւ-եալ Գօտիի հրամանատարը, 18 Օգոստ.ի 1919 թուակիր իր

---

*23. Նախարարական հրահանգ թիւ 7468–9/11 և 11 Հոկտ.ի 1917 թուակիր Արևելեան Լեգէոնի հայ և սուրիացի օժանդակ զինուորներու ընտանիքներուն ըլլալիք օգնութիւններու և յատկացումներու մասին (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, carton 1, L.O.):*

նամակին մէջ, ուղղուած Արեւելքի ընդհանուր հրամանատար անգլիացի զօրավարին, կը յայտարարէր. «Հայկական Լեգէոնին զինուորները իրաւունք ունին ֆրանսացի զինուոր կոչուելու, քանի որ անոնք ծառայած են ֆրանսական զօրագունդերու մէջ, ֆրանսացի պետերու հրամանատարութեան տակ»։[24]

Նախարարական հրահանգը կ'աւելցնէր. «Չկարենալով լեգէոնականներուն տալ ֆրանսական բանակի կանոնագրային յատկացումները, կառավարութիւնը այսուհանդերձ յանձն առաւ հատուցում տալ անոնց, որոնք կրնան կորսնցնել կամ նուազած տեսնել աշխատանքի իրենց կարողութիւնները զինուորական ծառայութեան չրջանին, և օգնել ամենէն աւելի կարիքաւոր ընտանիքներուն»։ Կը հետեւէր չարքը նախանչումներու «օգնութեանց» սակերուն և պայմաններուն այն անձերուն համար, որոնք կը գտնուէին վերոյիշեալ երեք պարագաներուն մէջ։ Սակայն այս ձեւով լեգէոնականներուն տրուած «օգնութիւնները» հեռու էին համարժէք ըլլալէ, 1914–1918 *թթ. պատերազմի ընթացքին, ֆրանսական բանակին մէջ ծառայած օտար զինուորականներուն չնորհուած իրաւունքներուն։ Անարդարութիւն մը եղած էր իրենց, իբրեւ հետեւանք օժանդակի իրենց հանգամանքին, իրաւական կացութիւն մը, որուն ստեղծման մէջ անոնք ոչ մէկ դեր ունէին։*

Պատերազմէն ետք, պատերազմական նախարարը մերժեց գործադրել, Արեւելեան Լեգէոնի օժանդակներուն, 31 *Մարտի* 1919 *թուակիր օրէնքով ճշդուած հատուցումներու օրէնսդրութիւնը։*[25] 2 *Յունիսի* 1921 *թուականին, հատուցումներու, պարգեւներու և յատկացումներու նախարարէն պատերազմական նախարարին ուղղուած նամակ մը, անդրադառնալով «Հայկական Լեգէոնի նախկին զինուորներուն» տրուելիք հատուցումներուն, կը հաստատէ թէ* 31 *Մարտի* 1919 *թ.ի օրէնքի*

---

24. Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.:

25. «31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքը, որ կը փոխէ ցամաքային և ծովային բանակներու կենսաթոշակի օրէնսդրութիւնը պատահած մահերու, ստացուած վէրքերու և զինուորական ծառայութեան ընթացքին առնուած կամ ծանրացած հիւանդութեան տեսակէտէն» (Ֆրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթերթ, 2 Ապրիլի 1919 թուակիր):

տրամադրութիւնները կիրարկելի չեն անոնց համար, տրուած ըլլալով որ այդ օրէնքի 75-րդ յօդուածը զանոնք չի յիշեր նպաստաւորուող օտարներու չարքին։ Նախարարը այս կէտը անարդար կը գտնէ։ Ըստ իրեն, «անկարելի կը թուի առանց ապրուստի ձգել Հայկական Լեգէոնի ֆիզիքական անկարողութեան մատնուած նախկին զինուորականները։ Զինուորներ, որոնք ֆրանսական համազգեստ կրած են, ղեկավարուած են ֆրանսացի հրամանատարներով, չեն կրնար նուազ նպաստաւոր վերաբերումի ենթարկուիլ, քան այլ ազգերու կամաւորները»։ Ան առաջ կը բերէ նաև այն փաստարկութիւնը թէ Արևելեան Լեգէոնը կազմակերպելու կոչուած ֆրանսական զինուորական առաքելութիւնը խոստացած էր «որ կամաւոր յանձնառուները իրաւունք պիտի ունենային, պատերազմի ընթացքին և անկէ ետք, ենթարկուելու նոյն վերաբերումին, ինչ որ ֆրանսական զինուորականները»։[26] Նախարարը կ'առաջարկէր իր պաշտօնակիցին «յետադարձաբար մտցնել Հայկական Լեգէոնի զինուորականները Օտար Լեգէոնին մէջ, ինչ որ թոյլ պիտի տար անոնց հատուցումներ ընելու, բան մը, որ ամենայն արդարութեամբ անկարելի է մերժել»։[27]

Հատուցումներու նախարարը յայտնութիւն չունեցաւ։ Թերևս աւելի քաղաքական մօտեցում ցուցաբերած կ'ըլլար իր կողմէ, եթէ պահանջէր 31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքի 75-րդ յօդուածին մէջ աւելցնել Արևելեան Լեգէոնին անունը, եթէ ատիկա անհրաժեշտ էր։ Սակայն մեզի կը թուի թէ նման իրաւական թեքնիքի մը դիմելը անհրաժեշտ չէր, որովհետև 31

---

26. 15 Նոյեմբերի 1916 թուակիր նախարարական որոշումը, որ կը հաստատէր Արևելեան Լեգէոնը, իր Գ. յօդուածին մէջ կը տրամադրէր որ «յատուկ հրահանգ մը պիտի ճշդէ իրենց յատկացումները, որոնք սկզբունքով համարժէք պիտի ըլլան ֆրանսացի զինուորին ստացածին»։ Թիւ 7966-9/11 և 26 Նոյ.ի 1916 թուակիր նախարարական հրահանգը, որ կը կազմակերպէր Արևելեան Լեգէոնը, ճշդած էր թոշակներու և պարէնի յատկացումները, սակայն լուռ կը մնար հանգստեան թոշակի մասին։ Թիւ 7468-9/11 և 11 Հոկտ.ի 1917 թուակիր հրահանգն էր որ հաստատեց միւս յատկացումները։

*27. Նամակ թիւ 1165 և 2 Յունիսի 1921 թուակիր (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, carton 1, L.O.).*

Մարտի 1919 թ.ի օրէնքին ճիշդ մեկնաբանութիւնը թոյլ պիտի տար Արեւելեան Լեգէոնին նախկին զինուորներուն օգտուելու անոր տրամադրութիւններէն։ Այս օրէնքը, իրականին մէջ, Ֆրանսական բանակի ամբողջ անձնակազմին վերաբերող հասարակաց իրաւունք մը կը հաստատէր. զինուորական միաւորներու թուարկում չկար, հետեւաբար Արեւելեան Լեգէոնի զինուորականները ևս պէտք է նկատի առնուէին անոնց մէջ։ Եթէ 75–րդ յօդուածը յատուկ յիշատակութիւն ըրած էր լեհական և չեխոսլովաքեան բանակներու մասին, պատճառը այն էր որ այդ միաւորները մաս չէին կազմեր Ֆրանսական բանակին. անոնց ստեղծման վերաբերեալ հրամանագիրներուն մէջ կը ճշդուէր, որ խօսքը «ինքնավար» զօրագունդերու մասին էր, որոնք «կը կռուէին իրենց սեփական դրօշին տակ»։[28]

Նոյնը չէր պարագան Լեգէոնին, բայց պատերազմական նախարարը կառչած մնաց իր սխալ ըմբռնումին, թէ՝ արեւելեան լեգէոնականները մտցուած չէին Ֆրանսական բանակին մէջ։ Զարմանալի է նկատել որ Պետական Խորհուրդը հաստատած է այս մօտեցումը։ Այս ատեանին կողմանէ տրուած առնուազն երկու վճիռ կայ,[29] *որոնցմով կը մերժուի Արեւելեան Լեգէոնի նախկին զինուորականներուն կենսաթոշակ տալ։ Պետական Խորհուրդը ջնջեց կենսաթոշակներու գաւառային դատարաններու որոշումները՝ նախկին լեգէոնականներու հատուցումներ տալու մասին։ Ան նկատեց որ մասնաւոր որևէ տրամադրութիւն նախատեսուած չէր Արեւելեան Լեգէոնի զինուորականներուն համար, ինչպէս որ եղած էր «Ֆրանսայի*

---

28. Հրամանագիր, 4 Յունիսի 1917 թուակիր, Ֆրանսայի մէջ լեհական բանակի մը ստեղծման վերաբերեալ (Ֆրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթերթ, 5 Յունիսի 1917 թուակիր)։ Հրամանագիր, 16 Դեկտ.ի 1917 թուակիր, չեխոսլովաքեան բանակի մը ստեղծման վերաբերեալ (Ֆրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթերթ, 5 Յունիսի 1917 թուակիր)։

*29. Վճիռ Պետական Խորհուրդի, 8 Նոյ.ի 1932 թուակիր։ Հանգստեան թոշակի նախարարը ընդդէմ Գուլոեանի (***Recueil Lebon***, 1932, p. 925)։ Վճիռ Պետական Խորհուրդի, 15 Յունիսի 1933 թուակիր։ Հանգստեան թոշակի նախարարը ընդդէմ Մանուէլեանի (***Recueil Lebon***, 1933, p. 632)։*

մէջ ստեղծուած լեհական և չեխոսլովաքեան բանակներուն» պարագային, և թէ անկասկած է որ պահանջողը «երբեք չէ պատկանած Ֆրանսական ցամաքային և ծովային բանակներու զինուորական կազմի մը»։

Նչենք տակաւին լեգէոնական կանոնագրութեան մէկ ուրիշ մասնայատկութիւնը, այն, որ կը վերաբերի յանձնառութեանց ջնջումին։ Համաձայն վերոյիշեալ 26 Նոյեմբերի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի տրամադրութեանց, զօրագունդի պետը կրնար ջնջել լեգէոնականին յանձնառութիւնը ֆիզիքական անընդունակութեան և կարգապահական պատճառներով։ Այս վերջին դրդապատճառը, որ լեգէոնականին համար ստեղծուած իրաւական աննպաստ դրութեան հետևանքն էր, կրնար տեղի տալ չարաշահութեանց, մանաւանդ, երբ արտակարգապահական այլ նկատումներ առաջնորդէին լեգէոնական պետերը։

Լեգէոնականին յանձնառութեան ջնջումը կրնար հետևանք ըլլալ նաև Լեգէոնի զօրացրումին։ Ահա 26 Նոյ.ի 1919 թ.ի նախարարական հրահանգի մէկ ուրիշ տրամադրութիւնը, որ, իր կարգին, կրնար տեղի տալ չարաշահման արարքներու։ Ան թոյլ կու տար լեգէոնականին զօրացրումը նոյնիսկ պատերազմի աւարտէն առաջ, երբ պարագաները այլևս անհրաժեշտ չէին դարձներ Լեգէոնին գոյութիւնը։ Արդէն այս է որ պատահեցաւ, երբ քաղաքական նկատառումներու հետևանքով վերջ տրուեցաւ զինուորական այս միաւորին։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Շատ մը հարցեր պիտի չյստականային, եթէ Արևելեան Լեգէոնի կեանքին մէջ քաղաքականութեան դերը չվերլուծուէր գէթ հակիրճ կերպով։ Քաղաքականութիւնը դեր ունեցաւ Լեգէոնի ծնունդին, գոյութեան և անոր վախճանին մէջ։

Արևելեան Լեգէոնի կազմութիւնը քաղաքական նպատակ մը ունէր։ Եթէ Ճեպէլ-Մուսայի հայերը ինքնաբուխ կերպով ուզեցին զինուորագրուիլ Ֆրանսական դրօշի տակ, առ ի երախտագիտութիւն Ֆրանսական ծովոյժին կողմէ իրենց փրկումին, այս միաւորին ստեղծումը այնպէս, ինչպէս որ տեղի ունեցաւ, քաղաքական նպատակ մը կը հետապնդէր։ 1916 թ.ի

Լոնտոնի երրեակ համաձայնութիւնը նպատակ ունէր կիլիկիոյ մէջ հայերու ինքնավարութիւն մը տալ, և Լեգէոնը հիմը պիտի կազմէր հայկական բանակի մը՝ կիլիկիոյ մէջ։ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին կողմէ 27 Հոկտ.ի 1916 թ.ին, համաձայնութեան կնքումէն ետք, Գահիրէի Ազգային Միութեան ղրկուած հեռագիրը բաւական յստակ է. «Կը հաստատեմ կամաւորներու հարցի մասին 6 Հոկտ.ի նամակս։ Բացայայտ երաչխիք ստացած ըլլալով որ Դաշնակիցներու յաղթանակէն վերջ, մեր ազգային բաղձանքները պիտի գոհացուին, կը յանձնարարեմ ձեզի ձեռք առնել տալ բոլոր միջոցները քաջալերելու և դիւրացնելու համար կարելի ամենամեծ թիւով կամաւորներու գինուորագրութիւնը»։[30] Հայ պատուիրակներ ղրկուեցան քիչ մը ամէն տեղ, մասնաւորաբար Մ. Նահանգներ, հայկական փոքր գաղութներէն ըստ հնարաւորին մեծ թիւով կամաւորներ գինուորագրելու համար։

Կազմուած 1916 թ.ին, Արևելեան Լեգէոնը ճակատ մեկնեցաւ 1918 թ.ի Օգոստոսին միայն։[31] Բրիտանական կառավարութեան բռնած դիրքը, որ ուշացուցած էր Լեգէոնի կազմութիւնը ֆրանսական դրօշի տակ, պատճառ եղած էր նոյնպէս գինուորական այս միաւորի պատերազմի մասնակցութեան ուշացումին։ Անգլիացիները ֆրանսական զօրագունդեր չէին ուզեր Արևելքի մէջ։[32] Յամենայն դէպս, ֆրանսական

---

*30. Հեռագրին պատճէնը կայ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւներուն մէջ (**Guerre 1914–1918, Légion d'Orient**, թղթածրար թիւ 980, թերթ 191):*

*31. Այս թուականէն առաջ, Սուրիոյ Նահաբաժինը, որուն ենթակայ էր Արևելեան Լեգէոնը, լեգէոնականներէ կազմուած փոքր խումբեր գործածած էր բազմաթիւ անգամներ արշաւանքներ ընելու թրքական ծովեզերքին վրայ, հաղորդակցութեան միջոցները կործանելու, և Գասթէլ-Րիզօ և Րուատ կղզիակներու մէջ զօրանիստ հաստատելու համար (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 2, L.O.):*

32. Մեր նիւթէն դուրս է պատմականը ընել անգլօ-ֆրանսական յարաբերութեանց, Միջին Արևելքի մէջ, 1914–1918 թթ.ի պատերազմի ընթացքին և երկու համաշխարհային պատերազմներու միջև ինկող ժամանակամիջոցին, սակայն կրնանք յիշել փոքր դէպք մը, որ կապ ունի այս լեգէոնին հետ: Այս միաւորը չունեցաւ իր դրօշակը մինչև 1919 թ., քանզի անգլիական հրամանատարութիւնը միշտ

զօրագունդերը մասնակցեցան 1918 թ.ի Սեպտեմբերի մեծ յարձակողականին Պաղեստինի ճակատին վրայ և Արևելեան Լեգէոնը մինակը գրաւեց Լիբանանն ու Կիլիկիան։

Կիլիկիոյ գրաւման մասին պատերազմական նախարարութեան յղած իր տեղեկագրին մէջ, Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարը կը գրէ. «Կարծեցի պարտականութիւնը ստանձնել Թրքական բանակի նահանջին հետևելու մինչև Տաւրոսեան լեռներ և ապահովել գինադադարի տրամադրութեանց գործադրութիւնը՝ ձերբակալելով ուշացած տարրերը և ստանձնելով պատերազմական իրեղէններու յանձնումը»։[33] Այս գրաւումն է, զոր անգլիացիները, արդէն դառնացած ֆրանսական ներկայութենէն Լիբանանի մէջ, չներեցին ֆրանսացիներուն և Արևելեան Լեգէոնն էր, որ Հայկական Լեգէոն դարձած, կրեց Դաշնակիցներու անհասկացողութեան հետևանքը։

1919 *թ.ի Յունուարի սկիզբը զօրավար Ալենպի հրահանգ տուաւ Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատարին՝ Արևելեան Լեգէոնը քաշելու Կիլիկիայէն, զայն փոխարինելու համար հնդկական պրիկատով մը։[34] Ֆանի որ այս հրահանգը չգործադրուեցաւ, անգլիական հրամանատարութիւնը ուրիշ միջոցի դիմեց. հրահանգեց Կիլիկիայէն քաշել Հայկական Լեգէոնը և զայն Մարոք ղրկել,[35] միաժամանակ ընդդիմանալով, որ ֆրանսական գրաւման զօրախումբը*

---

*մերժած էր որ ֆրանսական դրօշակներ տեսնուին զօրահանդէսներու ընթացքին: Արևելքի Ֆրանսական Գունդերու հրամանատար զօրավարին թիւ 282/G և Ապրիլի 1919 թուակիր նամակը ուղղուած պատերազմական նախարարին (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):*

*33. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 22/G և 4 Յունուարի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):*

*34. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 31/G և 5 Յունուարի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):*

*35. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 331/G և 5 Մարտի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):*

զօրացուի Ֆրանսայէն եկող զինուորներով, որոնք պիտի ապահովէին Ֆրանսայի ներկայութիւնը Կիլիկիոյ մէջ։[36]

Իրաւունքը օգնութեան հասաւ Ֆրանսական հրամանատարութեան։ Անգլիացիներուն պատասխանուեցաւ որ «Հայկական Լեգէոնի կանոնագրութիւնը չէր թոյլատրեր անոր օգտագործումը Կիլիկիայէն դուրս»։ Արդարև, լեգէոնականները իրենց յանձնառութիւնը ստորագրած էին՝ Թուրքիոյ դէմ կռուելու համար, և ինչպէս որ Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէրը կը նշէր Բարիզ ուղարկած իր հեռագրին մէջ՝ «կամաւորները զանգուածով պիտի պահանջէին ջնջել իրենց յանձնառութիւնը», եթէ Մարոք ղրկուէին։[37]

Զկարենալով ոչ քաշել և ոչ ալ Մարոք ղրկել տալ Լեգէոնը, զօրավար Ալենպի պահանջեց անոր լուծարքը։ Առաջ քչուած պատրուակը հայ զինուորներու այսպէս կոչուած օրինազանցութիւններն էին թուրք բնակչութեան նկատմամբ։ Մանակի գոհացում մը տրուեցաւ անգլիացիներուն՝ զօրացրումովը Հայկական Լեգէոնի Դ. գումարտակին, որ դեռ նոր կազմուած էր հայ նորազատ ռազմագերիներով։[38] *Այս գումարտակի անձնակազմին մէկ մասը զօրացրուեցաւ և միւս մասը ցրուեցաւ մնացեալ երեք գումարտակներուն մէջ։ Բանակի Պատմական Սպասարկութեան թղթածրարներուն մէջ մենք չգտանք վաւերաթուղթեր, որոնք տային պատճառը և իրաւական հիմնաւորումը այս զօրացրումին։ Կրնայ ըլլալ որ այս միաւորը կազմուած էր և անոր զինուորները զէնքի տակ առնուած էին առանց անգլիական հրամանատարութեան արտօնութեան, և որ այս իրողութիւնը իբրև դրդապատճառ նկատի առնուած էր անոնց պայմանագրութեան ջնջումին*

---

36. Արևելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյի թիւ 242 և 3 Մարտի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.*):*

37. Արևելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյի 8 Մարտի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.*):*

38. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին 27 Մարտի 1919 թուակիր տեղեկագիրը ուղղուած Անգլիական ԻԱ. Զօրամարմինին (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.*):*

համար։ Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատարին կողմէ մէկ ամիս ետք Հայֆայի անգլիական հրամանատարութեան ուղղուած նամակ մը, որով արտօնութիւն կը խնդրուէր հայեր զինուորագրելու՝ ամբողջացնելու համար զինուորներու թիւը, նախապէս անգլիական արտօնութեան մը անհրաժեշտութիւնը ցոյց կու տայ և կրնայ հիմնաւորել մեր առաջ բերած թեզը։[39]

Մէկ ամիս ետք, զօրավար Ալենպի կրկին անդրադարձաւ նոյն հարցին. ան երկրորդ անգամ ըլլալով պահանջեց Հայկական Լեգէոնին զօրացրումը։[40] Տրուած ըլլալով որ դարձեալ խօսք կ՚ըլլար թուրք բնակչութեան նկատմամբ հայ զինուորներու վերաբերումին մասին, հակառակ անոր որ մենք պատմութեան գիրք չենք գրեր, պէտք է թերևս պատասխանել թուրքերու այս ամբաստանութեան, որուն անգլիացիները ականջ կու տային չատ հաճոյակատարօրէն։[41] կը պատասխանենք, պարզապէս ապացուցանելու համար որ քաղաքականութիւնը ուժեղ կերպով կը միջամտէր Արևելեան Լեգէոնի կեանքին։ Սխալ պիտի ըլլար կարծել որ հայ զինուորները, եթէ անվախ էին, նաև անմեղադրելի եղան միշտ։ Պահանջել անոնցմէ տարեկան զինուորագրեալներու յատուկ ընթացք մը՝ պարզամտութիւն պիտի ըլլար, և ոչ մէկ զինուորական պետ երբևէ պահանջած է և յաջողած ձեռք բերել նման ընթացք մը իր ռազմիկներէն։ Այն քանի մը օրինազանցութիւնները, զորս լեգէոնականները գործեցին, նոյնիսկ եթէ բացատրելի էին այն

---

39. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 11027/1 և 26 Սեպտ.ի 1919 թուակիր նամակը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):

39. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 578/G և 29 Ապրիլի 1919 թուակիր նամակը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):

36. Արևելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյի արտաքին գործոց նախարարին ուղղած թիւ 342 և 3 Մարտի 1919 թուակիր հեռագրէն հատուած մը ցոյց կու տայ անգլիացիներուն կողմնակալութեան չափը. «Անգլիական կառավարութեան համար միշտ դիւրին պիտի ըլլայ պնդել թէ այս զօրաժողովը (հայերու) կը խռովէ թուրքերը և կրնայ ստեղծել խռովիչ վրդովմունք» (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):

բոլորով, զորս թուրքերը ըրած էին հայերուն, չանցան սահմանները որևէ երկրի մէջ որևէ յաղթական բանակի յոռի վարքերուն։ Եզրակացնելու համար, կարելի է մէջբերել Կիլիկիոյ գրաւման մասին Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու ընդհանուր հրամանատարի տեղեկագրին այն հատուածը՝ որ կը ցոլացնէ հայ գինուորներուն հոգեվիճակը այնքան, որքան անոնց ընթացքը։ Զօրավարը կը գրէ թէ Կիլիկիան գրաւելու համար միայն «հայ գինուորներ ունէր, որոնք կ'այրէին այնքան տարիներ իրենց կրած անիրաւութեանց վրէժը լուծելու փափաքով։ Երկաթեայ կարգապահութիւն պէտք էր զանոնք ստիպելու համար, որ իբրև գինուոր վարուին, և ես տրամադրութեանս տակ նոյնիսկ ֆրանսական մէկ գումարտակ չունէի հնազանդութիւն պարտադրելու համար հայկական հակազդեցութեան սանձազերծման պարագային, և կարգը վերահաստատելու համար դեռ հնարաւոր ծանր խռովութեանց պարագային։ Նման պայմաններու մէջ, ես գիս երջանիկ պէտք է նկատեմ, վախ ազդելու միջոցով և առանց ծանր միջադէպի, Կիլիկիոյ թուրք գինուորական և վարչական իշխանութիւնները ֆրանսական գրաւման ենթարկել յաջողելուս համար»։[42]

Հայկական Լեգէոնը լուծարքի ենթարկելու անգլիական պահանջը իրաւական ոչ մէկ հիմք ունէր։ Հայերը յանձնառու եղած էին ծառայելու պատերազմի ընթացքին, որ դեռ վերջ գտած չէր, և քանի մը գինուորներու անհատական յանցանքները, որքան ալ ծանր եղած ըլլային, չէին կրնար առաջնորդել հաւաքական պատժազրկումի մը։ Հայկական Լեգէոնի լուծարքին քաղաքական և գինուորական անպատեհութիւնները չէին խուսափած Արևելքի Ֆրանսական իշխանութեանց ուշադրութենէն, որոնք զանոնք հաղորդեցին Բարիզ։[43]

Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատարը պատասխանեց անգլիացիներուն. «Առանց պատերազմական նախարարութեան արտօնութեան՝ իրաւունք չունիմ լուծելու

---

42. Հեռագիր թիւ 22/G և 4 Յունուարի 1919 թուակիր, արդէն յիշուած։

43. Հեռագիր թիւ 578/G և 4 Յունուարի 1919 թուակիր, արդէն յիշուած։

Հայկական Լեգէոնը և անկէ նման բան մը կրնամ պահանջել միայն Բարձր Գոմիսէր Պր. Ժորժ Փիքոյի համաձայնութեամբ, որուն մօտալուտ Պէյրութ ժամանման կը սպասեմ»։[44]

Հայկական Լեգէոնի լուծարքը տեղի չունեցաւ անգլիական ուղղակի ճնշման տակ, սակայն տեղի ունեցաւ աւելի ուշ՝ Մերձաւոր Արևելքի ֆրանսական քաղաքականութեան մէջ եղած փոփոխութեան հետևանքով։ Մնաց որ այն օրէն ի վեր, երբ Արևելքի մէջ Անգլիոյ և Ֆրանսայի գրաւման գօտիները յստակօրէն ճշդուեցան, և երբ ամէն երկիր գրաւեց իր գօտին, ֆրանսական գունդերը դադրեցան անգլիական հրամանատարութեան ենթարկուելէ. այսուհետև, վերջինս չէր կրնար հրահանգներ տալ այլևս ֆրանսական հրամանատարութեան։ Սակայն 1919 թ.ի վերջերը ֆրանսական արևելեան քաղաքականութեան մէջ շատ թրքանպաստ արևելում մը սկսաւ երևան գալ։[45] *Այս նոր քաղաքականութեան մուրհակը վճարողը հայերը եղան, իսկ օգտուողները՝ քեմալական թուրքերը։ Այս քաղաքականութիւնը ճակատագրականօրէն առաջնորդեց Հայկական Լեգէոնի լուծարքին, և մէկ տարի ետք, ֆրանսացիներու կողմէ Կիլիկիոյ լքումին։*[46] *1919 թ.ի վախճանին, Հայկական Լեգէոնի երկու նոր միաւոր-*

---

44. Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 7203/3 և 23 Ապրիլի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. Levant, Carton 5, L.O.):

45. Յատկանշական է նկատել այն տարբեր տիտղոսները զորս ունեցան Արևելքի ֆրանսական բարձր գոմիսէրները. «Ֆրանսական Հանրապետութեան Բարձր Գոմիսէր Սուրիոյ և Հայաստանի», «Բարձր Գոմիսէր Սուրիոյ և Կիլիկիոյ», և ապա՝ «Բարձր Գոմիսէր Սուրիոյ և Լիբանանի»:

46. Անգարայի դաշնագիրն է, ստորագրուած 20 Հոկտ.ի 1921 թ.ին, որ վերջ դրաւ պատերազմական վիճակին Ֆրանսայի և Թուրքիոյ միջև և որոշեց Կիլիկիոյ պարպումը ֆրանսական գունդերէն: Անգլիա պաշտօնապէս բողոքեց Ֆրանսայի մօտ Թուրքիոյ հետ անջատ խաղաղութիւն կնքուելուն համար, բան մը, որ հակառակ էր 30 Նոյ.ի 1915 թ.ի յայտարարութեան, որով Դաշնակիցները «կը պայմանաւորուէին, իրարու հետ, անջատ խաղաղութիւն չկնքել ներկայ պատերազմի ընթացքին»: (Յայտարարութեան պատճէնը տեսնել Փ. Ֆոշէյ, նշ. աշխ., հտր. Բ., էջ 104):

ներու կազմութեան արտօնութեան մասին խնդրանքի մը արդէն կը պատասխանուէր հետեւեալ ձեւով, Ֆրանսայի վարչապետ և պատերազմական նախարարին կողմանէ. «Մենք չահ չունինք մեծցնելու, ոչ իսկ պահպանելու թիւը այս Լեգէոնին, որուն կարևորութիւնը, արդարացուած՝ պատերազմի գործողութեանց ընթացքին, այլևս չի համապատասխաներ խաղաղեցման գործին, զոր պարտաւոր ենք չարունակելու Սուրիոյ և Կիլիկիոյ մէջ ամենայն անկողմնակալութեամբ»։[47]

Արևելքի Ֆրանսական իշխանութիւնները զուր փորձեցին զգալ տալ Կիլիկիոյ մէջ հայկական ուժեղ զօրախումբի մը անհրաժեշտութիւնը քեմալականներու դէմ իրենց պայքարին մէջ. Ֆրանսական կառավարութիւնը հրահանգեց աստիճանաբար և գաղտնօրէն նուազեցնել Հայկական Լեգէոնին թիւը։ Պէյրութէն համապատասխան հրահանգներ տրուեցան Ատանայի զօրաբաժնի հրամանատարին և պարբերաբար յիշեցումներ եղան այդ մասին։ Աստիճանաբար Հայկական Լեգէոնի երեք գումարտակները մէկի իջան։[48] *Իրաւականօրէն ասիկա կարելի էր. օգտագործուեցան 26 Նոյեմբերի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի տրամադրութիւնները, որոնք կը թոյլատրէին իբրև կարգապահական միջոցառում ջնջել յանձնառութեան պայմանագրութիւնները։ Զինուորական կանոններէն նուազագոյն չեղումը պատրուակ ծառայեց ճամբելու համար լեգէոնականները, որոնք, պատրանաթափ՝ դէպքերու դարձուածքէն, իրենց կարգին, չխուսափեցան անոր առիթ տալէ։*[49] *Բազմաթիւ լեգէոնականներ անձամբ պահանջեցին իրենց արձակումը։ Վերջապէս, 1 Մայիս 1920 թ.ին Պէյրութէն եկաւ վերջին գումարտակին զօրացրման հրահանգը։ Այդ*

---

*48. Արևելքի Բանակին ընդհանուր հրամանատարին թիւ 373/21 և 22 Ապրիլի 1920 թուակիր հեռագիրը ֆրանսական Ա. Զօրաբաժինի հրամանատարին (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):*

*49. Բարիզէն հրահանգներ տրուեցան որպէսզի հայեր զինուորագրեն Օտար Լեգէոնի համար: Ատանայի շրջանի հրամանատար զօրավարին թիւ 2428/1 և 27 Մարտի 1920 թուակիր նամակը կը տեղեկացնէ անկարելիութիւնը հայերը զինուորագրելու Օտար Լեգէոնի համար, քանզի անոնք կ'ուզեն կռուիլ մի միայն իրենց երկրին ազատագրման համար (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):*

օրերուն անոր կէսը կը պաշտպաններ պաշարուած զօրանիստ մը, որուն հետ հաղորդակցութիւնները կտրուած էին։ Այս պատճառով, անոր զօրացրումը ուշացուեցաւ մինչև 1 Սեպտ.ի 1920 թ.։[50] Իրականին մէջ զօրացրումը աւարտեցաւ միայն 27 Սեպտ.ի 1920 թ.ին[51] Պէտք է նկատել որ Արևելքի Բանակի գլխաւոր հրամատարին կողմէ տրուած զօրացրման հրահանգը որևէ ակնարկութիւն չէր պարունակեր նախարարական որոշումի մը մասին։ Կը թուի թէ նախաձեռնութիւնը կատարուած էր Պէյրութի մէջ, Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական քաղաքականութեան ընդհանուր արևելումէն ներշնչուած։ Լեգէոնականներուն արձակումը հետևանք չէր անոնց յանձնառութեան պայմանագրութեան պայմանաժամի աւարտին։ Արդարև, 24 Հոկտ.ի 1919 թ.ի հրամանագիրը — գրուած 23 Հոկտ.ի 1919 թ.ի օրէնքի 2–րդ յօդուածի տրամադրութեանց հիման վրայ· օրէնք, որ իրաւականօրէն վերջ կու տար պատերազմական վիճակին Ֆրանսայի մէջ —, իր առջին յօդուածին մէջ կը տրամադրէր որ «Հայկական և Սուրիական լեգէոններուն օժանդակ լեգէոնականներուն պատերազմի տևողութեան համար ստորագրած յանձնառութեան պայմանագրութեանց վաւերականութիւնը երկարաձգուած է մինչև այն թուականը, որ պիտի ճշդուի հրամանագրով և որ պիտի չկրնայ անցնիլ թուականէն անդին այն օրէնքին, որ պիտի վաւերացնէ խաղաղութեան դաշինքը Թուրքիոյ հետ»։

Այս զօրացրումը համապատասխան էր 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի տրամադրութիւններուն, որ

---

*50. Կրկնակի հրամաններուն, զորս Պէյրութէն կը ստանար, Ատանայի շրջանի հրամանատար զօրավարը պատասխանած էր. «Զօրացրման գործողութիւնը կը պարտադրէ որ նախ հաղորդակցութիւնները վերահաստատուին Ատանայի և Ճիհանի միջև։ Ես չեմ կրնար արձակել հայերը, որոնք Ճիհան կը գտնուին, քանզի անոնք չեն կրնար ձգել այդ վայրը։ Հետագիր թիւ 1402/3 և 17 Յուլիսի 1920 թուակիր (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):*

*51. «Վերջին հայ կամաւորներու զինաթափութիւնը և զօրացրումը ամբողջական կերպով լրացաւ 27 Սեպտ.ի 1920 թ.ին»։ Կիլիկիոյ Զօրաբաժինի հրամանատար զօրավարին թիւ 1871/3 և 1 Հոկտ.ի 1920 թուակիր հետագիրը Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատարին (Ֆ.Բ.Պ.Ս.Ա. **Levant**, Carton 5, L.O.):*

յատակօրէն կ՚ըսէր. «Լեգէոնը կրնայ զօրացրուիլ պատերազմական նախարարին կողմէ»[52] *և լաւ կը յարմարէր իրենց օժանդակի հանգամանքին պատճառով լեգէոնականներուն համար ստեղծուած իրաւական անորոշ կացութեան։ Ընդհակառակն, համապատասխան չէր ո՛չ տառին և ոչ ալ ոգիին Դաշնակիցներուն և Հայ Ազգային Պատուիրակութեան միջև* 1916 *թ.ին կնքուած համաձայնութեան, որ կը վերաբերէր Կիլիկիոյ մէջ հայերուն ինքնավարութեան տուչութեան և ազգային բանակի մը կազմութեան, որուն հիմը պիտի կազմէր Լեգէոնը։ Սակայն պատմութեան մէջ առաջին անգամ չէ որ քաղաքականութիւնը յաղթանակ կը տանէր իրաւունքին վրայ։*

---

52. Կիլիկիա իր կատարած քննութեան ընթացքին Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավար Կուրոն իր 19 Օգոստոսի 1920 թուակիր օրակարգին մէջ կը յայտարարէր. «Սպաներ, ենթասպաներ, տասնապետներ և լեգէոնականներ. Ձեզմէ բաժնուելու նախօրեակին պարտք կը զգամ ձեզ արտայայտել երախտագիտութիւնս ձեր փառապանծ ծառայութիւններուն համար: Պիտի պահեմ անչնչելի յիշատակը ձեր քաջութեան և եռանդին: Վեհանձն Ֆրանսան հպարտութեամբ պիտի յիշէ որ պատիւն ունեցաւ Հայաստանի զաւակներուն վստահելու մաս մը սուիններ, զորս անոնք գործածեցին խանդավառութեամբ»:

ՆՕԹԵՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԻ ՄԱՍԻՆ ՔԱՂՈՒԱԾ ՖՐԱՆՍԱՑԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐԽԻՒՆԵՐԷՆ

Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւները Արեւելեան կամ Հայկական Լեգէոնի մասին կը կրեն հետեւեալ վերնագիրը.

Guerre 1914–1918
Légion d'Orient

Վաւերաթուղթերը գետեղուած են չորս թղթածրարներու մէջ, որոնք կը կրեն հետեւեալ թիւերը.

— *Թիւ* 890, *Սեպտեմբեր* 1915–*էն Նոյեմբեր* 1916,
— *Թիւ* 891, *Դեկտեմբեր* 1916–*էն Մայիս* 1917,
— *Թիւ* 892, *Յունիս* 1917–*էն Հոկտեմբեր* 1917,
— *Թիւ* 893, *Նոյեմբեր* 1917–*էն Ապրիլ* 1918։

Ըստ արխիւներու ցուցակին, Ապրիլ 1918 *թ.էն վերջի վաւերաթուղթերը կորսուած են Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին։ (Ծանօթ. Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւներուն մէջ Լեգէոնի վերաբերեալ վաւերաթուղթեր գոյութիւն ունին մինչեւ այս միաւորին լուծարքի թուականը)։*

Կրկնութիւններէ խուսափելու համար Արտաքին Գործոց Նախարարութեան վաւերաթուղթերը բնորոշելու համար պիտի գործածեմ երկու թիւեր, որոնցմէ առաջինը թղթածրարին թիւն է, իսկ երկրորդը՝ թերթին թիւը. օրինակ՝ 890–15 *կը նշանակէ թէ խնդրոյ առարկայ գրութիւնը թիւ* 890 *թղթածրարին* 15–*րդ թերթն է։ Երբ վաւերաթուղթը մէկէ աւելի թերթեր կը պարունակէ, պիտի նշուի հետեւեալ ձեւով.* 890–22, 23, 24. *այսինքն՝ թիւ* 890 *թղթածրարին* 22, 23 *և* 24–*րդ թերթերը։*

890–1. *Պաշտօնագիր* 11 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր ծովային նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը հարցուի թէ Ճեպէլ-Մուսայէն ազատագրուած հայերը ո՞ւր պէտք է տարուին։*

890–2. *Հեռագիր* 10 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, «Ժան Տարք» գրահաւորի հրամանատարէն Ծովային Նախարարութեան։ Կը յայտնէ թէ Կիպրոսի անգլիական իշխանութիւնները չեն ուզեր հայերը ընդունիլ կղզիին մէջ։*

890–3. *Հեռագիր թիւ* 220 *և* 14 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ թէ* 3450 *հայեր ցամաք հանուեցան Փոր–Սայիտ։*

890–4. *Հեռագիր թիւ* 2069 *և* 14 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ «Սըր Նիքոլսըն յայտնեց որ Եգիպտոսի և Կիպրոսի անգլիական իշխանութիւնները անկարելիութեան մէջ են հայերը հոն ընդունելու, բնակարանի չգոյութեան պատճառով։ Յանձնարարեց որ դիմուի Իտալիոյ, որ կրնայ թերևս հայերը ընդունիլ Հռոդոս կղզիին մէջ»։*

890–5,6. *Նամակ* 14 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, Բարիզի անգլիական դեսպանէն Ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարին։ Դեսպանը կը յայտնէ թէ «Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը բոլորովին անտեղեակ էր այն պարագաներուն, որոնց մէջ Ֆրանսացի ծովակալը կատարեց ցամաքահանումը յիշեալ տարագիրներուն և կ՚ուզէ մատնանշել Ֆրանսական կառավարութեան թէ Եգիպտոս և Կիպրոս արդէն գաղթականներով լեցուած են և հոն դիւրութիւններ չկան նոր, աւելի մեծ թիւեր ընդունելու։ Ասկից զատ, նկատի առնելով այս երկու երկիրներու մէջ գոյութիւն ունեցող զգայումներու ներկայ վիճակը, չատ անբաղձալի պիտի ըլլար որ թուրքերու և քրիստոնեաներու միջև ըմբոստական կռիւներու զոհերը հոն ցամաք հանուին։*

«Այս պատճառով Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը չի կրնար հաւանիլ ընդունելու տարագիրները ո՛չ Եգիպտոս և ոչ ալ Կիպրոս։ Ան կը յուսայ որ Ֆրանսական կառավարութիւնը պիտի կարողանայ կարգադրել անոնց առժամեայ տեղաւորումը Հռոդոս և կամ զանոնք փոխադրել Ալժերիա»։

890–8. *Հեռագիր թիւ* 2075 *և* 15 *Սեպտ.ի* 1915 *Թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտաքին նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ թէ ըստ անգլիական կառավարութեան «Գահիրէի կառավարիչին մերժումը (հայերը Եգիպտոս ընդունելու) կ'արդարացուէր նաև քաղաքական պատճառներով։ Եգիպտոսի միւսիւլմանները Մէնուսիներու կողմանէ զրգռուած են և տրուած ապաստանը հայերուն՝ որոնք Սուլթանին դէմ ըմբոստ կը նկատուին, կրնայ եղեր խռովութեան պատճառ ըլլալ։ Ուրեմն ինձ անկարելի կը թուի ձեռք ձգել անգլիական կառավարութեան գործակցութիւնը»։*

890–9. *Հեռագիր թիւ* 1354 *և Սեպտ.ի* 1915 *Թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Հռոմի Ֆրանսական դեսպանին։ Կը հարցուի թէ արդեօ՞ք Իտալիա կրնայ հայ տարագիրները ընդունիլ Հռոդոս կղզին։*

890–11. *Հեռագիրներ թիւ* 92, 205 *և* 264 *և* 16 *Սեպտ.ի* 1915 *Թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ալժերիոյ, Թունուզի և Մարոքի կառավարիչներուն։ Յայտնելէ ետք որ անգլիական կառավարութիւնը չ'ուզեր հայ տարագիրները պահել Եգիպտոսի մէջ, կը հարցուի. «Պիտի ուզէի գիտնալ թէ ձեր կառավարած երկիրներուն մէջ կարելի՞ է ընդունիլ որոշ թիւով այս տարագիրներէն... Հաղորդեցէք թէ քաղաքական տեսակէտէն որևէ անպատեհութիւն կը տեսնէ՞ք օսմանեան կայսրութենէն գաղթած այս օսմանցի քրիստոնեաներու տեղաւորման»։*

890–12. *Հեռագիր թիւ* 2909 *և* 17 *Սեպտ.ի* 1915 *Թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանին։ «... Կը կարծեմ որ յարմար է հարցնել ռուսական կառավարութեան թէ արդեօ՞ք կը կարծէ որ կարելիութիւն կայ այս հայերը կովկաս փոխադրելու, ուր անոնք իրենց կրօնակիցներու մօտ պիտի գտնէին օգնութիւն և նեցուկ»։ «... Հարցուցէք Սըր Կրէյին թէ պիտի ուզէ՞ր ընկերակցիլ այն խնդրանքին, զոր միտք ունիմ ընել այս մասին Փեդրոկրատ»։*

890–13. *Հեռագիր թիւ* 135 *և* 17 *Սեպտ.ի* 1915 *Թուակիր*

արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի ֆրանսական մինիստրին։ Տեղեկութիւններ կ՚ուզուի Փոր-Սայիտի ճեպէլ-մուսացիներու մասին (թիւ, արհեստ, եւլն.) եւ «... գիտցուցէք մանաւանդ թէ կարելի՞ է անոնցմէ զինուոր արձանագրել Արեւելքի մեր օտար գումարտակին համար»։

890–15. *Հեռագիր թիւ* 217 *եւ* 18 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, Թունուզի ֆրանսական կառավարիչէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կառավարիչը քաղաքական անպատեհութիւններ կը տեսնէ հայերու Թունուզ ընդունուելուն մէջ եւ կ՚առաջարկէ զանոնք տանիլ Քորսիքա կղզին։*

890–16. *Հեռագիր թիւ* 224 *եւ* 19 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, Գահիրէի ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ թէ ճեպէլ-մուսացիներու մէջ* 869 *այր մարդ կայ,* 15–60 *տարեկան, որոնցմէ* 55 *հատը կրնան լաւ զինուորներ ըլլալ։ «Ջօրաւար Մաքսուէլ (Մանօթ. Եգիպտոսի անգլիական ուժերու ընդհանուր հրամանատար) առաջարկած է հայերու պետին որ* 500 *կամաւորներով հայկական լեգէոն մը կազմուի, որ կրնայ գօրացուիլ Ամերիկայի հայերով, եւ որ կրնայ գործածուիլ արշաւանքներ ընելու թրքական ծովեզերքի վրայ, Ալեքսանտրէթի չրջանին մէջ։ Հայերու պետը յայտնեց որ չփոթած էր այս առաջարկէն, քանզի ինք կ՚ուզէ աւելի մեր կողքին կռուիլ»։ (Մանօթ. Ըստ ֆրանսացի տեղակալ Սենթ Քէնթինի մէկ գրութեան, նոյնպէս նախարարին ուղղուած, հայ պետին անունն է Փիէր Տիմլաճեան)։*

890–17. *Հեռագիր թիւ* 236-Ը *եւ* 20 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, Մարոքի կառավարիչէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ չի կրնար հայերը Մարոք ընդունիլ քաղաքական պատճառներով. «Այս արարքին մէջ պիտի տեսնուէր հաստատ փաստը մեր ճախողութեան Արեւելքի մէջ եւ թուրքերուն յաղթանակը Դաչնակիցներու վրայ»։*

890–21, 222, 23. *Երեք հեռագիրներ, թիւ* 226, 227, 228 *եւ* 22 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, Գահիրէի ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։*

Փոր-Սայիտ բնակած հայերու թիւն է 4083 *անձ, որոնցմէ* 912 *այր մարդ,* 1296 *կին,* 697 *մանչ,* 547 *աղջիկ,* 631 *մանուկ։* 55 *անձ կռուելու կարող են։*

«Իրենք կ՚ուզէին զէնքեր և ռազմամթերք, կռիւը չարունակելու համար։ Ծովակալը չկարողանալուն իրենց գոհացում տալ, անոնք յօժարած են նաև ելլել։ Ես անձնապէս տեսայ և հարցաքննեցի իրենց պետերէն չատերը. բոլորն ալ կ՚ուզեն զինուիլ և երթալ իրենց վրէժը առնել թուրքերէն։

«Հայ պետերը ինծի ըսին որ բոլորին փափաքն է գործել ֆրանսացիներու հետ, բայց եթէ անգլիացիները իրենց գործակցութիւնը ուզեն, իրենք պիտի չկրնան մերժել։ Պետը նոյնիսկ իմ խորհուրդը հարցուց թէ ինչ պէտք էր պատասխանել հաստատ պահանջքի մը։ Ես իրեն պատասխանեցի որ ֆրանսական և անգլիական կառավարութիւնները պիտի խորհրդակցին հայերու մասին և խորհուրդ տուի համբերել և սպասել ինչի որ պիտի որոշուի։

«... Հայերը լեռնային երկրէ են, վստահօրէն կրնան դերազանց բարդիզաններ ըլլալ. կը կասկածիմ որ կարողանան լաւ կանոնաւոր զինուորներ ըլլալ»։

890–25. *Հեռագիր թիւ* 231 *և* 23 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, գահիրէի ֆրանսական մինիստրէն արտ. գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ որ զօրավար Մաքսուէլ կ՚առաջարկէ զէնք տալ հայերուն և զիրենք ղրկել իրենց լեռները «ուր անոնք ապստամբութեան բոյներ կրնան ստեղծել, ինչ որ իրենց պիտի քաչէ հայ կամաւորներ բոլոր երկիրներէն»։ Զօրավարը կ՚ուզէ որ Ֆրանսայի կառավարութիւնը իր վրայ առնէ հայերու բեռը։*

890–29, 30. *Նամակ* 29 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր Արշակ Զօպանեանէն արտ. գործոց նախարարին։ Ձեպէլ-Մուսայի հայերուն իբր զինուոր օգտագործման մասին. «Հայերու անձատ չարժումը այս ատեն ինձ անխոհեմ կը թուի։ Ես չատ փափաքելի կը գտնեմ որ Դաշնակիցներու գործողութիւն մը՝ հայերու գործակցութեամբ, չուչանայ և նոյնիսկ ան զուգադիպի այն մեծ ճիգին հետ որ տեղի պիտի ունենայ Կ. Պոլսոյ դէմ։ Ես չեմ կարծեր որ թուրքերը ներկայիս չատ ուժեր ունենան Կիլիկիոյ մէջ»։*

890–32–ԷՆ 36. *Տեղեկագիր թիւ* 286 *և* 17 *Սեպտ.ի* 1915 *թուակիր, Միջերկրականի Ֆրանսական* 3*–րդ նաւատորմիղի առժամեայ հրամանատար դեր–ծովակալ Տարիէնէն ծովային նախարարին.* «*Եգիպտոսի հայ տարագիրներու բնակութիւնը և սնունդը ապահովելու համար կատարուած առժամեայ կարգադրութեանց մասին*»։ *Տեղեկագրին մէջ նշուած է նաև հետեւեալը.* «*Մինչև հիմա չկրցայ հաւաքել կատարեալ փաստարկութիւն որ պէտք է իմանալու համար այն չարժառիթները, որոնք որոշել տուին Տեսէ զրահաւորի հրամանատարին՝ 3–րդ նաւատորմիղի հրամանատարի ծովակալին արտօնութեամբ, հայ բնակչութեան անմիջական պարպումը, և նաև կատարուած գործողութեանց մանրամասնութիւնները*»։

890–39, 40. *Նամակ* 11 *Հոկտ.ի* 1915 *թուակիր Բարիզի անգլիական դեսպանէն Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարին. Կը յայտնէ իր կառավարութեան դժգոհութիւնը Եգիպտոս գտնուող հայերու մասին և կը նշէ զանոնք տեղւոյն վրայ օգտագործելու անկարելիութիւնը. Ֆրանսական իշխանութիւնները պէտք է չուտով կարգադրեն այս հարցը. Եգիպտոսի անգլիական իշխանութիւնները «կ'առաջարկեն որ խնդրոյ առարկայ անձինք պէտք է ղրկուին գործելու Կալիբոլիի ծովեզերքը, ուր անոնք կրնան չատ օգտակար ըլլալ*»։

890–41. *Հեռագիր թիւ* 152 *և* 12 *Հոկտ.ի* 1915 *թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրին. Վերոյիշեալ նամակին պարունակութիւնը կը հաղորդէ և իրմէ կը պահանջէ դիւրացնել գործադրութիւնը այն միջոցներուն, որոնք ձեռք պիտի առնուին հայերը ղրկելու աչխատանքի Մուտրոսի նաւահանգիստը, և որոնց մասին պատերազմական նախարարը պէտք եղած հրահանգները ղրկած է Գահիրէի Ֆրանսական զինուորական մարմինին*։

890–43. *Հեռագիր թիւ* 254 *և* 13 *Հոկտ.ի* 1915 *թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին.* «*Հայերը ցաւով միայն պիտի ընդունին իրը բանուոր ծառայել. Այսուհանդերձ, իրենցմէ չատեր ինծի յայտարարեցին որ պիտի համակերպին աւտր, քանզի մեզի*

հանդէպ երախտագիտութեան պարտք մը ունին»։ Հայերը կը յայտնեն նաև որ պէտք չէ որ իրենք իբր թուրք ռազմագերիներ նկատուին Դաշնակիցներու կողմանէ։

890–45. *Հեռագիր թիւ* 33, *և* 29 *Հոկտ.ի* 1915 *թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ դժուարութիւններ կան Փոր-Սայիտի տարագիրներու պէտքերը Եգիպտոսի հայ գաղութին կողմանէ հոգալ տալու մէջ։ Մինչև հիմա հանգանակուած գումարով կարելի է միայն հագուստ և ծածկոցներ բաշխել ճեպէլ-մուսացիներուն։ Մնունդը միշտ կ'ապահովուի անգլիացիներու կողմանէ։*

890–48, 49, 50, 51. *Տեղեկագիր* 2 *Նոյ.ի* 1915 *թուակիր, Միջերկրականի Ֆրանսական* 3*-րդ Նաւատորմիղի հրամանատարէն ծովային նախարարին, Բարիզ։ Հակառակ կ'արտայայտուի հայերուն իբրև բանուոր գործածուելուն։ «Ճեպէլ-Մուսայի հայերը չեն անոնցմէ, որոնք թոյլ տուին որ գիրենք ջարդեն։ Անոնք բնաւ չեն այն կրաւորական անձերէն, զորս Եւրոպան վարժուած է տեսնելու տանելնին, գրեթէ առանց քրթմնջիւնի, ամենազարհուրելի լուծը»։ Ծովակալը կ'առաջարկէ գինել հայերը և ղրկել զանոնք փոքր արշաւանքներ ընելու թրքական երկաթուղիի գծին վրայ, Պաքչէի վապուղին և կամ Ռաճուի կամուրջը։*

890–60, 61, 62. *Նամակ թիւ* 50 *և* 10 *Փետրուարի* 1916 *թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ որ Առաքել Պէյ Նուպար եկած է գինք տեսնելու իրեն հաղորդելու համար Դոկտ. Կիպսընգի (Նիւ Եորք Թայմըզի խմբագիր) կողմանէ, յանուն ամերիկեան յանձնախումբերու, որոնք կը հետաքրքրուին Թուրքիոյ հայոց ճակատագրով, որ իրենք ցաւալի և վտանգաւոր կը գտնեն հայերու գինուորագրուիլը Դաշնակիցներու կողմանէ, քանզի ասիկա կրնայ վրիժառութեան տեղի տալ դեռ Թուրքիոյ մէջ գտնուող հայերու հանդէպ։ Մինիստրը կը յայտնէ Առաքել Պէյ Նուպարին թէ հայերու օգտագործումը նախատեսուած է իրենց խակ փափաքին վրայ և «Թուրքիոյ հայերու բնաջնջումը*

հասած կը թուի իր վերջին ծայրին և Դոկտ. Կիպպընգի նկատողութիւնները դժբախտաբար այլևս քիչ արժէք ունենալ կը թուին»։

Նամակին մէջ գրուած է նաև հետևեալ դէպքի մասին։ Ծովակալ Մորօ (Միջերկրականի ֆրանսական 3-րդ Նաւատորմիղի հրամանատար) այցելութիւնը կ'ընդունի Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող երկու անձերու, որոնք իրենց և Պօղոս Նուպար Փաշայի անունով «կը խնդրեն արագացնել Փոր-Սայիտի հայ տարագիրներուն գինուորական վարժութիւնը, գինումը և անոնց օգտագործումը Ասիոյ մէջ»։ Ծովակալը յիշեալ երկու անձերը կը ղրկէ կապի անգլիացի սպային, որ անոնցմէ կը պահանջէ իրենց խնդրանքը ներկայացնել գրաւոր կերպով։ Գրաւոր խնդրագիրը ստանալէ վերջ, կապի անգլիացի սպան, կարծելով որ իրեն ներկայացող անձերը Հայ Ազգ. Միութիւնը կը ներկայացնեն, նամակով մը կը հարցնէ իրենց թէ ի՞նչ պայմաններու մէջ հայերը կրնան օգտագործուիլ։ Այս նամակին ղրկուելէն ծովակալ Մորօ անտեղեակ կը մնայ։ Վերոյիշեալ երկու անձերը իրենց ստացած գրութիւնը կը փոխանցեն Առաքել Պէյ Նուպարի, որ կը կարծէ թէ ծովակալ Մորոյի կողմանէ առնուած նախաձեռնութեան մը առջև կը գտնուի։ Եղած քննութիւններէն այնպէս կը հետևի որ երկու կուսակցականները ինքնանկախ գործած են, ուզելով Դաշնակիցները ստիպել հայերու գինուորագրման և այսպիսով՝ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութիւնը դնել կատարուած իրողութեան առջև։

Ֆրանսայի մինիստրը կը յայտնէ իր նամակին մէջ որ յիշեալ երկու հայերը (որոնց անունը չի տար) Հայ Ազգ. Միութեան անդամ են, սակայն համակարծիք չեն միւս անդամներուն հետ։ Առաջինները կ'ուզեն ուղղակի գործունէութիւն մը՝ կռուելով, մինչդեռ միւսները «կ'ուզեն իրենց պահանջքները հետապնդել պարագաներուն ներածին չափ օրինաւոր գործունէութեամբ մը, և հարցը կը ձգեն Դաշնակիցներու ապագային առնելիք որոշումներուն»։

Մինիստրը իր նամակին վերջաւորութեան կը յայտնէ թէ ծովակալ Մորօ իմանալով որ ուշած են գինք խաղի բերել, «քիչ համամիտ կը թուի հայերու գինուորական վարժութիւնը չարունակելու»։

890–67. *Նամակ 22 Մարտի* 1916 *Թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն Ծովակալ Մորոյի։ Հակառակ կ՚արտայայտուի հայերուն Թուրքիոյ դէմ առանձնապէս գործածուելուն։ Կը յիշէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին ուղերձը, որով կը պահանջուի բոլոր հայ գաղութներէն ետ կենալ ամէն քաղաքական գործունէութենէ։ Նամակին մէջ կ՚ըսուի նաև որ «եթէ կան հայեր, որոնք կ՚ուզեն և կարող են կռուիլ, անոնք պէտք է զինուորագրուին Դաշնակիցներու դրօշին տակ և մաս կազմեն անոնց կանոնաւոր զօրագունդերուն»։*

890–69, 70, 71. *Տեղեկագիր 8 Ապրիլի* 1916 *Թուակիր, տեղակալ Սէնթ Քէնթէնէն պատերազմական նախարարին։ Փոր–Սայիտի տարագիրներուն մասին տեղեկութիւններ կու տայ և ի մէջ այլոց կը յայտնէ որ հայերուն Թուրքիոյ երկաթուղիի գիծին դէմ գործածուելեան ծրագիրը մէկդի դրուեցաւ Պօղոս Նուպար Փաշայի պահանջքին վրայ։ Ներկայիս մօտ 250 անձ նաւաստիներու կողմէ կը մարզուին և կը յանձնարարէ Օտար Լեգէոնի մէջ ընդունիլ այն հայերը, որոնք կ՚ուզեն կռուիլ։*

890–72. *Նամակ թիւ 3221–9/11 և 21 Մայիսի* 1916 *Թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտ. գործոց նախարարին։ Պօղոս Նուպար փաշայի ծովակալ Մորոյի ուղղած գրութեան պատասխանելով, կը յայտնէ որ կարելի չէ հայերը ընդունիլ Օտար Լեգէոնի մէջ։ (Ծանօթ. 16 Օգոստոսի 1915 Թուակիր Ֆրանսական օրէնքը ասիկա թոյլ չէր տար։ Տես՝ Աստ, էջ 215)։*

890–74. *Հեռագիր թիւ 837 և 4 Յուլիսի* 1916 *Թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտ. գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ թէ Ամերիկայի հայերը կ՚ուզեն որ անգլիացիներու մօտ Հնդկաստանի մէջ գտնուող, Թուրք բանակէն առնուած հայ ռազմագերիները ազատ արձակուին, որպէսզի դաշնակից բանակներու մէջ կռուին Թուրքերու դէմ։ Դեսպանը կը հարցնէ թէ Ֆրանսան կրնա՞յ յանձն առնել յիշեալներուն ծախքերը, և կ՚աւելցնէ. «Կիպրոսի մէջ հայկական զօրախումբի մը միայն ներկայութիւնը կրնայ ինքնին մտահոգել Թուրքերը»։*

890–76. *Նամակ* 19 *Յուլիսի* 1916 *Թուակիր, արտ. գործոց նախարարէն պատերազմական նախարարին։ Կը յայտնէ թէ նկատի առնելով Արևելքի ներկայ կացութիւնը (կ՚ակնարկէ արաբական ապստամբութեան) Ֆրանսան չահ ունի ներկայ ըլլալու այդ հողամասին վրայ։ Կը հարցնէ թէ արդեօք կարելիութիւն կա՞յ հայթայթելու զէնքերը և անձնակազմը, որոնք հարկաւոր են* 5000 *հոգիէ բաղկացած հայ զօրախումբի մը կազմութեան։*

890–85, 86, 87. *Նամակ թիւ* 150 *և* 1 *Օգոստոսի* 1916 *Թուակիր, Ֆրանսական բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավար Ժոֆրէէն պատերազմական նախարարին։ Այն կարծիքէն է որ պէտք է կազմել չորս գումարտակներէ բաղկացած հայկական զօրախումբ մը Ֆրանսացի սպաներէ գլխաւորուած։ Այս միաւորը պէտք է դրուի Սուրիոյ Նաւաբաժինի հրամանատարութեան տակ, քանզի Արևելքի բանակը վայրէն հեռու է կարողանալ լաւ պայմաններու մէջ օգտագործելու համար այս զօրախումբը։*

890–93. *Նամակ թիւ* 5140 *և* 10 *Օգոստոսի* 1916 *Թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտ. գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ համաձայն է Կիպրոսի մէջ հայկական միաւորի մը կազմութեան։ Կ՚առաջարկէ անգլիական կառավարութեան հաւանութիւնը առնել այս մասին և գինուորական առաքելութիւն մը ղրկել Արևելք՝ խնդիրը տեղւոյն վրայ քննելու համար։*

890–99. 22 *Օգոստոսի* 1916 *Թուակիր նօթով մը արտ. գործոց նախարարը կը պատասխանէ սուրիացի պետերէ եղած առաջարկի մը, Հարաւային Ամերիկա բնակող, իրենց հայրենակիցներէն միաւոր մը կազմելու համար Ֆրանսական դրօշին տակ։ Նախարարը կը յայտնէ թէ Ֆրանսա չի կրնար ուղղակի, տեղւոյն վրայ գինուորագրել սուրիացիները և կ՚առաջարկէ սուրիացի կամաւորներէ կազմել գումարտակ մը և զայն կցել Կիպրոսի մէջ կազմուելիք հայկական միաւորին։*

890–107. *Նամակ թիւ* 356 *և* 10 *Սեպտ.ի* 1916 *Թուակիր,*

Գահիրէի Ֆրանսական գինուորական առաքելութեան պետ՝ դեր-գնդապետ Պրեմոնտի մէկ գրութիւնը, որ կը յանձնարարէ հայերը օգտագործել, զանոնք կիպրոսի մէջ մարզելէ յետոյ։ Արդէն 200 հոգի բոլորովին մարզուած են և 200 հոգի ալ կրնան պատրաստ ըլլալ քիչ ատենէն։ Կը յայտնէ թէ անգլիացիները կ'ուզեն 200 հայ ղրկել Սալոնիկ՝ գործածուելու համար իբր ջորեպան իրենց բանակին մէջ։

890–114. *Հեռագիր թիւ* 1203, *և* 13 *Սեպտեմբերի* 1916 *թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտ. գործոց նախարարին, Բարիզ։ Անգլիական կառավարութիւնը համաձայն է որ հայ կամաւորները մարզուին Կիպրոսի մէջ։*

890–123–էն 149. *Տեղեկագիրներու և նամակներու չարք մը կայ, տարբեր անձերէ և տարբեր թուականներով, մեզի ծանօթ վերի հարցերու մասին (հայերու ազատումը Ֆրանսական նաւաբաժինի կողմանէ, անոնց հաստատումը Փոր-Սայիտ, անոնց օգտագործման համար մինչև հիմա առաջ քչուած ծրագիրները, և այլն, և այլն)։ Հարկ է յիշել ծովային զօրքերու հարիւրապետ Ժիրոյի տեղեկագիրը* 18–5–1916 *թուակիր, ուր մանրամասնութիւններ կան ճեպէլ-մուսացիներու գինուորական վարժութեան մասին։* 208 *հոգի արդէն բոլորովին մարզուած են և կրնան անմիջապէս օգտագործուիլ. «Հայ կամաւորներու միջինը կը կազմէ երեսելի կերպով խելացի խումբ մը. թերևս քիչ մը չատ խելացի՝ կատարեալ կերպով կարգապահ ըլլալու համար։ Իրական կարգապահութիւնը հայու նկարագրին չի համապատասխաներ»։*

Նոյն հարիւրապետը Թուրքիոյ դէմ կատարուելիք որևէ գինուորական գործողութեան համար հայ կամաւորներու կողմանէ, կ'առաջարկէ հետևեալ անձերը.

Խումբին պետը՝ Եսայի Եաղուպեան և օգնականներ՝ Սերոբ Գասապեան, Պօղոս Գիւտճեան, Սարգիս Ակկալեան, Մարտիրոս Պետճեան, Միհրան Աչգարեան, Սարգիս Գապարեան։

890–151. *Հեռագիր թիւ* 337 *և* 22 *Սեպտ.ի* 1916 *թուակիր, պատերազմական նախարարէն Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրին։ Կը յայտնէ թէ հարիւրապետ Ռոմէօ Եգիպտոս կը*

ղրկուի պէտք եղած քննութիւներնը կատարելու, և անգլիական իշխանութեանց հետ հաղորդակցելու համար։

890–159, 160. *Յուշագիր մը արտաքին գործոց նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Փ. ոը Մարժըրիի կողմէ նախարարին ուղղուած։ Որոշ թուական դրուած չէ, սակայն դրութեան մէկ անկիւնը աւելցուած է «Հոկտ. 1916»։*

Քարտուղարը կը յայտնէ Պօղոս Նուպար փաշայի իրեն տուած այցելութեան մասին։ Պօղոս Նուպար փաշան այն կարծիքէն է որ եթէ կոչ ըլլայ հայ կամաւորներ գինուորագրելու ֆրանսական գունդի մը մէջ, կարելի է եգիպտահայերու և ճեպէլ-մուսացիներու մէջ բաւականաչափ թիւով կամաւորներ գտնել գումարտակ մը կազմելու համար։ Ան այլևս նախկին եղծիչ ընդդիմութիւնը չ'ընէր հայ կամաւորներու ֆրանսայի կողմանէ գինուորագրութեան, սակայն կը խնդրէ զգոյշ ըլլալ որպէսզի թուրքերուն պատրուակ չտրուի ջարդերը արդարացնելու։ Ան կը մաղթէ որ Ֆրանսան իրեն բաժին ըլլալիք հողամասերուն մէջ ընդունի չատ մեծ թիւով հայեր։ Փաշան կը խնդրէ գինք ապահովել որ Կիլիկիան Սուրիայէն պիտի անջատուի կազմելու համար առանձին նահանգ մը, ուր հայեր պիտի ունենան երաշխիքը իրենց կրօնական և մշակութային ազատութեան։ Ընդհանուր քարտուղարը կը պատասխանէ Նուպար փաշային որ ինք լիազօրուած չէ այսպիսի հարցերու մասին վիճելու, և թէ կանխահաս է որոշել վերջնական բաժանումները հողամասերու, որոնց սեփականութիւնը դեռ անստոյգ է։ Բայց կ'ըսէ որ յայտնի է թէ Ֆրանսան միչտ արդարութեան հոգը ունեցած է իր խնամքին վստահուած բնակչութեանց հանդէպ և Փաշան կրնայ վստահ ըլլալ որ հայերը ֆրանսական դրօշին տակ պիտի գտնեն խաղաղութիւն, հեչտ կեանք և պատիւ։

Ընդհ. Քարտուղարը կ'առաջարկէ նախարարին որ առանց վարանելու, Ֆրանսա՝ ճեպէլ-Մուսայի հայերու ծախքը յանձն առնէ և պատրաստէ զանոնք ֆրանսական ազդեցութեան ռահվիրաները ըլլալու Մերճաւոր Արևելքի մէջ։ «Հայերը աշխատասէր են, խելացի և չահի հակամէտ։ Եթէ գիտնանք զանոնք մեզի դարձնել, և լաւ ծրագրուած կրթութեամբ մը և խիստ տնօրէնութեամբ մը գիրենք ազատել

այն թերութիւններէն, զորս ստացան դերութեան ատեն, անոնք Փոքր-Ասիոյ մէջ մեր իշխանութեան լաւագոյն տարրերը պիտի կազմեն։ Այն ինչ որ պիտի ընենք ներկայիս, ճամբայ պիտի պատրաստէ իրենց հետ ունենալիք մեր ապագայ գործունէութեան»։

Ընդհ. Քարտուղարը կ'առաջարկէ նաև որ Պատերազմական Նախարարութեան մօտ միջամտուի որպէսզի հազարապետ Ռոմէօ աշխատի Եգիպտոսի հայ կամաւորները և Հընդկաստան գտնուող հայ ռազմագերիները միացնել ճեպէլմուսացիներուն, հայկական գունդի մը կազմութեան համար։

890–162. Հեռագիր 26 Սեպտ.ի 1916 թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական գինուորական կցորդէն պատերազմական նախարարին։ Կը յայտնէ թէ ըստ անգլիացի զօրավար Մըրրէյի յայտարարութեան, հայերը մերժած են Սալոնիկ երթալ իբր ջորեպան ծառայելու համար անգլիական ուժերու մէջ։

890–172. Հեռագիր թիւ 421 և 19 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ զօրավար Մըրրէյ ընդդիմութիւն չ'ըներ որ հայ կամաւորներ գինուորագրուին և հաւաքուին Կիպրոսի մէջ. սակայն անոնց մեկնումին հրաման տալէ առաջ կը սպասէ որ Լոնտոնէն իրեն պաշտօնապէս հաղորդուի Անգլիոյ և Ֆրանսայի միջև այս մասին գոյացած համաձայնութիւնը։

890–174. Հեռագիր թիւ 1402 և 19 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ անգլիական կառավարութիւնը պէտք եղած հրահանգները ղրկեց Եգիպտոսի անգլիական իշխանութեանց որպէսզի դիւրացուի հայ կամաւորներու մեկնումը Կիպրոս։

890–191. Հեռագիր թիւ 392 և 30 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրին։ «Պօղոս Նուպար Փաշան խնդրեց Հանրապետութեան Լոնտոնի դեսպանէն որ հետևեալ հեռագիրը ղրկենք

ձեզի, յանձնելու համար Առաքել Պէյ Նուպարի. «Կը հաստատեմ կամաւորներու հարցի մասին 6 Հոկտեմբերի նամակս։ Բացայայտ երաչխիք ստացած ըլլալով որ Դաշնակիցներու յաղթանակէն վերջ, մեր ազգային բաղձանքները պիտի գոհացուին, կը յանձնարարեմ ձեզի ձեռք առնել տալ բոլոր միջոցները՝ քաջալերելու և դիւրացնելու համար կարելի ամենամեծ թիւով կամաւորներու գինուորագրութիւնը։ Պօղոս Նուպար»։

890–193. *Նամակ թիւ* 468 *և* 19 *Նոյ.ի* 1916 *թուակիր Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Նամակով կը յղուի հազարապետ Ռոմէոյի երկու տեղեկագիրները։*

Առաջինը (*թերթ* 194–202) *տեղեկութիւններ կու տայ հետևեալ կէտերու մասին.*

— Հայ կամաւորներու կազմութեան խնդրին արդի վիճակը։

— Փոր-Սայիտի կայանին կիները և տղաքը։

— Կիպրոսի կայանին վիճակը։

— Ջօրագրուելիք հայերուն մարդահամարը։

Երկրորդ տեղեկագիրը (*թերթ* 203–212) *կը վերաբերի հետևեալ կէտերուն.*

— Նիւթական միջոցները, որոնք պէտք է ապահովուին։

— Եգիպտոսի հայ պետերուն հոգեկան տրամադրութիւնը։ Բոլորին քով անխտիր թուրքին հանդէպ զօրաւորատելութիւն մը կայ։ (Կու տայ անունները Թորգոմ Սրբազանի, Առաքել Պէյ Նուպարի, և այլոց)։

— Փոր-Սայիտի կայանին մէջ, բոլոր հայերուն մօտ զօրաւոր բարի կամեցողութիւն մը կայ գործին յաջողութեան համար։

— Իր տեսակցութիւնը սուրիացի պետերուն հետ, սուրիացի կամաւորներ գինուորագրելու մասին։

Հազարապետ Ռոմէօ կ'եզրակացնէ որ եթէ հարցը կը կայանայ միմիայն Ճեպէլ-Մուսայի մէջ գինուորական արշաւանք մը ընելու մէջ, ճեպէլ-մուսացիները բաւարար են։ Սակայն եթէ այդ ձեռնարկը կը կազմէ յառաջապահ խումբը իսկական գինուորական գործողութեան մը Սուրիոյ և կի-

լիկիոյ մէջ, պէտք է հասկացողութեան գալ հայ և սուրիացի պետերու հետ աւելի լայն աշխատանքի մը համար։

Թիւ 890 *թղթածրարին մէջ կան մէկական օրինակ* 15 *Նոյեմբերի* 1916 *թուակիր պատերազմական նախարարի որոշումէն, և թիւ* 7966–9/11 *և* 26 *Նոյեմբերի* 1916 *թուակիր նոյն նախարարին հրահանգէն։* (*Այս վաւերաթուղթերու մասին տես՝ Աստ, էջ* 211 *և* 217)։

891–6. *Հեռագիր* 600 *թիւ և* 10 *Դեկտ.ի* 1916 *թուակիր, Գահիրէի ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կու տայ անունները այն եգիպտահայերուն, որոնք Ազգային Միութեան կողմանէ նշանակուած են Միացեալ Նահանգներ երթալու, հոն հայ կամաւորներ արձանագրելու համար. Թէքէեան՝ Ռամկավար կուսակցութեան, Սապահգիւլեան՝ Հնչակեան կուսակցութեան և Հանըմեան՝ Դրօշակի կողմանէ։*

891–21, 22, 23, 24, 25. *Նամակ թիւ* 526 *և* 18 *Դեկտ. ի* 1916 *թուակիր, Գահիրէի ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը փոխանցէ հազարապետ Ռոմէոյի թիւ* 3 *և* 4 *Դեկտ.ի* 1916 *թուակիր տեղեկագիրը հայ կամաւորներու մասին։ Տեղեկագիրը կը յայտնէ թէ.*

— Հայերը չատ համերաշխ կերպով կ՚աշխատին և իրր փաստ կը նչէ Թէքէեանի պարագան, որ կը գործակցի անցեալի մէջ իր աչքերէն մէկուն կորուստին պատճառ եղող կուսակցութեան հետ։

— Թորգոմ սրբազան մեկնած է Հնդկաստան, հոն գտնուող հայ ռազմագերիներու կամաւորագրուելուն հարցով։

— Հայ կամաւորներուն առաջին խումբը կիպրոս մեկնած է 30 *Նոյ.ի* 1916 *թ.ին։*

891–45. *Հեռագիր թիւ* 25 *և* 8 *Յունուարի* 1917 *թուակիր, Գահիրէի ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ Հանըմեան և Սապահգիւլեան Մարսէյլ մեկնեցան* 2 *Յունուարի* 1917 *թ.ին։*

891–65. *Հեռագիր թիւ* 24 *և* 11 *Յունուարի* 1917 *թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաչինկթընի*

Ֆրանսական դեսպանին։ Կը յայտնէ որ Հանըմեան և Սապահ-դիւլեան Նիւ-Եորք մեկնեցան, Միացեալ Նահանգներու մէջ հայ կամաւորներ արձանագրելու համար։ Բոլոր հայ կուսակցութիւնները համաձայն են այս գործին։

891–77. *Հեռագիր թիւ* 62 *և* 20 *Յունուարի* 1917 *Թուակիր, Գահիրէի ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ Տամատեան մեկնած է Մարսէյլ, Միացեալ Նահանգներ անցնելու համար։*

891–110. *Նամակ թիւ* 127 *և* 11 *Փետրուարի* 1917 *Թուակիր, Ուաչինկթընի ֆրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Զարմանք կը յայտնէ որ հայ պատուիրակներ կը ղրկուին Միացեալ Նահանգներ, հոն հայ կամաւորներ արձանագրելու համար։ Այսպիսի արարք մը հակառակ է երկրին օրէնքներուն, և միջազգային իրաւունքի, քանի որ Միացեալ Նահանգներ չէզոք են։*

891–119. *Հեռագիր* 22 *Փետրուարի* 1917 *Թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաչինկթընի ֆրանսական դեսպանին։ Կը յայտնէ թէ Միացեալ Նահանգներու ֆրանսական հիւպատոսները իրենք անձնապէս կամաւորներ պիտի չարձանագրեն, այլ պիտի տան պէտք եղած տեղեկութիւնները գինուորագրութեան պայմաններու մասին և պիտի յանձնեն բարի վարուց վկայական մը կամաւորներուն։*

891–128. *Հեռագիր թիւ* 209 *և* 2 *Մարտի* 1917 *Թուակիր, Ուաչինկթընի ֆրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ թէ երեք հայ պատուիրակներ հասան Ուաչինկթըն և իրեն խոստացան որ խոհեմութեամբ պիտի չարժին իրենց տրուած պաշտօնին մէջ։*

891–165. *Նօթ մը* 7 *Ապրիլի* 1917 *Թուակիր և որ* J.W. *տառերը կը կրէ իբր ստորագրութիւն։ Կը յայտնէ թէ Պօղոս Նուպար Փաշան արտաքին գործոց նախարարութիւն եկած է խնդրելով որ ֆրանսական բանակին մէջ գտնուող հայ կամաւորները Ալեւելեան լեգէոնին փոխանցուին։*

891–200. *Հեռագիր թիւ* 348 *և* 16 *Մայիսի* 1917 *թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Նիւ-Եորքի Ֆրանսական հիւպատոսին։ Կը հրահանգէ որ Պոստոն՝ Պրն. Սիվազլիին փոխանցէ հեռագիր մը, որով գինքը կը չնորհաւորեն իր ունեցած փայլուն յաջողութեան համար, սակայն իրմէ կը խնդրեն որ ապագային կամաւորները Ֆրանսա ղրկէ աւելի փոքր խումբերով։*

891–209. *Հեռագիր թիւ* 360 *և* 15 *Մայիսի* 1917 *թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ Գահիրէի Ազգային Միութիւնը Պոստոնէն՝ Պրն. Հանըմեանէն հեռագիր մը ստացած է։ Ըստ այդ հեռագրին* 5,000 *հայ կամաւորներ պատրաստ են, սակայն, մեկնումի դժուարութիւններ կան։ Ազգային Միութիւնը կը խնդրէ որ Ֆրանսական կառավարութիւնը միջամտէ այս մասին Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան մօտ։*

892–15. *Թիւ* 621 *և* 13 *Յունիսի* 1917 *թուակիր, հրահանգ Ֆրանսայի վարչապետէն ներքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ Ամերիկայէն եկած կամաւորներէն անոնք, որոնք ֆիզիքապէս անկարող կը նկատուին զինուորական ծառայութեան, պէտք է կոչուին ծառայելու իբր բանուոր զինուորական գործարաններու մէջ։ Անոնք որ այս լուծումին կողմնակից չեն, պէտք է վերադառնան Միացեալ Նահանգներ, եթէ ապրուստի միջոցներ չունին։*

892–96. *Նամակ* 26 *Յուլիսի* 1917 *թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յղէ զօրավար Պայլուլի մէկ տեղեկագիրը Կիպրոս, Արևելեան Լեգէոնի մօտ անոր կատարած քաջութեան չուրջ։ Տեղեկագրէն կը յայտնուի որ արդէն վեց հայկական և մէկ սուրիական դասակներ կան պատրաստ, իւրաքանչիւրը* 200 *հոգիէ բաղկացեալ։ Ըստ զօրավարին՝ հայ կամաւորները պիտի չտան իրենցմէ սպասուած արդիւնքը, եթէ զանոնք չգործածենք Ալեքսանտրէթի չրջանին մէջ, վերագրաւելու համար իրենց հայրենի օճախները։*

892–210. *Հրահանգ թիւ* 7576–9/11 *և* 15 *Հոկտ.ի* 1917 *թուակիր, պատերազմական նախարարին։ Կը հրահանգէ որ յետ այսու Միացեալ Նահանգներէն Ֆրանսա ղրկուող հայ կամաւորներու առաքումը տեղի ունենայ Ֆրանսական հիւպատոսներու միջոցով։* (*Ծանօթ. Հայ կամաւորները Միացեալ Նահանգներէն Ֆրանսա կը ղրկուէին հայ յանձնախումբի մը միջոցով և փոխադրութեան համար ծախսուած գումարը կը փոխադարձուէր Ֆրանսական կառավարութեան կողմանէ։ Թիւ* 892 *թղթածրարին մէջ* 9 *Հոկտ.ի* 1917 *թուակիր նամակ մը կայ, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին ուղղեալ, որով կը պահանջուի* 20,798.50 *տոլարի գումար մը որպէս ճամբու ծախս, Միացեալ Նահանգներէն մինչև այդ Ֆրանսա ղրկուած հայ կամաւորներու համար*)։

892–220. *Նամակ* 19 *Հոկտ.ի* 1917 *թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը գանգատի որ փոխադրութեան միջոցներու պակասին պատճառով հայ կամաւորներ երկար ատեն կը սպասեն Մարսէյլ՝ կիպրոս ղրկուելու համար։ Կը խնդրէ որ կամաւորները ղրկուին պատերազմական պիտոյքներ փոխադրող նաւերով։*

892–233, 234, 235. *Նամակ* 24 *Հոկտ.ի* 1917 *թուակիր, Պաղտատի Ֆրանսական հիւպատոսէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յղէ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութեան անդամ Տոքթ. Նէվրուզի* 20 *Հոկտ.ի* 1917 *թուակիր մէկ գրութիւնը, որով այս վերջինը հիւպատոսին հովանաւորութիւնը կը խնդրէ Պաղտատի մէջ հայ կամաւորներ արձանագրելու համար Արևելեան Լեգէոնին։* (*Ծանօթ. Հարցը կը վերաբերի անգլիացիներու մօտ գտնուող հայ ռազմագերիներուն Լեգէոնի մէջ զինուորագրուելուն*)։

892–249. *Նամակ թիւ* 7984–9/11 *և* 31 *Հոկտ.ի* 1917 *թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յղէ հաստուածներ Արևելեան Լեգէոնի քննութեան համար կիպրոս ղրկուած զօրավար Պայլուլի տեղեկագրէն։*

— Զօրավարը գովեստը կ'ընէ կիպրոսի մէջ մարզուող

հայ կամաւորներուն, սակայն կը մատնանշէ որ Միացեալ Նահանգներէն եկած հայ կամաւորները նուազ կարգապահ և նուազ խանդավառ են քան իրենց ընկերները։ Ան կ'ենթադրէ որ անոնք ազդուած ըլլան ամերիկեան կառավարութենէն, որ որոշ նկատումներ ունի Արևելքի հանդէպ։

— Ջօրավարը հակառակ է Արևելեան Լեգէոնին փոքրաթիւ խումբերով գործածութեան թրքական ծովեզերեայ հողերուն վրայ, քանզի այդ հողամասերը լաւ պաշարուած են։ Ան կողմնակից է որ Լեգէոնը Պաղեստինէն մեկնող մեծ յարձակողականի մը մաս կազմէ։

893–15. *Հեռագիր* 16 *Նոյ.ի* 1917 *թուակիր, Պասրայի Ֆրանսական հիւպատոսէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ թէ անգլիական իշխանութիւնները դժուարութիւններ կը յարուցանեն հայ կամաւորներու արձանագրութեան համար։ Անոնք նոյն ձևով կը վարուին նաև տեղացիներու մօտ գտնուող հայ կիներու և մանուկներու հաւաքման գործին մէջ։*

893–33, 34, *Յուշագիր* 23 *Նոյ.ի* 1917 *թուակիր, արտաքին գործոց նախարարութեան քաղաքական տնօրէնէն, նախարարին ուղղուած։ Տնօրէնը կը յայտնէ թէ այցելութիւնը ընդունած է Պօղոս Նուպար Փաշայի և Վ. Թէքէեանի։ Այս վերջիններուն եկած են յայտնելու իրենց յուզմունքը զօրավար Պայկուչի առաջարկին մասին, որ կը նախատեսէ Արևելեան Լեգէոնի գործածութիւնը Պաղեստինի ճակատին վրայ։ Հայերը կ'ուզեն կռուիլ Սուրիոյ հիւսիսը, ազատելու համար իրենց հայրենակիցները։ Տնօրէնը կ'ապահովցնէ երկու հայերը որ զօրավարին առաջարկը դեռ ընդունուած չէ Ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ։*

Քաղաքական տնօրէնը իր յուշագրին մէջ կը գրէ նաև հետևեալը. «Պօղոս Նուպար Փաշան անգամ մը ևս պնդեց փութկոտ հարկաւորութիւնը յայտարարութեան մը, ի նպաստ հայերուն, Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ, և նաև վերաբերեալ Ֆրանսական հանրապետութեան հաստատ կամքին զանոնք ապագային զերծ կացուցանելու թուրքերու բռնակալութենէն և բռնութիւններէն, և անոնց ապահովելու, իր

հովանիին տակ, ինքնավարութիւն մը, որ իրենց թոյլ պիտի տայ առաւել զէս մասնակից ըլլալ քաղաքակրթութեան բարիքներուն։ Պօղոս Նուպար Փաշան մօտ օրէն ունկնդրութիւն մը պիտի ուզէ Պրն. Փիշոնէն։

«Այս յայտարարութիւնը, ինչպէս յայտնի է, նոյն անհամբերութեամբ կը սպասուի նաև սուրիացիներու կողմէ։ Պրն. Շիւքրի Ղանէմ, Սուրիական Կեդրոնական Կոմիտէի Նախագահը, ինք ալ իր կարգին պիտի ուզէ նախարարին ունկնդրութիւնը։

«Անգլիացիներու յառաջացումին պատճառով Երուսաղէմի հիւսիսը, պէտք է որ Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ չուտափոյթ յայտարարութիւն մը ըլլայ, որ պիտի ապահովէ Սուրիոյ մեր բարեկամները և վերջ պիտի տայ անգլօ-եգիպտական կուսակցութեան դաւերուն, որոնք կը ձգտին Անգլիոյ և մեր միջև 1916 թ.ին գոյացած համաձայնութիւնը ապարդիւն դարձնել»։

893–66. *Նամակ թիւ 9259–9/11 և 26 Դեկտ.ի 1917 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ Պրն. Սվաճեան, նախագահը Հայ Կամաւորներու Կեդրոնական Կոմիտէի, կ'ուզէ որ իրեն վճարուի հայ կամաւորներու Միացեալ Նահանգներէն Ֆրանսա փոխադրութեան ճամբու ծախքը։ Պօղոս Նուպար փաշա ալ իր կարգին կ'ուզէ որ նոյն գումարը իրեն վճարուի։ Ֆրանսական դանձատունը Պրն. Սվաճեանին չի վճարեր, քանզի անոր կոմիտէն պաշտօնական հանգամանք չունի։ Եւ որովհետև Պրն. Սվաճեան կը պնդէ թէ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնն ալ նոյն կացութեան մէջ է, պատերազմական նախարարը կը խնդրէ արտաքին գործոց նախարարէն որ իրեն գիտցուի յիշեալ դրամը որու պէտք է վճարուի։*

893–161. *Վկայական 27 Դեկտ.ի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն, Պօղոս Նուպար Փաշայի պաշտօնական հանգամանքը հաստատող։ «Արտաքին Գործոց Նախարարը կը հաստատէ որ Ն.Վ. Պօղոս Նուպար Փաշան,— որ կը բնակի Բարիզ, թիւ 12 Թրոգատէրօ պողոտան —, լիազօրուած է Էջմիածնի Կաթողիկոսէն՝ բոլոր երկիրներու հայ լուսաւոր-*

չականներու հոգևոր պետը, Դաշնակից Պետութեանց և Մեծ Նաւանդ Ֆրանսական կառավարութեան մօտ, իբրև նախագահը Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան, քաղաքական կազմուածք մը, որ պաշտօն ունի փափաքներ ներկայացնելու և պաշտպանելու Թուրքիոյ և Կովկասի հայերուն չահերը»։

893–171. *Հեռագիր թիւ* 142 *և* 9 *Մարտի* 1918 *թուակիր, Ժորժ Փիքոյէն (Գահիրէ) արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ Միացեալ նահանգներու մէջ* 4000 *հայ կամաւորներ, սպասելէ յոգնած, կը զինուորագրուին ամերիկեան բանակին մէջ։*

893–179. *Հեռագիր* 14 *Մարտի* 1918 *թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաշինկթընի Ֆրանսական դեսպանին։ Կը պահանջէ որ մինչեւ ամերիկեան կառավարութեան մօտ, որպէսզի հայ կամաւորներու Ֆրանսա մեկնումը դիւրացուի։ Նախարարը կը նչէ քաղաքական կարևորութիւնը Ֆրանսական ղրօչին ներկայութեան Արևելքի մէջ։*

893–182. *Նամակ* 15 *Մարտի* 1918 *թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը խնդրէ որ Ֆրանսական կառավարութիւնը մինչեւ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան մօտ, որպէսզի ամերիկեան բանակին մէջ գտնուող հայ կամաւորները Արևելեան Լեգէոն ղրկուին։*

893–189. *Հրահանգ թիւ* 2177–9/11 *և* 23 *մարտի* 1918 *թուակիր, պատերազմական նախարարէն ծովային նախարարին։ Կը յայտնէ թէ այսուհետև Արևելեան Լեգէոնը կ'անջատուի ծովային ուժերէն, կ'ենթարկուի ուղղակի ցամաքային ուժերուն և մաս կը կազմէ Պաղեստինի Ֆրանսական Զօրախումբին։ Հայ կամաւորներէ պիտի կազմուի հետևակազօրքի զօրագունդ մը, բաղկացած երեք գումարտակներէ, որոնցմէ երկուքը արդէն պատրաստ են, իսկ երրորդը՝ մարզուելու վրայ է։*

893–248. *Հեռագիր թիւ* 264 *և* 30 *Ապրիլի* 1918 *թուակիր, գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նա-*

խարարին։ Կը յայտնէ թէ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութիւնը կը խնդրէ որ հետեւեալ հեռագիրը փոխանցուի Պօղոս Նուպար Փաշայի։

— «Կոչ ըրէք գաղութներու հայերուն, որպէսզի ընդհանուր զօրակոչի ենթարկուին, ինչպէս եղաւ Կովկասի մէջ։

– «Հրահանգեցէք որ Միացեալ Նահանգներու մէջ կամաւորներու զինուորագրութեան չարժումը վերակսի»։

Հայկական Լեգէոնի վերաբերեալ չորս թղթածրարներէն զատ, որոնց պարունակութեան կարեւոր մասերը տուինք նախորդ էջերուն մէջ, Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւներուն մէջ կը գտնուին երեք ուրիշ թղթածրարներ, որոնց մէջ ևս կան վաւերաթուղթեր հայերը հետաքրքրող, նոյն ժամանակամիջոցին վերաբերեալ։ Այդ թղթածրարներուն վերնագիրն է.

Guerre 1914–1918
Turquie – Arménie

Թղթածրարներու թիւերն են.
— Թիւ 887, *Օգոստոս* 1914–*էն Դեկտեմբեր* 1915
— Թիւ 888, *Յունուար* 1916–*էն Մարտ* 1917
— 889, *Ապրիլ* 1917–*էն Մայիս* 1918։

Այս թղթածրարներէն քաղած եմ չատ քիչ թիւով նօթեր, զորս կու տամ ստորեւ։

887–95. *Հեռագիր թիւ* 951 *և* 16 *Մայիսի* 1915 *թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ թէ Սըր Նիքոլսըն կողմնակից չէ որ Դաշնակիցները յայտարարութիւն մը ընեն թուրքերու կողմէ եղած հայկական ջարդերը դատապարտող։ Սըր Նիքոլսըն կ'ըսէ որ հայերը Թուրքիոյ դէմ ըմբոստութեան մէջ ըլլալ կը թուին։ (Ծանօթ. 24 մայիսի 1915 թ.ին Դաշնակից Պետութիւնները ըրին այդ յայտարարութիւնը, այդ մասին տես՝ Աստ, էջ* 217)։

887–132. *Նամակ* 27 *Մայիսի* 1915 *թուակիր, Պօղոս*

Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Իր չնորհակալութիւնները կը յայտնէ Դաշնակիցներու 24 Մայիսի 1914 *թուակիր յայտարարութեան համար։*

887–241. *Նիւ Եորք Թայմզ թերթի* 1 *Դեկտ.ի* 1915 *թիւէն կտրօն մը, որ կը պարունակէ նախկին նախագահ Թ. Ռուզվելթի* 24 *Նոյ.ի* 1915 *թուակիր նամակին պատճէնը։ Ցիչեալը ցաւ կը յայտնէ որ «իր երկիրը աւելին չ'ընէր իրենց վայրագութեամբ և ծաւալով աննախընթաց եղող այն ոճիրներուն առիթով, որոնք են Հայաստանի ջարդերը»։*

888–91. *Նամակ* 11 *Հոկտ.ի* 1916 *թուակիր Ֆրանսայի պետական նախարար Տենիս Քոշէնէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յղէ «Փոր-Սայիտի Ճեպէլ-Մուսայի հայ տարագիրներու կայանին Հայ Երիտասարդութեան անդամներուն» կողմէ իրեն ղրկուած գրութիւն մը, որով անոնք կը յայտնեն իրենց պատրաստակամութիւնը ծառայելու Ֆրանսական դրօշի տակ։ Գրութեան հետաքրքրական կողմը անոր հայատառ թուրքերէն ըլլալն է։ Ստորագրողներն են Մարտիրոս Պոճանեան, Ք. Գոչունեան, Սերոպ Գապազեան և Սարգիս Անտոնեան։*

888–123. *Նամակ* 8 *Նոյ.ի* 1916 *թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն Պրն. Պրիանի (վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար)։ Ակնարկելով Պրն. Պրիանի* 14 *Հոկտ.ի* 1916 *թ.ին, ծերակուտական Լուի Մարթինի ուղղուած նամակին, Պօղոս Նուպար Փաշա կ'ըսէ.*

«Դուք անգամ մը ևս մեզի կու տաք կազդուրիչ ապահովութիւնը թէ «երբ արդար հատուցումներու ժամը հնչէ Ֆրանսան պիտի չմոռնայ հայ ազգին կրած ցաւագին աղէտները և ան, իր Դաշնակիցներուն հետ համախորհուրդ, պիտի առնէ հարկ եղած միջոցները՝ անոր ապահովելու համար խաղաղութեան և զարգացումի կեանք մը»։ Արդարև Հայաստան իր ճակատագիրը դրաւ ձեռքերուն մէջ Ֆրանսայի և իր Դաշնակիցներուն, որոնք կը կռուին իրաւունքի, արդարութեան և ազգայնութեան սկզբունքին յաղթանակին համար»։ (Ծանօթ. Պօղոս Նուպար Փաշայի գրութեան չակերտի մէջ դրուած մասը Պրն. Պրիանի նամակին բառերն են)։

889–5. *Նամակ 14 Ապրիլի 1917 թուակիր, Արչակ Զօպանեանէն Ֆրանսայի վարչապետին։ Կը խնդրէ որ չէզոք երկիրներ իրենց վրայ առնեն Սուրիոյ և Միջագետքի մէջ գտնուող հայերու պաշտպանութիւնը, փոխանակ Միացեալ Նահանգներու, որոնք պատերազմին կը մասնակցին այլևս։*

24 Ապրիլի 1917 թուակիր գրութեամբ մը վարչապետը Պրն. Զօպանեանին նամակը կը յղէ արտաքին գործոց նախարարին խնդրելով որ պատշաճը տնօրինուի այդ մասին։

889–7. *Նամակ արտաքին գործոց նախարարէն Ֆրանսական դեսպանին, Ուաչինկթընի։ Պրն. Զօպանեանի նամակին մէկ օրինակը կը յղէ, հրահանգելով որ դիմէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան, տեղեկանալու համար թէ այս վերջինը ինչ կը խորհի ընել այդ մասին։ (Ծանօթ. Այս նամակին թիւը և թուականը չունիմ. չեմ յիշեր թէ անոնք գրութեան վրայ չկայի՞ն, թէ՝ ես նօթագրելու մոռցած եմ)։*

889–173. *Նամակ 23 Դեկտ.ի 1917 թուակիր, Պօղոս Նուպար փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին։ Շնորհակալութիւն կը յայտնէ նախարարին, 27 Դեկտ.ի 1917 թ.ին, Ֆրանսական խորհրդարանին մէջ իր ըրած յայտարարութեան համար։ «Եթէ Հանրապետութեան կառավարութիւնը արդէն մեզի տուաւ բազմաթիւ ապացոյցներ իր վեհանձն համակրանքին, և ապահովութիւնը՝ իր պաշտպանութեան, մեր ազգային բաղձանքներու իրականացման, այսուհանդերձ առաջին անգամն է որ խորհրդարանին առջև, քաղաքական մեծ վիճաբանութեան ընթացքին, կառավարութեան ամենահեղինակաւոր անդամներէն մէկը պաշտօնական կերպով յիշեց Հայաստանը՝ կարգին այն ազգերուն, որոնց ազատագրումը մաս կը կազմէ Ֆրանսայի և իր Դաշնակիցներուն պատերազմի նպատակներուն։*

«Այս յայտարարութիւնը, որ համաձայն է Լոյտ Ժորժի և Պալֆուրի ըրածներուն բրիտանական կառավարութեան անունով, կ'ամրացնէ մեր վստահութիւնը թէ Դաշնակիցներու վերջնական յաղթանակին՝ հայերու համեստ և արդարացի բաղձանքները պիտի իրականանան, և Ֆրանսայի և իր Դաշնակիցներուն պաշտպանութեան տակ, անոնք, ազատուած

թրքական լուծէն, պիտի կարենան վերահաստատել իրենց ազգային կեանքը»։

ՆՕԹԵՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԻ ՄԱՍԻՆ ՔԱՂՈՒԱԾ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԱՐԽԻՒՆԵՐԷՆ

Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւները Արեւելեան կամ Հայկական Լեգէոնի մասին կը կրեն հետեւեալ վերնագիրը.

Levant – Légion d'Orient. L.O.

Վաւերաթուղթերը զետեղուած են հինգ թղթածրարներու մէջ, որոնց թիւերն են.

Levant – Carton 1. L.O.
Levant – Carton 2. L.O.
Levant – Carton 3. L.O.
Levant – Carton 4. L.O.
Levant – Carton 5. L.O.

Այս վաւերաթուղթերը լքուած երեւոյթ մը ունին։ Անոնք չունին Արտաքին Գործոց Նախարարութեան վաւերաթուղթերուն, ինչպէս նաեւ Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան ուրիշ վաւերաթուղթերուն խնամուած, թուականի կարգով դրուած և թուագրուած էջերով դասաւորումը թղթածրարներու մէջ։ Վաւերաթուղթերը բաժնուած ըլլալ կը թուին թղթածրարներու մէջ առանց նկատի առնելու անոնց մեթոտաւոր օգտագործումը։ Այս բանը կրնայ արդիւնք եղած ըլլալ այն իրողութեան թէ Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին այդ արխիւները ենթարկուեցան բազմաթիւ տեղափոխութեանց, և թերևս ալ այն բանին որ Լեգէոնի պատմութեամբ չատ հետաքրքրուողներ չեղան որպէսզի այդ վաւերաթուղթերուն տրուէր պէտք եղած խնամքը։ Ուրեմն իմ տալիք նօթերը թղթածրարներու կարգով պիտի

չըլլան, այլ վաւերաթուղթերուն թուականի կարգով։ Իւրաքանչիւր նօթին սկիզբը պիտի տամ թղթածրարին թիւը։

Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւներու մեծ մասը օգտագործած եմ աշխատասիրութեանս Արեւելեան կամ Հայկական Լեգէոնի յատկացուած բաժնին մէջ։ Վերոյիշեալ վաւերաթուղթերը պիտի չկրկնեմ ստորեւ, սակայն հարկ եղած պարագային պիտի տամ անոնց լրացուցիչ կէտերը։

Levant, carton 1. L.O. *Ֆրանսայի պատերազմական նախարարին որոշումը*, 15 *Նոյեմբերի* 1916 *թուակիր*, *Արեւելեան Լեգէոնի ստեղծման վերաբերեալ։* (*Տես՝ Աստ, էջ* 211)։

Levant, carton 1. L.O. *Պատերազմական նախարարին հրահանգը, թիւ* 7966–9/11 *և Նոյ.* 1916 *թուակիր*, *Արեւելեան Լեգէոնի կազմակերպութեան վերաբերեալ։* (*Տես՝ Աստ, էջ* 216)։

Levant, carton 1. L.O. *Պատերազմական նախարարին հրահանգը, թիւ* 4006–9/11 *և* 27 *Մայիսի* 1917 *թուակիր։ Այն հայերը և սուրիացիները, որոնք Արեւելեան Լեգէոնի կազմութենէն առաջ գինուորագրուած էին Ֆրանսական Օտար Լեգէոնի մէջ, կրնան անցնիլ Արեւելեան Լեգէոն, եթէ կը փափաքին։*

Levant, carton 4. L.O. *Պատերազմական նախարարին նօթը թիւ* 5506–9/11 *և* 6 *Օգոստոսի* 1916 *թուակիր։ Կը հրահանգէ որ հայ պատուիրակութեան մը արտօնութիւն տրուի որպէսզի ան այցելէ պուլկարական բանակէն առնուած ռազմագերիներուն, անոնց մէջէն արձանագրելու համար հայ կամաւորներ Արեւելեան Լեգէոնի համար։*

Levant, carton 4. L.O. *Նամակ* 10 *Օգոստոսի* 1918 *թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը թոյլ չի տար իր բանակին մէջ գտնուող հայերուն, ըլլան անոնք ամերիկեան քաղաքացի թէ ոչ, միանալու Արեւելեան Լեգէոնին։*

Levant, carton 2. L.O. *Հեռագիր թիւ* 8026–9/11 *և* 13 *Նոյ.ի* 1918 *թուակիր, պատերազմական նախարարէն Պաղեստինի-Սուրիոյ Ֆրանսական Ուժերու հրամանատար զօրավարին։ Այս վերջինի առաջարկը ընդունելով նախարարը կը հրահանգէ որ Արևելեան Լեգէոնի մէջ ծառայելու համար եղած յանձնառութիւնները այլևս մէկ կամ երկու տարուան համար ըլլան, փոխանակ պատերազմի տևողութեան համար ըլլալու, նկատի առնելով որ պատերազմը վերջ գտած է։*

Levant, carton 2. L.O. *Սրբագրութիւն թիւ* 8029–9/11 *և* 13 *Նոյ.ի* 1918 *թուակիր, պատերազմական նախարարին Արևելեան Լեգէոնի կազմակերպութեան վերաբերեալ թիւ* 7966–9/11 *և* 26 *Նոյ.ի* 1916 *թուակիր նախարարական հրահանգին։ Լեգէոնի մէջ զինուորագրուող նոր կամաւորներու յանձնառութիւնը մէկ կամ երկու տարուան համար պիտի ըլլայ (փոխանակ պատերազմի տևողութեան համար ըլլալու) և ենթական պէտք է յանձն առնէ ծառայելու Արևելքի մէջ (փոխանակ յանձն առնելու «կռուելու համար Թուրքիոյ դէմ», ինչպէս նախատեսուած էր առաջ)։*

Levant, carton 2. L.O. *Նամակ թիւ* 8054–9/11 *և* 19 *Նոյ.ի* 1918 *թուակիր, պատերազմական նախարարէն Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին։ Կը յայտնէ վերոյիշեալ փոփոխութիւնները, որոնք տեղի պիտի ունենան հայ կամաւորներու յանձնառութեան աքտին մէջ։*

Levant, carton 2. L.O. *Հեռագիր թիւ* 780 *և* 30 *Դեկտ.ի* 1918 *թուակիր, Արևելքի Ֆրանսական Բարձր Կոմիսէր Ժորժ Փիքոյէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ իր հաւանութիւնը Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պահանջքին որ Արևելեան Լեգէոնը բաժնուի հայկական և սուրիական մասերու և հայկական գումարտակները ստանան «Հայկական Լեգէոն» անունը։ Ան կ'աւելցնէ. «Իրականութեան մէջ այս բաժանումը արդէն կատարուած է։ Սուրիական միաւորը պահուած է Լիբանան, մինչ հայկական միաւորները ղրկուած են Կիլիկիա»։ (Տես՝ Աստ, էջ* 213)։ (*Ծանօթ. Պրն. Վահան Փորթուգալեան, որ Հայկական Լեգէոնի մէջ ծառայեց տեղակալի*

աստիճանով, իր ինծի ուղղած 2 Դեկտ.ի 1970 թուակիր նամակով կը յայտնէր թէ երբ Բարիզէն Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյի կարծիքը հարցուցած են Արեւելեան Լեգէոնի բաժանման մասին, այս վերջինը ուզած է իրմէ որ այդ մասին նօթ մը ներկայացնէ իրեն։ Պրն. Փորթուգալեան նկատի առնելով օրուան կացութիւնը, Արեւելեան Լեգէոնի ստեղծման քաղաքական նպատակները, հայ կամաւորներու մօտ տիրող հոգեվիճակը, կը յանձնարարէ, իր 16 Դեկտ.ի 1918 թուակիր նօթով, դրական արդիւնք տալ այդ զօրախումբին հայկական եւ սուրիական լեգէոններու բաժանման պահանջքին, եւ կը ներկայացնէ օգտակար առաջարկներ հայկական միաւորներու գոյավիճակին բարելաւման համար)։

Levant, carton 2. L.O. *Նամակ թիւ 17 եւ 3 Յունուարի 1919 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն պատերազմական նախարարին։ Կը յայտնէ Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պահանջքը Արեւելեան Լեգէոնի բաժանման մասին, եւ ըսելէ ետք թէ Պրն. Ժորժ Փիքոն «միմիայն առաւելութիւններ կը տեսնէ որ հետեւանք տրուի Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկին», կը հարցնէ պատերազմական նախարարին կարծիքը այդ մասին։*

Levant, carton 5. L.O. *Հեռագիր թիւ 31/G եւ 5 Յունուարի 1919 թուակիր, Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարէն պատերազմական նախարարին։ Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի կը հրահանգէ իրեն Հայկական Լեգէոնը քաչել Կիլիկիայէն եւ զայն փոխարինել հնդկական պրիկատով մը։ Ֆրանսացի զօրավարը կ'աւելցնէ. «Ես ամէն ինչ ըրի առաջինը ըլլալու Կիլիկիան գրաւելու Ֆրանսական գունդերով, եւ յաջողեցայ գրաւել զայն ամբողջութեամբ հակառակ բոլոր պէտք եղած միջոցներու պակասին, բայց հիմա ստիպուած եմ խոնարհիլ Գլխաւոր Զօրավարին հրամաններուն, (Ծանօթ. Կ'ակնարկէ զօրավար Ալենպիի, որ հրամանատարն էր Մերձաւոր Արեւելքի դաշնակից ուժերուն), հակառակ անոր որ այս պարպումը այնքան ծանր է մեր ազգային արժանապատուութեան համար»։*

Levant, carton 2. L.O. *Նամակ թիւ 192–9/11 և 7 Յունուարի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին։ Իր հաւանութիւնը կու տայ Արևելեան լեգէոնի հայկական և սուրիական լեգէոններու բաժանման։*

Levant, carton 2. L.O. *Հրահանգ թիւ 546–9/11 և 18 Յունուարի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարի։ Կը պաշտօնականացնէ Արևելեան լեգէոնի բաժանումը և «Հայկական Լեգէոն» անունը կու տայ հայերէ բաղկացեալ չորս գումարտակներուն։*

Levant, carton 5. L.O. *Հեռագիր թիւ 277 և 20 Յունուարի 1919 թուակիր, Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի հակառակ է որ կ. Պոլիս գտնուող հայ կամաւորները զինուորագրուին Հայկական Լեգէոնի մէջ։*

Levant, carton 5. L.O. *Հեռագիր թիւ 371 և 5 Մարտի 1919 թուակիր, Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի հրահանգած է Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին որ Հայկական Լեգէոնը Կիլիկիայէն քաչէ և Մարոք ղրկէ։*

Levant, carton 4. L.O. *Նամակ 23 Ապրիլի 1919 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն պատերազմական նախարարին։ Կը յայտնէ հետևեալը.*

— Պատերազմը վերջացած չըլլալուն, քանի որ դեռ խաղաղութիւն չէ եղած, պէտք է պահել կամաւորները իրենց նախկին յանձնառութեան աքտին տրամադրութեանց համաձայն։ «Պէտք է յատակ կերպով պայմանադրուի թէ հայ կամաւորները պարտաւոր են ծառայելու միմիայն Հայաստանի մէջ, ըստ Արևելեան Լեգէոնի համար իրենց ստորագրած առաջին յանձնառութեան մէջ ընդունուած սկզբունքին, որ չվթարացաւ Պաղեստին–Սուրիոյ կռիւներուն իրենց մասնակցութեամբ, քանզի այդ կռիւները ձեռք բերին իրենց հայրենիքին ազատագրումը, որ իրենց զինուորագրութեան նպատակն էր»։

— Պէտք է արտօնել Սուրիոյ, Կիլիկիոյ և այլուր գըտնուող հայերու կամաւորագրութիւնը։

— Խաղաղութեան վեհաժողովէն վերջ հայ կամաւորներու զօրացրումը կարգադրել Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ համաձայնաբար։

Levant, carton 3. L.O. *Նօթ թիւ* 4826–9/11 *և* 22 *Մայիս* 1919 *թուակիր, պատերազմական նախարարէն Պրն. Մարթէնի։ (Ծանօթ. Խորհրդարանի պիւտճէի յանձնախումբին տեղեկաբեր)։ Նօթը պատմականը ընելէ ետք Արևելեան Լեգէոնի կազմութեան, կ'աւելցնէ. «Հայկական Լեգէոնը, որ ներկայիս կը գտնուի Կիլիկիա, պիտի անցնի Միացեալ Նահանգներու հրամանին տակ, և անոր կողմանէ պիտի մատակարարուի, եթէ այս պետութիւնը ստանձնէ Հայաստանը պաշտպանելու մանտատ»։*

Levant, carton 5. L.O. *Նօթ թիւ* 4100–9/11 *և* 29 *Յուլիսի* 1919 *թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն պատերազմական նախարարին։ Կը յղէ Պրն. Փորթուգալեանի* 6 *Յուլիսի* 1919 *թուակիր տեղեկագիրը։ (Ծանօթ. Պրն. Վահան Փորթուգալեան Արևելեան Լեգէոնի մէջ ծառայեց* 1917 *թ. Մարտէն սկսեալ, իբր Ֆրանսացի սպայ, քանի որ Ֆրանսահպատակ էր։* 1918 *թ.ին, զինադադարէն ետք, զօրացրուեցաւ և վերադարձաւ Ֆրանսա, սակայն ատեն մը վերջ վերստին պաշտօնի կոչուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ։ Ֆրանսա գտնուած միջոցին անձնական հանգամանքով (ինչպէս ինք կը չեշտէ իր գրութեան մէջ) տեղեկագիր մը ներկայացուցած է Հայկական Լեգէոնի մասին, ուղղուած արտաքին գործոց նախարարին)։*

Պրն. Փորթուգալեանի գրութիւնը կը բաղկանայ հինգ մասերէ.

— Արևելեան լեգէոնի կազմութիւնը։

— Արևելեան լեգէոնի գործունէութիւնը ռազմաճակատին վրայ։

— Թուրք բանակէն առնուած հայ ռազմագերիներէ կազմուած հայկական 4*–րդ գումարտակը։*

— Կիլիկիոյ գրաւումը Հայկական Լեգէոնի կողմանէ։

— Հայկական Լեգէոնի արդի վիճակը։

Պրն. Փորթուգալեան իր գրութեան մէջ կորովի պաշտպանողականը կ'ընէ Լեգէոնի կամաւորներուն և կը նչէ կարգ մը ֆրանսացի սպաներու հակահայ վարմունքը, բան մը, որ կը բացատրէ պատահած անկարգապահութիւնները։

Levant, carton 3. L.O. *Ձեկուցագիր թիւ* 2494/M *և* 25 *Օգոստոսի* 1919 *թուակիր, գնդապետ Պրեմոնէն Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար Զօրավարին։ Արտայայտուելով մի քանի լեգէոնականներու անկարգ վարմունքին մասին, կ'ըսէ. «Անկարգութեան ոգին որ յայտնուեցաւ Հայկական Լեգէոնի մէջ արդիւնքն է այն յուսախաբութեան զորս անոնք (լեգէոնականները) ունեցան այն բանով որ մենք գիրենք չառաջնորդեցինք Հայաստան, ինչպէս իրենք կը յուսային։ Բնական պայմաններու մէջ, ֆրանսացի լաւ անձնակազմով մը — կամաւոր, ընտրուած և պարգևներով քաջալերուած հայ լեզուին ծանօթանալու — ներկայ անպատեհութիւնները պիտի չնորոգուին»։*

Levant, carton 5. L.O. *Պաշտօնագիր թիւ* 10394–9/11 *և* 17 *Դեկտ.ի* 1919 *թուակիր, պատերազմական նախարարէն Արևելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրմանատար զօրավարին։ Հակառակ կ'արտայայտուի Հայկական Լեգէոնի մէջ երկու նոր միաւորներու կազմութեան համար խնդրուած արտօնութեան և կը յանձնարարէ կիլիկիոյ մէջ կազմել Օտար Լեգէոնի գումարտակ մը, թուրքերէ և քիւրտերէ բաղկացեալ։ Եւ կ'աւելցնէ.*

«Ձեմ կրնար ընդունիլ հայ կամաւորներու զինուորագրութեան վերսկսումը, զորս դուք հրահանգած էք, հետևեալ պատճառներով.

«Մենք չահ չունինք մեծցնելու, ոչ իսկ պահելու թիւը այս լեգէոնին, որուն կարևորութիւնը, արդարացուած պատերազմի ընթացքին, այլևս չի համապատասխաներ խաղաղեցման գործին, զոր պարտաւոր ենք չարունակելու Սուրիոյ և կիլիկիոյ մէջ ամենայն անկողմնակալութեամբ։ Հարկ է, այսօր, բնակչութեան բոլոր մասերուն տալ չատ յստակ տպաւորութիւնը թէ մենք կ'ուզենք աչխատակցիլ բոլորին հետ առանց ցեղի և կրօնքի խտրութեան»։

Նախարարը իր գրութիւնը կը վերջացնէ հրահանգելով որ հայկական գումարտակներու թիւը նուազեցնեն երկուքի և բարձրացնեն թիւը Սուրիական լեգէոնի գումարտակներուն։

Levant, carton 4. L.O. *Հեռագիր 15 Յունուարի 1920 թուակիր, Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն պատերազմական նախարարին։ Կը յայտնէ անհրաժեշտութիւնը հայ կամաւորներու զինուորագրութեան մինչև որ նոր ուժեր հասնին Ֆրանսայէն։*

Levant, carton 3. L.O. *Հեռագիր թիւ 272 և 5 Փետրուարի 1920 թուակիր, Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին։ Կը յայտնէ թէ դէպքերու ներկայ վիճակին պատճառով զինք կ'արտօնէ նոր կամաւորներ արձանագրել Հայկական Լեգէոնի համար։*

Levant, carton 3. L.O. *Հեռագիր թիւ 365 և 17 Փետրուարի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին։ Կը պնդէ որ Հայկական Լեգէոնը դարձեալ երեք գումարտակներ ունենայ փոխանակ երկուքի։ «Իմ անձնական կարծիքով մեծապէս օգտակար է վերակազմել Հայկական Լեգէոնը հազար հոգիէ բաղկացեալ երեք գումարտակներով, խնայելու համար Ֆրանսական արիւնը խիստ կլիմայով այս երկրին մէջ»։*

Levant, carton 3. L.O. *Հեռագիր թիւ 394/1 և 28 Փետրուարի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին։ Կը յայտնէ թէ անկարելի է հայեր զինուորագրել Օտար Լեգէոնի մէջ, քանի որ անոնք կ'ուզեն կռուիլ միմիայն Հայկական Լեգէոնի շարքերուն մէջ իրենց հայրենիքին համար։ Եւ կ'աւելցնէ. «Պարտք կը զգամ յայտնելու թէ Հայկական Լեգէոնի հանդէպ մեր ունեցած ակնկալութիւնը ծանր հետևանքներ պիտի ունենայ քաղաքական տեսակէտէն հայերու հոգեվիճակին վրայ, որոնք արդէն մեզ*

կը մեղադրեն որ զիրենք կը յանձնենք թուրքերու մոլուցքին»։

Levant, carton 5. L.O. *Պաշտօնագիր թիւ* 177/2L *և* 2 *Մարտի* 1920 *թուակիր, Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին։ Կը յիշեցնէ պատերազմական նախարարին թիւ* 10394–9/11 *և* 17 *Դեկտ.ի* 1919 *թուակիր պաշտօնագիրը և կը հրահանգէ որ Հայկական Լեգէոնը աստիճանաբար վերածուի երկու գումարտակներու, իւրաքանչիւրը միայն երկու դասակներէ բաղկացած։*

Levant, carton 2. L.O. *Հեռագիր թիւ* 2492/1 *և* 29 *Մարտի* 1920 *թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արևելքի բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին։ Կը յայտնէ թէ Հայկական Լեգէոնը այլևս ունի միայն երկու գումարտակներ, իւրաքանչիւրը երկու դասակներէ բաղկացած։*

Levant, carton 4. L.O. *Ջեկուցագիր թիւ* 40/*Մ* *և* 14 *Ապրիլի* 1920 *թուակիր, Հայկական Լեգէոնի հրամանատար հազարապետէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին։ Կը յայտնէ թէ տասնեակ մը հայ զինուորներ դասալիք եղած են հետերնին տանելով իրենց զէնքերը։ Կ'առաջարկէ որ Հայկական լեգէոնը չուտով լուծարքի ենթարկուի։*

Levant, carton 4. L.O. *Նօթ թիւ* 3149/1 *և* 20 *Ապրիլի* 1920 *թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին։ Վերի զեկուցագիրը կը յղէ Արևելքի բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին, յայտնելով իր հաւանութիւնը Հայկական Լեգէոնի լուծարքին։*

Levant, carton 4. L.O. *Հեռագիր թիւ* 373/2L *և* 22 *Ապրիլի* 1922 *թուակիր, Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին։ Կը հաստատէ իրեն եղած առաջարկը Հայկական Լեգէոնի մնացած երկու գումարտակները մէկի վերածելու մասին։*

Levant, carton 4. L.O. *Հեռագիր թիւ* 7531 *և* 1 *Մայիսի* 1920 *թուակիր, Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին։ Ակնարկելով Հայկական Լեգէոնի հրամանատարին և կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատարին գրութեանց Լեգէոնի կացութեան մասին, կը հրահանգէ. «Ձեզ կ'արտօնեմ սկսիլ հիմակուընէ այդ գունդին լուծարքին աստիճանական կարգով մը, զոր դուք պիտի որոշէք»։*

Levant, carton 4. L.O. *Հեռագիր թիւ* 2282/3 *և* 31 *Մայիսի* 1920 *թուակիր, կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին։ Կը յայտնէ թէ ներկայ պարագաներու բերումով անկարելի է հայկական Լեգէոնը լուծարքի ենթարկել։ Լեգէոնի կէսը կը գտնուի Մէյտան-էքպէզ, որ Ատանայէն կտրուած է։*

Levant, carton 3. L.O. *Տեղեկագիր* 14 *Յուլիսի* 1920 *թուակիր, Հայկական Լեգէոնի հրամանատար հազարապետէն Արևելքի Առաջին Պրիկատի հրամանատարին։ Ի մէջ այլոց կը գրէ նաև հետևեալը. «Պետութեան դրամը խնայելու համար, յայողեցայ մինչև հիմա լեգէոնականներուն մաչեցնել տալ հին հագուստները և կօշիկները։ Սակայն եթէ ներկայ կացութիւնը սպառնայ չարունակուիլ (Ծանօթ. Այսինքն եթէ լեգէոնականները դրօշի տակ պահուին դեռ) պիտի պարտադրուիմ ուզել կտաւէ ամբողջ համազգեստ մը, և զոյգ մը կօշիկ՝ Հայկական Լեգէոնի մէջ գտնուող իւրաքանչիւր անհատի համար»։*

Levant, carton 4. L.O. *Հեռագիր թիւ* 1474/2L *և* 22 *Յուլիսի* 1920 *թուակիր, Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն պատերազմական նախարարին, Բարիզ։ Կը յայտնէ թէ Հայկական Լեգէոնի ամբողջական զօրացրումը տեղի չէ ունեցած քանզի անոր զինուորներուն մէկ մասը կը գտնուի Ճիհանի մէջ, որ թուրքերու կողմանէ պաշարուած է. կարելի չէ զօրացրել նման կացութեան մէջ գտնուող զինուորներ։*

Levant, carton 4. L.O. *Հեռագիր թիւ* 13718 *և* 27 *Յու-*

լիսի 1920 թուակիր, Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին։ Կը կրկնէ իր հրահանգները Հայկական Լեգէոնի լուծարքին վերաբերեալ։ «Կը հաստատեմ կանխաւ տրուած հրամանները Հայկական Լեգէոնի լուծարքին համար որ պէտք է տեղի ունենայ անմիջապէս որ պարագաները ներեն»։

Levant, carton 4. L.O. *Հեռագիր թիւ 15154/1 և 16 Օգոստոսի 1920 թուակիր, կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին։ «Կ'առաջարկեմ 1 Սեպտեմբերը որպէս թուական Հայկական Լեգէոնի լուծարքին»։*

Levant, carton 4. L.O. *Այս թղթածրարին մէջ առանց թիւի, թուականի և ստորագրութեան յուշագիր մը կայ որ կը թուի գրուած ըլլալ սպայակոյտի սպայի մը կողմանէ Արևելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին համար, անոր առնելիք որոշումը պատրաստելու նպատակով։ Կ'ենթադրեմ որ յուշագիրը գրուած ըլլալու է Մարտ կամ Ապրիլ 1920 թ.ին։ Հոն կը կարդանք ի մէջ այլոց.*

«Հոգեվիճակը որ ներկայիս կը տիրէ Հայկական Լեգէոնի մէջ և դասալքութիւնները որ տեղի կ'ունենան հոն, զէնք և հագուստեղէն տանելով, կը պարտադրեն այս գունդին զօրացրումը առանց սպասելու որ Թուրքիոյ հետ թշնամութիւնները վերջ գտնեն, ինչպէս կը նախատեսէ 24 Հոկտ.ի 1919 թուակիր հրամանագիրը։ (Ծանօթ. Այս հրամանագիրը կը տրամադրէր որ հայ և սուրիացի կամաւորներու պատերազմի տևողութեան համար ստորագրած յանձնառութեան վաւերականութիւնը երկարաձգուած է մինչև Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշինքի կնքուիլը։ (Տես՝ Աստ, էջ 230–232))։

«Նախարարական հրահանգները կը տրամադրեն որ մենք չահ ունինք ճգելու որ Հայկական Լեգէոնը մարի և մտածենք կիլիկիոյ մէջ ստեղծել Օտար Լեգէոնի գումարտակ մը, թուրքերէ և քիւրտերէ բաղկացեալ։

«Ասով մէկտեղ, նախարարական հրահանգները կը պատուիրեն զգոյշ ըլլալ հայկական գումարտակներու ջնջումին մէջ, այլուստ զինուորներու պակասը և կիլիկիոյ զօրա-

խումբերու յոգնութիւնը մեզ կը պարտադրեն հայերու զօրացրումը աստիճանաբար կատարել»։

*ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ**

Արեւելեան Լեգէոնը իր կազմութեան թուականէն (15 *Նոյ.ի* 1916 *թ.*) *մինչեւ* 1918 *թ.ի Մարտ ամիսը ենթակայ էր ֆրանսական ծովային ուժերու «Սուրիոյ Նաւաբաժին»ին* (Division Navale de Syrie)։ 1918 *թ.ի Մարտէն սկսեալ ան մաս կազմեց «Պաղեստինի-Սուրիոյ ֆրանսական Ուժեր»ուն* (Détachment Français de Palestine-Syrie), *որ իր կարգին մաս կը կազմէր «Արեւելքի Դաշնակից Ուժեր»ուն* (Forces Aliiès du Levant), *զօրավար Ալենպիի հրամանատարութեան տակ։*

Լիբանանի գրաւումէն ետք (1918 *թ. Հոկտ.*), *ֆրանսական ուժերը ստացան «Արեւելքի ֆրանսական Զօրախումբեր» անունը* (Troupes Françaises du Levant)։ *Զօրախումբերու հրամանատարն էր Համըլէն։ Արեւելեան Լեգէոնը մաս կը կազմէր այս զօրախումբերուն։*

1919 *թ.ի Դեկտ.ին, զօրավար Կուրօ նշանակուեցաւ ֆրանսական բարձր Կոմիսէր Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ, փոխարինելով Ժորժ Փիքոն, եւ միեւնոյն ատեն՝ ընդհանուր հրամանատար Արեւելքի ֆրանսական Ուժերուն, որոնք ստացան «Արեւելքի Բանակ»* (Armé du Levant) *անունը։ Հայկական Լեգէոնը այս բանակին միաւորներէն մէկն էր։*

Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատարն էր զօրավար Տիւֆիէօ։ Այս զօրավարը պետն էր ֆրանսական Առաջին, կամ՝ Կիլիկիոյ Զօրաբաժնին։ Հայկական Լեգէոնը իր հրամանատարութեան ենթակայ էր։

Արեւելեան Լեգէոնի հայկական գումարտակները «Հայկական Լեգէոն» անունը ստացան 18 *Յունուարի* 1919 *թ.ին։*

---

* *Աշխատասիրութեան մէջ փակագիծի մէջ դրուած «Ծանօթագրութիւն»ները տրուած են հեղինակին կողմէ. անոնք չկան վաւերաթուղթերու բնագրին մէջ։*

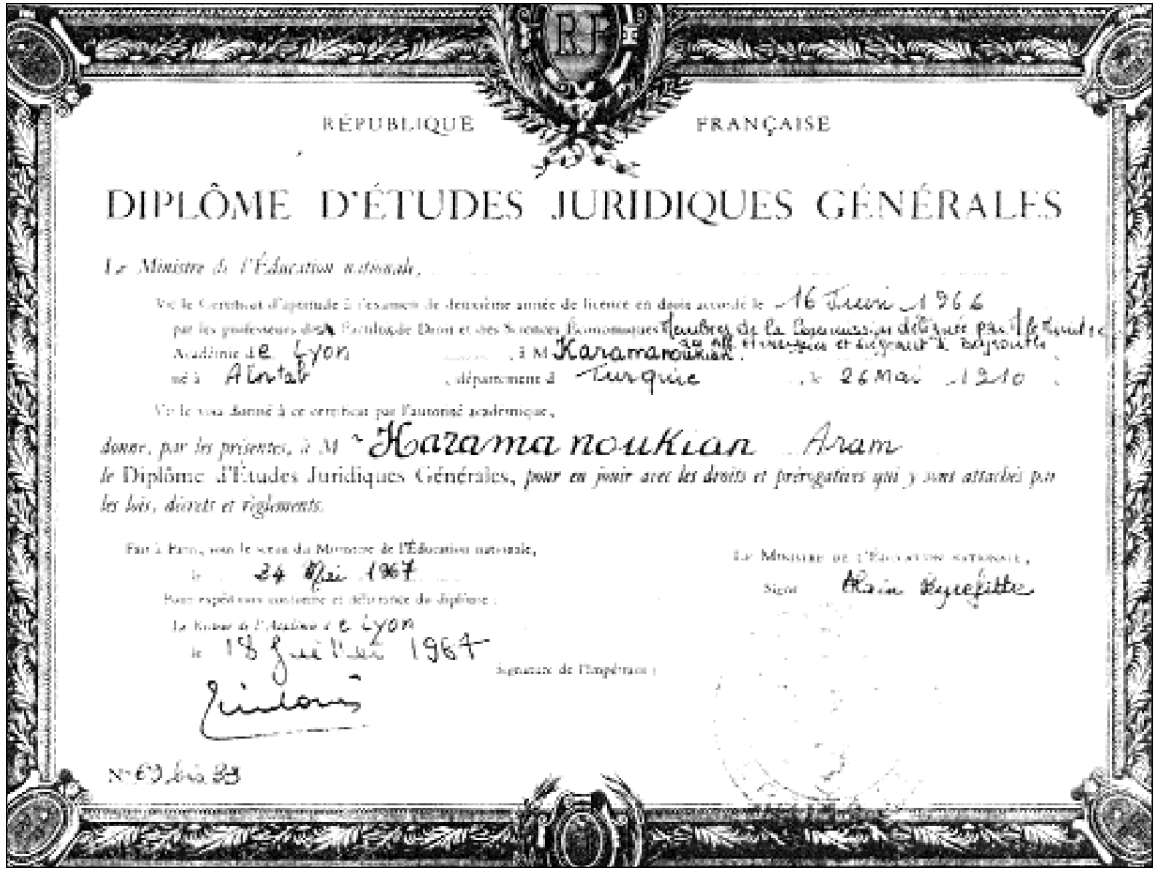

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

DIPLÔME D'ÉTUDES JURIDIQUES GÉNÉRALES

Le Ministre de l'Éducation nationale,

Vu le Certificat d'aptitude à l'examen de deuxième année de licence en droit accordé le 16 Juin 1966
par les professeurs de la Faculté de Droit et des Sciences Économiques membres de la Commission déléguée par le Recteur
Académie de Lyon , à M Karamanoukian Aram né le 26 Mai 1910
né à Alintab , département d Turquie ,

Vu le visa donné à ce certificat par l'autorité académique,

donne, par les présentes, à M Karamanoukian Aram
le Diplôme d'Études Juridiques Générales, *pour en jouir avec les droits et prérogatives qui y sont attachés par les lois, décrets et règlements.*

Fait à Paris, sous le sceau du Ministère de l'Éducation nationale,
le 24 Mai 1967

Pour expédition conforme et délivrance du diplôme :
Le Doyen de l'Université de Lyon
le 18 Juillet 1967

(Signature de l'impétrant)

Le Ministre de l'Éducation nationale,
Signé Alain Peyrefitte

N° 69 bis 89

DIPLÔME DE LICENCIÉ EN DROIT

DIPLÔME DE DOCTEUR D'ÉTAT EN DROIT

Suzanne BASTID. 1933: elle est la première femme a passer avec succes l'agrégation de droit public. 1971: elle est la première femme Eelue a l'Academie des Sciences morales.

Le Jouranl du Dimanche, 6-8-72

Je suis allée voir, hier, l'une des personnalités qui ont le plus marqué, dans la course des femmes vers les postes-clés si longtemps monopolisés par les hommes: Mme Suzanne Bastid, qui fut, en 1933, la première femme agrégée de droit public. Elle a, depuis, cumulé entre autres les postes de professeur à la Faculté de Droit de Paris, de professeur a l'Institut d'études politiques, de membre du jury des concours d'agregation des Facultés de Droit et du concours d'entrée a l'E.N.A. Elle a également enseigné à l'Academie de Droit international à La Haye, à l'Institut universitaire des hautes études internationales à Genève, et elle est présidente de la Société française pour le Droit international. Depuis le 22 Mars 1971, elle est, enfin, la première et seule femme membre de l'Academie des Sciences Morales et Politiques.

INSTITUT DE FRANCE

ACADÉMIE DES SCIENCES MORALES ET POLITIQUES

Paris 4e

le 9 73

Mon Général,

Je vous remercie de votre aimable lettre et de votre pensée pour moi.

Je songeais à vous chez le CNRS - Quand vous donnerai-je de vos nouvelles ? Peut-être s'il pleuvait ! Mais votre pluie, c'est dommage qu'elle ne tombe seulement absolument pas ici - Tenez-moi au courant de ce que vous ferez

Pardon

Toujours à vous, mon Général, mes sentiments les meilleurs.

Bien

Gaston Bouthoul

Փրոֆ. Պասթիտի պատասխան-նամակը Զօրավարին:

Փրոֆ. Պասթիտի պատասխան-նամակը Զօրավարին:

ՄԱՄՈՒԼՐ ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

COMPTE RENDU DE THESES

General ARAM KARAMANOUKIAN: *Les étrangers et le service militaire.*

Cet ouvrage de plus de quatre cents pages dactylographiées, représente la thèse de Doctorat en Droit qui a été soutenue par le général Aram Karamanoukian le 15 juin 1972 a l'Université de Droit, d'Economie et des Sciences Sociales de Paris.

Le choix du sujet a été motivé par le fait que, si le service militaire volontaire des étrangers est à notre époque en très nette régression, par contre l'incorporation d'office des étrangers dans les armées nationales devient de plus en plus fréquent et risque de devenir le droit commun des nations, constituant ainsi une atteinte grave aux droits traditionnels des étrangers. Le général Aram Karamanoukian étudie ce problème dans son ensemble, dans différents pays, en se plaçant toujours sous le double aspect du droit international et du droit interne des nations, et également dans les différentes situations qui peuvent se présenter (volontariat et imposition d'office du service militaire, cas du temps de paix et du temps de guerre).

Dans les cinquante premières pages il expose d'abord de quelle manière a évolué l'institution du service militaire dans l'Antiquité, au Moyen Age et dans les Temps modernes pour aboutir de nos jours en France à la loi qui a réalisé en 1905 le service militaire obligatoire universel et égal. Puis il fait l'historique du service militaire des étrangers depuis l'Antiquité jusqu'à la Monarchie de juillet en France, tout en étudiant aussi ce qui s'est pratiqué dans les pays voisins.

Le général Aram Karamanoukian aborde ensuite le problème proprement dit et toujours d'actualité, avec ses deux parties essentielles, le service militaire volontaire des étrangers et le service qui leur est imposé, chacun de ces deux cas étant analysé d'abord en temps de paix puis en temps de guerre.

1° En temps de paix certaines nations continuent à avoir des volontaires étrangers sous leurs drapeaux, et l'auteur étudie de plus près quelques cas particulièrement intéressants:

—les troupes suisses, qui ont existé en France jusqu'en 1830, avec les accords (capitulations) passés entre les Cantons suisses et les pays qui engageaient ces troupes. Les clauses politiques et administratives de ces accords, ainsi que les institutions juridictionnelles chargées de régler les différences méritent une attention toute spéciale;

— la Légion Etrangère en France, avec l'étude détaillée de la nature juridique de l'acte d'engagement et la question de savoir

si la Légion Etrangère est ou n'est pas contraire au droit international.

— les corps de troupe étrangers dans certaines armées nationales, en particulier les troupes indigènes d'Algerie qui ont posé un problème ardu de droit interne en France, l'armee pontificale, et le Tercio en Espagne qui permet de noter les différences de statut existant entre les militaires servant à la Légion Etrangère en France et ceux servant au Tercio en Espagne.

2° Le service militaire volontaire des étrangers en temps de guerre est étudié dans les pays où ces enrôlements ont eu lieu, en examinant comment l'enrôlement est pratiqué suivant les cas. Le problème est en effet le suivant: un état neutre peut-il laisser ses sujets s'engager dans les rangs d'un bélligérant sans violer les règles de la neutralité?

Le cas particulier de la Légion d'Orient pendant la guerre 1914-1918 est abordé en détail du point de vue droit international et du point de vue droit interne français. L'historique de la Légion d'Orient montre que des considérations politiques ont été a l'origine de sa création et, malheureusement aussi, de sa disparition dans des conditions pas toujours flatteuses pour notre pays.

La situation de l'engagé volontaire étranger en temps de guerre est ensuite étudiée du point de vue droit international (en cas de capture, doit-il être considéré comme un traître ou comme un combattant?) et du point de vue droit interne. En général il n'y a pas de loi qui autorise l'engagement dans l'armée d'un autre pays, mais seulement des lois qui l'interdisent, soit d'une façon générale, soit en fonction de la conjoncture politique internationale.

3° Le service militaire imposé aux étrangers constitue la partie essentielle de la thèse du général Aram Karamanoukian. C'est en effet le problème crucial, qu'il s'agisse du temps de paix ou du temps de guerre, car celui à qui le service est imposé n'agit pas de son plein gré comme a pu le faire un engagé volontaire.

En ce qui concerne le service militaire imposé en temps de paix, la doctrine, la coutume et le droit conventionnel sont contre cette imposition aux étrangers, bien qu'il n'y ait rien d'injuste en soi à ce qu'ils puissent être appelés à apporter leur aide au pays qui leur donne l'hospitalité: l'étranger n'a pas les avantages de la nationalité, il n'a pas non plus à en supporter le prix. Des conventions bilatérales fixent souvent les modalités de l'exemption dont peut bénéficier l'étranger, mais la pratique des nations n'est pas toujours conforme à ce principe de l'exemption.

L'auteur étudie alors ce qui s'est pratiqué en France entre les

deux guerres mondiales (cas des apatrides notamment et de leur naturalisation éventuelle après le service militaire), puis aux USA où le service militaire obligatoire fut institué en 1948 et où l'exemption a longtemps pu s'accompagner d'une impossibilité de devenir par la suite citoyen américain, puis en Norvège, et enfin en Australie où des étrangers enrôlés selon les règles de la conscription furent envoyés plus tard combattre au Sud-Vietnam.

Le problème est particulièrement grave quand il s'agit d'individus ayant une double nationalité, par exemple quand le "jus soli" se superpose au "jus sanguinis" avec le risque de combattre un de ces deux pays, de faire deux fois le service militaire. ou de subir la peine des insoumis en temps de paix ou des traîtres en temps de guerre. Deux pays, la France et la Suisse, ont émis des lois précises générales à ce sujet, ailleurs il existe des conventions bilatérales nombreuses. Dans les pays socialistes de l'Est le problème a été résolu en supprimant toute possibilité de double natlonalité, ce qui, selon l'auteur, est la seule solution.

4° Le service militaire imposé aux étrangers en temps de guerre conduit à des considérations analogues. Les règles du droit international prohibitent cette imposition, mais la pratique de toutes les nations n'est pas conforme à ce principe. En France en 1917, aux USA en 1917, en Grande-Bretagne en 1914-1918 et en 1939-1945, en Australie le droit des étrangers n'a pas toujours été respecté.

Mais seule l'Allemagne a imposé le service militaire aux habitants des territoires occupés, en 1914-1918 en transformant beaucoup de Belges et de Luxembourgeois en apatrides légalement incorporables, en 1942 en enrôlant des Alsaciens-Lorrains y compris dans des unités SS opérant en France.

De telles pratiques ont été jugées par le Tribunal Militaire International de Nüremberg au même titre que des crimes de guerre, et plus tard par la Convention de Genève de 1949 qui prévoit même des sanctions contre la puissance occupante qui commettrait de tels abus.

Le général Aram Karamanaukian a ainsi fourni un travail considérable dans l'étude de problèmes souvent mal connus. La bibliographie figurant à la fin de son oeuvre montre l'importance et le nombre des ouvrages de droit et d'histoire militaire consultés. Sa thèse, très agréable à lire, mérite d'être étudiée en détail par tous ceux que peuvent intéresser ces faits historiques et ces questions de droit.

Colonel Pierre BOURGEOIS

(*Revue Historique de l'Armée*, 1973, No. 2, p. 109–110)

الأجانب والخدمة العسكرية

عندما أحيل اللواء إبرام كرامانوكيان على التقاعد (عمره حالياً ٥٦ سنة) وذلك بعد خدمة طويلة ومثمرة في سلاح مدفعية الجيش السوري ، توفر لهذا الضابط الكبير الدراسة والتحصيل العلمي في فرنسا فانتسب لجامعة باريس «السوربون» وحاز على دكتوراه دولة في الحقوق الدولية العامة بدرجة جيد جداً بعد مناقشتها مناقشة مستفيضة في كلية الحقوق والعلوم الاقتصادية « بباريس الثانية » في ١٨ حزيران عام ١٩٧٤ .

وقد جرت العادة في فرنسا ان تنشر وزارة التربية الوطنية الاطروحات الجامعية الجائزة على مثل هذه الدرجة من التقدير اذا كان الكتاب فرنسياً، وقد رغبت مركز البحث العلمي في فرنسا بنشر هذه الاطروحة ، الا ان بعض الاساتذة القائمين بالدعاية الصهيونية في بعض فروع هذا المركز قد حالوا دون طبعها ونشرها لان مؤلفها سوري الجنسية .

موضوع الاطروحة

تعرض الاطروحة بعنوانها الاصلي : « الاجانب والخدمة العسكرية » لدراسة واسعة في الحقوق الدولية العامة المتعلقة بالخدمة العسكرية التي يؤديها الاجنبي تطوعاً اختيارياً أو بصفة الزامية ، في جيش غير جيش بلاده الاصلية .

Գրախօսական հրատարակուած սուրիական բանակի հանդէսին մէջ, 1975-76-ի թիւ 5 և 6, Էմին Նափուրիի գրչով:

A book review in the Syrian army's official monthly, No. 5–6, 1975–1976, by Emin el-Nafouri.

وقد اشرف على الاطروحة الاستاذ الفرنسي الكبير في جامعة باريس السيد « شارل روسو » والمعروف عالميا باختصاصه الواسع في شؤون المعاهدات والاتفاقيات والمواثيق الدولية .

وقد كتب هذا الاستاذ الفرنسي عن تلك الاطروحة ما يلي :

تعالج اطروحة السيد آرام كرامانوكيان وعنوانها : « الاجانب والخدمة العسكرية » ، مسألة قديمة معقدة ذات اهمية علمية وعملية لم تدرس حتى الآن دراسة علمية منظمة اذ ان مثل هذا الموضوع يصرف الباحث من النظر فيه ، لانه يمت في آن واحد بصلة ، الى الحقوق الدولية العامة والحقوق الدولية الخاصة والحقوق المقارنة والحقوق الجزائية .

وقد تخطى السيد كرامانوكيان صعوبة تناول الموضوع اذ ان التجربة المباشرة التي اكتسبها من المسائل العسكرية في هذا المجال خلال الحرب العالمية الثانية قد اتاحت له اغناء موضوعه بعدد من الملاحظات الشخصية ذات الاهمية الفائقة .

وقد دارت مواد الاطروحة على تكوين رئيسيين سيطلع جعلناه يتحكم باستمرار في موضوعه :

ـ الخدمة العسكرية التي يقوم بها الاجانب المتطوعين اختيارا .

ـ والخدمة العسكرية الاجبارية التي يقوم بها هؤلاء الاجانب .

واشتمل القسم الاول من الكتاب على دراسة الفرقة السويسرية (الحوتة) او الفرقة الاجنبية Legion étrangère وغيرها من التشكيلات الغريبة والتي لا تعرف عنها الا القليل مثل جوقة الشرق .

اما القسم الثاني من الكتاب ، فيعالج وضع ذوي الجنسية المزدوجة وسوق الاجانب الزاميا للخدمة في بعض الدول ، ودليل الاحتلال العسكري في اثناء الحرب .

وانه لمن الاهمية العلمية بمكان طباعة مثل هذا العمل القيم ونشره لانه يعالج قضية ذات ابعاد عالمية .

١٢ حزيران ١٩٧٢

شـــادل دوســـو
استاذ في جامعة باريس الثانية

هذا وقد نشرت المجلة العامة للحقوق الدوليـــة العامة في عـــدد شهر تمـــوز ـ حزيران عام ١٩٧٤ والصادرة في باريس ، الفصل المتعلق بالجنســـية المزدوجة والخدمة العسكرية وقع في ٢٦ صفحة من القطع المتوسط .

الجنسية المزدوجة والخدمة العسكرية

يعرّف معجم المصطلحات الحقوقية الدولية ، الجنسية المزدوجة بانهـــا وضعية الشخص الذي يعتبر مواطنا لدولتين او اكثر وفق تشاريع هـــذه الدول . وهذا يعني أن تمنح الدولة ، الجنســـية الى شخص وفق تشريعها الداخلي لم تعتبره دولة اخرى في الوقت نفسه حسب تشريعها الداخلي ايضا مواطنا لها .

ويرى اكثر المؤلفين ان تراكم الجنسيات في شخص واحد ، امـــر يتعارض مع الحقوق ، ولذلك يعملون الى توضيح آثاره السيئة .

ولئن كان من الامثل الا ينتمي المرء الا الى جنســـية واحدة ، فـــان الواقع يختلف عن ذلك لان تعدد الجنسيات الممنوحة للفرد اصبح وضعـــا حقوقيا كثير الحدوث .

ويحصل ذلك التعدد بسبب عدد من الوقائع يمكن تبريرها وتقسيمها الى نوعين :

١ ـ الافعال التي تشكل التعبير عن الارادة الفردية .

٢ ـ الافعال التي تخص الفرد ولا يتدخل فيها شخصيا .

يشمل الصنف الاول ، اختيار الاشخاص الطوعي ورغبتهم عنـــد بلوغهم سن الرشد في التجنس او الزواج او الاندماج بحيث يكتســـب الفرد

جنسية جديدة وذلك بافصاحه عن رغبته فيها مع استمرار اعتباره وفق قانون بلده الاصلي او البلد الذي يود التخلي عن جنسيته ، مواطنا له .

وهكذا يصبح الشخص المنوه عنه خاضعا الى نظام الجنسية المزدوجة . وفي الواقع فان عددا من الناس في كل الاقطار قد تركوا اوطانهم هربا من الاضطهاد او للبحث عن حياة افضل تؤمن معيشتهم اكثر مما في بلادهم ، وهذا ما يدعو هؤلاء الناس الى التجنس للاندماج في المجتمع الجديد او لتسهيل الاقامة فيه ومباشرة العمل .

اما النوع الثاني من الاعمال التي لا تشكل تعبيرا عن ارادة الشخص المعني ، فانها تشمل على الاخص ، اعطاء الجنسية ومنحها بالنسبة ، وتلك حالة شخص ولد في بلد أجنبي يعتبره ذلك البلد مواطنا له ، في حين ان وطن ابويه يمنحه جنسيته .

وينشأ التخلي عن أراضي الدولة لاسباب ظاهرة نتيجة الحروب والمنازعات ، سببا جوهريا لحدوث الجنسية المزدوجة اذ ان الدولة التي اضطرت للتخلي والتنازل عن بعض أراضيها تستمر في اعتبار الاشخاص الذين بقوا على الجزء من الاراضي المتنازعة منها او المحتلة ، في جملة رعاياها ...

قد تؤدي مسألة الجنسية المزدوجة اثناء الحرب الى تعرض الشخص المعني الى تدابير تتخذ عادة بحق الاعداء ، كالتوقيف والاقامة الاجبارية ومصادرة الاموال وغيرها ، كما تؤدي ايضا الى استحالة تامين الحماية الدبلوماسية للاشخاص المعنيين في دولة تعتبر هؤلاء من رعاياها وذلك حسب الشق الاهلي لعام ١٩٣٠ والذي ينص في مادته الرابعة على ما يلي :

لا يمكن لدولة ان تبسط حمايتها الدبلوماسية على احد رعاياها ضد دولة تعتبر هذا الشخص في جملة مواطنيها .

وينوه اتفاق جنيف لعام ١٩٣٠ بمساوىء الجنسية المزدوجة اذ يتصدر الاتفاق النص التالي :

من المصلحة العامة للمجتمع الدولي ان يقتنع كل افراده بان لا يكون لاي فرد سوى جنسية واحدة .

آثار الجنسية المزدوجة على الخدمة العسكرية

من أسوأ الحلول الناتجة عن الجنسية المزدوجة احتمال وقوع الاشخاص الذين هم في تلك الوضعية تحت طائلة الخدمة الالزامية في اكثر من دولة .

ولا شك ان هناك علاقة وثيقة بين قوانين الجنسية وحاجات القوات المسلحة .

فاسرائيل مثلا باصدارها « قانون العودة » قد منحت بصورة آلية صفة المواطنة الاسرائيلية الى كل يهودي يستوطن فلسطين والى اي يهودي حتى قبل ان يهاجر ويغادر بلد اقامته الاصلي .

ان هذا القانون الاسرائيلي يخلق على نطاق واسع جماعات ذوي جنسية متعددة يقصد تجنيدهم في القوات المسلحة الاسرائيلية ليس الا .

ويرى بعض المؤلفين في مسألة الجنسية المزدوجة خطورة قد تجعل الاجنبي يحمل السلاح ضد وطنه ذاته فضلا عن احتمال خضوعه لاعباء الخدمة الالزامية مرتين في بلدين مختلفين أو احتمال تعرضه لعقوبات التخلف عن اداء الخدمة زمن السلم ، وعقوبة الخائن اثناء الحرب ، وهذا من أسوأ ما يقع لشخص ذي جنسية مزدوجة اذ قد يجند رغما واء ضد بلد يعتبره من مواطنيه ثم يقع اسيرا بحكم طبيعة بالموت بجريمة الخيانة وذلك امر شائع في دول كثيرة متجاورة الحدود وفي غيرها .

مواد الاطروحة وتقسيماتها

يتجاوز عدد صفحات الاطروحة ٤٠٠ صفحة وتشمل المقدمة في ٤٠ صفحة والقسم الاول من الاطروحة في ١٥٠ صفحة والقسم الثاني يقرب من ١٥٠ صفحة ايضا مع خلاصة في نهاية الكتاب في بضع صفحات .

تبحث المقدمة في تطور نظام الخدمة العسكرية في العصور القديمة والقرون الوسطى والازمنة الحديثة والعصر الحاضر ثم تاريخية الخدمة العسكرية للاجانب في تلك العصور حتى العهد الثوري والقرن التاسع عشر .

اما القسم الاول من الاطروحة فيدرس بالتفصيل الخدمة العسكرية التطوعية للاجانب زمن السلم مثل القطعات السويسرية في الجيش الفرنسي مع لمحة عن تاريخ التعاون العسكري ـ السويسري وما تبعه من اشارات واتفاقيات وذيولها التشريعية ثم يتعرض المؤلف لدراسة الجوقة (الفرقة) الاجنبية Légion étrangère وتاريخها والطبيعة الحقوقية لعقد التطوع فيها وتوضيح التشريعي المتطوع فيها واخيرا ينظر الى الجوقة الاجنبية من وجهة نظر الحقوق الدولية .

ويشتغل المؤلف بعد ذلك الى بحث القطعات الاجنبيه في بعض الجيوش القومية كالقطعات الجزائرية في الجيش الفرنسي السابق والجيش الملكي السابق للهند الشرقية والجيش البابوي والقطعات المراكشية في الجيش الاسباني .

ويحلل المؤلف مفهوم الخدمة العسكرية زمن الحرب وتطبيق الامر لمفهوم الحق الوضعي Positif وان التطبيق الدولي لهذا الحق يسمح بالتمديد الطوعي مع مناقشة هذا المذهب وسرد مفهوم الحق ... Conventionnel في هذا الصدد .

ويستطرد المؤلف الى ذكر جوقة الشرق Légion d'orient التي شكلتها فرنسا في فترة من خلال الحرب العالمية الاولى والتي صارت فيما بعد تؤلف جيش الشرق في سوريا ولبنان والقطعات الخاصة Troupes spéciales اثناء الانتداب الفرنسي .

ويلخص مقدم الاطروحة بعد ذلك في بضع وعشرين صفحة ، الوضع الحقوقي للمتطوع زمن الحرب وحسبما الحق الدولي والعكاس الحق الداخلي على الحقوقي للمتطوع .

اما القسم الثاني فيبدأ ببحث الخدمة العسكرية المفروضة على الاجانب والمذهب المتخذ فيها ومضامين الحق الوضعي Positif المتعلق بها واستبعاد فرض الخدمة العسكرية وقواعد الحق الوضعي في هذا الصدد .

ويختار المؤلف بضعة امثلة واقعية في الزام الاجانب بالخدمة العسكرية عند بعض الدول كفرنسا والولايات المتحدة الامريكية والنرويج واستراليا . ويخصص المؤلف فصلا كبيرا من اطروحته للخدمة العسكرية

للدول الجنسية المزدوجة مع بحث مسهب لنظرية الجنسية المزدوجة والآثار المترتبة عليها وعلى الأخص في مجال الخدمة العسكرية والزام الاجانب بها اثناء الحرب .

ويناقش المؤلف هذه المسألة من وجهة نظر الحق الوضعي وتطبيق ذلك في فرنسا وان هذا الحق يمنع تجنيد الاجانب الزاميا ، وكيف طبقت فرنسا هذا العمل خلال الحربين العالميتين .

ويعرض الباحث نماذج عن كيفية الزام الاجانب في الخدمة العسكرية زمن السلم في كل من الولايات المتحدة وبريطانيا واستراليا .

ويختتم المؤلف القسم الثاني بفصل خاص عن الزام سكان المناطق المحتلة بالخدمة العسكرية ويبحث هذا المذهب والحق الوضعي فيه ويذكر الامور المانعة بقاعدة حظر الالزام بالخدمة العسكرية ، والوضعية الراهنة للحق الدولي في هذا الصدد .

هذا خاتمة الكتاب فهي خلاصة واضحة وشيقة ومكثفة للاطروحة يبين فيها تطور الخدمة العسكرية في الاحقاب القديمة وتغير صفتها كامتياز وواجب على كل مواطن وصيرورتها الى نظام ينعصر في فئة من الناس لم دخول الاجانب في هذا الصدد حيث تفاوتت اهمية العنصر الاجنبي في القوات المسلحة للدول حسب الزمان والمكان بسبب العوامل المختلفة كالوضعية الجغرافية والمزاج القومي والنظام السياسي الذي كان سائدا ، اذ ان بعض الدول الكبرى كان لها خلال قرون عديدة جيش تألفت غالبيته من الاجانب في حين غلب الطابع الوطني على الخدمة العسكرية في دول اخرى . كما اختلفت ايضا الوضعية الحقوقية للجندي الاجنبي مع الزمن من بلد الى آخر ، فقام بخدمته العسكرية وتطوع اختيارا في دولة اجنبية نتيجة الاغراءات او حسب اتفاقيات ثنائية بين الدول .

وينوه المؤلف بما ادخله الثورة الفرنسية من ادخال تغيير كبير على النظام العسكري اذ نشأت في ذلك العهد الجيوش الوطنية اعتمادا على التجنيد العام ورجعت الى مبدأ الجندي ـ المواطن فحلت مكان الجيوش الملكية التي كانت تتألف في ذلك العهد بصورة رئيسية من الجنود المحترفين او المواطنين او الاجانب .

هذا وان الطابع الجماعي للحروب والذي اتسم به القرن العشرون، قد انتهى الى تشكيل الامم المسلحة وشمولها خلال الحرب ، غير ان ذلك لم يمنع من وجود الاجانب في الجيوش النظامية او الوطنية .

وتستمر الدول في ايامنا هذه في تجنيد الاجانب تطوعا اختياريا وقد تلزم المقيمين منهم في اراضيها ، باداء الخدمة العسكرية في جيوشها وذلك في بعض الحالات وفي بعض الشروط ، وهذا ما يشكل ممارسة جديدة نسبيا في هذا الباب .

ونرى ان الدول تتبع نهجا من اجل تحقيق هذا الهدف واساليب للاثنة اهمها :

١ ــ تجنيد الاجانب المقيمين في اراضيها الرامية .

٢ ــ منح الجنسية للاجانب واخضاعهم للخدمة الالزامية .

٣ ــ تجنيد سكان المناطق المحتلة عنوة .

ويتنقد المذهب الحقوقي العام بشدة هذا الشكل الاخير من فرض الخدمة العسكرية على سكان المناطق المحتلة ، كما تحظر التقاليد الحقوقية هذه الممارسة ويعتبرها التشريع الدولي من جرائم الحرب .

ويمكن انهاء حالة الالزام بالخدمة العسكرية عن طريق منح الجنسية على انها اداء الخدمة للذوي الجنسية المزدوجة .

ان الجنسية المزدوجة والخدمة الالزامية المزدوجة الناجمة عن ذلك في دولتين مختلفتين تثير مشاكل معقدة .

لقد وفق المشرعين النجاح الجزئي الذي حققه مؤتمر لاهاي عام ١٩٣٠ والاتفاقيات المعقودة بين الدول الاشتراكية لازالة حالات الجنسية المزدوجة ، والتوقيع اتفاق استراسبورغ عام ١٩٦٣ المتعلق بالتقليل من حالات تعدد الجنسية ، وان لايشط اي شريحة مساعيهم من اجل تعزيز حملتهم وكفاحهم في سبيل الوصول الى حل عادل والبحث عن تنظيم حقوقي جاري في هذا الصدد ، يقوم على مبدأ جعل الاسس المتعلقة بمنح الجنسية واكتسابها وفقدانها ، تصدر عن الحق الدولي وليس عن حق الدول منفردة في تعيين رعاياها وتحديدهم بموجب تشاريعها الخاصة .

اما التجنيد الالزامي للاجانب المقيمين في دولة ما فيبدو انه يتوسع وينتشر اكثر فاكثر .

ولنشر اسابع الاتهام الى عدد من الدول العظمى والصغرى باخذها بهذا الاجراء رغم ان المذهب الحقوقي العام يشجب ذلك فضلا عن ان الحق الدولي الوضعي والاعراف الحقوقية والتقاليد الحقوقية تحظر جميعها تلك الممارسة .

وهكذا يبدو جليا افتقاد المجتمع الدولي الى اتفاق عام يضع القاعدة لحظر عام لمثل تلك الممارسة .

هذا ولا تسوغ اية اعتبارات حقوقية ، الزام الدولة للاجانب المقيمين في اراضيها مؤقتا او بصفة دائمة ، بالخدمة العسكرية في قواتها المسلحة اذ ان الشخص الذي يعيش في الخارج لايقطع عادة علاقاته الحقوقية مع وطنه الا اذا فقد جنسيته بدافع رغبته وارادته الذاتية في التخلي عنها او اذا قضت الدولة التي هو من رعاياها ، في هذا الامر .

وهكذا يبقى الشخص حاضعا للصلاحيات الشخصية لبلده الاصلي الذي يحتد في حالة الزامه بالخدمة العسكرية ، الصلاحية الارضية للدولة المقيم فيها ، ولذا فلا يمكن ان تذهب السيادة الارضية لدولة ما ، مذهبا تفرض فيه الخدمة العسكرية على الاشخاص الذين ليسوا من رعاياها دون موافقة دولتهم الاصلية نفسها . كما لا يجوز تبرير الزام الاجنبي بالخدمة العسكرية لاعتبارات ادبية او معنوية تتعلق بالعرفان بالجميل ازاء الدولة التي يقيم فيها اذ انه ازاء الفوائد المادية التي يجنيها الاجنبي من اقامته في ذلك البلد فانه يقدم عمله وجهده واعباءه المالية مقابل ذلك .

واذا مارات دولة الزام اجنبي بالخدمة العسكرية في جيشها بسبب لجوئه السياسي اليها فلذلك لا يعدو أن يكون عملا بعيدا عن الاستقامة .

غير انه يمكن دعوة المهجرين الى الخدمة العسكرية في البلاد التي يقيمون بها ، وليس القياس في هذا المجال ، حالة اللاجيء السياسي او المستفيد من حق اللجوء والاقامة . وينبغي في هذه الحالات ان يرافق التجنيد الالزامي للمهجرين ، منح جنسية .

ولذا ينبغي ان ينضى هؤلاء الى خدمة العلم كمواطنين لا كاشخاص ليس لهم اي ارتباط وطني . وتتخذ الخدمة العسكرية للاجنبي شكلا آخر عندما يكون التجنيد تطوعا اختياريا سواء زمن السلم او اثناء الحرب

في قطعات عسكرية خاصة تجند الاجانب كالفرقة الاجنبية مثلا ، فينضوي الاجانب في صفوف هذه الوحدات بدافع روح المغامرة للتخلص من بيئة اجتماعية أو سياسية تجثم فوق صدورهم أو حبا بالمهنة العسكرية او رغبة في استئناف حياة جديدة .

وقد يقدم البعض على التجنيد الطوعي الاختياري في جيش اجنبي لاعتبارات عقائدية وانتصارا لقضية أحد المتحاربين .

وقد اتسعت وتعادت مثل هذه الحالات خلال الحربين العالميتين الاخيرين .

ولا يرى الحق الدولي اية غضاضة في الوضع الحقوقي للمتطوع الاجنبي اذ يعترف له بصفة المحارب النظامي في كل ما يتعلق بتطبيق قوانين الحرب وتنفيذها وان كان يختلف وضعه امام الحق الداخلي لبلده الذي يعفو عن رعاياه وازاء البند الذي يؤدي فيه الخدمة العسكرية .

وتحظر الدول على مواطنيها بصورة عامة، الخدمة في القوات المسلحة الاجنبية تحت طائلة الجزاء المؤدي احيانا الى فقدان الجنسية .

ويلاحظ عادة انه كثيرا ماتملي الاعتبارات السياسية الداخلية والخارجية ، مثل تلك الاجراءات التي ليس لها اساس حقوقي اذ غالبا ماتجد الدولة التي تحظر على مواطنيها الخدمة العسكرية في الخارج ، رعاياها دول اخرى ، كما قد تسمح دولة وتجيز ، تجنيد رعاياها في جيش اجنبي في حين تحظر ذلك في جيش دولة اخرى .

ويبدو لنا ان العقوبات المتخذة ضد الاشخاص الذين ينخرطون في جيش دولة اجنبية رغم قوانين بلادهم الاصلية ، ينبغي ان لاتؤدي الى فقدان الجنسية ، ويكتفي القانون السويسري في هذا المجال بعقوبة السجن على مرتكبي مثل تلك المخالفات واذا كان من القبول تبرير الخراط الاجانب اختيارا في وحدات خاصة لاعتبارات فردية وعقائدية تتعلق بالمتطوع نفسه او انتصار لقضية يعتنقها ويعمل في سبيلها ذلك الاجنبي فانه من المرفوض قطعا قبول نظام المرتزقة في ايامنا هذه لان نشاطهم لايشكل اية خدمة عسكرية معقولة ولانهم يذكروننا في الظرف الراهن بامثالهم في القرون الوسطى واقرانهم من عصابات الاجرام والقتلة وسالخي جلود البشر وليس هؤلاء الطبقة من الناس في الحقيقة الا مغامرون وافاقون من

نوعية خاصة لاتحركهم اية عقيدة ولا تدفعهم أية مثل فلا يتوخون الا هدفا واحدا : القتال وحب المال .

ذلك هي اطروحة اللواء المتقاعد ڤراماتوكيان ، ذات موضوع فريد وعصري امضى فترة طويلة في اعدادها وصياغتها وتقديمها بنص فرنسي يتناسب وتقنية واهمية الموضوع المطروح .

وحبذا لو تطرق المؤلف الى بيان وضع الخبراء العسكريين الاجانب في جيوش العالم الثالث من وجهة نظر الحقوق الدولية أثناء الحرب وعساه يتدارك ذلك ويبحثه في أطروحته .

وانه لمن تكريم العلم أن تهتم الجهات الرسمية بمثل هذا المؤلف القيم وتعمل على ترجمته الى اللغة العربية اذ ان مجال الاستفادة منه يتجاوز الناحية الثقافية النظرية البحتة الى تطبيق بعض مضامينه في بعض دوائر وزارة الدفاع والخارجية والداخلية وخاصة فيما يتعلق بالجنسية والخدمة الالزامية ، وتنازع القوانين الدولية بشأنها فضلا عن انه مرجع جغرافي معتمد لكل من يعنى بالشؤون القانونية عامة .

ان نشر آثار حملة العلم والعناية بتآليفهم والافادة منهما من بعض مايجب على المجتمع المتحضر أن يقوم به ازاءهم وذلك وفاء لهم واعترافا بحقهم على مواطنيهم .

ا ، ن

★ ★ ★

★ ★ ★

ՋՕՐ. ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԻՐԱՒԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏՈՀՄՈՐ ԵՒ ԳՈՐԾԸ

Արամ Ս. Շորվօղլեան

Արամ Գարամանուկեան Այնթապի երեւելի ընտանիքներէն Յակոբ էֆ. Գարամանուկեանի միջնեկ տղան է։ Ծնած է 1910ին, Այնթապ։ Եղեռնին կը տարագրուին Համա։ Անկէ ալ կը քչուին Սելիմիէ։ Օսմանեան երեսփոխան, հայրենակիցը, Յարութիւն էֆ. (Պոչ)կեզէնեանին միջնորդութեամբ ազատ չըլլագայութեան արտօնագիր (վեսիքա) մը կը ստանան և կը հաստատուին Հալէպ։ Հիլֆպաունտ գերման միսիոնարական առաքելութենէն Շվայցերը Ալիս և Պէաթրիս քոյրերը, առ ի բողոք Գերմանիոյ զինակից Թուրքիոյ հայերու հանդէպ ի գործ դրած ոճիրին դէմ, հրաժարելով իրենց պաշտօնէն, հրամանով Մարաշէն եկած Հալէպ, ապաստանած էին ամերիկեան հիւպատոս Պր. Ճեքսընին մօտ։

Առաջինը աստնք էին եղեռնին մանրամասնութիւնը Զուիցերիոյ վրայով արտաքին աշխարհի հաղորդողները։ Աստնց դիմումներուն և կոչերուն հետևանք, դաշնակից երկիրներէ, Ամերիկայէն, այլ մանաւանդ Զուիցերիայէն ղրկուած գումարները ամերիկեան հիւպատոսին կողմէ կը տրուէին Ռոմէր քոյրերուն։ Այս նպաստին բաշխումը վստահուեցաւ Յակոբ էֆ. Գարամանուկեանին։ Ամերիկայի պատերազմի մտնելէ ետք, Զուիցերիոյ հիւպատոսը Պր. Շուպ, անոր մեկնումէն ետքն ալ զուիցերիացի առեւտրական Սոլինկէր հովանաւորեցին այս գործը։ Գարամանուկեան, իրեն պէս հետապնդումներէ զերծ ազգայիններու հետ կը կազմէ նպաստաբաշխ մարմին մը, օժանդակելու համար Երուանդ Օտեանի պէս դէմքերու։

Զինադադարին կը վերադառնայ Այնթապ։ Անգլիական զինուորական գրաւումին կը յաջորդէ ֆրանսականը։ Հայոց քաղաքական երկինքը կը մթագնի։ Գարամանուկեանը տեղւոյն պայմաններուն լաւ ծանօթ, յարգուած ու սիրուած նոյնիսկ թուրք երևելիներէ, իրեն պէս մի քանի ազգայիններու հետ կը դիմէ թուրք ազդեցիկ անձերու, որպէսզի հայ-թուրք հասկացողութիւն մը գոյանայ, և հայեր զոհ չերթան թուրք-

ֆրանսական ընդհարումներու։ Երբ այդ կարելի չ'ըլլար, Գարամանուկեան իր ամբողջ հեղինակութիւնը ի գործ կը դնէ դիմադրութեան կազմակերպումին։ Որպէս փաստաբան արդէն ծանօթ, ազգային ժողովական, Ադենականի հոգաբարձութեան ատենապետ, Հ.Բ.Ը.Մ. Այնթապի մասնաճիւղին հիմնադիրներէն, վարանողներն ալ կը հետևին իրեն։ Հերոսամարտի տևողութեան կազմակերպական աշխատանքներու հետ կը վարէ հայկական դատարանի նախագահութիւնը, օժանդակ ունենալով Պենլեանն ու Շամոեանը։ Ֆրանսան կը լքէ կիլիկիան, և գայն առանց հայու կը յանձնէ թուրքին։ Արևելեան կիլիկիայէն, Թրքահայաստանի խորքերէն, հրաշքով փրկուած բեկորներ, որբեր և այրիներ, լքած ամէն ինչ, հեղեղի պէս կը թափուին Հալէպ։ Քաղաքիս քրիստոնէաբնակ թաղերու ծայրամասին, ուր որ գտնեն քիչ մը յարմար գետին, կը լարեն լաթէ վրաններ, քարիւղի սնտուկներու տախտակներէն և թիթեղներէն հիւղակներ, պարաքաներ։ Այնքան չատ են որ կը կոչուին վրանաքաղաք, հիւղաւան, պարաքաներ, քեմփ։

1922, մեր ժամանակակից պատմութեան ամէնէն անյոյս օրերուն, Յակոբ էֆ.ենք կը բնակէին մեծ քեմփին հանդիպակաց կողմը, Համիտիէ թաղը։ Տունը, փողոցը, քեմփի դպրոց և եկեղեցիին մէջ, անկէ մինչև Ազգ. Առաջնորդարան հասնիլը, խնդրարկուներ ուր որ հանդիպէին կը դիմէին իրեն։ Հապա ժողովնե՞րը, ազգային միութիւն, տեղաւորման մարմին, պարենաւորման յանձնախումբ և այլն, և այլն։

Խնդրանքնե՞րը... խնդիրնե՞րը...

Բաբելոնի աշտարակաշինութիւն. հայախօս, թրքախօս, անյոյս թշուառ բազմութիւն։

Սկիզբ՝ սփիւռքի։

Յակոբ էֆ. լուրջ ու խոհական, բարեացակամօրէն մտիկ կ'ընէր բոլոր դիմումները։ Տեղւոյն վրայ կարգադրութիւններ կ'ընէր, կամ կ'ուղարկէր ուր որ անկ է։ Այդ մղձաւանջային օրերուն գտնուեցան ուրիշ ազգակիցներ ալ, որոնք իրենց կարելին ըրին աղիտեալներուն տառապանքը պոռթելու համար։

Ասոնց մէջ, Վեր. Ահարոն Շիրաճեանի մրցակից, Յակոբ էֆ.ին կերպարանքը չատ թարմ է մտքիս մէջ։ Անձրևէն ու արևէն պաշտպանուելու համար, հովանոցը գերթ ձեռնափայտ, ձմեռը երկայն և լայն փարեստու մը հագած, որը չեմ յիշեր

կոճկուած տեսնել, ազատ և արագ քայլերով, ակնոցը ճիշդ քիթին ծայրը, մերթ վրայէն զննելով դիմացինը, միջահասակ, պատկառելի դէմքին աւելի վեհութիւն կու տար, ծնօտին ծայրի կոկիկ մօրուքը։

Գեհենական եղեռնին, Հալէպ՝ Գողգոթայի երթ ու դարձի կայան, կա՞յ արդեօք վերապրող մը որ ասկից անցած չըլլայ։ Վստահ եմ անոնցմէ ամէն մէկը օգնութիւն մը, ծառայութիւն մը, յորդոր մը լսած, կամ պարզապէս զինք ճանչցած ըլլալու քաղցր յիշատակ մը պահած է։

Ժողովուրդին հետ այնքան հարազատ ու նոյնացած, որ ամէնէն մտերիմ ձևով կը կոչուէր Քէօրճէմ Ակոբ։

Ժողովուրդին քիչ մը վիճակը բարելաւուած, հայրենակից և արհեստակից Պետրոս էֆ. Միլլէթպաշեանին հետ բացաւ փաստաբանական գրասենեակ մը։ Օսմաներէնի և ֆրանսերէնի հմուտ, իրաւաբանական և օրէնսգիտական լայն պաշարով, բոլոր դատերուն հիմն ու պաշտպանողականը ինք կը պատրաստէր։ Ինչո՞ւ դատարանի ֆրանսերէն դատերը ինք, տեղական դատարաններու մէջ արաբերէնները Միլլէթպաշեանը կը պաշտպանէին։

Գրասենեակին վարկը չատ բարձր էր։ Հայ յաճախորդներու հանդէպ, առանց նկատի առնելու վարձը, չատ խղճամիտ էին։ Քանի քանիներ, արաբերէն լեզուի անծանօթ, միամտութեամբ ստորագրած թուղթերուն երեսէն ի՛նչ վնասներ պիտի կրէին։ Ասանկներուն ապաւէնը այդ գրասենեակն էր։

Վրանաքաղաքի, քեմփի ընչաքաղց կալուածատէրներուն դէմ, յանուն ազգային իշխանութեանց, Գարամանուկեան-Միլլէթպաշեան ձրիօրէն պաշտպանեցին ժողովուրդին դատը։

Յակոբ էֆ. Գարամանուկեան որպէս հմուտ օրէնսգէտ մեծ յարգ ու հեղինակութիւն կը վայելէր դատական չրջանակներուն և պաշտօնակիցներուն մօտ։

Ունէր հազուագիւտ օրէնսգիտական գիրքերու հարուստ գրադարան մը։ 1964ին, խնդրանքիս ընդառաջելով մեծ զաւակը Նուպար, գրադարանը նուիրեց Հայաստանի Մատենադարանին։ Անկէ յանուն իրենց մօր, ազնուափայլ Տիկ. Մարիամին չնորհակալութեան գիր մը եկաւ Գարամանուկեան հարազատներուն։

1963–64ին գրադարանը դասաւորեցի և ցուցակագրեցի։

Բացի դատական հանդէսներէ, «Սահմանադրութեան արդարադատական հարցերու մեկնաբանութիւններու օրկան», հաւաքածոներէն մեծ մասամբ օսմաներէն, 312 իրաւաբանական, մի քանի հատ ալ պատմութեան գրքեր կային։ Բոլորն ալ լաթակազմ կամ թղթակազմ, թուագրուած, և ներքին էջերը կնքուած, լաւ պահուած էին։

Թիւերէն յայտնի էր որ կարգ մը գիրքեր կը բացակայէին։ Գուցէ ընթերցանութեան համար ծանօթներու տրամադրուած։ Հեղինակներէն աչքի կը զարնէր օրէնսգիր Արիստակէս Գասպար։ Ջոհրապէն կայ գիրք մը, «Իրաւունքի և պատիժի գործադրութեան ժամանցումը»,– խմբագիր Գրիգոր Ջոհրապեան։ Գրեթէ բոլորն ալ Պոլսոյ հայ տպագրիչներուն և հրատարակիչներուն կողմէ տպուած և հրատարակուած։ Այս կարևոր պարագայ մըն է հայ տպագրութեան պատմութեան համար։

Ասանկ բարեկիրթ և ուսումնական ընտանիքի մը մէջ հասակ առնող Արամին առաջին ուսուցչուհին կ'ըլլայ մայրը։ Սելիմիէ, ուր ժանտախտը օրական հարիւրաւորներ կը հնձէր, վաղուան անստուգութեանց, ապրուստի դժուարութեան մէջ, Արամին կը տրվեցնէ նախ՝ մեսրոպեան մարգարտաչարը, ապա՝ Աւետարանէն ընթերցանութիւն։

Այնթապ վերադարձէն ետք, Արամ կը յաճախէ տեղւոյն Ազգենական վարժարանը, և Հալէպ հաստատուելէն վերջ Հայկազեան վարժարանը, ուրկէ չրջանաւարտ կ'ըլլայ 1923ին, դասընկերներուն ամէնէն պզտիկը, որոնց մեծ մասը իրմէ 5–6 տարեկան մեծ։

Ընտանիքը մեծ, 11 հոգի, ծախքը չատ, ստիպուած ուսումը կ'ընդհատէ։ Ապա Ֆրէր Մարիսթներու քոլէճին աշակերտելով, չրջանը փայլուն կերպով կ'աւարտէ։ 1932ին, կեծ ու կրակ երիտասարդ, կը մտնէ Հոմսի գինուորական վարժարանը։ Աւարտելէ ետք կը մտնէ բանակ։ Շուտով մանաւոր ուշադրութեան և վստահութեան կ'արժանանայ, և կ'ունենայ համապատասխան աստիճանի բարձրացում։ Ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ կը ղրկուի Ֆրանսա, Ֆոնթենեպլօ, հրետանիի բարձրագոյն վարժարանը։ 1938–39 չրջանը կ'աւարտէ բարձր գնահատանքով։

Համաշխարհային Բ. պատերազմի ընթացքին, բանակին

մէջ կը ստանձնէ չատ պատասխանատու առաքելութիւններ, և կը նշանակուի թնդանօթաձիգ մարտկոցի հրամանատար։ Պատերազմը հազիւ աւարտած, կրկին կը ղրկուի Փարիզ, սպայակոյտի վարժարանը։ Պարագաներու բերումով դպրոցին դասընթացքը կրճատուած, մէկ տարուան ընթացքը կ'աւարտէ 9 ամիսէն ու կը վերադառնայ Սուրիա, սպայակոյտի սպայ աստիճանին տիրացած։ Ֆրանսացիներու քաշուելէն ետք, բոլորովին անկախ սուրիական բանակին կազմակերպիչներէն առաջինը կ'ըլլայ։ 1948ին սուրիական բանակին բոլոր հրետանիի միաւորներուն վերին հրամանատարութիւնը իրեն կը վստահուի։ Ցոյց տալով ռազմաճակատին վրայ հմտութիւն, երկրին մէջ և դուրսը, մեծ հռչակ կը վայելէ։ Անոր հեռարձակ թնդանօթաձգութեան մէջ ճշդրիտ նշանառութիւնը, զինուորներուն և ժողովուրդին մէջ առասպելական դրուագներով կը պատմուի։ Յաջորդ տարին, մասնագիտութիւնը աւելի խորացնելու համար, կրկին կը ղրկուի Ֆրանսա։ 1952ին, սուրիական զինուորական պատուիրակութեան որպէս պետ կը ղրկուի Եուկոսլաւիա։

1953ին Ժեներալ տը պրիկատ, 1956ին ալ Ժեներալ տը տիվիզիոն բարձրագոյն աստիճաններով կը վարձատրուի։ 1950–57 կը մնայ հրետանիի ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնին վրայ։ 1957–58 Ուաշինկթընի սուրիական դեսպանատան զինուորական կցորդ կը կարգուի։ Հոն ալ ուշադրութիւն կը գրաւէ. հոն ալ միջազգային և տեղական զինուորական բարձր շրջանակներու համակրութիւնն ու յարգանքը կը վայելէ։ 1958ին գործոն ծառայութենէ պահեստի կը դրուի։

Զօրավարը, համեմատաբար կարճ ժամանակի մէջ, այս բարձր աստիճանին հետ արժանացած է. ա) սուրիական արժանեաց, բ) պատերազմական, գ) անձնուիրութեան, դ) պաղեստինեան կռիւներ չքանչաններուն, ինչպէս նաև լիբանանեան և եգիպտական կառավարութեանց արժանեաց պատուանշանին. իսկ ֆրանսական կառավարութիւնը զինք պատուած է պատերազմական խաչ և Լեժէոն տ'օնէօրի սպայի բարձր չքանչաններով։ Այս փառաւոր չքանչաններուն և զինուորական բարձր աստիճանին չափ և աւելի կարևորն ու արժէքաւորը, 1945ի անկախութենէն ետք, բանակին կողմէ կատարուած իրերայաջորդ տասնեակ մը զինուորական

յեղաշրջումներու ատեն՝ քաղաքականութենէ և անով չպարուսած փառասիրութենէ հեռու, եկող ու անցնող բոլոր իշխանաւորներուն անվերապահ վստահութիւնը գրաւելն է։

Ասպարէզին բերումով, գօրավարը հայ հասարակական գործունէութեան առիթ չէ ունեցած։ Վաղ երիտասարդութեան մասնակցած է Հ.Բ.Ը.Մ.ի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան կազմաւորման։ Ասպարէզի մէջ, օրէնքի սահմաններուն, սիրայօժար օժանդակած է այն բոլոր հայերուն, որոնք գինուորական սպասարկութեան հետ գործ ունենալով դիմած են իրեն։ Սուրիական բանակի բոլոր գինուորները գինք պաշտելու աստիճան կը յարգէին։ Բանակին մէջ իր աստիճանով հայ գինուորականի մը ներկայութիւնը, ի հարկէ, հայ գինուորի մը համար աննչան նեցուկ մը չէր։

Զօր. Ա. Գարամանուկեան թէպէտև հասարակական գործէ հեռու, ի բնոյթէ և բնազդէ, չէր կրնար անտարբեր և անտեղեակ մնալ ազգային հարցերու հանդէպ։ Ասոր լաւագոյն փաստը ցոյց տուաւ 1961ին, պետական երեսփոխանական ընտրութեանց առիթիւ։ Հայկական բոլոր կազմակերպութեանց և յարանուանութեանց ներկայացուցիչներուն կողմէ թեկնածու նշանակուեցաւ։ Անձնական հմայքով կարելի եղաւ հալեպահայութեան միասնականութիւնը, և փոխանակ մէկի, խորհրդարանին մէջ երկու հայ երեսփոխան ունենալ։ Օրին հայ մամուլը չեչտեց այս դէպքին կարևորութիւնը։ Ծանօթ դէպքերու բերումով երեսփոխանութիւնը չկրցաւ չարունակել։

Ան 1964ին Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ համալսարանի իրաւաբանական ֆաքիւլթէն կը մտնէ և չորս տարիէն պատուոյ յիշատակութեամբ կը վկայուի։ Ապա կը մեկնի Փարիզ, Սորպոնի իրաւաբանութեան համալսարանը և ընթացքը կ՚աւարտէ մէկ տարիէն։ Տոքթորայի համար ներկայացուցած նիւթը խստապահանջ վերատեսուչին կողմէ կ՚ընդունուի։ Աւարտաճառը «Լէ զ՚էթրանժէ է լը սերվիս միլիթէր» («Օտարականները և գինուորական ծառայութիւնը») մէկուկէս տարիէն կը պատրաստէ։ 15 Յունիս 1972ին «չատ լաւ յիշատակութեամբ» դատական անձնակազմին բարձր գնահատանքին կ՚արժանանայ և կը տիրանայ տոքթորայի կոչումին։ Այդ հրապարակային քննութեան ի միջի այլոց ներկայ կ՚ըլլան Փարիզի սուրիական փոխ-դեսպանը և մշակութային

կցորդը։ Դեսպանը գործի բերումով բացակայած ըլլալով, ի պատիւ գօրավարին հանդիպում մը կը սարքէ դեսպանատան մէջ և ջերմօրէն կը չնորհաւորէ։

Գիրքը կը բաղկանայ 21x27 սմ. մէկ երեսի վրայ մեքենագրուած լաթատիպ (միմիոկրաֆ) 410 թերթերէ։ Գիրքին երեսը նոյնուլթեամբ տպուած է առաջին էջին վրայ։[1]

3րդ էջին ներածականին մէջ հեղինակը կ'ըսէ թէ երկար տարիներ զինուորական աստպարէգին ծառայած ըլլալուն համար չէ միայն որ այս զինուորուլթեան վերաբերեալ նիւթը ընտրած է։ Թուէլէ ետք միջազգային իրաւաբանուլթեան զինուորական կեանքի յատուկ չարք մը արդիական նիւթեր, կը բացատրէ այս ընտրուլթեան պատճառը։ Երախտագիտութիւն կը յայտնէ դատական անձնակազմի նախագահ Փրոֆ. Շ. Ռուսսօ-ին և չնորհապարտուլթիւն (կրաթիթիւտ) բանակի պատմագիտական սպասարկուլթեան պետին՝ ժեներալ Ժ. Ֆուրնիէին, իրեն ենթակայ գրադարանն ու թղթածրարներուն ուսումնասիրուլթիւնը արտօնելուն համար։

3–5 էջերուն մէջ —յառաջաբան— կը թուէ հին ու նոր աչխարհահռչակ տեսաբաններու կարծիքները պատերազմներու բնոյթին մասին— նուաճողական, գաղափարաբանական, տնտեսական, ազատագրական։ Արդի ազգային բանակներու կազմաւորման սկիզբը Ֆրանսական յեղափոխուլթեան ընթացքին զինուորագրուլթիւնը նկատելով, յետայնու տարբեր ժամանակ և պարագաներու կազմուած այլ ազգերու զինուորագրուլթեան, օտարականներու զինուորական ծառայուլթեան, մինչին դարերէն մինչև մեր օրերը, աչխարհի ամէն կողմը, ազգային, միջպետական և միջազգային օրէնքները, համաձայնագրուլթիւնները կը քննէ, կը բաղդատէ և վճիռը կու տայ։

Զօր. Ա. Գարամանուկեան իրաւ զինուորական մըն է։ Բայց ռազմամոլ մը չէ, ո՛չ ալ պարզ պատմագրող մը, այլ անաչառ դատաւոր, մերթ դատախազ, երբեմն ալ բարձրագոյն հեղինակուլթիւն, վճիռներ կ'արձակէ հիմնակէտ ունենալով

---

1 Ծանօթ.– Զօրավարին աշխատասիրութեան նուիրուած այս յօդուածաշարքը գրուած է «Օտարները Եւ Զինուորական Ծառայութիւնը» գործին առանձին հատորով լոյս տեսնելէն առաջ, երբ գործը բազմագիր վիճակի մէջ էր և սահմանափակ քանակութեամբ— Կ.Գ.։

մարդը և անոր մարդկային իրաւունքները։ Իւրաքանչիւր էջին վարը, թուանշաններով յիշուած են օգտագործուած աղբիւրները։ 392–402 էջերուն մէջ յիշուած են 156 գիրքեր, 402–407, 28 պարբերականներ և 29 հաւաքածոներ, 22 տեղեկագիրներ, հեղինակներու անուններով, յիշուած են ասոնց տպագրութեան վայրն ու թուականները։ 407–410 էջ նիւթերուն ցանկը։ Այս խրթին, մանուածապատ, անպաճոյճ, աննչմարելի կարծուած նիւթին դասաւորումը, գիտական ներկայացումը, միջազգային օրէնսգիտութեան մեկնաբանումը հիացուցած է դատական կազմը, որուն նախագահը յայտարարած է.

— Հպարտ եմ որ ասպարէզս կը փակեմ այսպիսի հոյակապ թեզ մը վաւերացուցած ըլլալուս գոհունակութեամբ։

Դատական կազմէն Փրոֆ. Ս. Պասթիտ, միջազգային իրաւաբանութեան ծանրակչիռ հեղինակութիւն, վկայած է.— Ամէն կերպով կատարեալ գործ մը։ Զինուորականի բծախնդրութեամբ և իրաւագէտի ճշգրտութեամբ պատրաստուած այս աշխատասիրութիւնը որևէ գրադարանի մէջ պատուաւոր տեղն ունի, որմէ կրնան օգտուիլ նոյնիսկ համբաւեալ մասնագէտներ։

Միջազգային ամէնէն համբաւաւոր, գիտական բարձրագոյն հաստատութեան մը կողմէ մեծ գնահատանքով գովաբանուած տիտանական ու վաւերական այս ուսումնասիրութիւնը արդար հպարտութեամբ կը լեցնէ բոլոր հայերուս սիրտերը։ Համաշխարհային գրականութեան, արուեստի և գիտութեան ճիւղերուն մէջ ունեցած ենք և ունինք մեծահռչակ հեղինակներ։ Բայց այս մէկը, իր բնոյթով ու տարողութեամբ միւսներէն բոլորովին տարբեր, մեզի համար անչափելի արժէք մը ունի, անոր համար որ գիրքին 164–187 էջերը կը վերաբերին Լեժիոն տ'Օրիան կամ Լեժիոն Արմենիէնին։

Ա. ընդհանուր պատերազմին Ֆրանսական դրօշի տակ զինուորագրուած Հայկական Լեգէոնին — հայ կամաւորներու բանակի կազմաւորման, առ այդ դաշնակիցներու միջև տեղի ունեցած անցուդարձերուն, տեսակէտներու տարբերութեան, և այլնի մասին ցարդ վաւերական քիչ բան գրուած է։ Իրաւ է, ատենին, դեռ մինչև հիմա ալ, կամաւորներու սխրագործութիւններուն մասին մեր և օտար մամուլին մէջ հպարտաւիթ

դրուագներ պատմուած են։ Ասոնց բոլորն ալ արտաքին երևոյթներու և կամաւորներու սրտառուչ քաջագործութեանց և անձնազոհութեանց մասին են։

Զօրավարը սկիզբէն հետևող մը եղած է կամաւորներու մասին գրուածներուն։ Կարդացած է գրեթէ բոլորը, բայց չէ բաւարարուած։ Թեզի պատրաստութեան ընթացքին դիմած է չատերու, քննած է եղած վտիտ հրատարակութիւնները, դիմած է Ազգային Պատուիրակութեան դիւանին, ատիկա Հայաստան փոխադրուած ըլլալուն՝ սերտած է լուսատիպերը։ Արդեօ՞ք Ֆրանսական պետական դիւանատուներու մէջ բան մը կայ։ Բայց ի՞նչպէս խորտակել ամրակուռ դռները։ Ռազմաղաչտը չէ որ ծանր հրետանին ուղղէ։ Չէ՞ որ ինքն ալ ունի այնքան հատու զէնք մը։ Լեժիոն ա՛օնէօր սպայի պատուանշանը կուրծքին կ՛ուղղուի «Սերվիս հիսթորիք տէ զ՛արմ»ի պաշտօնատունը ու կը ներկայանայ սպասարկութեան պետին Զօր. Ֆուրնիէին։ Ի յարգանս պատուանշանին զօրավարը պատշաճօրէն կ՛ընդունի զինք, նիւթն ալ խիստ չահեկան գտնելով կ՛արտօնէ դրադարանն ու թղթածրարները ուսումնասիրել, ու կը հրահանգէ պաշտօնէութեան ամէն դիւրութիւն ընծայել Զօր. Գարամանուկեանին։

Հայկական Լեգէոնին յատկացուած մասը այդ թղթածրարներէն քաղուած է։ Ժամանակակից մեր պատմութեամբ հետաքրքրուող, ինչու չէ, նաև ամէն հայ մտաւորական, դիրքին գոնէ այդ բաժինը կարդալու է։

Այս ընելէն ետք, ամէն ընթերցող ինծի պէս պիտի համոզուի, թէ հակառակ յառաջաբանին մէջ գրուած թափանցիկ բացատրութեան, զօրավարը ինչո՞ւ իրաւաբանական այլազան ու չլացուցիչ նիւթերէն տարբեր, այս ընտրած է։

Մատնանշուած բաժնին առաջին հատուածին մէջ, 1915ի ցեղասպանութեան մասին միջազգային համբաւի տէր Հ. Կիպընգը, Ե. Լեփսիուսը, Ժաք տը Մորկանը, Հ. Մորկընթաուը, Անգլիական Կապոյտ Գիրքը վկայակոչելով, անգամ մըն ալ կը ծանուցանէ մէկուկէս միլիոն հայերու ջարդը և անոնց ինչքերուն գրաւումը։ Թող ֆաքիւլթէն, ներկայացուած իւրաքանչիւր թեզի մուտքին կարգախօսէ, թէ տրուած կարծիքները հեղինակին կը վերաբերին։

Այս թեզին մէջ յիշուած ցեղասպանութիւնը կարծիք չէ,

ոչ ալ չինծու պատմութիւն կամ անհիմն ամբաստանութիւն։ Այլ չօշափելի իրականութիւն է։

Չօրավարը աթոռական ռումբի պէս կը պայթեցնէ ճչմարտութիւնը։ Թեզին համար դատական կազմին «մանախոն թրէ պիէն» գնահատանքը ցեղասպանութեան մասին ցարդ արձակուած կարեւորագոյն դատավճիռն է...։

Չօրավարը մեր դատը եթէ թեզին նիւթ ընտրէր, անկասկած որ քաղաքական և դիւանագիտական այլ և այլ պատճառաբանութեամբ պիտի մերժուէր։ Յաւելթօրէն թուրք դիւանագիտութիւնը կրցած է նման պարագաներուն ճնշում բանեցնել։

Չօրավարին իմաստութիւնն ու ճկունութիւնը, այլ խօսքով աւետարանական խորամանկութիւնը կը կայանայ այսպէս անմեղունակ վերնագրով մը պարուրելու մէջ բո՛ւն ուզածը, ըսուելիքը՝ ըսելու, թէ կամաւորագրութիւնը սաղմնաւորուեցաւ և ծնաւ Ճեպէլմուսայի հերոսամարտէն, ֆրանսական նաւատորմիղին կողմէ փրկուած և Փոր Սաիտ փոխադրուած ճեպէլմուսացիներու մէջ, որուն եկան ու միացան աշխարհի ամէն կողմէն հայ գաղութներէն մարտիկներ, մեծ չարիքին դէմ իրենց զայրոյթը գործնական կերպով ապացուցանելու։ Ասիկա վրէժխնդրութենէն վեր, չա՛տ վեր բան մըն է։

Կամաւորներու բաժինը կարդալէս ետք, կը յուզուիմ, հոգիս կ՛ալեկոծի, ուղեղս անմոռանալի յիշատակներով կը փոթորկի։

1919 գարուն։ Ֆրանսական դրօշին տակ, նահատակ ցեղին անմահներուն, վեց հարիւր տարուան վրէժի զրահներուն, հայ կամաւորական լեգէոնին Մարաշ մուտքը...։ Անոնց խրոխտ քալուածքը, դրուագներ պաղեստինեան ճակատէն։ Արարա..., հանդիսութիւններ...։ Սմքած հայերու դէմքին յաղթանակի շողը։

Աւա՛ղ, մեր քաղաքական երկնակամարին նոր որոտում, չանթ ու փայլակ։ Մարաշի պատերազմը։ Այդ ահաւոր գոյամարտին, ամբողջ քաղաքին մէջ, միայն մեր որբանոցը կրցաւ 21 օր դիմադրել թշնամի բոլոր գրոհներուն և հրդեհին դէմ։ 400-450 որբերուն, 50-60 պաշտօնեաներուն հետ, փրկուեցան մօտ հինգ հազար ապաստանեալներ։ Փոքրաթիւ հայ մարտիկներուն մէջ կային երկու հայ կամաւորներ,

Ամերիկայէն, վանեցի Վահան և խարբերդցի Գրիգոր։ Ասոնք իրարանցումի առաջին ժամերուն կրցած էին Ս. Սարգիս եկեղեցին ապաստանիլ, անկէ ալ եկան որբանոց։ 21 օր ու ցորեկ, քուն ու դադար չունեցան։ Միշտ կրակին առաջին գիծին վրայ, քանի՛ քանի՛ անգամներ վտանգուած դիրքերը սուրալով, փրկեցին կացութիւնը։ Վահանը ծունկէն վիրաւորուեցաւ և սրունքը անդամահատուեցաւ։ Ֆրանսացի–ներուն հետ չկրցաւ նահանջել, և որպէս պատերազմական գերի յանձնուեցաւ քեմալականներուն։

Գիրքին մէջ յիշուած է թէ հայ կամաւորները չորս դումարտակ, 4183 հոգի եղած են։ Ինչո՞ւ միայն այդքան, այդ ուրիշ հարց։ Ինծի համար երբեք ալ զարմանալի և անհա–ւատալի չէ անոնց փայլուն յաղթանակներուն և թուրքերուն վրայ թողած սարսափը։ Գրիգորն ու Վահանը ամէն մէկը 10–100 հոգի կ՚արժէին։ Անշուշտ, նոյնն էին բոլոր հայ կամաւորներն ալ։

Թէ ինչո՞ւ Հայկական Լեգէոնին կապուած մեր յոյսերը չիրականացան, զօրավարը կը փակէ այդ բաժինը ըսելով.

«Բայց պատմութեան մէջ առաջին անգամը չէ, որ քաղաքականութիւնը կը յաղթէ արդարութեան»։

Կ՚ուզեմ զգացումներս օր առաջ զօրավարին փոխանցել Ամերիկա գրելով։ Յաջորդ օրը կ՚իմանամ թէ ան Հալէպ վերադարձած է։ Ս. Ծնունդի երկրորդ օրն է։ Պատեհ առիթն է։ Կը հեռաձայնեմ տունը, բարի գալուստ կը մաղթեմ, Ծնունդը կը շնորհաւորեմ ու գիրքին մասին խօսելու համար ժամադրութիւն մը կ՚ուզեմ։ Երեկոյեան 6։15 է։

— Ալօ, զօրավա՞ր է։

— Այո, հրամեցէք…

— Բարի եկած էք։ Շնորհաւոր բարի կաղանդ և Ս. Ծնունդ։ Ձեր թեզը կարդացի. կ՚ուզեմ անոր մասին խօսիլ։ Ե՞րբ կրնամ գալ։

— Ես մինչև ժամը 9։30 տունն եմ. եթէ կ՚ուզէք հիմա հրամեցէք։

Ուզելն ալ խօ՞սք է. փողոց կ՚իջնեմ, առաջին պարապ անցնող թաքսին կը կեցնեմ, վարիչը 40ը անց իսլամ մըն է։

— Սուք Ինթէճի մօտ, Ջօր. Գարամանուկեանին տունը պիտի երթամ։

— Ո՛հ, էհլէձ վէ սեհլէձ. և կը սկսի գովասանքներու։

Զօրավարն ու տիկինը սիրով կ՚ընդունին զիս։ Խորհելով որ ուրիշ այցելուներ ալ կրնան գալ և չկարենամ բաւարարուիլ, մաղթանք ու չնորհաւորումէ ետք, կ՚ուզեմ նիւթին անցնիլ։ Բայց յանկարծ կը վարանիմ, ի՞նչ ըսել, զօրավա՞ր թէ տոքթոր։ Այս վերջինը ինծի չոր կ՚երևի։ Մանաւանդ որ մեր մէջ բժիշկներուն ալ տոքթոր կ՚ըսուի, որոնցմէ բաւական չատ ունինք։ Զօրավա՛ր...։ Չեմ գիտեր սփիւռքի ամբողջ տարածքին վրայ ուրիշ հայ զօրավար ալ կա՞յ։ Ապա՝ զօրավար ըսելով, կը կարծեմ թէ ես ալ կը զօրանամ։ Ենթագիտակցական բարդո՞յթ, թերևս։ Թեզին նիւթը գինուորական։ Տիկինը, տիկնայք փափկասունք հայոց աշխարհի, գինուորական Տարոն գաւառէն, Մեղրիկեան գերդաստանէն. ան ալ պիտի նախընտրէ աւելի առնականութիւն յատկանշող «զօրավար»ը։ Շեչտակի կ՚ըսեմ.— Զօրավար...։ Տիկինը ինծի կը նայի։

Արդեօ՞ք տոքթոր աւելի հաճելի է տիկնոջը։ Կ՚ըսեմ գրեթէ չշնչալով.

— Տոքթոր ... Տիկինը, մեղրիկ ժպիտով «տոքթոր ալ է» կը յարէ։ Ձեր գիրքը կարդացի։ Հայկական Լեգէոնի բաժինը ուշի ուշով քննեցի։ Այնպէս կ՚ենթադրեմ թէ դիտումնաւոր ընտրած էք թեզին վերնագիրը, քօղարկելու համար ձեր բուն ըսելիքը։ Անկեղծ հիացումս և չնորհակալութիւնս կը յայտնեմ։

—Ճիշդ է։ Համալսարանը գինուորական հաստատութիւն մը չէ։ Միջազգային իրաւագիտութեան չատ նիւթեր կան, ինչպէս որ մէկ մասը յառաջաբանին մէջ յիշուած են։ Այդ նիւթը ընտրեցի, որպէսզի ցեղիս մեծ հարցը գիտական այդ բարձր հիմնարկութեան միջոցաւ կարենամ միջազգային բարձր շրջանակներու ծանօթացնել։ Փարիզ ուսանողութեանս շրջանին, ցաւ ի սիրտ նկատեցի որ տեղացի և օտար ուսանողութիւն ու պաշտօնէութիւն գրեթէ բան չեն գիտեր մեր մասին։ Առիթը ըլլալուն, միշտ ալ կը խօսէի մեր ժողովուրդին մասին։ (Շատ հետաքրքրական մէկ երկու դրուագ ալ պատմեց։)

—Շատոնց առիթ մը կը փնտռէի, հարցնելու համար թէ ի՞նչպէս ընտրեցիք գինուորական ասպարէզը։

— Երբ հայ կամաւորները Այնթապ եկան, խիստ տպաւորուեցայ։ Ամէն կերպով կ՚ուզէի անոնց նմանիլ։ Այդ օրէն սկսայ, և Հալէպ գալէն ետք ալ անոնց պէս սրածայր

գլխարկ կը դնէի։ Այնթապի հերոսամարտին զինուոր ըլլալու փափաքս աւելի զօրացաւ։ Հոս Հայկազեան վարժարանը աւարտելէս ետք, Ֆրէր Մարիսթներու քոլէժը յաճախեցի։ Նիւթականի մտահոգութեամբ ստիպուեցայ ուսումս ընդհատել, Ֆրանսական բանակի պարէնաւորման սպասարկութեան մէջ պաշտօն մը գտայ։ Զինուոր ըլլալու ցանկութիւնս կ'արգելակուէր, քանի որ չէի ուզեր պարզ զինուոր մը ըլլալ։ Սպասարկութեանս մէջ մեծաւորս սպայ մըն էր։ Ֆրանսացի կը կարծէի, մինչդեռ լիբանանցի է եղեր։ Անկէ իմացայ որ Ֆրանսական բանակին մէջ ոչ-Ֆրանսացին ալ բարձր աստիճաններու կրնայ հասնիլ։ Վերջնական որոշումս տուի։

— Հայրդ կարող փաստաբան մըն էր։ Համաքաղաքացիներդ լաւ արհեստաւորներ, առևտրականներ, ազատ ասպարէզի տէր յայտնի մարդիկ չատ ունիք։ Ընտանեկան պարագաներդ արգելք չեղա՞ն։

— Զինուորական ասպարէզը ամէնէն աւելի կը յարմարէր նկարագրիս։ Բացի հօրմէս, բոլորն ալ հակառակեցան։

— Ձեր թեզէն քանի՞ օրինակ տպուած է։

— Հաստատութեան համար 7 օրինակ անհրաժեշտ է։ Մէկ անգամէն եօթը օրինակ մեքենագրել դժուար է։ Առաջին անգամ 10 օրինակ պատրաստել տուի։ Երկու եղբայրներուս մէկական, հատ մըն ալ Ն.Մ.Օ. վեհափառին ղրկեցի։ Լևոն եղբայրս Հայաստան, հազիւ առաջին օրինակը տառացած, առնուազըն հինգ օրինակ ալ ուզեց. ուրիշ ապսպրանքներ ալ եղան, զորս կարելի չէր մերժել. 25 օրինակ ալ տպել տուի։ Խընդրանքները չատցան, երրորդ անգամ 15 օրինակէն աւելի տպել կարելի չեղաւ։ Մոմլաթին վրայի մելանը գրեթէ սպառած էր։ Այդ վերջիններէն պէս ալ չատակ չեղան։

— Տպագրութիւնը աւելի չատ և լաւ չէ՞ր ըլլար։

— Չէի գիտեր թէ քննիչ մարմնին որոշումը ի՞նչ պիտի ըլլար։ Ապա, ժամանակն ալ չատ կարճ էր։ Քննիչ մարմնին նախագահը հանգստեան կոչուած, չուտով փարիզէն պիտի մեկնէր։ Բաւական դժուար եղաւ այդ ձևով տպագրող մը գտնել։ Առաջին տասը օրինակին համար 4000 ֆրանսական ֆրանք վճարեցի։

— Հիմա որ բարձրօրէն գնահատուած է, տպագրութեան մասին չէ՞ք խորհիր։

— Ֆրանսական կրթական նախարարութիւնը յիշատակութեան արժանացած թեզերը տպել կու տայ։ Իմինս, «Մանսիոն թրէյ պիէն»էն զատ, աւելի բարձր գնահատանքի — «Ռեթեհիւ»ի արժանացած է։ Բայց ես ֆրանսահպատակ չեմ։ Կայ նաև «Սանթր նասիոնալ տը լա ռըչերչ սիանթիֆիք» հրատարակչական հիմնարկութիւնը։ Ասոնք ոչ-ֆրանսացիներու թեզերն ալ կը տպեն, եթէ արժանի գտնեն։ Դատական յանձնախումբին կողմէ գրութիւնս չեչտակի յանձնարարուած է, որով առ այժմ անոնց պատասխանին կը սպասեմ։

Զօր. Ֆուրնիէն ալ փափաքած էր օրինակ մը ունենալ։ Ան ալ չատ հաւնած էր, խնդրեց որ տպագրուած պարագային իրեն իմացնեմ, որպէսզի բաւականաչափ օրինակներ ապսպրէ հրատարակիչներուն, իր սպասարկութեան ենթակայ գրասենեակներու և գինուորական գրադարաններու տրամադրէ։ Փարիզի պատկան մարմիններուն և չրջանակներուն մէջ ուշադրութեան արժանացած այս նիւթը վստահ եմ որ համալսարանը կամ գինուորական սպասարկութինը տպել կու տան։ Ես ալ վստահ եմ, և ատիկա աւելի կարևոր է, քան ձեր անձնական կամ հայկական որևէ կրթական հիմնարկութեան կողմէ տպագրուիլը, որովհետև «Սանթր նասիոնալ տը լա ռըչերչ սիանթիֆիք»ի նման օտար պաշտօնական հաստատութեան մը կողմէ եղած հրատարակութիւնը միջազգային գիտական կամ քաղաքական հրապարակին վրայ չատ աւելի ծանր կչիռք պիտի ունենայ։

— Ե՞րբ սկսաք այս նիւթին վրայ աշխատիլ։ Տարուած աշխատանքէն կ՝ենթադրեմ թէ տարիներ առաջ սկսած ըլլալու էք։

— Ըսի թէ մանկութեանս համայուած էի հայ կամաւորներով։ Երբ աւելի հասունցայ, մանաւանդ գինուորական ասպարէզիս մէջ, միշտ ալ կը տանջուէի կամաւորական չարժումին կապուած մեր յոյսերուն չիրագործուելէն։ Բայց միջոցը և յարմարութիւնը չունէի այս հարցով զբաղելու։ Տոքթորայի դասընթացքին սկսելէս ետքն էր որ մտածեցի այս մասին։ Կամաւորական չարժումին էութեան և յառաջընթացին մասին, հայ կամ օտար ոչ մէկ հրատարակութիւն կար։ Պահ մը վարանեցայ։ Եթէ Զօր. Ֆուրնիէի բարեացակամ արտօնութիւնը չըլլար, ատիպուած ուրիշ նիւթ մը պիտի ընտրէի։ Ահա ասոր

համար է որ ներածականիս մէջ հրապարակաւ չնորհապարտուխիւն յայտնեցի իրեն։

Թէպէտև բաւական ժամանակ անցած էր, դեռ առանձին էինք և զօրավարին տրամադրուխիւնն ալ լաւ էր։

— Ձեմ ուզեր ձեր անձնական գործերուն միջամուխ ըլլալ։ Բայց ձեր արժանացած բարձր գնահատանքը թեզին կու տայ հասարակական նչանակուխիւն։ Կը ներէք։

Ուսանողուխեան համար կարծեցեալ տարիքը բաւական անցընելէ ետք, ինչո՞ւ իրաւաբանուխեան հետևեցաք։

— Մանկուխենէս չեմ ուզած պարապ ժամանակ անցընել։ Ընթերցանուխիւնը չատ կը սիրեմ, բայց այդ ալ գիս չի գոհացներ։ Պահեստի քաչուած ըլլալով բաւական ժամանակ ունէի։ Իմ պայմաններուս համար, ամէնէն յարմարը իրաւաբանուխիւնն էր։ Հայրս ալ փաստաբան էր։ Անչուչտ որ մեծ տարբերուխիւն կայ ժամանցի համար որևէ ընթերցանուխեան և որոչ դասընթացքի հետևած ըլլալով տուեալ թուականին քննուխիւն անցընելու համար եղած ուսումնասիրուխեան միջև։ Ես կը սիրեմ լարուած ճիգ և ձգտում պահանջող զբաղումներ։

Սկիզբէն ի վեր տիկինը լուռ ու մունջ կը հետևէր մեր զրոյցին։ Պահ մը բացակայելուն՝

— Զօրավար, երբ կը վարանէի ձեզ «զօրավար» կամ «տոքթոր» կոչելու, տիկինը «տոքթոր ալ կ'ըլլայ» ըսաւ։ Ասկից հետևցնե՞նք թէ տոքթոր կոչումը իրեն աւելի հաճելի կու գայ։ Ան ի՞նչպէս դիմաւորեց ձեր ուսանելու և տոքթորայի հետևելու որոչումը։ Անոյչ ժպիտով մը.

— Տիկինս, ինչպէս ես, «զօրավար»ը կը նախընտրէ։ Իմ իրաւաբանուխեան և տոքթորայի յայողուխեան մէջ պարտական եմ տիկնոջս։ Հոս, այլ մանաւանդ Փարիզ, օրական 15 ժամ կ'աչխատէի։ Տիկինս իր բոլոր կարելին կ'ընէր որպէսզի հանգիստ պայմաններով զբաղումներս ընէի։ Տան մէջ ձայնասփիւռ մը ունէինք, անկէ երբեմն լուրեր կ'առնէինք. հակառակ անոր որ Փարիզ չատ աժան է հեռատեսիլին վարձքը, ան ալ չունէինք։ Թեզին առաջին օրինակը ինք մեքենագրեց. սրբագրել, կրկին մեքենագրել ծանր աչխատանք է։ Իմ յայողուխիւնս իր նուիրումին մեծագոյն վարձատրուխիւնը եղաւ։

Տիկինը վերադարձաւ։ Կը պատրաստուէի մեկնելու, զօրավարը ըսաւ.

— Կը յիշես, առեն ին պատմած էին թէ հօրս գիրքերուն մէջ մի քանի հատ հայատառ թուրքերէն գիրքեր ալ կային։ Ես ալ գինուորական թղթածրարները երբ կը քննէի, հայատառ թուրքերէն դիմումնագրի մը հանդիպեցայ։ Այս անակնկալէն չատ ազդուած՝ ատորագրութիւնները ընդօրինակեցի։ Անոնք դժուար կը կարդացուէին, գուցէ ծանր սխալներ եղան։ Մարտիրոս Պաճաճեան, Ք. Գոզունքեան, Սերոպ Գապագեան, Սարգիս Անտոնեան, 11–10–1916, Տենի Ֆոչէն, մինիստր տ'էթա, մակագրելով կը ղրկէ արտաքին գործոց նախարարին, ծանօթագրելով թէ նամակը Փոր Սահիտ քեմփէն, Մուսալերան հայ երիտասարդներուն կողմէ ղրկուած է։ Նամակը կարդացի, խնդրարկուները վճռական կերպով կը յայտնեն թէ իրենք ֆրանսական դրօշին տակ կ'ուզեն կռուիլ թուրքերու դէմ։

Կրկին չնորհակալութիւն և յարգանքներ մատուցանելով տուն դարձի ճամբուս վրայ կը մտածեմ մեր պատուական ժողովուրդին վրայ, որ Զօր. Արամ Գարամանուկեաններ կը ծնի, որուն համեստ երիտասարդութիւնը մեծ հատուցումին պատարագուելու համար կը կամաւորագրուի։

Մատաղ այս ժողովուրդին...

(«Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 26–30 Յունիս 1973–ի հինգ թիւեր:)

«ՕՏԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ»

Ա. Ք. Վարանդ

— Գարամանուկեանի մեծ արժանիքը կը հանդիսանայ հարցին ճշգրիտ բնութագրումը, այսինքն՝ անոր զետեղումը հանրային միջազգային իրաւաբանութեան մարզէն ներս:

Այս տողերը ստորագրողն է Շարլ Ռուսսօ, Միջազգային իրաւաբանութեան հիմնարկի անդամ:

Նոյնինքն Զօր. Արամ Գարամանուկեան՝ «Օտարները եւ զինուորական ծառայութիւնը» իր հատորին նախաբանին մէջ, առ ի ծանօթութիւն ընթերցողներուն, կը նշէ, թէ ուսումնասիրութիւնը՝ վերատեսութեան ենթարկուած տոքթորայի իր աւարտաճառն է, զոր ներկայացուցած է 1972ին, փարիզի Իրաւաբանութեան, տնտեսական և ընկերային գիտութիւններու համալսարանին մէջ:

Անդրադառնալով նիւթին, հեղինակը կը գրէ, թէ զինուորական ծառայութեան պարտադրութիւնը օտարներուն, և այդ հարցը քննող ուսումնասիրութիւններու դոյզն քանակը մղած են զինք՝ կեդրոնանալու այդ նիւթին վրայ:

Երկար ներածականով մը, Գարամանուկեան պատմական ընդհանուր ակնարկ մը կու տայ պատերազմական դրութեան և անոր դրդապատճառներուն վրայ, իբր մեկնակէտ առնելով այն իրողութիւնը, թէ պատերազմը — ինչ կերպով ալ սահմանուի ան (Կրոցիուսի համաձայն՝ իբր «իրավիճակը անոնց, որոնք կը ջանան բռնի ուժի միջոցով հարթել իրենց տարակարծութիւնները», Վաթթելի համաձայն՝ իբր «Այն իրավիճակը, ուր իրաւունք մը կը հետապնդուի բռնութեամբ», Պոսիւէի համաձայն՝ իբր «Մեր մեղքերուն համար մեզի պարտադրուած աստուածային, յաւիտենական և արդար պատուհաս մը», Ֆենըլոնի համաձայն՝ իբր «Մարդկային ազգը վարկաբեկող չարիք մը», Մոնթեսքիէոյի համաձայն՝ իբր «Ազգերու ինքնապաշտպանութեան սկզբունքը», Գլոզվիցի համաձայն՝ իբր «Քաղաքականութեան իսկական գործիք մը», Ռընանի համաձայն՝ իբր «Ցառաջդիմութեան պայքար մը», և.ն.) անհերքելի իրականութիւն մըն է մարդկային ընկերութեան մէջ:

Սկսելով նախնադարեան շրջանէն հեղնակը՝ հիմնուելով փաստաթուղթերու վրայ, (որոնց ճոխութեան կը պարտի մասամբ Գարամանուկեան իր գործին լրջութիւնը) կը նկարագրէ զինուորական ծառայութեան յեղաշրջումը դարերու ընթացքին, տարբեր ժողովուրդներու և ընկերային տարբեր դրութիւններու տէր ժողովուրդներու մօտ։

Լայն մեկնաբանութեան արժանացած են յատկապէս միջին դարու զինուորական ծառայութեան կերպերը, և անոնց արագ ձևափոխութիւնը կարճ հանգրուաններու ընթացքին։

Գարամանուկեան իր հետազօտութիւնը կը հասցնէ մինչև ժամանակակից շրջանը, որուն մեկնակէտը հանդիսացաւ Ֆրանսական յեղափոխութիւնը, ընկերային բոլոր մարզերէն ներս։

Ընկերային պատմական յետադարձ նմանօրինակ ակնարկով մը, ընթերցողին կը ներկայացուի «Օտարներու զինուորական ծառայութիւնը», որ կ'եզրափակէ ներածական մասը հատորին։

Առաջին մասին մէջ, «Օտարներու կամաւոր զինուորական ծառայութիւնը» խորագիրը կրող գլուխին տակ, Գարամանուկեան կը խորանայ հարցին «կամաւոր» բնոյթին և անոր զգեցած կարևորութեան մէջ։

Ան կը գրէ.

— Օտարներու զինուորական ծառայութիւնը կարևոր տեղ գրաւելէ ետք բոլոր ժամանակներու զինուորական կարգերէն ներս, սկսաւ իր իսկական կարևորութիւնը ստանալ ԺԹ. դարէն ասդին։

«Ֆրանսական յեղափոխութենէն ետք, ազգային բանակներու կազմաւորումը նուազեցուց օտարներու ներկայութիւնը բանակներէ ներս, առանց զանոնք հեռացնելու վերջնականապէս։ Այն ժամանակաշրջանէն սկսեալ, օտարներու կամաւոր զինուորագրութիւնը այնքան ընդհանրական չեղաւ որքան անցեալին։ Խաղաղութեան շրջաններուն, միայն մի քանի պետութիւններ չարունակեցին օտարներ պահել իրենց դրօշին ներքև, բայց պատերազմի մէջ՝ բոլոր բանակներն ալ օտարներ զինուորագրեցին իրենց շարքերէն ներս» (անդ, էջ 39)։

Այս ընդհանուր տեսութենէն ետք, ընդարձակ տեղեկութիւններ կը տրուին Ֆրանսա-Զուիցերիական զինուորա-

կան գործակցութեան (որ սկսած է 1453ին), «Լեժիոն Էթրանժէր»ի պատմական ծագումին և դերին, ինչպէս նաև այլ տեսակի բանակներու (հոլանտական գաղութներու թագաւորական բանակը, Ալճերիոյ բանակը, պապական բանակը, սպանական Թերսիօ բանակը) մասին։

Հատորին բոլոր գլուխներուն տակ, հայազգի զօրավարը իր նիւթին ուսումնասիրութիւնը առաջ կը տանի զոյգ առանցքներու վրայ.

Զինուորական ծառայութիւնը պատերազմի մէջ, և խաղաղութեան ժամանակ։

«Արևելեան Լեգէոնը» վերնագրին տակ՝ այդ բանակի կազմութեան մասին պատմական համադրական տեսութիւն մը կը պարզուի։

Մուսա Տաղի հերոսամարտը և անոր յաջորդող դէպքերը փաստացի տուեալներով կը պատկերացուին։

«1916 Նոյեմբեր 15ի նախարարական որոշումով ստեղծուեցաւ կամաւորներու առաջին գունդը։ Առաջին պարբերութիւնը կը հրահանգէր. «Կիպրոսի մէջ պիտի ստեղծուի Արևելեան Լեգէոն մը, կազմուած՝ օսմանեան ծագում ունեցող կամաւորներէ, որոնք յանձնառու պիտի ըլլան իբր օժանդակ ծառայելու Ֆրանսական դրօշին տակ՝ պատերազմի ընթացքին, հանդէս գալու համար Ասիական Թուրքիոյ մէջ»։

— Արևելեան Լեգէոն կոչումը տրուեցաւ հայկական պատուիրակութեան առաջարկին վրայ՝ խուսափելու համար թրքական կառավարութեան վրիժառութենէն՝ ընդդէմ Թուրքիոյ մէջ մնացած հայ բնակչութեան։ Նոյն պատճառով, հայ բառին տեղ գործածուած է «օսմանեան ծագում ունեցող կամաւորներ» բացատրութիւնը։

Հայ կամաւորներէ կազմուած բանակին գործունէութիւնը և անոր կազմութեան յառաջացուցած իրաւաբանական հարցերը քննուած են մանրամասնօրէն, հիմնուած՝ դիւանական վաւերաթուղթերու տեղեկութիւններուն վրայ։

Յատուկ կարևորութիւն կը գգենու ժամանակի քաղաքական անցուդարձերու մասին ներկայացուած զեկոյցը։

«Արևելեան Լեգէոնի կազմութիւնը քաղաքական նպատակ մը կը հետապնդէր», կը հաստատէ հեղինակը, և կ'ընդլայնէ իր միտքը, ընդհանուր վերաքաղի ենթարկելով

ժամանակի քաղաքական մթնոլորտը, Ֆրանսական կառավարութեան որդեգրած կեցուածքը Միջին Արեւելքի մէջ։

— Արեւելքի ֆրանսական իշխանութիւնները ի զուր փորձեցին վեր հանել հայկական ամուր զօրաբաժնի մը անհրաժեշտութիւնը Կիլիկիոյ մէջ՝ քեմալականներու դէմ իրենց մղած պայքարին համար։ Ֆրանսական կառավարութիւնը աստիճանաբար նուազեցնել հրահանգեց Հայկական Լեգէոնը։

Եւ իրողութիւնը կը փոխադրուի իրաւաբանական գետնի վրայ, ինչ որ քաղաքական վերիվայրումներ նոր անկիւնէ մը դիտելու կարելիութիւնը կ՚ընձեռէ։

Ուսումնասիրութեան երկրորդ մասը կը ծանրանայ «Օտարներուն պարտադրուած զինուորական ծառայութիւնը» հարցին վրայ, նկատի ունենալով —առանձին կերպով— իւրաքանչիւր մեծ պետութեան պարագան։

Գարամանուկեանի նկատողութիւններէն այն կը հետեւի, թէ Ֆրանսան, Մ. Նահանգները, Նորվեկիան և Աւստրալիան տարբեր դրութիւններու կառչած կը մնան։

Հարցը— ինչ որ ուսումնասիրութեան նպատակն է— դրուած է միջազգային իրաւաբանութեան գետնի վրայ։

Ուշադրութեան արժանի է «Զօյգ հպատակութիւններ ունեցողներու զինուորական ծառայութիւնը» հարցին քննութիւնը, որ լոյս կը սփռէ չատ մը մութ —լաւ եւս մութ մնացած— հարցերու վրայ, ներառեալ երկկողմանի համաձայնութիւններու պարագան (միշտ նոյն խնդրով)։

Պատմական փաստերը և իրողութիւնները լայն տեղ կը գրաւեն որևէ հարցի չօչափման մէջ, զայն զետեղելով իր իսկական չրջագծին մէջ։

Զօր. Գարամանուկեանի հատորին եզրափակիչ խօսքէն առնուած տողեր՝ չահեկան գաղափար մը կրնան կազմել տալ ուսումնասիրութեան լրջութեան և խնամուած ըլլալուն չուրջ, միանգամայն՝ իբր համառօտ ակնարկ հանդիսանալով ծեծուած հարցերուն։

— Մեր ուսումնասիրութեան ընդլայնումը ցոյց տուաւ, թէ մարդկութեան պատմութեան ամբողջ ընթացքին, սկսեալ այն վայրկեանէն երբ մարդկային ընկերութեան կրած փոփոխութիւններուն հետևանքով՝ զինուորական ծառայութիւնը կորսնցուց առանձնաչնորհութեան և իւրաքանչիւր քաղաքա-

ցիւր վերաբերող պարտականութեան իր բնոյթը, դառնալով կարգ մը անձերու վերապահուած իրականութիւն մը, օտարները ընդունուեցան անոր պաշտօնավարութեան մէջ։

Պետութիւններու բանակներուն մէջ՝ օտար տարրի ներկայացուցած կարեւորութիւնը փոփոխութեան ենթարկուած է ժամանակի ընթացքին՝ տարբեր տուեալներու պատճառով, ինչպէս աչխարհագրական դիրքը, ազգային մտայնութիւնը, քաղաքական վարչաձեւը, եւն...

Դարերու ընթացքին, որոչ պետութիւններ՝ օտար մեծամասնութեամբ կազմուած բանակ մը ունեցան, մինչ ուրիչներու մօտ՝ զինուորական ծառայութեան ազգային նկարագիրը աւելի չեչտուած եղաւ։

Ֆրանսական յեղափոխութիւնը մեծ փոփոխութիւն մը յառաջ բերաւ զինուորական հաստատութիւններէ ներս։ Ազգային բանակներ ընդհանրապէս կազմուած՝ վիճակաւ զինուորագրելու դրութեամբ, փոխարինեցին թագաւորական բանակը, որ մեծ մասով բաղկացած էր ազգային և օտար արհեստով զինուորներէ, և վերադարձ մը հանդիսացան դէպի քաղաքացի–զինուոր սկզբունքին։

(«Արարատ» օրաթերթ, Պէյրութ, 27 Մայիս 1978։)

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՕՏԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Նուպար Ջարխուճեան

Արամ Գարամանուկեան ծնած է Այնթապ, 1910ին, և քսանական թուականներուն իր հայրենակիցներուն հետ գաղթած է Սուրիա։

Երկրորդական ուսումը աւարտելէն ետք մեկնած է Ֆրանսա, իբրև զինուորական ուսանող։ Յաճախած է Փարիզի զինուորական վարժարանը (Ecole Militaire) *և Ֆոնթենպլոյի հրետանիի վարժարանը։*

1932էն մինչև 1958 ծառայած է սուրիական բանակին մէջ և հասած է մինչև զօրավարի աստիճան։ Մեծ համբաւի տիրացած էր իբրև հրետանիի մասնագէտ։ Իր գործունէութեան իբր վարձատրութիւն պարգեւատրուած է ֆրանսական, Սուրիական և զանազան ուրիշ չքանչաններով, ինչպէս՝ Պատուոյ Լեգէոնի Ասպետ, Պատերազմական չքանշան, Սուրիական արժանեաց առաջին կարգի չքանշան, և այլն։

Ներկայիս զօրավար Գարամանուկեան կ՚ապրի Փարիզ։

Հանգստեան կոչուելէ ետք, զօրավար Գարամանուկեան, ինչպէս զինք կանխող չատ մը մտաւորական սպաներ, որոշած է իրագործել իր երիտասարդական մեծ երազը, պատրաստել Իրաւաբանութեան Տոքթորի թեզը։ Երկար տարիներ աշխատելէ ետք, 15 Յունիս 1972ին, Փարիզի Իրաւաբանութեան, Տնտեսագիտութեան և Ընկերային Գիտութիւններու Համալսարանի խստապահանջ ժիւրիի առջև, զօրավար Գարամանուկեան յաջողութեամբ պաշտպանած է իր թեզը և արժանացած յոյժ պատուաւոր գնահատումին։

Տրուած ըլլալով գործին բացառիկ արժէքը, Փարիզի Ա. Փետոն հրատարակչատունը վերոյիշեալ թեզը լոյս ընծայած է իր Միջազգային Իրաւաբանական հաւաքածոյին մէջ։

Ինչպէս կ՚ըսէ հեղինակը իր նախաբանին մէջ, այս հատորը իր Տոքթորայի թեզին վերանայուած տարբերակն է։

«Օտարականները և զինուորական ծառայութիւնը» նիւթին ընտրութիւնը կատարեցի,– կ՚ըսէ հեղինակը,– որով-

հետև ան ունի այժմէական բնոյթ, մանաւանդ որ օտարականներու պարտադիր գինուորական ծառայութեան ենթարկուիլը չատ մեծ ծաւալ ստացած է մինչև մեր օրերուն և նիւթ չէ հայթայթած լուրջ ուսումնասիրութիւններու»։

Հատորը կը սկսի երկար ներածականով մը, որուն մէջ հեղինակը պատմականը կը կատարէ գինուորական ծառայութեան՝ հին ժամանակներէն մինչև մեր օրերը։

Տրուած ըլլալով որ հին և ինչու չէ նոր ազգերու պատմութիւնը անոնց մղած պատերազմներուն պատմութիւնն է յաճախ, պատերազմողները կը կազմեն մասնաւոր դասակարգ մը մարդկային ընկերութենէն ներս։ Թէև չատ հին ժամանակներուն ցեղախումբերու բոլոր այր մարդիկը ի ծնէ ռազմիկներ էին և երբ պետը կոչ կ'ուղղէր անոնց, բոլորը ձգելով աչխատանք, տուն ու տեղ, իրենց զէնքերը կապելով կը ներկայանային անոր... բայց երբ ստեղծուեցան քաղաքներ և ազգեր, այն ատեն պէտք եղաւ ընտրութիւն մը ընել և զէնքի տակ կանչել միայն այն տղամարդիկը, որոնք պէտք եղած տուեալները ունէին լաւ մարտիկներ ըլլալու։ Շատ մը երկիրներու մէջ ինչպէս Եգիպտոս, Միջագետք, Պարսկաստան կամ Հնդկաստան, ռազմիկները կը հանդիսանային մասնաւոր առանձնաշնորհեալ դասակարգ մը։

Միջին դարուն ազնուական և ունևոր դասակարգը միայն կը գինուորագրուէր, տրուած ըլլալով որ պետութիւնը ոչ մէկ վճարում կ'ընէր և միայն կը խոստանար յաղթանակի պարագային հողեր և կալուածներ բաժնել իր գինուորներուն։

Սակայն այս բանակները ժամանակաւոր էին և երբ կռիւները կը վերջանային՝ իւրաքանչիւրը կը վերադառնար իր տունը և իր գործին։ Այնպէս որ թագաւորները և իչխանները անհրաժեչտ նկատեցին տևական բանակի մը կառուցումը և այսպէսով գինուորութիւնը դարձաւ ասպարէզ։ Անոնք որ կը սիրէին այս ասպարէզը և ունէին պէտք եղած տուեալները, եկան և իրենց ազատ կամքով գինուորագրուեցան։ Այդ օրերուն խտրութիւն չէին դներ ազգայիններու և օտարականներու միջև, այնպէս որ տեղական զօրագունդերու կողքին կային օտարականներէ բաղկացած զօրագունդեր, ընդհանրապէս սկովտիացիներ, իրլանտացիներ, գերմանացիներ և զուիցերիացիներ։

Սակայն ֆրանսական յեղափոխութենէն ետք ազգային պատականելիութեան զգացումը այնքան զօրացաւ, որ օտարներու զինուորագրումը դրեթէ դադրեցաւ։

Մէկ բացառութիւն միայն, 1831ին, Ֆրանսայի մէջ ծնունդ կ'առնէր Օտար Լեգէոնը (Lgion Etrangère), *որ տիրացաւ մեծ համբաւի։ Սկզբունքով այս զօրագունդը սահմանուած էր գործելու գաղութներու մէջ, բայց 1870–ի, 1914ի և 1939ի պատերազմներուն՝ անոնք ծառայեցին մայր հողի վրայ ֆրանսական ուժերու կողքին։*

Մեզի՝ հայերուս համար ամէնէն հետաքրքրականը կը սկսի 1914ի պատերազմով, երբ չատ մը ոչ–անկախ ժողովուրդներու զաւակներ զինուորագրուեցան դաշնակից բանակներու մէջ, ապահովելու համար իրենց երկիրներուն ազատագրումը և անկախութիւնը։

Արդէն կազմուած էին լեհ, չեխ և սերպ կամաւորական ջոկատներ, որոնք կը կռուէին դաշնակից բանակներու կողքին զանազան ճակատներու վրայ։ 1915ին, երբ Ճեպէլ Մուսայի հայութիւնը փրկուեցաւ և փոխադրուեցաւ Փոր Սայիտ, ի երախտագիտութիւն՝ տղամարդիկը ուզեցին զինուորագրուիլ ֆրանսական բանակներու մէջ, կռուելու համար թուրքերուն դէմ։ Անգլիացիները խոչընդոտներ յարուցանեցին, մինչև որ երկու կառավարութիւնները ներդաշնակեցին իրենց քաղաքականութիւնը Միջին Արևելքի մէջ։

15 Նոյեմբեր 1916ին, Սայքս–Փիքօ համաձայնութիւնը կը նախատեսէր անկախ կիլիկիայի մը ստեղծումը ֆրանսական հովանաւորութեան տակ, և նախարարական հրամանագիր մը կ'որոշէր Արևելքի Լեգէոնի մը ստեղծումը, որուն սպայակոյտը պիտի գտնուէր Կիպրոս, և որուն պիտի կարենային մաս կազմել օսմանեան կայսրութեան հպատակները։ Այս Լեգէոնը պիտի ծառայէր ֆրանսական դրօշին տակ, պատերազմի ամբողջ տևողութեան և ասիական Թուրքիոյ հողին վրայ։

Խորքին մէջ, Արևելքի Լեգէոնին զինուորները հայ կամաւորներ էին, նախ՝ Ճեպէլ Մուսացիներ, յետոյ՝ կամաւորներ աչխարհի չորս ծագերէն և մանաւանդ Միացեալ Նահանգներէն։ Հայկական պատուիրակութիւնը պնդած էր Արևելքի Լեգէոն անունին վրայ, չգրգռելու համար թուրքերուն զայրոյթը և վրէժխնդրութիւնը։ Արևելքի Լեգէոնը 1918

Սեպտեմբերին միայն ղրկուեցաւ պաղեստինեան ճակատը, որովհետեւ անգլիացիները չէին ուզեր ֆրանսական ուժեր ունենալ այդ չրջանին մէջ, որուն կ'ուզէին տիրանալ։ Այդ թուականին սակայն արդէն Մերճաւոր Արեւելքի երկիրներուն ճակատագիրը որոշուած էր։ Երբ 30 Հոկտեմբեր 1918ին Թուրքիա զէնքերը վար դրաւ՝ Արեւելքի Լեգէոնը ղրկուեցաւ Կիլիկիա, կազմելու համար ապագայ Կիլիկեան անկախ հանրապետութեան բանակին կորիզը։ Այդ թուականին է որ Հայկական պատուիրակութիւնը առաջարկեց Արեւելքի Լեգէոնը վերամկրտել «Հայկական Լեգէոն»ի։ Այս Հայկական Լեգէոնը կը բաղկանար չորս գումարտակներէ, ընդամէնը 4,134 *զինուոր։*

Հայկական Լեգէոնը լուծուեցաւ 1 *Սեպտեմբեր* 1920*ին։*

Հեղինակը կ'ուսումնասիրէ մանրամասնօրէն այս լեգէոնի զինուորներուն իրաւական վիճակը միջազգային օրէնսդրութեան առջեւ։

Նոյնքան մանրամասնութեամբ կ'ուսումնասիրուի նաեւ 1939–1945*ի պատերազմին զինուորական ծառայութիւն ընող օտարականներուն իրաւական կացութիւնը, անոնց իրաւասութիւնները եւ պարտաւորութիւնները։*

Այս գործին արժանիքները ո՛վ կրնար աւելի լաւ գնահատել քան հարցին լաւատեղեակ եւ մասնագէտ Փրոֆ. Շարլ Ռուսոն, որ Փարիզի իրաւաբանական ֆաքիւլթէի պատուոյ դասախօս է եւ միջազգային իրաւաբանութեան կաճառի անդամ.

«Գարամանուկեանի մեծագոյն արժանիքն է,– *կը գրէ Շարլ Ռուսօ, հատորի յառաջաբանին մէջ,–* հարցին զետեղումը իր բուն շրջանակին մէջ... Ասպարէզով սպայ, զօրավար Գարամանուկեան ունէր նաեւ պէտք եղած բոլոր յատկութիւնները՝ գրելու համար այսպիսի գիրք մը: Ան է նաեւ հմուտ իրաւաբան մը և ուշադիր՝ դէպքերու զարգացման: Ընթերցողը շուտով պիտի նկատէ այդ, երբ ծանօթանայ անոր ճշգրիտ վերլուծումին և անթերի վաւերագրութեան, որոնց շնորհիւ այս հատորը կը հանդիսանայ ուսումնասիրուած հարցին հասկնալիութեան առնման գործիքը»։

(«Ազդակ» օրաթերթ, Պէյրութ, 5 Յունիս 1978:)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ

Հրանտ Սամուէլ

(*Ծանօթ.— Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթի խմբագրականներու շարքը, հրատարակուած 22 Մայիս 1973-էն մինչեւ 27 Մայիս 1973, պահուած է զօրավարին կողմէ հետեւեալ բացատրութեամբ. «Փարիզի «Յառաջ» թերթէն խմբագրականներ Հայկական Լեգէոնի մասին, որոնց մէջ հեղինակը օգտագործած է իմ թեզիս այդ խումբին յատկացուած գլուխը»— Կ.Գ.:*)

Յաճախ գրած ենք Հայկական Լեգէոնի ծնունդին ու գործունէութեան մասին։

Ֆրանսայի Հայ Նախկին Ռազմիկներու և Դիմադրականներու կազմակերպած ուխտագնացութիւնն ի Վերտէօն առիթ ընծայեց անգամ մը ևս անդրադառնալու զինուորական այս կարևոր ձեռնարկին, որ կոչուած էր մեր ժամանակակից պատմութեան ճակատագրական մէկ չրջանին չատ կարևոր դեր մը խաղալու։

Լեգէոնի կազմութեան գաղափարը յղացան Մուսա Լերան մեր հայրենակիցները, որոնք 1915 Սեպտեմբերին Ֆրանսական նաւատորմին կողմէ ազատագրուելով տարուած էին Փորթ Սայիտ (Եգիպտոս)։ Անգլիացիք մերժած էին Ֆրանսացի ծովակալին առաջարկը զանոնք կիպրոս տանելու մասին։

1916ին ձէպէլ Մուսացիները նամակով մը դիմեցին նախարար Տընի Քոչէնին, որ իննսունական թուականէն ի վեր անկեղծ բարեկամ մը եղած էր Հայերուն և քանիցս պաշտպանած մեր Դատը Ֆրանսայի երեսփոխանական ժողովին մէջ, յայտնելով որ իրենց երիտասարդները կը փափաքին, առ ի երախտագիտութիւն, ծառայել Ֆրանսական բանակին մէջ։

Հարցը բարդ էր։ Անգլոֆրանսական մրցակցութիւնը մասնաւորաբար ձգտուած էր Մերձաւոր Արևելքի առընչութեամբ։ 1916ին երկու դաշնակից պետութեանց օրակարգին վրայ դրուած էր Թուրքիոյ բաժանման խնդիրը։ Ֆրանսայի կողմէ Ժորժ Փիքոյ, Անգլիոյ կողմէ Սըր Մարք Սայքս այդ

օրերուն Լոնտոնի մէջ կը բանակցէին այդ մասին։ Ի վերջոյ նոյն տարուան գարնան կը կնքէին ծանօթ զաղտնի դաշնագիրը, որուն պիտի միանային յետագային միւս երկու դաշնակիցները, Ռուսիա և Իտալիա։

Արևելեան Լեգէոնի կազմութեան մասին կարևոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ սուրիական բանակի զօրավար Արամ Գարամանուկեան, որ հանգստեան կոչուելէ վերջ փարիզի մէջ հետևեցաւ իրաւաբանութեան և անցած տարի ներկայացուց տոքթորայի իր թէզը, որուն նիւթն էր «Օտարները ֆրանսական բանակին մէջ»։ Զօրավարը քանի մը տարի աշխատեցաւ՝ Պատերազմական նախարարութեան դիւանաթուղթերէն նիւթեր քաղելու համար իր թէզին համար, որուն մէջ մասնաւոր գլուխ մը (էջ 164–187) յատկացուց Արևելեան Լեգէոնին։

Քննիչ մարմինը մեծապէս գնահատեց իր թէզը։

Ըստ իր քաղած տեղեկութեանց, Անգլիացիք, որ տէրն էին Եգիպտոսի, նախապէս իրենք կ'ուզէին փորթ Սայիտի Հայերը զինուորագրել իրենց Արևելեան Բանակին մէջ։ Սակայն Հայերը կը պնդէին ծառայել Ֆրանսական բանակին մէջ։

Ի վերջոյ Անգլիա և Ֆրանսա համաձայնեցան կեանքի կոչել հայ կամաւորներու զօրագունդ։

Ֆրանսական կառավարութիւնը ընդունեցաւ Լոնտոնի թելադրութիւնը՝ «Կիպրոսի մէջ համախմբելու այն Հայերը, որոնք կը փափաքէին գործակցիլ իրենց հայրենիքի ազատագրութեան՝ ֆրանսական դրօշակի տակ»։ (Տեղեկագիր Պատերազմական նախարարութեան թիւ 7549–9/11, 14 Նոյ. 1916)։

Միւս կողմէ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ Ֆրանսայի Արտաքին նախարարութեան ներկայացուած Տեղեկագիրը կ'ըսէ թէ ի պատասխան Մուսա Լեռնցիներու դիմումին, հազարապետ Ռոմիէօի գլխաւորութեամբ զինուորական առաքելութիւն մը ղրկուեցաւ Եգիպտոս, տեղւոյն վրայ քննելու համար խնդիրը։ Գահիրէի Հայոց Ազգային Միութիւնը ամէն օժանդակութիւն ընծայեց Ռոմիէօի, որ զբաղեցաւ նաև Սուրիացիներու զինուորագրութեան հարցով։

1916 Հոկտեմբեր 27ին Պօղոս Նուպար, նախագահ Ազգային Պատուիրակութեան, Լոնտոնի մէջ Ժորժ Փիքոյի և

Սըր Մարք Սայքսի հետ կնքեց համաձայնագիր մը, որով երկու պետութիւնները կ'երաշխաւորէին ինքնավարութիւն չնորհել Հայերուն Կիլիկիոյ մէջ, որ պիտի ենթարկուէր Ֆրանսայի թևաւորկութեան։ Պատուիրակութիւնը յանձնառու կ'ըլլար հայկական բոլոր գաղութներէն կամաւորներ հայթայթել՝ կռուելու համար թուրքերու դէմ։

Հայ կամաւորներէ բաղկացեալ Լեգէոնը կազմուեցաւ 1916 *Նոյեմբեր* 15*ի նախարարական հրամանագրով, որուն Ա. յօդուածին համաձայն՝*

«Կիպրոսի մէջ պիտի ստեղծուի Արևելեան Լեգէոն մը օսմանեան ծագումով կամաւորներէ, որոնք յանձնառու պիտի ըլլան իբրև օժանդակ ծառայելու Ֆրանսական դրօշին տակ, ամբողջ պատերազմի տևողութեան, օգտագործուելու համար Ասիական Թուրքիոյ մէջ»։ (Զօր. Գարամանուկեան, էջ 167)։

Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկով է, որ Լեգէոնը կոչուեցաւ Արևելեան և ոչ հայկական, թուրք կառավարութեան վրիժառութեան չենթարկելու համար Թուրքիոյ վերապրող Հայերը։ Նոյն մտահոգութեամբ է, որ հայ ըսելու տեղ «օսմանեան ծագումով կամաւորներ» բացատրութիւնը ընդունուեցաւ Լեգէոնի համար։

Գահիրէի Ազգային Միութեան կարգադրութեամբ և Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան օժանդակութեամբ կամաւոր արձանագրուելու համար Ամերիկա ղրկուեցան երեք կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, Արտաւազդ Հանըմեան (Հ.Ց.Դ.), Սապահգիւլեան (Ս. Դ. Հնչակեան) և Միհրան Տամատեան (Սահմ. Ռամկավար)։

Ազգ. Պատուիրակութեան Տեղեկագրին համաձայն, 1916 *Նոյեմբերին կամաւորները ղրկուեցան Մոնարկա, Կիպրոսի արևելեան եզերքը, Ֆամակուսթայէն* 25 *քիլոմեթր հիւսիս։*

Մուսա Լեռնցիները առաջին առթիւ տուին 600 *կամաւորներ, որոնց միացան Եգիպտոսի հայկ. գաղութէն* 300 *երիտասարդներ։* 1917 *Մարտին Սումգրփուրի (Հնդկաստան) գերիներու ճամբարէն* 236 *Հայեր ղրկուեցան Կիպրոս, կազմելու համար* 2*րդ գումարտակը։ Ասոնք Միջագետքի թրքական բանակէն գերի ինկած հայ գերիներ էին։ Ասոնք բոլորը կազմեցին առաջին վաշտը (պաթայոն)։*

Ամերիկայի մէջ աւելի քան չորս հազար Հայեր ներկա-

յացան զինուորական արձանագրութեան դիւանները։ Սակայն փոխադրութեան դժուարութեանց հետևանքով 1917ի ամառը միայն կամաւորները մաս մաս սկսան հասնիլ Կիպրոս, ուր 1918ի սկիզբը անոնց թիւը հասաւ 1600–1700ի։ Ասոնք կազմեցին 2րդ վաշտը։

Մ. Նահանգները պատերազմի մէջ մտած ըլլալով, 1918 *Ապրիլ* 2*ին, Ուաշինկթընի կառավարութիւնը իր բանակին մէջ առաւ Ամերիկահայերը։*

Երրորդ վաշտը կազմեցին Հելիոպոլիսի և Մէատիի գերանոցներու Հայերը, որոնք Անգլիացիներուն ձեռքը գերի ինկած էին Պաղեստինի մէջ 1917*ի Դեկտեմբերին։*

Պօղոս Նուպար 1916 *Դեկտ.* 14 *թուակիր նամակ մը ուղղելով Ռուսիոյ Պետական Դումայի անդամ և Ժողովրդական կուսակցութեան վարիչ դէմքերէն Միքայէլ Պապաջանեանի, Թիֆլիզ, կը գրէր հետևեալը.*

«Շտապում եմ յայտնել ձեզ, որ Ֆրանսիական կառավարութիւնը, ի նկատի առնելով մօտ կամ հեռաւոր ապագայում հնարաւոր գործողութիւնը Ասիական Թուրքիայում, որոշել է «Արևելեան Լեգէոն անուան տակ կազմակերպել հայ և սիւրիացի կամաւորների մի գունդ։

«Մենք, բնականաբար, առանց տատանուելու պատասխանեցինք մեզ ուղղուած կոչին և որոշեցինք մեր տրամադրութեան տակ եղած բոլոր միջոցներով խրախուսել Եգիպտոսի, դաշնակից երկրների և Ամերիկայի մեր հայրենակիցներին, որ նրանք աւելի մեծ թիւով զինուորագրուեն նոր Լեգէոնի մէջ, ի հարկէ, առանց մոռացութեան տալու զգուշութիւնից բղխող բոլոր միջոցները և բոլոր նախազգուշութիւնները, որ գոյութիւն ունեցող պայմանները թելադրում են մեզ»։ (Ակնարկութիւն Թուրքերու ձեռքը պատանդ գտնուող Հայերուն, որոնք կրնան վրիժառութեան ենթարկուիլ)։

Նամակի չարունակութեան մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահը կը չեշտէ.

«Միևս կողմից տեղեկանալով, որ Կովկասեան արշաւանքներին մասնակցած Թուրքիայի կամաւորական գնդերը նորերս լուծուած են, մենք Ֆրանս. կառավարութեան հետ քննութեան ենք առել այն թրքական հպատակներին օգտագործելու հնարաւորութիւնը, որոնք այսօր ազատ են կա-

ցուցուած, նպատակ ունենալով նրանց բերել տալ Ֆրանսիա գինուորագրուելու Արևելեան Լեգէոնի մէջ։

Մենք կոչ ենք արել Կովկասի մեր բարեկամներին, որ նրանք բարեհաճեն մեզ ցոյց տալու իրանց աջակցութիւնը և համաձայնեն Ֆրանսիա ժամանելու համար բոլոր դիւրութիւնները տալու նրանց, որոնք տրամադիր են ծառայութեան մէջ մտնելու։ Բնականաբար այս կարող է տեղի ունենալ միայն կայսերական կառավարութեան հաւանութեամբ, և ես չեմ կասկածում, որ դուք կը ստանաք այդ հաւանութիւնը ստեղծելով Արևելեան Լեգէոնի դաշնակիցներ ընդհանուր չահերի համար»։

Փաշան կը պատուիրէ խիստ գաղտնապահ ըլլալ և ո՛չ մէկ տող բան գրել հայերէն կամ ռուսերէն թերթերու մէջ Հայոց գինուորագրութեան մասին։ Եւ կ՚աւելցնէ.

«Որ մենք Հայերս չահագրգռուած ենք ամենամեծ պատրաստակամութեամբ պատասխանելու մեզ արած կոչին, այդ դուրս է կասկածից, որովհետև վերջնական յաղթանակի պահին, որի վրայ մենք միչտ յոյս ենք դնում, դաշնակից պետութիւններից է կախուած լինելու Հայաստանի ճակատագիրը։ Ինչ վերաբերում է ինձ, ես այդ կոչին պատասխանում եմ մեծ յօժարակամութեամբ, որովհետև ես Հանրապետական կառավարութիւնից ստացել եմ պաշտօնական հաւաստիներ, թէ յաղթանակից յետոյ մեր ազգային ձգտումները կը ստանան լիակատար բաւարարութիւն»։ (Ստորագծումները մեր կողմէ։— Հ. Ս.)։

Յետոյ ակնարկելով Սայքս—Փիքոյ գաղտնի համաձայնագրին, Պօղոս Նուպար կ՚ըսէ թէ «վեց վիլայէթները և Կիլիկիան չեն կազմելու մի ամբողջական հողամաս և որ նրանց մի մասը տրուելու է Ռուսաստանին, իսկ միւսը, որ սահմանափակուելու է Կիլիկիայով, տրուելու է Ֆրանսիային։ Հետևապէս միայն այս մասի նկատմամբ են ինձ տրուած հաւաստիացումները... և մենք կարող ենք յուսալ, որ Ֆրանսիայի հովանաւորութեան տակ տրուած տեղական լայն ինքնավարութեան չնորհումով այնտեղ կ՚իրագործուեն մեր բաղձանքները։ Որոշուած է, որ Ֆրանսիան, մնալով հաւատարիմ ազատութեան սկզբունքներին և մեծահոգի աւանդութիւններին, ճնչուած Հայերին ազատելուց յետոյ հնարաւորութիւն կը տայ նրանց

վերականգնելու իրանց ազգային դէմքը և գրաւելու այն դիրքը, որ պատկանում է նրանց քաղաքակիրթ աշխարհում, չնորհիւ իրանց անցեալի և ունակութիւնների»։ (*Լէօ, Անցեալից, Թիֆլիս*, 1925, *էջ* 347–350)։

1917ի սկիզբները Պօղոս Նուպարի այս նամակը քննուած է Թիֆլիզի Ազգային Բիւրոյի բազմամարդ մէկ ժողովին մէջ և գրեթէ միաձայնութեամբ մերժուած։

Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար, երբ 1916 Հոկտ. 27ին Լոնտոնի մէջ կը բանակցէր Սըր Մարք Սայքսի և ժորժ Փիքոյի հետ և յանձնառու կ՚ըլլար հայ կամաւորներ հայթայթելու ֆրանսական բանակին՝ կռուելու համար Թուրքերու դէմ Ասիական Թուրքիոյ մէջ՝ որևէ գրաւոր խոստում չունէր անգլիական և ֆրանսական կառավարութիւններէն թէ Հայերու այս զոհողութեան փոխարէն յաղթանակէն վերջ «Հայկական օջախ» մը պիտի կազմուէր Կիլիկիոյ մէջ, Ֆրանսայի հոգատարութեան տակ։

Շատ գրուած է այս հարցին մասին, չատ մեղադրուած է Պօղոս Նուպար, որ հաստատ հիմերու վրայ չէ դրած «Արևելեան Լեգէոն»ի կազմութեան պայմանները։

Քննադատները իբրև օրինակ կը յիշեն Հրեաները, որ 1917 Նոյեմբեր 2ին գրաւոր խոստում առեր էին Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Նախարար Լորտ Պալֆուրէն Պաղեստինի մէջ «Հրէական օջախ»ի մը կազմութեան մասին։ Յաղթանակէն վերջ Անգլիացիք յարգեցին իրենց գրաւոր խոստումը։ 28 տարի իրենց հոգատարութեան տակ պահելէ ետք Պաղեստինը, 1948 Մայիս 14ին հեռացան անկէ, թոյլ տալով որ Հրեաները Իսրայէլի անկախ Պետութիւնը կազմեն Աւետեաց Երկրի մէկ մասին վրայ, իբրև հետևանք ՄԱԿի 1947 Նոյ. 29ի որոշման. այս վերջինը երկու մասի բաժնելու մասին։

Պօղոս Նուպար ունէ՞ր նման խոստում մը։ Յարդ կատարուած քննութիւնները բացասական արդիւնք են տուած։ Դաշնակից քաղաքագէտները պատերազմի այդ նեղ օրերուն բերանացի հաւաստիքներով օրօրած են Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը։

Ֆրանսայի պետական դիւանաթուղթերուն մէջ պըրպտում կատարողները ոչ մէկ գրաւոր յանձնառութեան հետք են գտած։

1916 *Դեկտ. 14ին Թիֆլիզ՝ Միքայէլ Պապաջանեանին գրած իր նամակին մէջ Պօղոս Նուպար կը չեշտէր որ* «Հաւնրապետութեան կառավարութիւնից ստացել եմ պաշտօնական հաւաստիներ, թէ յաղթանակից յետոյ մեր ազգային ձգտումները կը ստանան լիակատար բաւարարութիւն»։

Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը տեղեակ էր Թուրքիոյ բաժանման մասին Սայքս—Փիքոյ գաղտնի դաշնագրի տրամադրութեանց, քանի որ նոյն նամակի չարունակութեան մէջ կ'ըսէ. «Թէև մեզ յայտնի չեն այս համաձայնութեան բոլոր պայմանները, բայց մենք գիտենք, որ վեց վիլայէթները և Կիլիկիան չեն կազմելու մի ամբողջական հողամաս և որ նրանց մի մասը տրուելու է Ռուսաստանին, իսկ միւսը, որ սահմանափակուելու է Կիլիկիայով, տրուելու է Ֆրանսիային»։

Ինչպէս կը խոստովանի Փաշան, հայկական վեց նահանգները պիտի տրուէին Ռուսիոյ, իսկ Կիլիկիան պիտի տրուէր Ֆրանսայի։ Ալ ի՞նչ անկախ Հայաստան կամ ինքնավար Կիլիկիա։ Սակայն Ազգ. Պատուիրակութեան բարեմիտ նախագահը կը յուսայ, որ Ֆրանսա Կիլիկիոյ մէջ իր հովանաւորութեան տակ «տեղական լայն ինքնավարութիւն» պիտի չնորհէ Հայերուն, այնտեղ «իրագործելով մեր բաղձանքները»։

Յետագայ դէպքերը ցոյց տուին, որ Ֆրանսա այդպիսի մտադրութիւն չէ ունեցած երբեք։

Այս առթիւ յիշենք, որ Փարիզի ռուսական դեսպան Իզվոլսկի Արտաքին նախարար Սազանովին ուղղած է 1916 Ապրիլ 18–Մայիս 1 թուակիր հետևեալ հեռագիրը։

«*Կամբոնն ինձ ասաց, որ Պետրոգրադում ստորագրուել է Ասիական Տաճկաստանում լինելիք ոլորտների բաժանման մասին համաձայնութիւնը, ընդ որում Ֆրանսական ոլորտի մէջ բացի Կիլիկիայից՝ մտցուած է հայկական վիլայէթների մի մասը Սվազով և Խարբերդով հանդերձ։ Այնինչ Փարիզում գտնուող Պօղոս Նուպար փաշան շարունակում է իր պրոպագանդան՝ յօգուտ աւտոնոմ Հայաստանի, որ ելք պէտք է ունենայ դէպի Միջերկրական ծովը Մէրսինում և լինի երեք Պետութիւնների ընդհանուր պրոտեկտորատի տակ։ Թէև ես ձեռք եմ առել բոլոր միջոցները, որպէսզի այստեղ չկարողանայ կասկած ծագել այն մասին, թէ այս պրոպագանտան*

վայելում է մեր ազակցութիւնը, որևէ թիւրիմացութիւններից խուսափելու նպատակով՝ պարտք եմ համարում Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել վերոյիշեալի վրայ։ Արդեօ՞ք հնարաւոր չէք համարիլ, ինձ անձնապէս իրազեկ կացուցանելու համար, վերոյիշեալ համաձայնութեան բնագիրը հաղորդել ինձ»։ (*«Հայաստանի ավտոնոմիան» յեվ Անտանտան, վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից։ Երևան*, 1926, էջ 53)։

Սազանով 20 Ապրիլ—3 Մայիսին կը պատասխանէ, որ վերջնական համաձայնութեան բնագիրը իրեն պիտի հաղորդուի Ֆրանսայի Արտաքին նախարարութեան կողմէ։

Նոյն Սազանովը 14-27 Յունիսին Կովկասի փոխարքայ Մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլայևիչին ուղղած նամակին մէջ հետևեալը կը գրէ Ռուսիոյ խոստացուած հայկական վեց նահանգներու մասին—

«Ինչ վերաբերում է Հայերին լայն աւտոնոմիա տալուն, ապա չպէտք է մոռանալ, որ Մեծ Հայաստանում, որ այժմ նուաճել է Ռուսաստանը, Հայերը երբեք մեծամասնութիւն չեն կազմել. իսկ այն պատժիչ միջոցներից յետոյ, որ Տաճիկները կիրառել են նրանց վերաբերմամբ պատերազմի ժամանակ և այն էլ հէնց իրենց, Հայերի վկայութեամբ, զարհուրելի չափերով, թուական այս յարաբերութիւնն էլ աւելի է փոփոխուել ի վնաս Հայերի, որոնք ներկայումս դժուար թէ կազմեն բնակչութեան նոյնիսկ մէկ չորրորդ մասը։ Այսպիսի պայմաններում Հայերի աւտոնոմիան իրապէս այն անարդար հետևանքը կ'ունենայ, որ փոքրամասնութիւնը կը ստրկացնէ մեծամասնութիւն կազմող տարրին» (Անդ, էջ 54-56)։

Ահա՛ թէ ինչ ճակատագիր կը նախատեսէին մեծ դաշնակիցները հայ բազմաչարչար ազգին, որուն պատմական հողերը իրարու միջև կը բաժնէին Ֆրանսա և Ռուսիա։

Արևելեան Լեգէոնի կազմութիւնը կը յարուցանէ իրաւական հարցեր, զորս ուսումնասիրած է զօրավար Արամ Գարամանուկեան իր թէզին մէջ։

Նախ կայ օրինականութեան խնդիրը միջազգային իրաւունքի տեսակէտէն։ Ֆրանսայի դէմ պատերազմող Պետութեան մը հպատակները իրաւունք ունէի՞ն ծառայելու Ֆրանսական բանակին մէջ։ Այս հարցումին պատասխանը հաստատական է։

Պատմութեան մէջ օրինակները կան։ Ֆրանս. Յեղափոխութեան ատեն տարագիր Ֆրանսացիներ ծառայած են անգլիական բանակին մէջ։ Աւստրիոյ հպատակ իտալացիներ ալ ծառայած են Փիէմոնթէի և իտալական բանակներուն մէջ։

Ճիշդ է, որ 1907 Հոկտ. 18ի Լա Հէի Համաձայնագիրը պատերազմիկներուն կ'արգիլէ հակառակորդ կողմի հպատակները բռնադատել ծառայելու իրենց բանակներուն մէջ։ Սակայն Արևելեան Լեգէոնը կը բաղկանար Հայերէ և Սուրիացիներէ, որոնք չէին բռնադատուեր, այլ կամովին յանձնառու կ'ըլլային կռուելու իրենց կեղեքիչներուն դէմ։

Ընդհակառակն այս մասին աւելի խիստ էր ֆրանսական ներքին օրէնքը։ 1905 Մարտ 21ի օրէնքով օտարականները արտօնուած էին ծառայելու Օտար Լեգէոնի մէջ հինգ տարուան համար։ 1915 Օգոստոս 16ի օրէնքը կ'արգիլէր պատերազմի ամբողջ տևողութեան Օտար Լեգէոնի մէջ առնել Ֆրանսայի դէմ կռուող Պետութեանց կամ անոնց դաշնակիցներուն հպատակները։

Այս օրէնքին յարուցած իրաւական արգելքը բառնալու համար 1916 Նոյ. 15ին նախարարական որոշումով հայ և սուրիացի կամաւորները նկատուեցան ոչ թէ իրական զինուորներ, այլ՝ «օժանդակներ»։ 1916 Նոյ. 26ի նախարարական հրահանգը կը ճշդէր լեգէոնականներու իրաւական վիճակը և այն զանազան յատկացումները, որոնց իրաւունք ունէին անոնք։

Հակառակ այս օրէնքին վրայ կատարուած բազմաթիւ սրբագրութեանց և յաւելումներուն, ըստ 1917 Հոկտ. 11ի հրահանգին , «օժանդակ» լեգէոնականները իրաւունք չունէին հանգստեան թոշակի, ծառայութենէ ազատ կացուցուելու հատուցումներու, այրիներու և որբերու թոշակի, ոչ ալ՝ կարօտ ընտանիքներու տրուելիք նպաստի, որոնցմէ կ'օգտուէին ոչ միայն Ֆրանսացի զինուորները, այլ և Ֆրանս. բանակին մէջ ծառայող ուրիշ օտարականներ։

Մեր կամաւորները երբ կ'արձանագրուէին Արևելեան Լեգէոնին, յանձնառու կ'ըլլային «պատուով ու հաւատարմութեամբ ծառայելու ֆրանս. դրօշին տակ»։ Եւ անոնք լիովին յարգեցին իրենց խոստումը։ Ո՛չ Ազգ. Պատուիրակութիւնը, ոչ ալ կամաւորները իրենք ուշադրութիւն դարձուցեր էին

«օժանդակ»ի հանգամանքին և այդ իրաւավիճակին պատճառով ալ զանազան կենսական իրաւունքներէ զրկուելու պարագային, որ յետագային սուղի պիտի նստէր որոչ թիւով լեգէոնականներու։

Պատերազմական նախարարութիւնը կառչած մնաց այն սխալ տեսակէտին թէ «լեգէոնականները մաս չէին կազմեր ֆրանսական բանակին» և մերժեց թոշակ յատկացնել Վ. Քուլոյեան և Վ. Մանուէլեան անուն երկու Հայերու 1932ին և 1933ին։ Պետական Խորհուրդն ալ հաստատեց Պատերազմական նախարարութեան որոչումը, մինչ Թոշակներու նախարարութիւնը ճանչցած էր անոնց իրաւունքները։

1916 Նոյ. 26ի նախարարական հրահանգը, որով կը ստեղծուէր Արևելեան Լեգէոնը, իրաւունք կուտար զինուորական իշխանութեանց «ազատ արձակել» կամաւորները՝ ֆիզիքական անկարողութեան կամ կարգապահական պատճառներով։ Այս պայմանը ի վերջոյ չարաչար գործածուեցաւ և Լեգէոնը լուծուեցաւ 1919 Սեպտեմբերին, կարգապահութենէ աւելի քաղաքական նկատումներով։

Ջօր. Ա. Գարամանուկեան իր թէզին մէջ մասնաւորաբար կը չեշտէ, որ քաղաքականութիւնն էր մղիչը Լեգէոնի ծնունդին, գոյութեան և վախճանին (էջ 179–187)։ 1916 Հոկտ. 27ին Լոնտոնի մէջ կնքուած երրեակ համաձայնագրով Անգլիա և Ֆրանսա կ'երաշխաւորէին ինքնավարութիւն շնորհել Կիլիկիոյ Հայերուն՝ Ֆրանսայի թևարկութեան տակ, «Փոխադարձաբար Ազգային Պատուիրակութիւնը յանձնառու կ'ըլլար հայկական բոլոր գաղութներէն հայթայթել կամաւորներ՝ կռուելու համար Ասիական Թուրքիոյ մէջ։ Լեգէոնը պիտի կազմէր Կիլիկիոյ հայկական բանակին կորիզը։

Լոնտոնի համաձայնագրի կնքուելէն վերջ Պօղոս Նուպար 1916 Հոկտ. 27ին Գահիրէի Ազգ. Միութեան կը հեռագրէր. «Կը հաստատեմ 6 Հոկտեմբերի նամակս։ Բացարձակ ապահովութիւն ստացած ըլլալով, որ դաշնակիցներու յաղթանակէն վերջ մեր ազգային բաղձանքները գոհացում պիտի ստանան, կը հրաւիրեմ ձեզ ամէն միջոց ձեռք առնել քաջալերելու և դիւրացնելու համար արձանագրութիւնը կարելի առաւելագոյն թիւով կամաւորներու» (Փօլ տիւ Վէռ, Լա Փասիոն տը լա Սիլիսի, Փարիզ, 1954, էջ 57)։

Անգլիացիները, որ ուշացուցեր էին Լեգէոնի կազմութիւնը (1916ի վերջաւորութեան), յապաղեցուցին նաև անոր մասնակցութիւնը պատերազմական գործողութեանց (1918 Օգոստ.—Սեպտեմբեր) Ֆրանսական գինուոր չէին ուզեր Մերձաւոր Արևելքի մէջ։ Լեգէոնը իր սեփական դրօշակն ունեցաւ 1919ին միայն, անգլիական հրամանատարութեան արգելքին պատճառաւ։

Հայկական Լեգէոնն էր, որ գրաւած էր Լիբանանն ու Կիլիկիան։ 1919 Յունուարին Զօր. Ալէնպի Մերձաւոր Արևելքի Ֆրանս. գինուորներու հրամանատարէն կը պահանջէր Լեգէոնը հեռացնել Կիլիկիայէն, տեղը տալու համար հնդկական զօրագունդի մը։ Այս պահանջը մերժուած ըլլալով, անգլիացի զօրավարը 1919 Մարտ 5ի հեռագրով կը հրամայէր Հայկական Լեգէոնը Կիլիկիայէն հանելով ղրկել Մարոք և անոր տեղ ուրիշ ֆրանսական գինուոր բերել։

Այս հրամանն ալ մերժուեցաւ, քանի որ Լեգէոնը չէր կրնար օգտագործուիլ Կիլիկիայէն դուրս։ Ըստ յանձնառութեան, անիկա պէտք է կռուէր Թուրքերու դէմ։ Եթէ Մարոք ղրկուին, լեգէոնականները զանգուածօրէն կրնային ջնջել իրենց յանձնառութիւնը։

Զկարենալով Կիլիկիայէն հեռացնել Հայկական Լեգէոնը, Զօր. Ալէնպի պահանջեց լուծել զայն, պատրուակելով, որ իբրև թէ հայ գինուորները ապօրէն ընթացք կ'ունենան թուրք բնակչութեան դէմ։ Մասնակի գոհացում տրուեցաւ Անգլիացիներուն. լուծելով Լեգէոնի 4րդ վաշտը, կազմուած վերջերս ազատուած հայ պատերազմական գերիներէ (1919 Մարտ 27ի հաղորդագրութիւն՝ ուղղուած Անգլ. հրամանատարութեան)։ Այս վաշտը կազմուած էր առանց Անգլիացիներու արտօնութեան (Ֆրանսական բանակը ենթակայ էր Անգլ. հրամանատարութեան)։

Ամիս մը վերջ, Զօր. Ալէնպի կրկին կը պահանջէ Հայկական Լեգէոնին լուծումը, միշտ պատրուակելով այս վերջինի յոռի վերաբերումը Թուրքերուն հանդէպ։

Անգլիացի հրամանատարին ամբաստանութիւնը անարդար էր և իրաւական հիմք չունէր։

Ապրիլ 23ին Ֆրանս. հրամանատարը պատասխանեց Անգլիացիներուն թէ իրաւունք չունի լուծելու Հայկ. Լեգէոնը

առանց Պատերազմական նախարարութեան արտօնութեան և առանց համաձայնութեան Ժորժ Փիքոյի, որ չուտով կը հասնի Պէյրութ՝ իբրև «Ֆրանս. Հանրապետութեան մարզպան Սուրիոյ և Հայաստանի»։ Եթքէն մարզպանի տիտղոսին մէջ Հայաստանը փոխարինուեցաւ Կիլիկիայով, ի վերջոյ վերածուելու համար «Մարզպան Սուրիոյ և Լիբանանի» բանաձեւին, երբ Ֆրանսա Ազգերու Դաշնակցութենէն ստացաւ այս երկիրներու հոգատարութիւնը։

Երբ վերջնապէս որոշուեցան Անգլիոյ և Ֆրանսայի գրաւման գօտիները Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, Ֆրանսա վերագտաւ իր անկախութիւնը և այլևս ենթակայ չեղաւ Անգլ. հրամանատարութեան։

Դժբախտաբար 1919ի վերջերը կարևոր փոփոխութիւն առաջ եկաւ Ֆրանսայի Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքականութեան մէջ, որմէ տուժողները պիտի ըլլային Հայերը և չահողները՝ քեմալականները։ Կիլիկիոյ զինուորական իշխանութիւնները կ'ուզէին Հայկական Լեգէոնին վրայ երկու վաշտ ևս աւելցնել։ 1919 Դեկտ. 17ի հեռագրով վարչապետ—Պատերազմ. նախարարը կ'արգիլէր այդ ծրագիրը, յայտնելով, որ «չահ մը չունինք մեծցնելու, նոյնիսկ պահպանելու զինուորները այս Լեգէոնին, որուն կարևորութիւնը արդարանալի էր պատերազմի գործողութեանց առեն, սակայն այլևս չի համապատասխաներ խաղաղեցման այն աշխատանքին, զոր պէտք է հետապնդենք ամենայն անկողմնակալութեամբ Սուրիոյ և Կիլիկիոյ մէջ»։

Մերձաւոր Արեւելքի Ֆրանս. իշխանութիւնները իր զուր փորձեցին Փարիզի քաղաքագէտները համոզել, որ անհրաժեշտ է Կիլիկիոյ մէջ ունենալ հայկական ուժեղ զօրագունդ մը՝ կռուելու համար քեմալականներու դէմ։ Ֆրանս. կառավարութիւնը հրամայեց աստիճանաբար և ծածուկ կերպով պակսեցնել Հայկ. Լեգէոնի զինուորներուն թիւը։ Պէյրութի մեծաւորները ըստ այնմ քանիցս հրամաններ տուին Ատանայի զօրաբաժնի հրամանատարին։

Հայկական Լեգէոնի երեք վաշտերը աստիճանաբար զեղչուեցան մէկի (1919 Ապրիլ 22ի հեռագիրը)։ Իրաւական տեսակէտէ օրինաւոր էր այս, քանի որ 1916 Նոյ. 26ի նախարարական հրահանգը, որ ծնունդ կուտար Լեգէոնին, կը

տրամադրէր որ կամաւորները կրնան ազատ արձակուիլ կարգապահական նկատումներով։

Պատրուակները պակաս չէին։

Փարիզ հրահանգեց Հայերը փոխանցել Օտար Լեգէոնին։ Ատանայի հրամանատար զօրավարը 1919 Մարտ 27ին պատասխանեց, որ այդ անկարելի է, որովհետեւ Հայերը կ՚ուզեն կռուիլ միայն իրենց երկրի ազատագրութեան համար։ Բազմաթիւ լեգէոնականներ դիմեցին զինուորական իշխանութեանց՝ ազատ արձակուելու համար։

Ի վերջոյ Ֆրանս. մարզպանը 1919 Մայիս 1ին հրամայեց լուծել Հայկ. վերջին վաշտն ալ, որուն կէսը մաս կը կազմէր Ճիհանի մէջ պաշարուած և ամէն հաղորդակցութենէ կտրուած պահակախումբի մը։ Այդ պատճառաւ Լեգէոնի լուծումը յետաձգուեցաւ 1919 Սեպտ. 1ին։

Վերջնական լուծումը տեղի ունեցաւ Սեպտեմբեր 27ին։ Հաստատուած է, որ լուծումի հրամանը կուգար ոչ թէ Փարիզի Պատերազմական նախարարութենէն, այլ Պէյրութի մարզպանէն։ Լեգէոնականները յանձնառու եղեր էին բանակին մէջ ծառայելու մինչև պատերազմին վախճանը, առ առաւելն մինչև Թուրքիոյ հետ հաշտութեան դաշնագրին վաւերացումը։

Պատերազմը չէր վերջացած։ Ձէր իրականացած նաև Կիլիկիոյ Հայերուն ինքնավարութիւնը, ըստ 1916ի երրեակ համաձայնագրին, որ կը տրամադրէր նաև որ Լեգէոնը պիտի կազմէր հայ ազգային բանակի մը կորիզը։

Հայկական Լեգէոնը կը լուծուէր քաղաքական պատճառներով։

Զօր. Գարամանուկեան կը յիշէ որ 1920 Օգոստոս 19ին Մերճաւոր Արևելքի բանակին հրամանատար զօրավարը Հայկական Լեգէոնի մնացորդացը քննութենէ անցընելով հրատարակած էր հետևեալ օրակարգը.

«Սպաներ, ենթասպաներ, տասնապետներ և լեգէոնականներ, ձեզմէ բաժնուելուս նախօրեակին, պարտականութիւն կը համարիմ ձեզի յայտնելու խոր երախտագիտութիւնս ձեր փառապանծ ծառայութեանց համար։ Ձեր քաջութեան և եռանդին անկորնչելի յիշատակը պիտի պահեմ։ Վեհանձն Ֆրանսա հպարտօրէն պիտի յիշէ, որ պատիւն է ունեցած

Հայաստանի զաւակներուն վստահելու մաս մը տուիններ, զորս անոնք գործածեցին խանդավառութեամբ»։

Հակառակ ասոր նման բազմաթիւ իրաւացի գովեստներու անփառունակ վախճան մըն էր վերապահուած Հայկական Լեգէոնին։

Անգարայի 1921 *Հոկտ.* 20*ի ֆրանքլեթուրք համաճայնագիրը մահացու հարուածը կուտար Հայկական Կիլիկիոյ, որ աւելի քան կէս դարէ ի վեր դարձեալ կը մնայ նոյն «ցանկալի»ն հայրենակարօտ հոգիներու համար։*

«ՕՏԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ»

Շաքէ Մինասեան

Այս է վերնագիրը՝ 1978ին Փարիզի մէջ Ֆրանսերէն լեզուով հրատարակուած գրքին, որուն հեղինակն է զօրավար Արամ Գարամանուկեան, որ մինչև իր հանգստեան կոչումը, եղած է սուրիական բանակի ակնառու բարձրաստիճան սպաներէն մէկը։

Զօր. Ա. Գարամանուկեան իր այս ուսումնասիրութիւնը ներկայացուցած էր 1972ին, իբրև տոքթորայի աւարտաճառ, Փարիզի Իրաւաբանական, Տնտեսագիտական և Ընկերային Գիտութեանց Համալսարանին, և արժանացած՝ բարձր գնահատանքի։

Աւարտաճառին վերանայուած տարբերակն է, որ այժմ 284 էջնոց գրքի վերածուած, կը դրուի հանրութեան տրամադրութեան տակ։

Գրքին ներածականին մէջ Միջազգային Իրաւագիտութեան կաճառի անդամ և Փարիզի Իրաւաբանութեան Ֆաքիւլթէի պատուակալ դասախօս Շարլ Ռուսօ մասնագէտի իր բարձր գնահատանքը կ՚արձանագրէ գրքին մէջ ներկայացուած աղբիւրներու ամբողջականութեան և նիւթին հասկացողութեան համար այս ուսումնասիրութեան մատուցած մեծ կարևորութեան մասին։

Գրքին նիւթը, ինքնին, հետաքրքրական է միջազգային իրաւունքի տեսակէտէն. նամանաւանդ երբ նկատի առնենք, որ զանազան երկիրներու մէջ, հետզհետէ կ՚ընդհանրանայ օտարականները զինուորական պարտադիր ծառայութեան կանչելու քաղաքականութիւնը։

Ազգային բանակներու մէջ, խաղաղութեան թէ պատերազմի ժամանակ, օտարականներու կամաւոր թէ պարտադիր ծառայութեան զանազան պարագաներու ուսումնասիրութեամբ, գիրքը հետաքրքրական կը դառնայ նաև պատմական տեսակէտէն։

Բայց հայ ընթերցողին համար, մասնաւոր չահեկանութիւն կը ներկայացնէ մանաւանդ գրքին այն բաժինը, որ կը

վերաբերի Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին Հայ կամաւորներէ կազմուած Լեգէոնին (որ յետոյ պիտի կոչուէր Հայկական Լեգէոն)։

Ինչպէս յայտնի է, Մուսա Տաղի հերոսական դիմադրութենէն ետք, վերապրողները Ֆրանսական ռազմանաւերով փոխադրուեցան Փորթ Սայիտ՝ 1915ի Սեպտեմբերին։

Չէնք կրելու ատակ բոլոր Մուսա-Տաղցիները կը փափաքէին Ֆրանսական դրօշի տակ կամաւոր արձանագրուիլ, կռուելու համար Թուրքերուն դէմ և ազատագրելու համար իրենց հողերը։

Սակայն, անգլիական իշխանութեան տակ գտնուող Փորթ-Սայիտի մէջ, Ֆրանսական բանակին ենթակայ հայկական կամաւորական գունդի մը կազմութիւնը քաղաքական հարց դարձաւ Անգլիոյ և Ֆրանսայի միջև պատերազմէն ետք Մերձաւոր Արևելքի մէջ ազդեցութեան գօտիներու կապակցութեամբ՝ երկու դաշնակիցներու միջև գոյութիւն ունեցող մրցակցութեան պատճառաւ։

Հարցը կարելի եղաւ լուծել միայն այն ատեն, երբ Ֆրանսա և Անգլիա, 1916 Հոկտեմբերին, Սայքս-Փիքօ համաձայնութեամբ, ճչդեցին թէ ի՞նչ ձևով իրենց միջև պիտի բաժնեն Մերձաւոր Արևելքը։

Այս համաձայնութեան հիման վրայ, երկու դաշնակից պետութիւնները կիլիկիոյ Հայերուն կը խոստանային ինքնավարութիւն՝ Ֆրանսայի հովանաւորութեան ներքև։

Այս հասկացողութեամբ ալ, Հայ Ազգային պատուիրակութիւնը կը խոստանար ուրիշ հայ կամաւորներ ևս բերել տալ հայկական զանազան գաղութներէ՝ Թուրքիոյ դէմ կռուելու համար։

Փորթ-Սայիտ խմբուած Մուսա-Տաղցիները կազմեցին կամաւորական գունդին միջուկը։ Սակայն, հայ կամաւորներ եկան ամէն կողմէ. մասնաւորապէս՝ Մ. Նահանգներէն. նաև՝ Եգիպտոսէն, Ֆրանսայէն։ Միջագետքի և Սինայի ճակատին վրայ Անգլիացիներու կողմէ գերի բռնուած Հայեր նոյնպէս կամաւոր արձանագրուեցան այս գունդին մէջ, որ սկիզբը կոչուեցաւ «Արևելեան Լեգէոն». իսկ կամաւոր Հայերուն համար ալ գործածուեցաւ «Օսմանեան ծագումով կամաւորներ» յորջորջումը, որպէսզի տակաւին Թուրքիա գտնուող Հայերը

զերծ պահուին վրիժառական միջոցառումներէ։ Պատերազմի մէջ Թուրքիոյ պարտութենէն ետք է միայն, 1919ին, որ կամաւորական բանակին անունը դարձաւ «Հայկական Լեգէոն»։

Պատմական այս ակնարկէն ետք, Ա. Գարամանուկեան կը քննարկէ Արևելեան Լեգէոնի կազմութեան հետ կապուած իրաւական հարցերը. ու նաև՝ հակասութիւնները։ Ջոր օրինակ, լեգէոնականները իրաւունք չստացան օգտուելու ֆրանսական բանակի անդամներուն վերապահուած նիւթական առաւելութիւններէն. ինչպէս՝ ծերութեան թոշակ, այրիներուն և որբերուն վճարուած թոշակ, և այլն։

Գրքին հեղինակը կը վերլուծէ նաև Արևելեան Լեգէոնի կազմութեան հետ կապուած քաղաքական հաշիւները։ Ֆրանսա կ'ուզէր Արևելեան Լեգէոնի ստեղծումը, որովհետև ըստ Սայքս–Փիքօ համաձայնութեան, Կիլիկիոյ ազատագրումէն ետք, այս լեգէոնը պիտի դառնար ֆրանսական հոգատարութեան տակ դրուելիք ինքնավար Կիլիկիոյ հայ բանակին կորիզը։

Բայց Անգլիա ամէն ձևով ձգձգած էր Արևելեան Լեգէոնի կազմութիւնը, որովհետև ֆրանսական դրօշի տակ կռուող բանակ չէր ուզեր Արևելեան Միջերկրականի ափերուն։

Անգլիոյ այս հաշիւներուն հետևանքով է, որ Արևելեան լեգէոնը կռուի ճակատ ուղարկուեցաւ միայն 1918ի Օգոստոսին, և փայլուն կերպով մասնակցեցաւ Սեպտեմբերի յարձակողականին՝ Պաղեստինեան ճակատին վրայ։ Արևելեան Լեգէոնը գրաւեց Լիբանանն ու Կիլիկիան։

Բայց Լիբանանի և Կիլիկիոյ համար Անգլիոյ և Ֆրանսայի միջև գոյութիւն ունեցող մրցակցութեան զոհ պիտի դառնար Արևելեան Լեգէոնը, որ մինչ այդ վերամկրտուած էր՝ Հայկական Լեգէոն։

Արդարև, 1919ի սկիզբը, զօր. Ալէնպի կը հրահանգէ Մերձաւոր Արևելքի ֆրանսական հրամանատարութեան, որ Հայկական Լեգէոնը ետ քաշուի Կիլիկիայէն, փոխարինուելու համար՝ հնդիկ զինուորներու գունդով մը։ Ֆրանսացիներու մերժումին վրայ, զօր. Ալէնպի այս անգամ կը հրահանգէ Հայկական Լեգէոնը քաշել Կիլիկիայէն և զայն ուղարկել... Մարոք։ Ֆրանսացիք դիտել կու տան, թէ հայ կամաւորները զինուորագրուած էին Թուրքիո՛յ դէմ կռուելու համար, ոչ

այլուր։ Ջօր. Ալէնպի այս անգամ ալ կը պահանջէ լուծել Հայկական Լեգէոնը։

Ֆրանսա անմիջապէս ընթացք չի տար այս պահանջին։ բայց աւելի ուշ, Ֆրանսա և Անգլիա վերջնական համաձայնութեան կը հասնին Մերձաւոր Արևելքը իրարու միջև բաժնելու հարցին շուրջ. 1919ի վերջաւորութեան, Ֆրանսայի քաղաքականութեան մէջ ևս կը չեչտուի թրքանպաստ կեցուածք մը, որու հետևանքով կը լուծուի Հայկական Լեգէոնը և կիլիկիան ալ կը յանձնուի քեմալական Թուրքիոյ։

Թէև հասկնալի պատճառներով ծանրացանք Ջօր. Ա. Գարամանուկեանի գրքին միայն մէկ բաժնին վրայ, կ՚ուզենք սակայն չեչտել թէ հատորը, իր ամբողջութեան մէջ, կը հանդիսանայ անգնահատելի մէկ աշխատանք, ընդհանրապէս՝ «Օտարները և գինուորական ծառայութիւնը» նիւթով հետաքրքրուողներուն համար։

(«Ասպարէզ» օրաթերթ, Մոնթրէալ, 23 Օգոստոս 1979։)

RETIRED SYRIAN ARMY ARMENIAN GENERAL PICKS ARMENIAN LEGION OF W.W.I. AS THESIS FOR PH. D. DEGREE

FLUSHING, N.Y.— A retired Armenian general with decades of service first in the French Army and then in the armed forces of Syria, is the author of one of the few scholarly studies on the formation of the Armenian Legion during World War I and its implications as viewed from the area of international law.

General Aram Karamanoukian, a retired professional soldier who in his military career reached the top of the military echelon, undertook the study of law after his retirement at the age of 54. He has conducted extensive research into the circumstances which led to the formation during World War I of the Oriental Legion which subsequently was renamed the Armenian Legion.

The study conducted by Gen. Karamanoukian, was his thesis towards a Ph.D. degree from the prestigious Sorbonne University in Paris. This thesis has been awarded an Honorary Mention and has been seriously considered for publication by the National Center of Scientific Research in Paris.

Rather than making the issue of the Armenian Legion as the principal topic, the scholarly general has wisely selected a general topic for his thesis which is entitled, "Foreigners and Military Service." He has selected this title on the assumption that limiting his study to the Armenian participation in the War in the Middle East during the First World War would have made his work basically a specialized study which would have commanded limited interest.

ESTABLISHMENT OF THE LEGION

Discussing the developments of World War I, the author, basing himself on extensive study of French Army Archives covering that period, notes that the Legion had its beginning soon after the evacuation of the Armenian warriors of Musa Dagh by units of the French Navy. As it is recalled, after a heroic struggle against superior odds, the handful of Musa Dagh Armenians were evacuated by units of the French Navy to Egypt. As a gesture of appreciation to France for their help, the survivors voiced a strong determination to join the French Army in order to continue to fight against the Ottoman Turks.

The author, however, notes that the formation of the Legion was delayed for a whole year since France was not certain how to justify this action in terms of international law. The issue raised by French politicians was whether citizens of another country—the

Ottoman empire, at war with France, could be accepted as volunteers to fight with French forces.

While volunteers of other countries were allowed to serve in the famous French Foreign Legion and fight under the French flag, regulations barred the acceptance into the Legion of citizens of a country at war with France. However, after some hesitation, Paris decided to approve the creation of the Oriental Legion in which citizens of the Ottoman Empire of Armenian and Syrian extraction were allowed to be enlisted.

TRAINED IN CYPRUS

The Legion was first formed in Cyprus and in addition to the warriors from Musa Dagh, large numbers of Armenian-American volunteers joined it. The growth of the Legion was restricted following the entry in 1917 of the United States into the war as American-Armenians were not allowed any more to fight under the flag of a foreign nation, France, even if that country was an ally of the United States.

General Karamanoukian attributes to British political manipulations the delay of the Legion 's entry in the fighting against the Turks. The Legion first entered the war, along with the British forces under the command of General Allenby, on the Palestinian front and scored its first major victory at the Battle of Arara near Jerusalem in which it defeated large forces of Ottoman Turks and forced their retreat.

OCCUPIES CILICIA

Following the signing of the Armistice between General Allenby and the Ottoman Turks, the Legion, with its forces increased to four brigades, marched north through Lebanon and Syria and occupied the Cilician Armenian territories in close cooperation with the French armed forces. The occupation of Cilicia was completed in December of 1918 and this is when the Oriental Legion was renamed the Armenian Legion as the Syrians fighting with the Legion had formed their own unit.

The Armenian Legion remained in Cilicia through the third quarter of 1920 and took an active part in the fighting against the forces of Kemal Ataturk, the founder of modern Turkey. The Legion disbanded after the tragic evacuation by French forces from the Cilician territory, an act which is believed to have been prompted by political considerations rather than by military situations as it was obvious that the forces of Kemal Ataturk were in their formative period and were in no position to force the French Army as well as the Armenian Legion out of the area.

MARRIED TO N.Y. GIRL

General Karamanoukian, who is married to the former Hasmig Meghrigian, formerly of New York, N.Y., now lives in Aleppo, Syria, and devotes considerable time to his scholarly studies. He visits the United States often where his wife has many relatives.

A native of Aintab, now 64 years old, General Karamanoukian was fascinated at a very young age by the presence in Cilicia of the Armenian Legionnaires and was attracted towards these volunteers who had left their homes from as far away as the United States, to come and fight for their own people. His interest remained alive for so many decades, when at an opportune time, he devoted considerable time to conduct research on it.

A graduate of the French Military School at Homs, Syria, after being commissioned as an officer he served with the French Army during World War II. He was one of the first high-ranking officers who joined the newly organized Syrian Army soon after Syria's Declaration of Independence in 1945 and helped organize the artillery forces of that newly-established army.

ARTILLERY EXPERT

In 1957 after a one year stint as the Military Attaché at the Syrian Embassy in Washington, D.C., Karamanoukian retired from the Syrian Armed Forces and embarked on a new life completely different from his career as an officer. He enrolled at the Law School of the French University of Beirut from which he received his law degree and then went to France to continue his higher education and eventually gained a Ph,D. degree.

Among the many decorations he has been awarded. He is most proud of the much-coveted Legion of Honor awarded by France.

Edward K. Boghossian

Գ. ՄԱՍ

Ադամ Սուրիական Խորհրդարանի

Քաղաքացի Հայաստանի Հանրապետութեան

Այնթապ և Այնթապցին

Բազմակողմանի շնորհներու և հետաքրքրութիւններու տէր մարդը

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԱՆԴԱՄ ՍՈՒՐԻՈՅ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆ ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ

Ջօրավար Գարամանուկեան իբրև զտարիւն զինուորական միչտ խուսափած էր քաղաքական գործունէութենէ։ Սակայն հաւատարիմ՝ զինուորականի ոգիին, երբ առիթը ներկայացաւ ծառայելու սուրիական հայրենիքին և հայ ազգի միասնականութեան, վերցուց մարտահրաւէրը։

1961 թուականին էր։ Սուրիա-Եգիպտոս միութիւնը ճախողած էր։ Զինուորական պետական հարուածներու և զինուորական իշխանութիւններու չրջանը վերջ գտած ըլլալ կը թուէր և Սուրիա կը պատրաստուէր ընտրել երեսփոխաններ՝ վերականգնելու խորհրդարանական կեանքը և պատրաստելու նոր սահմանադրութիւն։

Տրուած ըլլալով որ խորհրդարանի աթոռներու բաժանումը եղած էր ըստ համայնքային դրութեան, բոլորին աչքերը յառած էին Ջօրավարին՝ որպէս հայ ժողովուրդի արժանաւոր ներկայացուցիչ և սուրիական քաղաքական կեանքին մօտէն ծանօթ անձ։ Ան լաւագոյն թեկնածուն էր, որ կրնար ազգային միութիւն յառաջացնել համայնքային կեանքէ ներս և օգտակար ըլլալ սուրիական հայրենիքին։

Խօսքը կու տանք սուրիահայ կեանքին իրազեկ մտաւորական, պատմագէտ, հասարակական գործիչ Սիմոն Սիմոնեանին։

ՀԱԼԵՊԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲՈՎ...

Հալեպահայութիւնը յաղթած էր ընտրութիւններէն առաջ, *նոյնիսկ եթէ ընտրութիւններէն ետք պարտուած ըլլար:*

Հալեպահայութիւնը յաղթեց իր ներքին միասնականութեան ***բոլոր*** *թշնամիներուն, և փաստեց թէ Հայը կրնայ հասնիլ բաղձալի միասնականութեան:*

Հալէպը տուաւ առաջին մեծագոյն օրինակը, ուրիշ բազմաթիւ բաներու մէջ ևս յաճախ տալէ ետք լաւագոյն օրինակները:

Կը հաւատա՛նք, առանց միամիտ ըլլալու, որ Հալէպէն միասնականութեան օրինակը լաւայի պէս պիտի ներխուժէ (այնքան յոռի և ապահայ բաներ մեզմէ դէպի Սուրիա ներ-

խուժելէ ետք) դէպի՛ Լիբանան, իր անարգել ընթացքին մէջ տապալելով անհամար ու անհատնում հաշիւներ, քէներ, ոխեր, որոնք ցեցակիր թուփերու պէս պիտի տապալին ու այրին...:

*Երջանիկ օր մը, որ հեռու ըլլալ չի թուիր, սուրիահայ նորընտիր երկու երեսփոխանները, իրենց պայծառ դէմքերով, պիտի մտնեն մայրիներու այս երկիրը, պիտի վկայեն «հիւսիսը տեսնուած աստղին» մասին ու ՊԻՏԻ ՊԱՐՏԱԴՐԵՆ միասնականութիւնը նա՛ւ Լիբանանի Հայոց մէջ, որ մեր ներկայ ընդհանուր և **համահայկական պառակտումին կեդրոնն է, սկզբնաղբիւրը և պատճառը:***

Կը հաւատանք Հայուն դրական ուժերուն:

*Կը հաւատա՛նք զինուորական մարդու հոգիին, այսինքն՝ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանին, որ տարիներով ազգային գործերէ բոլորովին հեռու մնալէ ետք (սակայն **մի՛շտ** Հայութեան Հոգիին հետ ներքին տրամախօսութեան մէջ մնալով), այժմ իբրև Հայոց երեսփոխան ասպարէզ կ'իջնէ, հաւատալէ ետք միայն թէ կրնայ ըլլալ նաև ԶՕՐԱՎԱՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԲՆՈՒՄԻՆ:*

Կը հաւատա՛նք իրաւագէտի ողջախոհութեան, այսինքն՝ Մեթր Գրիգոր Էպլիղաթեանի, որ ազգային ու տեղական ալեկոծումներուն վկան եղաւ և անձամբ ստուգեց թէ բոլոր տեսակի երեսփոխանութիւններէն լաւագոյնն է համահայութենէն ընտրուած երեսփոխանութիւնը:

Մեր երկու պատուական երեսփոխանները շնորհաւորելէ ետք, կարելի՞ է չշնորհաւորել ամբողջ Հալեպահայութիւնը, սքանչելի այդ հայ զանգուածը, իր ԵՐԵՔ յարանուանութիւններով, իր ԲՈԼՈՐ կուսակցութիւններով, իր ԲՈԼՈՐ մարզական, մշակութային, բարեսիրական և այլ կազմակերպութիւններով:

Անգամի մը համար լոյսը արևելքէն չծագեցաւ, այլ հիւսիսէն, Հալէպէն, Լիբանանի Հայութեան համար անշուշտ:

(«Սփիւռք» շաբաթաթերթ, Պէյրութ, 9 Դեկտեմբեր 1961:)

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐԸ

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հալեպահայ երեք յարանուանութեանց կրօնապետներու հովանաւորութեամբ և հայ մարզական, մշակութային և բարեսիրական միութիւններու մասնակցութեամբ կայացած խորհրդակցական ժողովին, որ գումարուեցաւ Շաբաթ, 18 Նոյեմբերի 1961-ին, հայ Կաթողիկէ Առաջնորդարանին մէջ, միաձայնութեամբ որոշուեցաւ Սուրիական Արաբ Հանրապետութեան մօտալուտ երեսփոխանական ընտրութեան ներկայանալ միացեալ ճակատով, իբրև թեկնածու ընդունելով երկու ազգայիններ՝

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Եւ

ԻՐԱՒԱԲԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ

Ընտրական աշխատանքները վարելու համար ընդունեցաւ Ընտրական Կեդրոնական Յանձնախումբ մը, բաղկացած հետեւեալ ազգայիններէն.— ՊՊ. Յակոբ Համալեան, Թորոս Թերճանեան, Տիգրան Մակարեան, Գէորգ Ճանիկ Ոսկանեան, Բժիշկ Ճորճ Զամիչեան, ՊՊ. Վահէ Զոքկարեան, Հաճի Յակոբ Սիմանեան:

ԴԻՒԱՆ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ
(Ատենապետ՝ Գէորգ Ճանիկ Ոսկանեան,
Բ. Ատենապետ՝ Վահէ Զոքկարեան,
Ատենադպիր՝ Տիգրան Մակարեան,
Գանձապահ՝ Յակոբ Համալեան,
Հաշուապահ՝ Հաճի Յակոբ Սիմանեան)

Հալէպ, 18 Նոյեմբեր 1961

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐԷՆ ՋՕՐ. ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ինչպէս ծանօթ է մեր ընթերցողներուն, Սուրիոյ մօտալուտ երեսփոխանական ընտրութեանց առթիւ (1 Դեկտ.), Սուրիահայութեան բոլոր յարանուանութիւնները և այլազան հոսանքներու ներկայացուցիչները Հալէպի Հայ Կաթողիկէներու Առջնորդարանին մէջ ժողով գումարելով, որոշած են այդ ընտրութեանց մասնակցիլ միացեալ ճակատով, առաջքը առնելու համար ամէն տեսակ անհաճոյ մրցակցութեանց և անախորժ հակամարտութեանց: Ի վերջոյ, ներկաները իբրև համազգային թեկնածու ընտրած էին երկու անբասիր անձեր, որոնք բոլորին վստահութիւնն ու համակրանքը կը վայելէին: Այդ թեկնածուներն են՝ Ջօր. Արամ Գարամանուկեան և Պ. Գրիգոր Էպլիղաթեան: Երկու թեկնածուներն ալ հաւասարապէս սիրուած են ու կը յարգուին բոլորէն՝ անխտիր: Անգամ մը ևս գնահատելով Սուրիահայութեան այս իմաստուն ու գովելի նախաձեռնութիւնը, կը հրատարակենք Ջօր. Արամ գարամանուկեանի նկարը:

(*«Ջարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ*:)

ՀԱՅՐԵՆԱՒԱԿԻՑՆԵՐ,

ԽՈՒՈՆԵՐՈՒՄ ՊԻՄԵՑԷՔ ԴԷՊԻ ՔԱՂԷԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՈՒԷՍՊԵՑԷՔ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԿԱՆ ՑՄՆԿԻՆ.

[illegible]

ՀՈՆ ԲԱԶՄՈՒԹԵՄԲ ՆԵՐԿԱՅ ԵՂԷՔ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՀԱՒԱՔՈՑԹՆԵՐՈՒՆ

[illegible]

Ընտրական բազմաթիւ ծանուցումներէն օրինակ մը: Համաձայնական ցանկը կը գլխաւորէ Զօրավար Արամ Գարամանուկեան:

A copy of flyer encouraging people to vote for the coalition list. As seen, General karamanoukian's name is first on the list.

Այսպիսի յայտարարութիւններով սուրիացի ժողովուրդը կը հրաւիրուէր քուէարկելու համաձայնական ցանկին։

A copy of an invitation to vote for the coalition list.

Առաջիկայ Ուրբաթ, Դեկտեմբեր 1ին, տեղի պիտի ունենան Սուրիոյ երեսփոխանական ընտրութիւնները՝ կազմելու համար Սահմանադիր Ժողովը, որ յետագային պիտի վերածուի Օրէնսդիր Ժողովի:

Հալէպի մէջ, հայկական բոլոր հատուածներու և միութեանց համաձայնութեամբ, նշանակուած են երկու թեկնածուներ՝ զօրավար Արամ Գարամանուկեան և մեթր Գրիգոր Էպլիղաթեան:

Զօրավարը, Սուրիական բանակի յայտնի զինուորականներէն, մեծ ծառայութիւններ մատուցած է սուրիական հայրենիքին: Ներկայիս հանգստեան կոչուած՝ զօրավարը վարած է Ուաշինկթընի սուրիական դեսպանատան զինուորական կցորդի կարևոր պաշտօնը:

Մեթր Գրիգոր Էպլիղաթեան, ասկէ առաջ երկու անգամ ընտրուած է սուրիական խորհրդարանի անդամ և ձեռնհասութեամբ ու նուիրումով տարած է իր վրայ դրուած պարտականութիւնները:

Դամասկոսի մէջ, իր թեկնածութիւնը դրած է սուրիական խորհրդարանի նախկին անդամ մեթր Ֆրէտ Արսլանեան, որ սիրուած դէմք մըն է Սուրիոյ բոլոր շրջանակներուն մէջ: Պր. Արսլանեան մաս կը կազմէ նախկին վարչապետ Պր. Խալէտ էլ-Ազմի գլխաւորած ցանկին:

(*«Ազդակ» օրաթերթ, Պէյրութ, 30 Նոյեմբեր* 1961:)

Վերը՝ Զօրավարին երեսփոխանական անդամատոմսը։
Վարը՝ Զօրավարը իրաւաբան Գրիգոր Էպլիղաթեանի հետ կողք կողքի, խորհրդարանին մէջ։

Above— The I.D. card of General Karamanoukian as a member of the Syrian Parliament.
Below— In the Parliament with Krikor Eblighatian, Esq.

Սուրիական Խորհրդարանին մէջ։ Վերը՝ ձախէն երկրորդ շարք՝ Զօր. Գարամանուկեան։ Վարը՝ ընդհանուր տեսարան խորհրդարանի։

In the Syrian Parliament. Above, second raw from left is General Karamanoukian. Below, a general view of the Parliament.

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՊԵՄԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ՀՀ
THE PERMANENT MISSION OF ARMENIA TO THE UNITED NATIONS
[illegible]

Պարոնյան Ալան Հարությունովիչ
7185 Lemoine Ave., Apt. 713
Fort Lee, NJ 07024

Նոյեմբերի 13, 1996 թ.

Սիրելի պրոֆեսոր Հարությունովիչ,

Ուրախությամբ հայտնում եմ Ձեզ, որ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ պրն. Լևոն Տեր-Պետրոսյանը որոշել է Ձեզ շնորհել Հայաստանի Հանրապետությունում կատարած ներսուր գործունեության համար:

Ինձ առաքված է Հայաստանի Հանրապետությունում կատարված ուսումն ի կարգավիճակ տարանցիկ ճանապարհ գնումների ապրանքների:

Խնդրում եմ լրացնել հարցաթերթիկը և ուղարկել ՄԱԿ-ում ՀՀ Մշտական ներկայացուցչության, կցելով անձնագրի չորս էջերի լուսապատճենը:

Հարգանքով,

Վիգեն Ավագյան
Դեսպան
ՄԱԿ-ում ՀՀ Մշտական ներկայացուցիչ

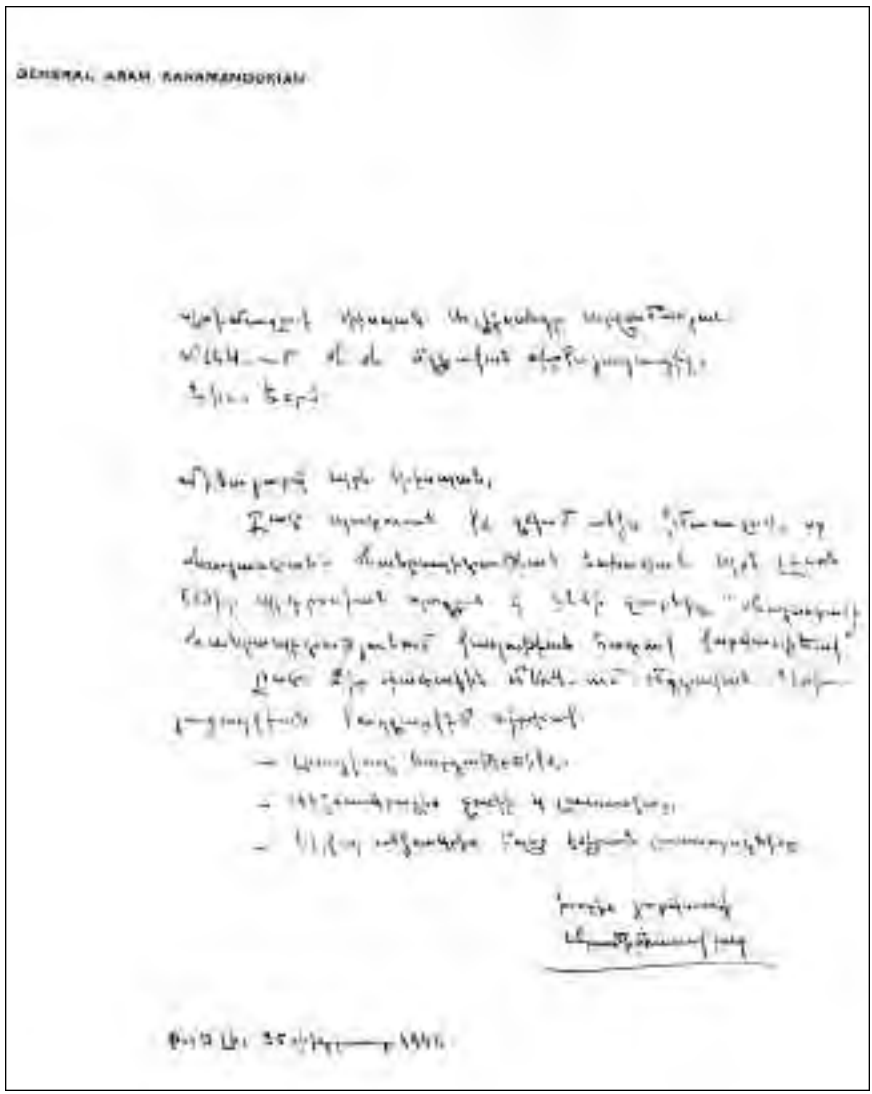

Ձախէն աջ՝ Ջօրավար Արամ Գարամանուկեան, դեսպան Ալեքսանդր Արզումանեան՝ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար, իսկ 1993-ին ՄԱԿ-ի մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան մնայուն պատուիրակ, և Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեան, 1993-ի Նոյեմբերին, Հայաստանի Հանրապետութեան առաքելութեան շէնքի բացման առթիւ:

From left: General Aram Karamanoukian, Ambassador Alexandr Arzoumanian, Foreign Minister of Armenia and previously Plenipotentiary Representative of Armenia at the United Nations, and Mrs. Hasmig Karamanoukian, in November 1993, at the opening of the Armenian Mission in New York.

Ձախէն աջ՝ Շահէն Գարամանուկեան, Զօրավարին եղբօրորդին և Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահական անձնակազմի պետը, Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեան և Զօրավար Արամ Գարամանուկեան, 1993-ի Նոյեմբերին, Հայաստանի Հանրապետութեան առաքելութեան շէնքի բացման առթիւ:

From left: Shahen Karamanoukian, General Karamanoukian's nephew and Chief of Staff of President Levon Ter Petrossian, Mrs. Hasmig Karamanoukian, and the General, in November 1993, at the opening of the Armenian Mission in New York.

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԸ՝ ԱՅՆԹԱՊ, ԵՒ ԱՅՆԹԱՊՑԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐԸ

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԵՒ ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Ջօրավար Գարամանուկեանի մանկական և պատանեկան տարիքի յուշերն ու յիշատակները կը կրեն խոր դրոշմը Այնթապ քաղաքին, Այնթապի հայուհեան և Այնթապի հերոսամարտին։ Վստահօրէն կարելի է ըսել թէ կեանքի ապագայ ընթացքը արդէն իսկ գծուած էր Այնթապի օրերէն մնացած յիշատակներով։ Հետևեալ դրուագիւնը, նուիրուած Այնթապի հերոսամարտի կազմակերպիչներէն Յարութիւն Աղայեանի, խօսուն մէկ արտայայտութիւնն է այն իրողութեան, որ զօրավարին մէջ, մինչև կեանքին վերջին օրը, վառ մնաց Այնթապը։ Թէև զօրավարը կը մեղադրէ Յարութիւն Աղայեանը որ լուռ մնաց… կարելի է նոյնը զօրավարին մասին ըսել։ Ինչե՛ր պէտք է գրեր, սակայն… հետը տարաւ։

Կ.Գ.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂԱՅԵԱՆ

Լաւ կը ճանչնայի Յարութիւն Աղայեանը. ազգական էինք և հօրս մօրեղբօր տղան էր։ Կը յիշեմ այն օրը, երբ առաջին անգամ տեսայ զինք։ 1919-ի ամրան էր և գաղթէն վերադարձեր էինք մեր ծննդավայրը՝ Այնթապի անգլիացիներու կողմէ դրաւուելէն ետք։ Տեսայ հայրս որ մեր տան որթատունկին տակ կը խօսէր երիտասարդի մը հետ։

— Արամ, եկուր բարևէ, Նազար Տայըին տղան է,— ըսաւ հայրս։

Վերջերս մեր տան մէջ խօսքը կ'ըլլար Նազար Տայըին. կ'ըսէին թէ մահացած էր գաղթի ճամբուն վրայ, սակայն ընտանիքին մնացեալ անդամները ողջ հասեր էին Այնթապ — Յարութիւնը, մայրը, չորս քոյրերը և եղբայրը։ Մօտեցայ Յարութիւնին ու բարևեցի։ Զիս համբուրեց իր կարգին։ Աղայեաններու և մեր միջև յարաբերութիւնները եղան ջերմ՝ ինչպէս որ կ'ըլլային անոնք ազգականներու միջև անցեալին, մանաւանդ որ եղեռնէն վերադարձողներուն մօտ, տարիներու բաժանումէն վերջ, ընտանեկան զգացումն աւելի բուռն էր դարձեր։

1919-ի աշնան քաղաքական կացութիւնը այն աստիճան վատթարացաւ Այնթապի մէջ, որ քաղաքին թրքական թաղամասերուն մէջ բնակող հայեր ձգեցին իրենց տուները և փոխադրուեցան հայաշատ կողմը։ Նոյնը ըրին Աղայեաններն ալ ու եկան բնակելու մեզի հետ ամիսներով։ Ասիկա պատճառ եղաւ որ մտերմանամ Յարութիւնին հետ՝ հակառակ մեր տարիքներու տարբերութեան։ Կը հետաքրքրուէր ինձմով ու յաճախ կը հարցնէր դասերուս մասին։ Օր մը Րաֆֆիի Կայծերը բերաւ գրադարանէ մը և տուաւ ինծի որ կարդամ և իրեն դիմեմ որևէ ատեն որ պէտք ունենամ բացատրութեան։ Իրաւ ալ՝ յաճախ պէտք ունեցայ իրեն։ Տասը տարեկան էի...

Երբ սկսաւ Այնթապի Հերոսամարտը՝ Աղայեան կարգուեցաւ Զինուորական Մարմինի քարտուղար։ Պատերազմին առաջին ամիսներուն փակ էին դպրոցները ու մենք՝ տղաքս փողոցն էինք ու կը դեգերէինք «դիրք»երուն մօտ՝ իր գրասենեակը, որ կը գտնուէր Պարսումեաններու չէնքին մէջ՝ Գայաճըգ թաղը։ Դրան առջև կար պահակ մը, որ կը

ճանչնար գիս ու կ'արտօնէր որ վեր ելլէի։ Սակայն իմ ներկայութեամբ կը խանգարէի Աղայեանը, որ յաճախ կը կրկնէր։

— Արա՛մ, տո՛ւն գնա, հիմա մայրդ կը մտահոգուի։

Անմիջապէս չէի կատարեր իր հրահանգը, որովհետեւ չէնքը լեցուեր էր գինուած մարդոցմով և սուրհանդակներ կ'երթեւեկէին։ Գոհ էի այդ մթնոլորտէն։

Այնթապի մէջ կռիւները վերջացան թուրքերու պարտութեամբ, սակայն չուտով վերջ գտան լաւ օրերը։ Հոկտեմբեր 20, 1921–ին Ֆրանսան Անգարայի հետ կնքեց անպատուաբեր դաշնագիր մը, որով Կիլիկիան պարպուեցաւ ֆրանսական ուժերէն։ Կրկի՛ն եղանք գաղթական։ Մեր ընտանիքը հաստատուեցաւ Հալէպ, իսկ Աղայեանները մեկնեցան Ճիւնի՝ Լիբանան։ Առեն մը Յարութիւնը մնաց Այնթապ իբր թարգման Ֆրանսացի հիւպատոսի մը մօտ, որ պիտի հսկէր գործադրութեանը վրան դաշնագրին այն տրամադրութեանց, որոնք կը վերաբերէին փոքրամասնութիւններու կեանքի ապահովութեան։ Մի քանի ամիս ետք թուրքերը վերջ տուին Ֆրանսայի ներկայացուցիչի պաշտօնին։ Այն առեն Աղայեան եկաւ մեր մօտ, հօրս մանրամասնօրէն պատմեց թուրքերու վարմունքը տակաւին Այնթապ մնացած փոքրաթիւ հայերու հանդէպ, և խօսեցաւ ֆրանսացիին թրքանպաստ գործունէութեան մասին։

Պահ մը ետք Աղայեան Լիբանան մեկնեցաւ միանալու իրենիններուն և անկէ ալ ընտանեօք գնաց Մարսէյլ հաստատուելու։ Կանոնաւոր կերպով կը թղթակցէր հօրս հետ, սակայն հեռաւորութիւնը պատճառ եղաւ որ Յարութիւնին յիշատակը մասամբ տկարանայ իմ մէջ։ Այսպէս էր կացութիւնը մինչև 1938–ի աշունը, երբ առաջին անգամ ղրկուեցայ Ֆրանսա՝ կատարելագործելու համար հրետանիի մասնագիտութիւնս։ Այդ օրերուն նաւով էր ճամբորդութիւնը դէպի Ֆրանսա։ Յարութիւնը գիս դիմաւորեց Մարսէյլի քարափին. ամբողջ օրը եղանք իրարու հետ իր տունը և երեկոյեան տարաւ գիս չոգեկառքի կայարանն ու գետեղեց Փարիզի գնացքին մէջ։

Ֆրանսա անցուցած ամիսներուս ընթացքին մտերմութիւնը վերսկսաւ մեր միջև։ Սուրիա դարձի ճամբուս վրայ չաբաթ մը մնացի իրենց։ Այլևս Այնթապի պատանին չէի.

դարձեր էի հրետանիի սպայ, և ուրեմն՝ աւելի կարևորութիւն ստացած իր մօտ։ Նոյն չրջանին մահացաւ հայրս, ու ես ստանձնեցի երկու ընտանիքներու միջև նամակագիրի պաշտօնը, զոր կը չարունակեմ մինչև այսօր։

1945-ին կրկին ղրկուեցայ Ֆրանսա հետևելու համար Էքոլ Սիւբերիէօր Տը Կեր-ի դասընթացքներուն։ Հանդիպեցայ Մարսէյլ՝ Յարութիւնին։ Պատերազմի տարիները չատ տագնապալից եղած էին իրեն համար։ Այդ թուականէն ի վեր տասնեակ անգամներ գտնուած եմ Ֆրանսա պաշտօնով կամ անձնական այցելութեամբ, և մի՛չտ ալ եղած եմ Մարսէյլ մի քանի օր տեսնելու համար Աղայեանները։ Յարութիւնն ու ես չատ գաւաթներ պարպած ենք Փըթի Փուսէ սրճարանը, որ իր բանակատեղին էր, ու խօսած զանազան հարցերու չուրջ։ Համակարծիք էինք բազմաթիւ կէտերու մէջ՝ բացի մէկ հատէն — գոհ չէի գրական իր ծուլութենէն, և գրեթէ միչտ ալ բացէ ի բաց կը յանդիմանէի զինք ասոր համար։ Ջտուաւ ինչ որ կրնար ու պէ՛տք էր որ տար։ Իրմէ կը մնայ բանաստեղծութիւններու վտիտ՝ սակայն արժէքաւոր գրքոյկ մը՝ Թաւջութակիս վրայ խորագրուած։ Մանաւանդ աններելի կը գտնէի, որ չէր գրեր Այնթափի Հերոսամարտին մասին։ Զինուորական Մարմնի քարտուղարի իր հանգամանքով գիտէր չատ բան, և պէ՛տք էր որ գրէր, պէ՛տք էր որ խօսէր։ Ջըրա՛ւ։ Այդքան չանք թափեցի, որ եթէ Հերոսամարտին ամբողջական պատմութիւնը պիտի չընէր ինք՝ գոնէ մասամբ իր գործակցութիւնը բերէր Գէորգ Սարաֆեանի խմբագրած ու հրատարակելի եղող Պատմութիւն Անթէպի Հայոց գիրքին։ Ա՛յդ ալ չըրաւ։ Ամէն անգամ որ այս մասին խօսք բացուէր՝ խուսափողական պատասխան կը ստանայի իրմէ։

Նկատեր էի որ, բացի այնթապցիներէն, Այնթափի Հերոսամարտին մասին չատ քիչեր գիտէին որևէ բան։ Օր մը ըսի Աղայեանին.

– Արթի՛ն (յաճախ իր անունին այնթապցիական այս ձևը կը գործածէի իրեն հետ խօսած ատենս, կամ՝ կը կոչէի զինք «Նազար Տայըի տղայ»՝ ի յիշատակ այն օրուան, երբ հայրս այդ ձևով ներկայացուցած էր զինք ինծի), գիտե՞ս թէ ինչո՞ւ համար քիչ ծանօթ է մեր հերոսամարտը, որովհետև չմեռանք թուրքին ձեռքով։ Եթէ եղեռնէն վերապրող այնթապահա-

յութիւնը և անոր քով ապաստանած գաղթական հայերը ջարդուէին 1920-ին՝ վստահ եմ որ ինքնապաշտպանութեան մեր կռիւներուն մասին աւելի տեղեակ պիտի ըլլային ոչ-այնթապցիները։

— Ա՛րամ, փարատոքսը կը սիրես,— ըսաւ ժպիտով մը, և աւելցուց.— Թերևս իրաւունք ունիս։

— Ջվերջացուցի տակաւին,— վրայ տուի անմիջապէս.— մենք՝ անթապցիներս ենք մեղաւորը, որ չտարինք անհրաժեշտ աշխատանքը ուրիշներուն ծանօթացնելու համար մեր հերոսամարտը, և դուն մեծ մեղաւոր մըն ես՝ նկատի առնելով ա՛յն որ գիտես և գրիչը՝ զոր ունիս։

Նայեցաւ ինծի տխուր կերպով և ըսաւ.

— Ա՛րամ, գաւաթ մը ևս խմենք։

Փըթի Փուսէ սրճարանն էինք և երկու բաժակ փասթի ևս ապսպրեց։

Կարծես թէ իր կեանքէն ներս պատահած բան մը կար, բան մը որ չհասկցանք բնաւ։ Ջմռռնանք որ բանաստեղծ էր, ուրեմն՝ զգայուն...

Երբ Նոր Այնթապի անուանակոչութեան հանդիսութիւնը տեղի ունեցաւ Հայրենիքի մէջ՝ Յարութիւնը մեկնեցաւ Երևան Գէորգ Պագըրճեանին հետ։ Այդ օրերուն կ'ապրէի Փարիզ ու կ'աշխատէի իրաւաբանական աւարտաճառիս վրայ։ Երբ վերադարձաւ Երևանէն՝ իմայ Մարսէյլ գինք տեսնելու և առնելու իր տպաւորութիւնները։ Շատ խանդավառ էր և այլ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ՝ նկատի առնելով իր ազգասէր ոգին։ Մէկ բան դժուարին էր եկած։ Նկատած էր, որ հոն, հայրենիքի մէջ, չատ բան չէին գիտեր Այնթապի մասին։

Յարմար գտայ առիթը ու դարձեալ յարձակողականի անցայ իրեն դէմ, ու մեղադրեցի գինք։

Լռեց։ Սակայն պահ մը ետք ըսաւ.

— Ա՛րամ, այս անգամ արձակած ռումբերդ հասան իրենց նպատակակէտին։ Պիտի գրեմ։ Շատ բան մի՛ սպասեր, մի քանի էջ միայն, որպէսզի գիտնաս թէ ի՞նչ ըրաւ այնթապցին։

— «Մեռնիլ գիտցող այնթապցին»,— ըսի՝ կրկնելով Այնթապի քայլերգին իր տողը։

Եւ օր մըն ալ հեռաձայնեց ինծի Մարսէյլէն։

Ա՛րամ, գրութիւնս ղրկեցի Յառաջին,— ըսաւ։

— Շա՛տ ապրիս, Նազար Տայըի տղայ,— եղաւ պատասխանս։

Վերջին անգամ Աղայեանը տեսայ 1982*-ին։ Այլևս Մարսէյլ չէր բնակեր։ Քրոջը հետ եկած էր ու հաստատուած Սէն-Թուլ, ուր կ'ապրէր իր կրտսեր քոյրն ընտանեօք։ Եղանք չորս օր միասին, վերջի՛ն անգամ։*

Եւ օր մըն ալ քոյրը տուաւ մահուան գոյժը Յարութիւնին ու լալով պատմեց վերջին ժամերուն մասին անոր։

Ա.Գ.

Այնթապի հերոսամարտի
Յիսնամեակի տօնակատարութեան
Եւ
«Նոր Այնթապ» աւանի ստեղծման
հայրենաբնակ Այնթապցիներու
յանձնախումբ

10 *Օգոստոսի* 1970

Մեծայարգ
Տիար Արամ Գարամանուկեան

Սիրելի հայրենակից,

Անշուշտ Սիւնեաց հայ թերթերէն, մանաւանդ «Հայ Անթէպ»-ի վերջին թիւէն տեղեկացած էք, որ այս տարի սեպտեմբերի 13-ին, Քաղաքամայր Երեւանի մէջ պիտի տօնուի Այնթապի հայոց հերոսական գոյամարտի Յիսնմեայ Յոբելեանը և պիտի կատարուի մեր ծննդավայրի յիշատակը յաւերժացնելու համար «Նոր Այնթապ» աւանի հիմնադրէքը, հայրենի կառավարութեան հաւանութեամբ։

Այդ ուղղութեամբ Յանձնախումբս 1969 թուականի դեկտեմբերէն ի վեր կատարած է նախապատրաստական կարգ մը աշխատանքներ։

Նախ ապահովեր ենք Ա. Ա. Միութեան կենտրոնական վարչութեան հաւանութիւնն ու աջակցութիւնը։ Կենտր. վարչութիւնը բոլոր Այնթապցիներու սրտամօտ գտնելով Յիսնամեակի տօնակատարութիւնը և Մայր Հայրենիքի մէջ «Նոր Այնթապ» աւանի ստեղծումը՝ ոչ միայն իր պաշտօնական գրութիւններով (1-1-1970, 20-1-1970, 14-2-1970 և մայիսի 8 թուակիր), այլև իր լիազօր ներկայացուցիչը՝ պրն. Այնիլեանն առաքելով Երևան (յուլիս 1-ին) կը հաւաստիացնէր Սիւնեաց հայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի նախագահ ընկեր Վ. Համազասպեանին, Ա. Ա. Միութեան կենտրոնական վարչութեան նիւթական և բարոյական աջակցութեան պատրաստակամութիւնը՝ սկսուած գործին։

Փարիզի մէջ կազմուեցաւ յատուկ Յանձնախումբ, որու ներկայացուցիչ պրն. Գէորգ Պաքըրճեանը վերոյիշեալ հարցերով եկաւ Երևան մայիսին, այնուհետև նոյն նպատակով

Երևան եկաւ յունիսի ընթացքին «Հայ Անթէպ» պարբերաթերթի վաստակաւոր խմբագիրը՝ պրն. Գրիգոր Պօղարեանը։

Յիսնամեայ Յոբելեանի տօնակատարութիւնը և Հայրենիքի մէջ «Նոր Այնթապ» ունենալու հարցը ամենուրեք առաջացուց մեծ խանդավառութիւն մը գիտակցական ու ողջամիտ։

Գաղթօճախներու մեր հայրենակցական միութիւններուն ուղարկուած են 7 յուլիս 1970 թուակիր պաշտօնագրեր, որ անմիջապէս յայտնեն Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի նախագահութեան, ինչպէս և Յանձնախումբիս՝ իրենց ընտրովի ներկայացուցիչ-պատգամաւորներու անունները, վիզան ապահովելու համար։

Յանձնախումբս համոզուած է, որ Դուք կրնաք օգտակար ըլլալ ե՛ւ Ձեր ներկայութեամբ ե՛ւ Ձեր խորհուրդներով՝ սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունենալիք ամբողջ Այնթապցիութեան սրտամօտ Յոբելեանին, «Նոր Այնթապ» աւանի հիմնադրման և այդ առթիւ կայանալիք համաայնթապցիական համագումարին։

Յանձնախումբս վստահ է Ձեր Այնթապցիական զգացումներուն և կը սպասէ Ձեզ, խնդրելով տեղեակ պահել մեզ Ձեր ժամանման թուականի մասին։

Համաքաղաքացիական սիրալիր բարևներով՝

Յանձնախումբի նախագահ՝ *Ա. Հատիտեան*
Քարտուղար՝ *Ե. Տոլբագեան*

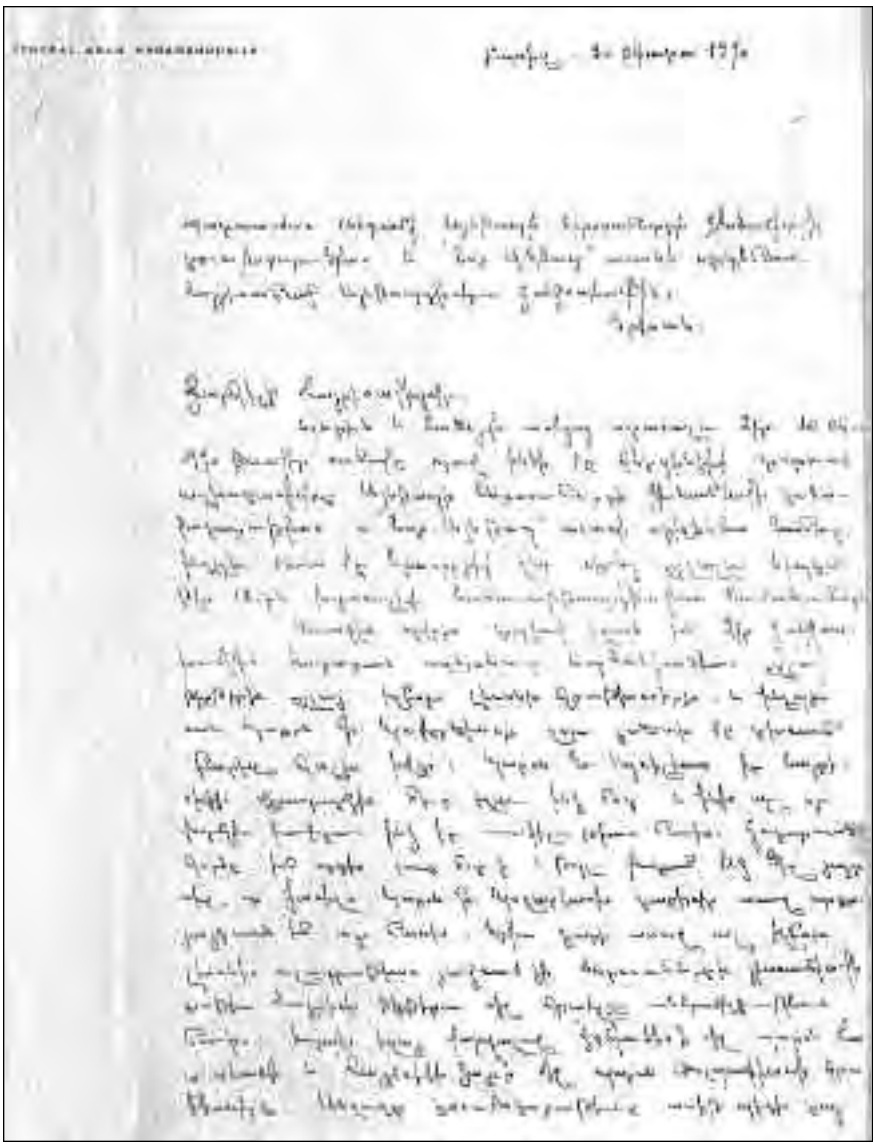

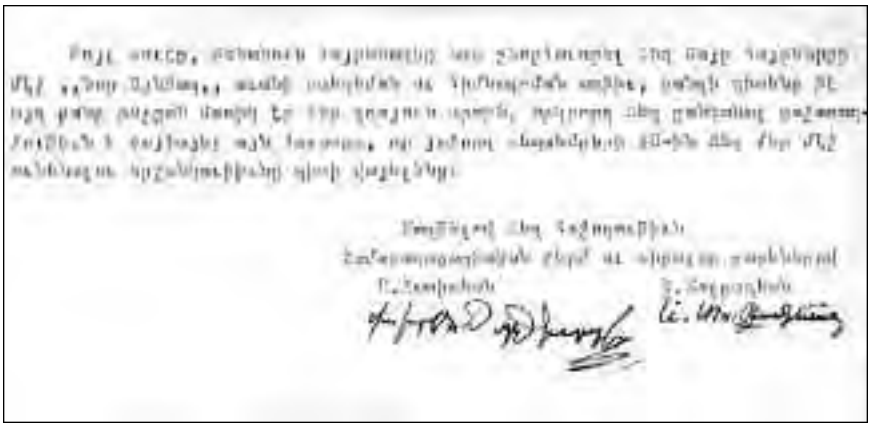

ՀԱՅ ԱՅՆԹԱՊՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՒԷՐՈՎ ՋՕՐ. ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԷՍԻ ՄԷՋ

Հայ Այնթապցիներու Միութեան հրաւէրով՝ Ջօրավար Արամ եւ Տիկ. Յասմիկ Գարամանուկեաններ Լոս Անճելըսի օդանաւակայանը ժամանեցին 4 Ապրիլ 1991, *Հինգշաբթի յետ միջօրէին, դիմաւորուեցան Հայ Այնթապցիներու Միութեան Վարչութեան ներկայացուցիչներուն կողմէ եւ առաջնորդուեցան Կլէնտէյլի Հոլիտէյ Ինն պանդոկը։*

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ՝ Ի ՊԱՏԻՒ ՋՕՐ. ԵՒ ՏԻԿ. ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆՆԵՐՈՒՆ

Յաջորդ օր, Ուրբաթ, 5 Ապրիլ, ջօր. Գարամանուկեանին եւ իր տիկնոջ ի պատիւ ընդունելութիւն մը կազմակերպուած էր վարչութեան առենապետ Պր. Ճէյք Ապաճեանի եւ Տիկ. Ապաճեանի կողմէ իրենց բնակարանին մէջ, Փասատինա։ Հրաւիրուած էին վարչութեան անդամ-անդամուհիները իրենց տիկիններուն եւ ամուսիններուն հետ, ջօրավարին մօտիկ ազգականներն ու բարեկամները, ինչպէս նաեւ Հայրենակցական Միութիւններու Միացեալ Մարմինի առենապետ, «Նոր Կեանք» չաբաթաթերթի հրատարակիչ-խմբագիր Պր. Գրիգոր Շէնեան եւ Տիկ. Արչօ Շէնեան։

Պր. Ճէյք Ապաճեան բարի գալուստ մաղթեց ջօրավարին եւ Տիկ. Գարամանուկեանին, որոնք, ընդառաջելով վարչութեան հրաւէրին, յոգնութիւնը յանձն առած էին Լոս Անճելըս գալու նախագահելու համար Այնթապի Հերոսամարտին նուիրուած հանդիսութեան։ Եւ չնորհակալութիւն յայտնելէ ետք բոլոր ներկաներուն, «ես եւ տիկինս կրկնապէս չնորհակալ ենք, ըսաւ Պր. Ապաճեան, որ ձեր այցելութիւնը կը զուգադիպի մեր ամուսնութեան 5-րդ տարեդարձին։ Ձեր ներկայութեամբ մեր յարկէն ներս, մեծապէս կը պատուէք մեզ»։ Ապա հրաւիրեց Պր. Երուանդ Պապայեանը, որ ստանձնէ օրուան թամատայութիւնը, որպէս վաղեմի եւ մօտիկ բարեկամը ջօրավարին։

Պր. Պապայեան իր կարգին չնորհակալութիւն յայտնելէ ետք օրուան պատուոյ հիւրերուն, անդրադարձաւ ջօրավարին

կեանքին ու արժանիքներուն։ Արդարեւ, Զօր. Գարամանուկեանը, իր բարձր իմացականութեան, պարկեշտ նկարագրին եւ բազմակողմանի կարողութիւններուն չնորհիւ յաջողեցաւ զօրավարի աստիճանին բարձրանալ երիտասարդ տարիքին։ Եւ արժեւորեց զօրավարի իր դիրքը՝ արժանանալով անխտիր ամէնուն գնահատանքին մինչեւ հանգստեան կոչուիլը, մէկ տարի Սուրիոյ կառավարութեան զինուորական կցորդի պաշտօնը վարելէ ետք Ուաշինկթընի մօտ։ Բոլոր ներկաները բաժակները վերցուցին Տէր եւ Տիկ. Գարամանուկեաններուն կենացը, որմէ ետք Պր. Պապայեան անդրադարձաւ Ապաճեան եղբայրներու նուիրումի ոգիին եւ ազգային ծառայութեան, ինչպէս նաեւ իրենց մօրը՝ Տիկ. Սիրվարդ Ապաճեանի բոլորանուէր ջանքերուն՝ յօգուտ Հայ Այնթապցիներու Միութեան, եւ բաժակ առաջարկեց Ապաճեան ընտանիքին կենացը՝ Պր. Ճէքի եւ Տիկ. Ազատուհիի ամուսնութեան 5–րդ տարեդարձին առիթով։

Իր բաժակաճառին մէջ Պր. Շէնեան գնահատանքով արտայայտուեցաւ Զօր. Գարամանուկեանի արժանիքներուն մասին եւ վերյիշումով մը անդրադարձաւ աւելի քան 30 տարիներ առաջ զօրավարին հետ իր առաջին հանդիպումին Դամասկոսի մէջ, ուր ազգային կարեւոր առաքելութեամբ գացած էր Անդրանիկ Ծառուկեանին հետ։ Պր. Անդրանիկ Տէր Պալեան բաժակաճառով մը վեր առաւ զօրավարին բացառիկ կարողութիւնները եւ չնորհաւորեց զինք՝ հայ ժողովուրդին որպէս արժանաւոր զաւակը։

Պր. Հէնրի Ապաճեան դրուատիքը ընելէ ետք Զօրավարին արժանիքներուն, պատասխանեց անոր հարցումին, խրախուսիչ տեղեկութիւններ տալով Հայ Այնթապցիներու Միութեան Երիտասարդական Շարժումին մասին։

Զօրավարը չնորհակալութիւն յայտնեց իրեն մասին եղած գնահատական արտայայտութիւններուն համար, զանոնք չափազանցուած նկատելով հանդերձ, ու չէչտեց թէ իր յաջողութեան համար պարտական էր՝ սերունդէ սերունդ իրեն փոխանցուած հայու ոգիին, որ իր մէջ կը խտացնէ մարդկային ու ազգային ամենէն բարձր ու ամենէն ընտիր արժանիքները. «Ես, եզրակացուց ան, ինքզինքս արժանի չեմ նկատեր այս գովասանքներուն։ Ըլլայ աստղարէգիս մէջ, ըլլա՛յ իմ դիրքիս

Ջօրավարը կը խօսի Այնթապի հերոսամարտի 71-րդ տարեդարձի հանդիսութեան ընթացքին, Լոս Անճելըս, 7 Ապրիլ 1991-ին։

The General speaks in Los Angeles during the occasion of the 71st anniversary of Aintab heroic battle—April 7, 1991.

Զօրավար և Տկն. Գարամանուկեան կը ստանան երջանկայիշատակ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի կոնդակը. երկու ծայրերուն՝ Տէր և Տկն. Երուանդ Պապայեաններ:

General and Mrs. Karamanoukian receive the encyclical of Vazken I, Catholicos of All Armenians. On their both sides are Mr. And Mrs. Yervant Babayan.

Այնթապի հերոսամարտի 71-րդ տարեդարձի հանդիսութենէն ետք՝ յիշատակի նկար: Ձախէն աջ՝ Ճէք Ապաճեան, ատենապետ Այնթապի Հայրենակցական Միութեան, Տկն. և Զօր. Գարամանուկեան, Գալիֆորնիոյ նախկին կառավարիչ Մորճ Տէօքմէճեան, «Նոր Կեանք»ի խմբագիր Գրիգոր Շէնեան և Հերոլտ Տէմիրճեան:

«Հայկական Լեգէոն»ին նուիրուած մասով չանացի օգտակար ըլլալ իմ ժողովուրդիս։ Եթէ յաջողած եմ, ինչպէս դուք ըսիք, թէեւ ես համաձայն չեմ, ուրախ եմ ատոր համար»։ Ջօրավարը իր խօսքը վերջացուց բուռն ծափահարութեանց մէջ եւ անգամ մը եւս բաժակները բարձրացան զօրավարին կենացը։

Հաճելի եւ ուրախ մթնոլորտի մէջ, ճոխ սեղաններու չուրջ երեկոն չարունակուեցաւ մինչեւ ուշ գիշեր։

ՃԱՇԿԵՐՈՅԹ՝ Ի ՊԱՏԻՒ ՋՕՐԱՎԱՐԻՆ ԵՒ ՏԻԿԻՆԻՆ

Վարչութիւնը ճաշկերոյթով մը պատուեց զօրավարը եւ իր տիկինը Շաբաթ, 6 Ապրիլին, հայկական ճաշարանի մը մէջ։ Միութիւնը հետաքրքրող լուրջ խորհրդակցութիւններու, ազգային հարցերու չուրջ խօսակցութիւններու եւ զուարճախօսութիւններու հաճելի մթնոլորտի մը մէջ ժամերը սահեցան անզգալաբար։

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆԸ

Այնթապի Հերոսամարտին 71-րդ տարեդարձին հանդիսութիւնը, կազմակերպութեամբ Հայ Այնթապցիներու Միութեան Վարչութեան, տեղի ունեցաւ 7 Ապրիլ 1991, կիրակի կէսօրէ ետք, Ֆերահեան վարժարանի «Աւետիսեան» սրահին մէջ, ներկայութեամբ աւելի քան 700 հանդիսականներու։

Երբ վարագոյրը բացուեցաւ, հանդիսականները բուռն ծափահարութիւններով արտայայտեցին իրենց ուրախութիւնը ի տես բեմին վրայ վայելչօրէն տեղ գրաւած Իրանահայ Միութեան երգչախումբին։

Նախագահելու հրաւիրուած էր Նիւ Ճըրզիէն Զօր. Արամ Գարամանուկեանը։

Հանդիսավար Փրոֆ. Սիլվա Գարայեան, բարի գալուստ մաղթելէ ետք օրուան նախագահին, իր տիկնոջ եւ ներկաներուն, բացուած յայտարարեց հանդիսութիւնը։ Ապա, հանդիսութեան տեւողութեան, մէջ ընդ մէջ, Հայ Այնթապցիներու Միութեան նպատակներն ու իրագործումները վեր առաւ իրեն յատուկ պերճախօսութեամբ։ Այսպէս, տեղեկացանք թէ տաղանդաւոր երաժիշտ-խմբավար Ալֆրէտ Մարդոյեանի կողմէ մշակուած, դաշնաւորուած եւ քառաձայնի վերածուած է Այնթապի Հերոսամարտին քայլերգը վարչութեան խնդրան-

քով, թէ վարչութեան կողքին խանդավառ գործունէութիւն յառաջ կը տանի «Երիտասարդաց»ը զանազան ձեռնարկներով, թէ վարչութիւնը 4000 տոլարի յատկացում մը որոշած է Լոս Անճելըսի եւ Արարատ Տան համար։

Տոքթ. Հրայր Տարագճեանի կատարումով ամերիկեան մաղթերգէն ետք, Իրանահայ Միութեան երգչախումբը առաջին անգամ ըլլալով երգեց Հերոսամարտին քայլերգը՝ քառաձայն, ինչ որ արժանացաւ ժողովուրդին երկար ծափահարութեան, որմէ ետք՝ երգչախումբը երգեց «Տէր, կեցո»ն։

Վարչութեան առենապետը, Պր. Ճէյք Ապաճեան, բացման խօսքին մէջ չնորհակալութիւն յայտնեց օրուան նախագահին եւ ներկաներուն, հակիրճ կերպով թուեց Միութեան ցարդ կատարած աշխատանքները ու ծանրացաւ անոր հետագայ ծրագիրներուն՝ նախ հայերէն, ապա անգլերէն լեզուներով։

Օրուան առաջին բանախօսն էր Տոքթ. Սարգիս Գարայեան, որ չեչտելէ ետք նման ձեռնարկներու կարեւորութիւնը, ծանրացաւ Այնթապի Հերոսամարտին յատկանիշներուն վրայ։

Տոքթ. Հ. Տարագճեան դաշնակի վրայ նուագեց հայկական եղանակներ, որուն յաջորդեց օրուան երկրորդ բանախօսը, Պր. Հերոլտ Տէմիրճեան, որ խօսեցաւ անգլերէն լեզուով։ Ան չեչտեց թէ միութիւնները լոկ ճաչկերոյթներով չէ որ պիտի ծառայեն ազգապահպանումին, այլ այսպիսի ձեռնարկներով։ «Մենք պիտի ջանանք, ըսաւ Պր. Տէմիրճեան, որ անաղարտ պահենք մեր ազգային արժէքներն ու աւանդութիւնները՝ պայքարելու համար ճուլումի վտանգին դէմ»։

Հանդէսը իր վախճանին կը մօտենար, հանդիսականները անհամբերութեամբ կը սպասէին լսելու Զօր. Գարամանուկեանին սրտի խօսքը։

Հանդիսավար Փրոֆ. Սիլվա Գարայեան բեմ հրաւիրեց Զօրավարը, Տէր Սիփան Քհնյ. Մխսեանը, առենապետ Պր. Ճէյք Ապաճեանը եւ Պր. Երուանդ Պապայեանը, ու յայտարարեց թէ անակնկալ մը վերապահուած էր Զօր. Գարամանուկեանին։ Ապա խնդրեց Տէր Սիփան քահանայէն, որ ընթերցէ Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Գեր. Խաժակ Եպս.ին նամակը ։

Նամակի ընթերցումէն ի յայտ եկաւ, թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս վազգէն Ա. Զօր. Գարամանուկեանին կը

չնորհէր «Ներսէս Շնորհալի» չքանչանը։ Խաժակ Սրբազանը նաեւ այդ նամակով վեհափառ Հայրապետին օրհնուխիւններն ու իր մաղթանքները կը յղէր Զօրավարին ու իր տիկնոջ։

Նամակի ընթերցումէն ետք խօսք առաւ Պր. Պապայեան եւ անդրադառնալով զօրավարին արժանիքներուն, յայտնեց թէ ան նախապէս ստացած էր 9 չքանչաններ սուրիական, ֆրանսական, լիբանանեան ու եգիպտական պետութիւններէն եւ կիլիկիոյ Կաթողիկոսութենէն։ Ուրեմն, ըսաւ Պր. Պապայեան, «Ներսէս Շնորհալի» չքանչանով կ'ամբողջանայ չքանչաններու չարքը Զօր. Գարամանուկեանին, որ պատիւ կը բերէ եւ հպարտութիւն կը պատճառէ հայութեան։

Ամբողջ սրահը ոտքի, բուռն ծափահարութիւններով իր համակրանքը կը յայտնէր Զօրավարին, երբ Տէր Սիփան Հայրը եւ Պր. Պապայեան անոր կուրծքին կ'ամրացնէին չքանչանը։

Զօրավարը անակնկալի եկած էր չքանչանին առիթով, որ կարգադրուած էր բացարձակ գաղտնապահութեամբ։ Իր պատի խօսքին մէջ յուզուած, նախ չնորհակալութիւն յայտնեց Ամենայն Հայոց Հայրապետին, Գերչ. Խաժակ Եպս.-ին եւ Հայ Ազնիւպետիներու Միութեան, ապա բոլոր հայրենակիցներուն։ «Կեանքիս ամենէն երջանիկ օրերէն մէկն է այսօր՝ անմոռանալի եւ սրտագրաւ օր մը, ըսաւ ան, եւ ինծի ընծայուած այս յարգանքին ես արժանի չեմ նկատեր ինքզինքս։ Թոյլ տուէք որ այս յարգանքը ես վերադարձնեմ ազգիս, որուն համեստ մէկ զաւակն եմ»։ Որոտընդոստ ծափերով ընդունուեցան Զօրավարին այս սրտառուչ խօսքերը։

Այդ պահուն, առենապետ Պր. Ճէք Ապաճեան Զօր. Գարամանուկեանին յանձնեց Հայ Ազնիւպետիներու Միութեան ոսկեզօծ յուշատախտակը. ապա Փրոֆ. Սիլվա Գարայեան կարդաց Լոս Անճելըսի Գ. Ընտրաշրջանէն քաղաքապետութեան առենապետ Մ. Անթոնովիչին և Լոս Անճելըսի քաղաքապետ Թոմ Պրէտլիին կողմէ զօրավարին յղուած գնահատագիրները։

Իրանահայ Միութեան երգչախումբը յայղողութեամբ կատարեց հայրենասիրական քանի մը խմբերգներ, հանդիսութիւնը փակելու համար երկրորդ անգամ երգուած Հերոսամարտի քառաձայն քայլերգով, որուն խանդավառութեամբ ընկերակցեցաւ ամբողջ սրահը։

Խուռներամ ժողովուրդը չէր ուզեր հեռանալ սրահէն։

Ուրբաւնամեայ և աւելի տարեց այնթապցիներ, նաև միջին տարիքի այնթապցիներ ու անոնց կողքին՝ երիտասարդներ ու պատանիներ, կարծէք մէկ ընտանիք կազմած էին այս ուրախ առիթով։ Երկար տարիներու բաժանումէն ետք ոմանք զիրար կը վերագտնէին անակնկալօրէն, ուրիշներ՝ միայն անունով ծանօթ հայրենակիցներուն կը ծանօթանային ուրախութեամբ։

Հայահաւաք. ահա՛ բարիքը հայրենակցական չարժումին, որ բարեբախտաբար հետզհետէ կը ծաւալի հայահոծ այդ գաղութին մէջ՝ յօգուտ ազգապահպանումի նուիրական աշխատանքին։

Հանդիսութեան աւարտին տեղի ունեցաւ հիւրասիրութիւն զոր պատրաստած էին Երիտասարդացի և վարչութեան անդամ–անդամուհիները, առենապետութեամբ Տիկ. Սիրվարդ Ապաճեանի։

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈԼԷՃԻՆ

Ապրիլ 9, Շորեքշաբթի, Չօրաւարը և տիկինը, ընկերակցութեամբ Պր. Ե. Պապայեանի և Պր. Ճ. Ապաճեանի, մասնաւոր ժամադրութեամբ այցելեցին Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճ։

Հիւրերը դիմաւորուեցան Գոլէճի նախագահ–տնօրէն Դոկտ. Կարպիս Տէր Եղիայեանի կողմէ և առաջնորդուեցան նախագահին գրասենեակը։ Ազգային հարցերու չուրջ չահեկան խօսակցութենէ մը ետք, Դոկտ. Տէր Եղայեան հետաքրքրական տեղեկութիւններ հաղորդեց Գոլէճին մասին, որոնք մեծապէս տպաւորեցին Չօրաւարը։ Ապա, Գոլէճին նախագահը Չօրաւարին յանձնեց Գոլէճին «Պատուոյ Գիր»ը, որպէս գնահատանք անոր ազգասիրական գործունէութեան և ծառայութեան։

Հիւրերը, Դոկտ. Տէր Եղիայեանի առաջնորդութեամբ, այցելեցին Գոլէճին նորակառոյց «Տատեան Շէնք»ը՝ Հայաստանէն նուէր ստացուած վարդագոյն տուֆ քարով երեսպատուած հոյակապ կառոյց մը։ Հիւրերը այցելեցին շէնքին զանազան մասերը։ Դոկտ. Տէր Եղիայեան յայտնեց թէ արդիական բոլոր յարմարութիւններով օժտուած՝ Միացեալ Նահանգներու հայկական այս միակ համալսարանը, նոր և գործնական զանազան մասնագիտութիւններու կարգին՝ լայն

տեղ յատկացուցած է հայագիտական նիւթերու։ Պաշտօնի կոչուած են հայ և օտար առաջնակարգ դասախօսներ։ Հայկական Գոլէճը, աւելցուց Դոկտ. Տէր Եղիայեան, կը ծառայէ նաև օտարներուն ծանօթացնելու հայ ժողովուրդին պատմութիւնը և մշակոյթը։

Հիւրերը այցելելէ ետք նաև Լա Վըրն համալսարանի քանի մը մասնաբաժինները, ճաշի հիւրը եղան Դոկտ. Տէր Եղիայեանին և հրաժեշտ առին ժամը 3–ին։

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ

Նոյն օրը, Ապրիլ 9, Ջօրավարը և տիկինը, ընկերակցութեամբ Պր. Ե. Պապայեանի և Պր. Ճ. Ապաճեանի, յաջորդաբար այցելեցին «Նոր Օր»ի, «Ասպարէզ»ի և «Նոր Կեանք»ի խմբագրատուները և ազգային հարցերու շուրջ խօսակցութիւններ ունեցան խմբագիրներուն հետ։

(«Նոր Կեանք» շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, 18 Ապրիլ 1991։)

ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՀԱՅԱԿԵՐՏՄԱՆ ՀՆՈՑ

(*Հալէպի մէջ լոյս տեսած «Յուշամատեան Կրթասիրաց Մշակութային Միութեան և Կրթասիրաց Վարժարանի, 1924–1989» հատորին մէջ, ուր խմբագիրը՝ Թորոս Թորանեան կ'ըսէ թէ «խունկի բուրմունք» ունեցող հետևեալ գրութիւնը իր մէկէ աւելի խնդրանքներուն և հուսկ պահանջքին որպէս պատասխան գրած է բանասէր, պատմաբան, գրագէտ, խմբագիր ու կրթական մշակ Սիմոն Սիմոնեանը։*)

Մարդ չի գիտեր թէ երբ, որ պահուն, որ վայրկեանին տեղ մը կը դարբնուի իր ճակատագիրը։

Տարիներ ետք կ'իմանայ։

Հիմա, եօթանասունէս սեմին, կ'իմանամ թէ ճակատագիրս վճռուեցաւ 1926 թուին, անպայման ամառուան ամիսներէն մէկուն, Յուլիսին կամ Օգոստոսին։ Օրը գիտնալ անկարելի է. անիկա արձանագրուած պէտք է ըլլայ հայոց Տէր Աստծոյն տոմարին մէջ։

Ուրեմն 1926 թուի ամրան տաք օր մը հայրս, ջաղացպան Օվէնն, Սասնոյ կերմաւ գիւղէն, և մեր տաներէս քահանան՝ Տ. Ներսէս Ա. Քհնյ. Թաւուգճեան, Տիրան Արք. Ներսոյեանի պատկառելի հայրը, չատ բուռն վէճ մը ունեցան մեր տան մէջ։

Մեր տունը կը գտնուէր հայկական հիւղաւանին մէջ, Հալէպ քաղաքի Սիւլէյմանիէ թաղը։

Հօրս և Աւագ քահանային վէճին առարկան ես էի՝ այն ատեն, Սիմոն Տէյիրմէնճեան կամ Պէքիարեան կրկնակ մականուններէն մէկով։

Բախումը տեղի կ'ունենար երեք լեզուներով՝ թրքերէն, Սասնոյ բարբառով և հայերէն աչխարհաբարով, փոխն ի փոխ։

Յարձակող կողմը հայրս էր, հակառակ Թաւուգճեան քահանային ազդեցիկ կերպարանքին և խիստ դէմքին (հետագային իրազեկ պիտի ըլլայի, որ Տ. Ներսէս Ա. Քհնյ. Թաւուգճեանէն կը պատկառէին եպիսկոպոսները և նոյնիսկ Բաբգէն Ա[թոռակից Կաթողիկոսը կը յարգէր զայն և անձամբ ներկայ կ'ըլլար անոր յուղարկաւորութեան)։

Հայրս կը յարձակէր մեծ ցասումով, որովհետև նախ

սասունցի էր, ապա ծուխն էր քահանային, բայց ոչ ծխացող ծուխ մը, այլ աւելի բուռ, որովհետեւ իրաւունքը մեր կողմն էր։ Սասունցին անպարտելի է երբ իրաւունքը իր կողմն է։

Վէճին նիւթը իր մանրամասնութեամբ հիմա չիշել դժուար է, գրեթէ վաթսուն տարի ետք, բայց էական թեման կրնամ յայտնել, որովհետեւ անջինջ կերպով ականջներուս մէջ մինչեւ հիմա կը հնչեն հօրս հետեւեալ խօսքերը։

– Կաթոլիկները տարան գիմ տղէն...

Այսինքն կաթոլիկները տարած են իր տղան՝ գիս։

Ես, Սիմոն Տէյիրմէնճեան կամ Պէքիարեան, յաջորդական երեք տարիներէ ի վեր լատինաց դպրոցը կը յաճախէի մօրս կաթոլիկութեան և մեր հետզհետէ աղքատացման պատճառով։ Հօրս ջաղացքի գործը վայրէջքի մէջ էր, որովհետեւ թուրքերը սկսած էին Հալէպի գետակի ջուրին ընթացքը փոխել։ Վերջին երկու տարիներուն՝ 1924–1926 կը յաճախէի մեր հիւղաւանին կից լատինաց վանքի դպրոցը, ուր դասաւանդման լեզուն թրքերէնն էր։ Թրքերէն կը խօսէինք դպրոցը, կարծես պաշտօնական լեզուն թրքերէնն էր, լատին դասընկերներուս հետ հաղորդութիւն կ'առնէի, տունը լատին և թրքերէն երգեր կ'երգէի, որոնք, կ'երեւի թէ հայրս հասցուցած էին կատաղութեան գագաթնակէտին, և ես հօրս աչքին, արդէն կորսուած էի, լատինացած, օտարացած, գրեթէ քրիստոնեայ... թուրք մը դարձած։

Տ. Ներսէս Ա. Քհնյ.ն ամրան այդ տաք օրը, հօրս ցասումը լուռ ճաշակելէ ետք, մեկնեցաւ մեր տունէն։ Ան մեր տաներէցն էր Այնթապէն։ Այնթապի բոլոր սասունցիները իր ծուխն էին։

Շաբաթ մը ետք Տ. Ներսէս դարձեալ եկաւ մեր տունը, հայրս իր նստած նոյն անկիւնէն ոտքի ելաւ և դիմաւորեց իր տաներէցը. ամառները հայրս տունը կը մնար, ջաղացք չէր երթար, որովհետեւ Հալէպի խեղճ գետը չորցած կ'ըլլար, թուրքերը գիտեն հայուն ամէն ինչը չորցնել։

Երկար չմնաց քահանան, այլ ոտքի վրայ, պատուիրեց հօրս.

– Գնա Քէօրճէմեան Յակոբ էֆէնտիին գրասենեակը։ Տղաղ հետդ տար։

Հրահանգեց ու մեկնեցաւ իմաստուն քահանան։

Քէօրճէմեան Յակոբ էֆէնտին, այլ անուամբ՝ Յակոբ

էֆէնտի Գարամանուկեան, Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի հայրը, փաստաբան էր. իր գրասենեակը կը գտնուէր Հալէպի ներսի չուկային մէջ։ Հայրս լաւ կը ճանչնար գինք և գիտէր անոր գրասենեակին տեղը. Այնթապի սասունցիներուն կամ անոնց ջաղացքներուն փաստաբանն էր։ Լաւ բարեկամ էր սասունցիներուն, կը սիրէր զանոնք։

Յակոբ էֆէնտի Քէօրճէմեան թուղթ մը տուաւ հօրս, և այդ թուղթով մենք երեք եղբայրներ ամիս մը ետք արձանագրուեցանք կրթասիրաց վարժարանը։

Հայրս տարած էր յաղթանակը էժնէպիներու և... մօրս վրայ։

Լատինաց վարժարանէն փոխադրուեցանք կրթասիրաց վարժարան, 1926 թուի աշնան, կարծես Թուրքիայէն ոչ թէ 1921 թուին, այլ նոր միայն հասած էինք։ Մեծ էր տարբերութիւնը երկու դպրոցներուն միջև, անջրպետի մը տարածութեամբ։ Այստեղ հայերէն էին դասաւանդութիւնները։ Թրքացումէն դէպի հայութիւն ամուր կամուրջ մըն էր այս վարժարանը, կրթասիրացը։

Երբեք պիտի չմոռնամ մանաւանդ Պետրոս Խոճան, մեր երգի ուսուցիչը, որ միաժամանակ դպրապետն էր այնթապցիներու եկեղեցիին։ Դպրոցին հաչուապահն էր և երգի ուսուցիչը։ Մեզի կը սորվեցնէր հին, կարծէք չատ հին երգեր, որոնք մինչև հիմա կը հնչեն ականջներուս մէջ և որոնք իմ կարգ մը ուսումնասիրութիւններուս գրութեան առեն ոգիի պէս կը յառնեն աչքերուս առջև, ականջներէս առաջ։

– Հայրենիքդ մոռցիր կ՚ըսեն օտարներ, անիծեալ է, փուչ ունի...

– Ո՞րն է աչխարհ Հայաստան... միթէ՞ սա է Հայաստան...

– Երբ ալեկոծ ծովուն վրայ իմ մակոյկս խորտակուի...

– Զարթիր, որդեակ...

– Գեղեցիկ հոտաւէտ...

Երգ մըն ալ՝ ուր «ալեչարչար» բառը կար։

Եւ այլ բազում երգեր, գորս մեծ, չատ մեծ երգարանէ մը կը քաղէր։

Մենք այդ երգով չմոռցանք մեր հայրենիքը, առանց հարցնելու թէ «միթէ՞ սա է Հայաստանը...»։ Հայաստանի տեսակը չփնտռեցինք, այլ Հայաստանը միայն։

Դիմացանք կեանքի փոթորիկներուն, երբ ալեկոծ ծովուն վրայ կրնար խորտակուիլ մեր մակոյկը...

Հայացանք, հայութեան վչտի երգերով հին, օծեցինք մեր հոգիները։

Ջեմ կրնար մոռնալ նաև մեր պատմութեան ուսուցիչը՝ Աբրահամ Խոճա Սերայտարեանը, պատկառելի կերպարանքով և թաւ պեխերով մեր իմաստուն դաստիարակը։

Անիկա մեր պատմութեան դասագիրքէն դուրս հրաչալի և անմոռանալի մանրավէպեր կը պատմէր։ Իմաստուն վիպակներ էին անոնք։ Բազում այդ մանրավէպերէն մէկը մանաւանդ յաճախ յիշած եմ մարդը դատելու համար։ «Երբ հին եգիպտացի մը մեռնէր, (կը պատմէր մեր պատմութեան ուսուցիչը), անոր դագաղին գլուխը կը կենար քուրմը և կը հարցնէր յուղարկաւորներու բազմութեան՝ հանգուցեալին այս կեանքին մէջ գործած չար ու բարի գործերուն մասին։ Եւ երբ բարի գործերը աւելի կշռէին, կը հրամայէր, որ նա իրաւունք ունենայ զմռսուելու»։

Խոնարհ այս ուսուցիչները ամբողջ սերունդի մը հոգիները մաքրեցին և հայացուցին։

Օրհնեալ ըլլան իմ նախակրթարանի, կրթասիրացի, բոլոր ուսուցիչներս։

Կրթասիրացը հայացուց հսկայ սերունդ մը։ Հայակերտման հնոց դարձաւ։

Ան կիլիկիան հոգեպէս կամրջեց Հայաստանի։

Անթիլիաս, 8 Սեպտեմբեր 1984

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԲԱԶՄԱԿՈՂՄԱՆԻ ՇՆՈՐՀՆԵՐՈՒ ՏՓՐ ՄԱՐԴԸ

ՄԱՐԱՋԱԽՏ ԲԱՂՐԱՄԵԱՆՆ ՈՒ ՋՕՐԱՎԱՐ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԸ

Թէև երկրորդ Աչխարհամարտի մեծ հերոս Մարաջախտ Բաղրամեանի և Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի հանդիպումներուն մասին ճչգրիտ թուականներ և մանրամասնութիւններ կը պակսին, Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանի յիչողութեան չնորհիվ՝ հայ երկու անուանի զինուորականները հանդիպումներ ունեցած են թէ՛ Դամասկոսի և թէ՛ Փարիզի մէջ 1971 *և* 1973 *թուականներուն։*

Առաջին շարքի վրայ, ձախին՝ Մարաջախտ Յովհաննէս Բաղրամեան. իսկ աջին, երկրորդ շարքի վրայ՝ Զօրավար Արամ Գարամանուկեան
Զօրավար Անդրանիկի չիրիմին առջև։
Front raw, left: Marshall Hovhannes Baghramian. Second raw, right: General Aram Karamanoukian.

Վերևի նկարը կը ներկայացնէ այդ հանդիպումներու առիթներէն մին, Փարիզ, ուր Մարաջախտը իր առաջին հրամանատարին՝ Զօր. Անդրանիկի չիրիմին տուած է իր

յարգանքի տուրքը և ապա բոլոր ներկաները միաձնաբար երգած են «Իբրև արծիւ սաւառնում ես...»: Ի՛նչ յուզիչ ու պատմական պահ, որ անմահացած է լուսանկարիչի ոսպնեակին տակ:

Յաւերժացնելու համար փոխադարձ յարգանքն ու բարեկամութիւնը, Մարաջախտ Բաղրամեան Զօրավար Արամ Գարամանուկեանին նուիրած է, մակագրութեամբ մը, 1973-ին ռուսերէն լեզուով հրատարակուած իր երկրորդ Աչխարհամարտի յուշերը՝ «Այսպէս Էր Սկսւում Պատերազմը» գիրքը:

Կը պատմուի թէ Մարաջախտ Բաղրամեանի ռազմավարութիւնը եղած է թշնամի ուժերը ճեղքել և ապա անջատաբար յարձակիլ անոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ։

Իսկ հրետանիի հրամանատար Արամ Գարամանուկեանի ռազմավարութիւնը եղած է հարուածել թշնամին ճախէն, ապա աջէն, և զայն չվոթի մատնելէն ետք հարուածել կեդրոնը։

Երկու զինուորականները, անկասկած, չատ նիւթեր ունէին խօսելիք։ Դժբախտաբար ոչ մէկ յուշագրութիւն պահուած է գէթ Ջօրավար Գարամանուկեանի թուղթերուն մէջ, Մարաջախտին և Ջօրավարին հանդիպումներուն մասին։

ԳԻՐՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Սուրի և օրէնքի մարդ էր Ջօրաւար Արամ Գարամանուկեան. սակայն իր սրտին խորը ունէր փափուկ անկիւններ հանդէպ գիրի և գրականութեան։ Նկատի ունենալով իր ֆրանսական ուսումը, ունէր ֆրանսական գրականութենէն նախասիրած հեղինակներ։ Մօտէն կը հետեւէր հայ գրականութեան և կապ կը պահէր հայ գրողներու, բանաստեղծներու, արուեստագէտներու հետ ժամանակի և տարածութիւններու ներած չափով։ Ափսոս որ Հալէպ թողուցած էր իր գրադարանը։ Սակայն և այնպէս, Նիւ Ճըրզիի իր տան մէջ ալ կազմած էր գրադարան մը, ուր գտանք գիրքեր հեղինակներու մակագրութեամբ և յիշատակներ անոնց հետ Ջօրաւարին հանդիպումներէն։

Ջօրաւարը 11 Մարտ 1996-ին կը գրէ հետեւեալ բաբախուն նամակը իր զարմուհիին՝ Ժանէթ Քասունիի։ Ցաւակ է որ ան արդէն խակ գիտէ թէ մօտեցած է իր կեանքի վերջալոյսին... և ընթերցողը ակամայ հարց կու տայ թէ արդեօ՞ք Ջօրաւարը ինքզինք կը տեսնէ Vigny-ի մեռնող գայլին մէջ...։

Կեանքի վերջին օրերուն, երբ այցելութեան մը ընթացքին հարց կու տայի իրեն. «Ի՞նչպէս ես, Ջօրաւար», կը պատասխանէր.

— Ի՛նչ զօրաւար, պարզ զինուոր (անֆէր) իսկ չմնաց այլեւս...։

Ա՛յդքան։ «Կորովով կատարեց իր երկար, ծանր գործը»... «Եւ առանց հեծելու, լալու, մեկնեցաւ այս աշխարհէն»։

Կ.Գ.

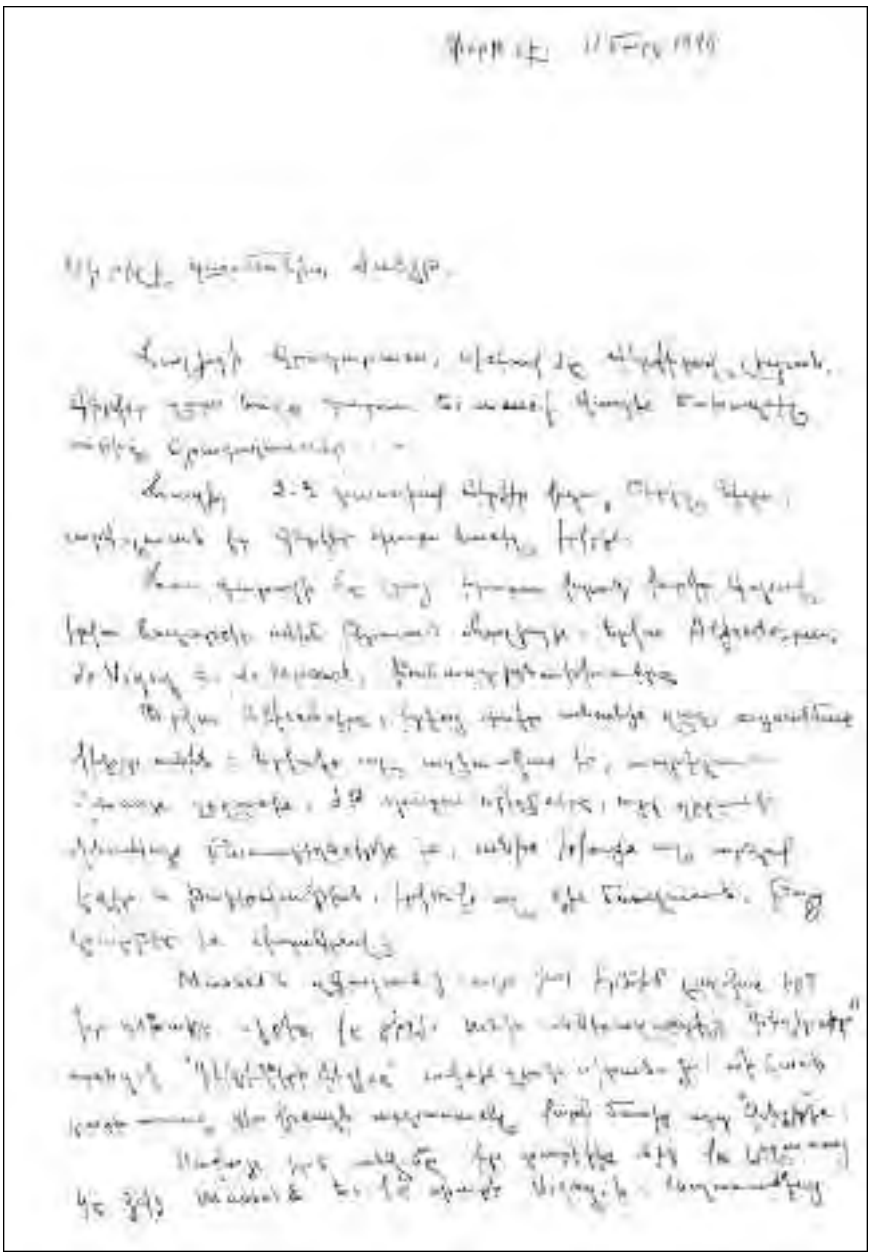

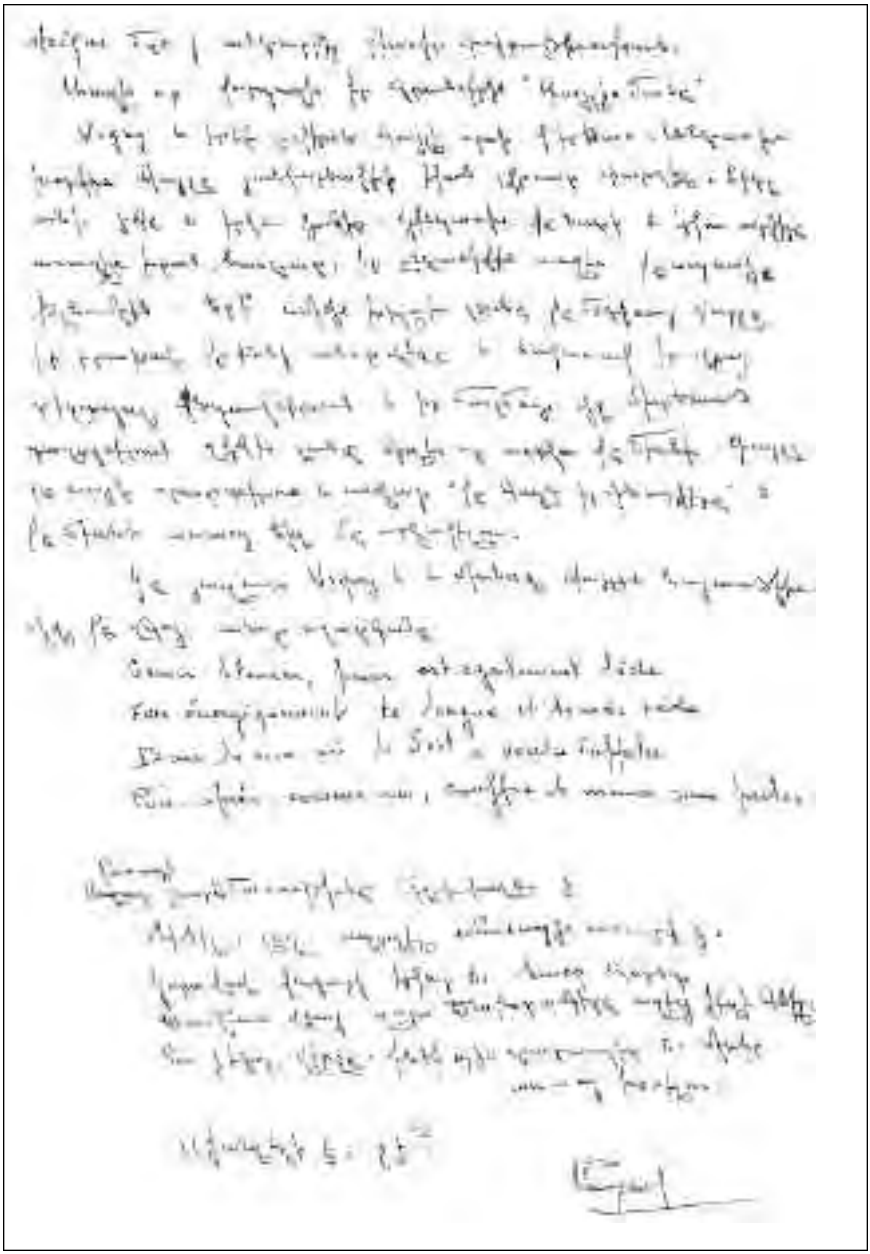

ՆԱՄԱԿ–ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

(Հետեւեալ նամակ–գրախօսականը կու գայ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանէն, «Նոր Կեանք»ի հրատարակութիւն՝ Ժանէթ Քասունիի «Մանկական Բեմ»ի առիթով:

Կը զարմանաս երբ հրետանիի մասնագէտ քաջարի զինուորական մը գրականութեամբ կը զբաղի, կը կարդայ, ու նոյնիսկ կը գրախօսէ գիրք մը, այն ալ մանկական: Այս իր մեծութիւնն է, մեծ հոգիով մարդոց, զօրավարի վայել:

Ստորև՝ նամակ–գրախօսականը, իր շահեկանութեան համար:

Խմբագրութիւն «Նոր Կեանք» շաբաթաթերթի,
23 Մայիս 1996:)

Սիրելի Ժանէթ,

Ստացայ գիրքդ: Ուշացայ գրելու: Անհանգիստ էի առանց հիւանդ ըլլալու: «Մանկական Բեմ»ի «Բարեսիրտ թռունիկին մեծ հօր տալիքը» իմն ալ ըլլալն է պատճառը թերևս: Մի՛ մտահոգուիք, սուրճը կը խմեմ դեռ առանց թափելու, և բախտաւոր եմ Տիկին Արփիին պէս հարս մը չունենալուս...:

Զազդուելու համար ուրիշներու արտայայտութիւններէն, «Մանկական Բեմ»ի մասին գրուածները — «Նոր կեանք»ի մէջ և Պրն. Պետրոսեանի «Երկու Խօսք»ը — կարդացի երբ լրացուցի գիրքին ընթերցումը: Եւ հիմա մնացած եմ չուարած: Ոչինչ կը գտնեմ ըսելիք որ կրկնութիւն չըլլայ եղած գնահատանքներուն:

Կը հիանամ դաստիարակին, բայց չեմ ուրանար ուսուցիչը, և արդէն դաստիարակը կը սկսի ուսուցիչով: Եթէ կարգ մը դասեր զուտ ուսուցչական են (ուսողութիւն ևայլն), այլ դասեր նախաբանն են, անհրաժեշտ մասն են դաստիարակութեան: Օրինակ, եթէ մէկը հայրենասիրական զգացումը կ'ուզէ արթնցնել մանուկին մէջ, յարմարագոյն և արդիւնաւոր միջոցը հայոց պատմութեան դասն է: Եւ դուք այդպէս ըրած էք. հայութեան հանդէպ անտարբեր ձիմիին երբ կ'ըսէք թէ «Թուրքերը ջարդեցին մէկուկէս միլիոն հայ» (էջ 39)՝ ուսուցիչ էք, և երբ կ'աւելցնէք թէ «Պէտք չէ մոռնաք Ապրիլ 24–ը

որովհետեւ մեր նահատակները սուրբ են» (էջ 40), դաստիարակ կը դառնաք։ Արդիւնքը այն կ'ըլլայ որ ձիմիին մէջ հայը կ'արթննայ և դիրք կ'ուզէ աւելի ծանօթանալու եղեռնին։

«Մանկական Բեմ»ի տուած դաստիարակութիւնը կ'ընդգրկէ այլազան մարզեր, էջեր պէտք են զանոնք քննարկելու համար։ Կը գոհանամ նշելով քանի մը կէտեր։

Նկարագիր կը կերտէք մանուկին մէջ առանց վարժապետական խրատներու — որոնք այնքան ալ ազդեցիկ չեն ըլլար — այլ ձեր ըսելիքը կը փոխանցէք փոքրիկներուն անշմար բայց արդիւնաւոր կերպով՝ երբեմն պատահարի մը վերջին բառերով, երբեմն հէքիաթի մը մէկ դրուագով։

— «Սխալ ենթադրութիւններ ընելու չենք, թիւրիմացութեան զոհ երթալու չենք» կ'ըսէք Վահէին բերնով (էջ 7)։

— Իչխանը իր սիրածին հետ կարենալ ամուսնանալու համար կը ստիպէք որ արհեստ տրվի և ատոր կարևորութիւնը փաստուի երբ Իչխանը կ'ազատի աւազակին ձեռքէն (էջ 102, 105)։

— Ծոյլ վաչէն տունէն վռնտել կու տաք մինչև որ տրվի թէ աչխատանքը սուրբ է և քրտինքի վարձքը քաղցր (էջ 118)։

Նկարագրի կազմութեան «խնամի» ուրիչ մարզ մըն ալ կ'օգտագործէք մանուկները դաստիարակելու— կենցաղավարութիւնը։

— Մեծ մայրը բարևելու ատեն Պրն. Գեղամ կ'ըսէ. «Մեր պապերը յարգեր են իրենց մեծերը, մենք ալ պէտք է յարգենք» (էջ 50)։

— Կ'ուզէք գեղեցկանալ սիրուելու համար։ Ձեր կինը ունի ազդու դարմանն. «ամէն ինչ ժպիտով պիտի ըսես» (էջ 72)։

— Բարեկրթութիւն տրվեցնելու համար Ռաֆֆիին երկար քարոզներ հարկ չեն. բարի ծերունիին մէկ հրաչագործ բառը այնքան արդիւնաւոր կ'ըլլայ որ Ռաֆֆին ինքը ուրիչները կը խրատէ (էջ 64)։

— Վայելչութիւնն ալ մոռցուած չէ։ Գրիգոր մաքուր հագուստ պէտք է հագուի և Նորան մազերը սանտրէ (էջ 48)։

«Մանկական Բեմ»ի հայրենասիրական մասը սրտիս ամենէն մօտն է։ Գերազանց կերպով կը տրուի։ Գիտենք արդէն դարձի եկած Ձիմիին, բայց ատով չէք գոհանար. կը տրվեցնէք եղեռնը իր տառապանքներով (կը թափառինք անօթի

ծարաւ, կիզիչ արևին տակ, ու իր արհաւիրքով (գիչերն ալ մութին ու կենդանիներու սարսափին տակ) (ՀՂ 125) *և իրենց հաւատքին ու հայրենիքին համար զոհուած մարտիրոսներով։ «Ջարդեցին մէկ ու կէս միլիոն հայ, մնացածն ալ տեղահան ըրին»* (ՀՂ 39), *«չխնայեցին ոչ ծերը, ոչ մայրը, ոչ հայրը, ոչ ալ նորածին մանուկը»* (ՀՂ 32)։

Բայց մանուկը չէք ձգեր եղեռնի տխուր տպաւորութեան տակ. իր մէջ կ'արթնցնէք հայ ըլլալու գգացումը. «Երթանք մեր հայրենիքը, ծաղկող Հայաստանը. դիտենք որևէ մեծ քաղաքի հետ մրցող սքանչելի Երևանը» (ՀՂ 33)։ *Անոր կը յայտնէք մեր վերածնունդը, մեր փայլուն մշակոյթը, «թատրոն, թանգարան, մատենադարան, յուշարձան, դպրոց և համալսարան կանգնեցինք»։ Եւ կը ներչնչէք յոյսը մեր արդար իրաւունքներուն իրականացման. «Արարատի միւս կողմը մեր դրաւեալ հողերն ալ պիտի առնենք ու հաւաքուինք աչխարհի ծագերէն հոն»* (ՀՂ 3)։

Ընթերցող մանուկին կը տրուի գիրի սէրը որ «հայոց աչխարհը լուսաւորեց (ՀՂ 108) *և մեզ ազատեց յոյնի և պարսիկի վախէն»* (ՀՂ 110)։ *Մեծ մայրիկը հացին վերջին կտորը տալով իր թոռնիկին, կ'ըսէ. «Ա՛ռ, կեր, բայց աւելի կարևոր բան մը կայ։ Այս բոլոր տառապանքներուն մէջ պիտի չմոռնաս մեր մայրենի լեզուն...* (ՀՂ 31)։ *Աւելի ազդու ձևով չէիք կրնար յայտնել կարևորութիւնը մայրենի լեզուին։*

Ցստակ ու սահուն լեզու ունիք և այն ալ կը ճևաւորուի ձեր նիւթին հետ։ Անիկա մեղեդիի պէս մեղմ է երբ ծեր կինը կը յորդորէ դժբախտ աղջիկը — «Ամէն ինչ ժպիտով պիտի ընես» — սակայն անիկա թնդանօթի ռումբին պայթումին պէս հատու է երբ Արամ և իր կինը զիրար կը մեղադրեն փոխադարձաբար. «Հայր ես, բան մը չընե՞ս» կը գոռայ մին։ «Դուն որ մայրն ես, ի՞նչ կրցար ընել» կը հակադարձէ միւսը ուժգին։

Վերջացնելէ առաջ, երկու բառ «Նարոլլա»ի մասին։ Այդ կտորին մէջ պատկերալից տողեր կան ներկայիս չատցած չտես–հարուստ հայերու և անոնց չփացած զաւակներուն մասին։ Տիկին Յասմիկ. «Չի կրնար ըլլալ, ոսկի չըլլանա՞կ»։ Հայկ. «Այս կօշիկներս մաքրէ, գնա՛ պայուսակս բեր»։ Անի. «Ինծի սառնարանէն փեփսի մը բեր»։ Տխուր, բայց իրական պատկեր մեր կեանքին։

Սակայն վերապահ եմ Պրն. Արմէնի տղայական վարմունքին։ Կը կարծէ՞ք որ ներկայիս դեռ կան անձեր որոնք բարեսրտութիւնը տանին մինչեւ մասամբ որդեգրելու խեղճ անծանօթ տղեկ մը։ Կ'ապրինք նիւթապաշտ չրջան մը. եսասէր ենք, դրամի երկրպագու, քոյր եղբայր թշնամի մի քանի տոլարի համար...։

Կը չնորհաւորեմ ձեզ։ Կը չնորհաւորեմ նաեւ Պրն. Շէնեանը, որ «Նոր Կեանք»ի մատենաչարին 16–րդ թիւով կը հրատարակէ այս գիրքը։

Զօր. Արամ Գարամանուկեան

* * *

Հետեւեալ տողերն ալ ուղղուած են Տիկին Ժանէթ Քասունիի, սակայն մնացած են Զօրավարին թուղթերուն մէջ.–

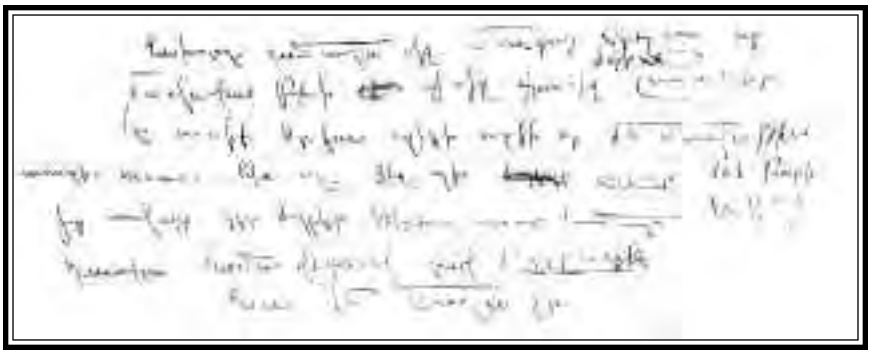

Նախորդ համակիս մէջ մոռցայ գրելու որ Մանկական Բեմ–ի մէջ գրաւիչ ժպտուն լուսանկար մը ունիք։ Որքան պիտի ուզէի որ իմ մանկութեան առաջին ուսուցչուհին ալ ձեզ պէս ըլլար։ Ան բարի էր, սակայն չէր ժպտեր. թերեւս անոր համար որ այբուբենի դասերս Համա վրանի տակ կ'ըլլային։

Նա իմ մայրս էր։

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԵՒ ԱՐՇԱԿ ՋՕՊԱՆԵԱՆ

Տակաւին չատ երիտասարդ, Փարիզի մէջ, ուսանողական տարիներուն Ջօրաւար Արամ գարամանուկեան ծանօթացած էր հայ գրականութեան հսկաներէն Արշակ Ջօպանեանի հետ։ 1929-ին, Փարիզ, Ջօպանեան ֆրանսերէն լեզուով հրատարակած էր "La Roseraie D'Armenie"*ի միջնադարի հայ գրականութեան նուիրուած երրորդ հատորը։*

Հեղինակը մակագրուած օրինակ մը տուած է Ջօրաւարին 19 Օգոստոս 1945-ին։

Այդ թուականէն սկսեալ մինչեւ իր մահը Ջօրաւարը թանկագին գանձի մը նման պահած և հետը տեղէ տեղ փոխադրած էր Ջօպանեանի անգին գործը։

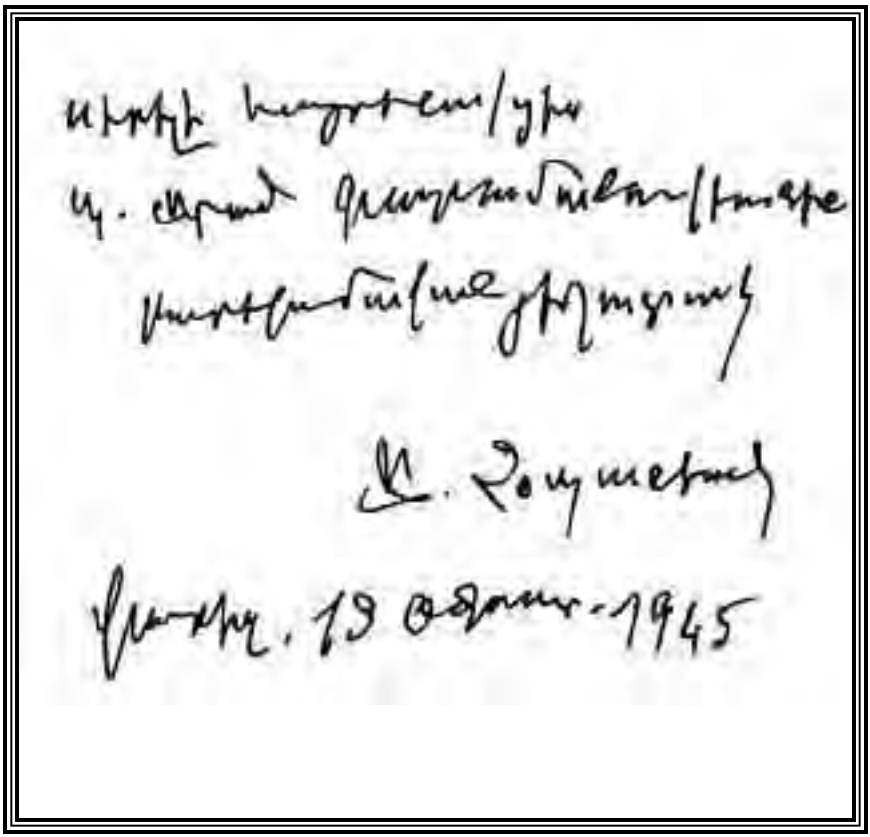

La

Roseraie d'Arménie

TOME TROISIÈME

PAGES CHOISIES DES MEILLEURS POÈTES

du moyen âge et de la période suivante :

Poul — Constantin d'Erzenka — Hovhannès de Thilgoran
Arakel de Siouni — Arakel de Hachtèkank — Grégoire d'Aghtamar
Hovsèp de Sébaste — Stéphannos — Saadadze du Berdor
Evêque Hovhannès — David de Salatzor

VIEUX CHANTS ANONYMES

TRADUCTION PRÉCÉDÉE D'UNE INTRODUCTION
ET ACCOMPAGNÉE DE NOTICES

par

ARCHAG TCHOBANIAN

Ouvrage illustré de nombreuses reproductions
de vieilles miniatures et d'autres spécimens d'art arménien.

PARIS
LIBRAIRIE ERNEST LEROUX
28, RUE BONAPARTE (VIe)
1928

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒՀԻ ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

Ինչպէս Սիլվա Կապուտիկեան վկայած է, «զինուորական և մտաւորական կողմերը իրար միացնող անձը» եղած է Ջօրավար Արամ Գարամանուկեան, որ առաջին իսկ հանդիպման զարմանք պատճառած է բանաստեղծուհիին, երբ անոր յիշեցուցած է իր նախասիրած քանի մը բանաստեղծութիւններու նիւթերը։

Ջօրավարին ալպոմին մէջ գտնուած վերի նկարը առնուած է 25 Յունուար 1962–ին, Հալէպ, Տոքթ. Ռոպէր Ճեպեճեանի բնակարանին մէջ։ Հոն կ'երևին, ձախէն աջ, Ջօրավարը, բանաստեղծուհին, մայր Ճեպեճեան, Տկն. Յասմիկ Գարամանուկեան, Տիկին Խաչատուրեան, Տոքթ. Ճեպեճեան և իր դուստրը։

Որպէս բարեկամութեան և փոխադարձ յարգանքի մնայուն խորհրդանիշ, Ջօրավարը իր գրադարանին մէջ պահած է երկու գիրք Սիլվա Կապուտիկեանի մակագրութեամբ։

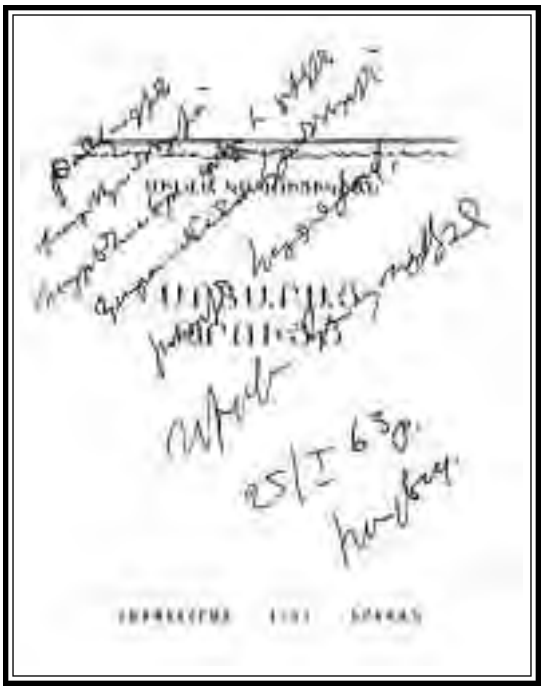

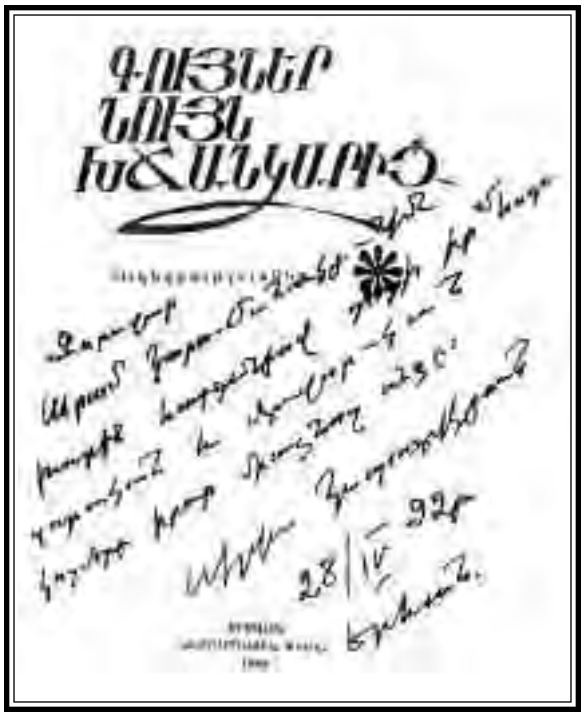

Ինձ համար անմոռանալի օր մը.
ԱՌԱՋԻՆ ԱՋԱՀԱՄԲՈՅՐՍ ԵՐՋԱՆԿԱՑԻՇԱՏԱԿ ՆՈՐԻՆ Ս. ՕԾՈՒԹԻՒՆ Տ.Տ. ՎԱԶԳԷՆ Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ՀԵՏ

Քսան Փետրուար 1956։ Տասնեակ օրերէ ի վեր տուրիական զինուորական պատուիրակութեան մը հետ Գահիրէ կը գտնուիմ։ Վաղը պէտք է վերադառնանք Դամասկոս։

Եգիպտահայ թերթերու էջերէն ցաւով կը հետեւիմ Պէյրութի մէջ կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ հայկական կեանքը ալեկոծող և տեղացիներու աչքին հայութիւնը վարկաբեկող դէպքերուն։ Գիտեմ որ Նորին Ս. Օծութիւն նորընտիր Վազգէն Ա. Կաթողիկոսը հոն է և ի զուր կը ջանայ երկու կողմերու միջև հաչտարար դեր կատարել։ Ո՛րքան կ՚ուզեմ Պէյրութ ըլլալ և գոնէ հեռուէն եկեղեցիի խորանին վրայ տեսնել Ամենայն Հայոց Հայրապետը։ Բացառիկ պարագայ մըն է Ս. Էջմիածնի գահակալին մեր կողմերը գալը, և ես Գահիրէ գտնուելուս՝ կը զրկուիմ սրտիս մօտ այդ առիթէն։

Զարմիկ մը ունիմ Գահիրէ, Զարեհ Մատոյեան, յարգուած ազգային մը։ Կէսօրուան մօտ ինծի կը հեռաձայնէ ըսելով թէ Վեհափառը Գահիրէ հասած է Պէյրութէն գալով։ Կը խնդրեմ իրմէ որ միջամտէ Առաջնորդ Սրբազանին մօտ, որպէսզի, եթէ կարելի է, Վեհափառին Ս. Ալը համբուրեմ մեկնելէս առաջ։ Սրբազանը կը յայտնէ զարմիկիս թէ Հայրապետը ճամբորդութենէն յոգնած է և կ՚առաջարկէ որ յաջորդ օրը առաջնորդարան տեղի ունենալիք ընդունելութեան ներկայ ըլլամ։ Սակայն երբ կ՚իմանայ թէ չեմ կրնար յետաձգել Դամասկոս վերադարձս, կը յայտնէ թէ Վեհափառին պիտի խօսի այդ մասին։

Ուրախալից լուր կը ստանամ։ Իրիկունը ժամը վեցին, Նորին Ս. Օծութիւնը զիս պիտի ընդունի Պրն. Շալճեանի բնակարանը, ուր ինք հիւր է։

Որոշեալ ժամուն հոն եմ զարմիկիս հետ։ Տանտէրը մեզ կ՚ընդունի սիրով ու կ՚առաջնորդէ իր ընդունարան–սենեակը։ Քիչ ետք Վեհափառը ներս կը մտնէ։ Առաջին տպաւորութիւնը, զոր կ՚ունենամ, իր բարի դէմքն է. կարծես մեր ձեռագիրներու էջերու սուրբերէն մին է դիմացս։

Վեհափառին յարգալից չնորհակալութիւն կը յայտնեմ որ, հակառակ իր յոգնութեան, ինծի չնորհեց պատիւը իր սուրբ Աջը համբուրելու։ Կ'օրհնէ գիս։ Կ'ուզէ խմանալ սուրիահայ կեանքի մասին, բանակի մէջ ծառայող հայերու մասին։ Կը խօսուի հայրենիքի մասին։ Կաթողիկոսական ընտրութեան մասին ոչ մէկ ակնարկութիւն։

Տանտիրուհին ներս կու գայ և ամուսինին կը յայտնէ թէ գինք հեռաձայնի կը կանչեն։ Վայրկեան մը ետք տանտէրը կը վերադառնայ և կ'ըսէ. «Վեհափառ Տէր, անձ մը ինծի հեռաձայնեց, անունը չտուաւ, սակայն կարծեմ Մխիթարեանն է, և ըսաւ թէ Զարեհ եպիսկոպոսը կաթողիկոս ընտրուած է»։

Կը նայիմ Վեհափառին և կը սպասեմ իր հակազդեցութեան։ Անպատճառ պիտի արտայայտուի իր Լիբանան այցելութեան, ըրած ապարդիւն ջանքերուն մասին և պիտի քննադատէ եղած ընտրութիւնը, նկատի առնելով այն պայմանները որոնց տակ տեղի ունեցաւ ատիկա։

Ո՛րքան կը սխալիմ։ Ամենայն Հայոց Հայրապետը մօտաւորապէս կ'ըսէ. «Կ'աղօթեմ այսօր և պիտի աղօթեմ Ս. Էջմիածնի սեղանին առջև որ Աստուած նոր ընտրեալին տայ կարողութիւն և իմաստութիւն, միացնելու իր բաժանեալ հօտը և զայն առաջնորդելու ի բարին։ Աստուած հաչտութիւն և սէր պարգևէ հայերու միջև Սուրիա և Լիբանան և թող ամէնքը ընթանան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հոգիով՝ անոր փառքին ծառայելով»։

Կը նկատեմ որ պատահած դէպքերէն նեղուած, իրեն հանդէպ Անթիլիասի մէջ ցուցաբերուած պաղ ընդունելութենէն դժգոհ անձի մը փոխան, դիմացս կայ բարի Հովիւ մը դիտակից իր առաքելութեան պատասխանատուութեան, խակական քրիստոնեայ կրօնական մը, անկեղծ հայրենասէր մը։ Ես չատերու նման դառնացած եմ կաթողիկոսական ընտրութեան վէճերէն։ Վեհափառին ըսածները յոյս կու տան ինծի։ Կ'ըսեմ ես ինծի. «Ամէն ինչ կորսուած չէ տակաւին, քանի որ Վազգէն Ա.ի պէս մէկն է պետը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»։

Մարդը տեսայ Վեհափառին մէջ այսօր, 20 Փետրուար 1956։ Հայութիւնը չէր դիտեր թէ Վազգէն Ա. գրեթէ անծանօթ այդ օր, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ամենամեծ և ամենէն արդիւնաւոր կաթողիկոսներէն մին պիտի ըլլար ապագային։

Երջանկայիշատակ Հայրապետին օրհնութիւնները ստանալու ուրիշ առիթներ ունեցայ 1956էն իվեր։ Միացեալ Նահանգները իր ըրած բոլոր այցելութիւններուն իր Ս. Աջը առի, նոյնպէս Հայաստան իմ ըրած չորս այցելութիւններուս ընթացքին։ Անգամ մը չիչեց Գահիրէի մեր առաջին հանդիպումը։

Վերջին օրհնութիւնը ստացայ 1992–ին, երբ հայրենիք կը գտնուէի։ Ապրիլ ամսուն գացի, որպէսզի Ապրիլ 24ը ապրիմ Երեւան։

Հասնելէս երկու օր ետք երբ Վեհափառը ընդունեցաւ զիս, լսաւ որ Ապրիլ 24–ին Ս. Էջմիածին գամ եւ իր թափօրին հետ երթամ Ծիծեռնակաբերդ։ Շատ Զգացուած այդ պատիւէն, հետեւեցայ իրեն։ Զիս հրաւիրեց նաեւ ներկայ գտնուելու կիրակնային մէջ Անգլիացիներու կողմէ չինուած մանկական հիւանդանոցի բացումի հանդիսութեան։ Ընդունելութեան վերջաւորութեան երբ Ս. Աջը առի, «Ջօրավար,– ըսաւ,– կը յուսամ ձեզ դարձեալ տեսնել»։

Դժբախտաբար, ատիկա չիրականացաւ։

(«Նոր Կեանք» շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, 18 Հոկտեմբեր 1994. գրուած Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Հայրապետի վախճանման առթիւ, որ պատահեցաւ 18 Օգոստոս 1994–ին։)

ՋՕՐԱՎԱՐԸ ՆԱԵՒ՝ ԳԵՂԱՆԿԱՐԻՋ

Լաթաքիա. ծովը դիտելով հարց կու տայ. «Ինչե՞ր չկան խաղաղ երևոյթին տակ...»:

Յստակ ու ջինջ էր հայրենիքը նկարիչի վրձինին տակ: Արարատ, Միծեռնակաբերդ, Էջմիածին ու Սևան: Կապոյտ, պայծառ, լուսաւոր:

Պատերազմ հողմաղացներու դէմ...:

Ջմեռ: Երկու ծառերը՝ Արամ և Յասմիկ:

Կեանքի աշուն: Արամ և Յասմիկ:

ԵՐԿՈՒ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ՋՕՐԱՎԱՐՆ ՈՒ ԵՐԳԻԾԱՆԿԱՐԻՋԸ

Հալէպ, Մայիս 1961։ Հանդիպում՝ որ ներշնչած է Սարուխանը գծելու կողքի երգիծանկարը։ Փոխադարձ գնահատանքն ու յարգանքը տեսանելի են անոնց նայուածքներուն մէջ։

Ջօրավար Գարամանուկեան չատ սիրած էր Սարուխանի գործերը, մասնաւորաբար 1962-ին Գահիրէ հրատարակուած և մեր բարքերուն նուիրուած «Մենք Մեր Ակնոցով» երգիծական տեղեկագրութիւնը։ Յատկանշական է հետևեալ մակագրութիւնը։

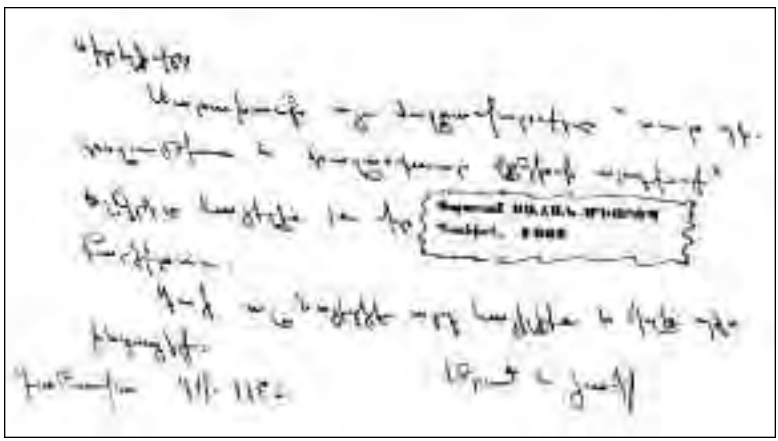

Գարամանուկեաններն Սարուխանի հետ, Հալէպ, 1961-ի Մայիսին։
The Karamanoukians with the renowned caricaturist Alexander Saroukhan in Aleppo, May 1961.

80 ՏԱՐԵԿԱՆ ՏԱԿԱՒԻՆ ԿԸ ՍՈՐՎԷՐ

Ջօրավար Արամ Գարամանուկեան կեանքի մէջ եղաւ անդադրում ուսանող։ Ամերիկայի մէջ հարկ էր սորվիլ անգլերէն, և գնաց դպրոց։ Ի հարկէ, երևոյթը գրաւեց ուշադրութիւնը ամերիկեան մամուլին։ Ան արժանացաւ Նիւ Ճըրզիի Ծերակոյտի գնահատական որոչմնագրին։ 26 Ապրիլ 1990–ին Նիւ Ճըրզիի The Record *թերթը հետևեալ յօդուածը հրատարակեց Ջօրավարին մասին, որովհետև ան չահած էր կրթական մրցանակ։*

RECENT IMMIGRANT, 80, WINS EDUCATION AWARD

In January 1986, shortly after Aram Karamanoukian, then 76 years old, arrived from Syria with his wife, Hasmig, he found himself at an unaccustomed disadvantage:

His fluency in French, Armenian, Turkish, and Arabic could not help him cope with life in the United States.

The first thing he chose to do after settling in Fort Lee was to enroll in the English-as-a-second language (ESL) program offered by the Fort Lee Adult School.

This year Karamanoukian, now 80, passed his citizenship exam and was honored by the executive board of the New Jersey Association for Lifetime Learning (NJALL) as the Outstanding Adult Learner from Bergen County for the 1989-90 school year.

NJALL, based at Glassboro State College, is a national organization made up of some 400 professionals in the field of adult education.

Each year it sends applications to its members, asking them to submit to the awards committee nominations for the outstanding Learner of the school year from their region.

"Aram Karamanoukian's stamina and commitment to learning acted as an inspiration to others in Bergen County," NJALL membership chairman J. Harold Samm said.

Tall, slim, with a professorial look, Karamanoukian, who earned his doctorate in international law at the Sorbonne in Paris at age 62, speaks with quiet pride and happiness at receiving the award.

"The teachers are very good. They are so conscientious and enthusiastic, I feel I owe my success to them," he said.

The oldest of the 263 adults from 23 countries currently

Aram Karamanoukian, 80, with Joan Costalino, coordinator of adult education at Fort Lee High School. Karamanoukian, an Armenian native, was named Outstanding Adult Learner for the school year.

enrolled in the adult-school program, he has persuaded several of his friends in the community to follow his example and enroll, too.

"He demonstrates that one is never too old to learn a new skill or a new language," Joan Costalino director of the Fort Lee Adult School, said. "As he uses his magnifying glass to more easily read the textbook, he is an example to all of us of the pure enjoyment of learning."

Karamanoukian was born in 1910 in a part of Armenia that came under Turkish domination. He was forced to flee with his family during World War I in the midst of what has since become known as the massacre of Armenians by the Turks.

When he was 10, his family settled in Syria, then a French mandate. The son of a lawyer, Karamanoukian studied law at the French University in Beirut, served as a career officer in the Syrian army, rising to the rank of major general.

In 1958, he married Hasmig, a native of Armenia who was brought as a child to the United States, where she lived before returning to the Middle East as an adult.

"But we never spoke to each other in any language but Armenian and French," Karamanoukian said.

At 80, he is no longer interested in career goals, but is delighted that as a member of the American Society of International Law he can now read its journal in English as well as in French.

Kaet Saks
Correspondent

SCHOLAR OF THE WEEK

ARAM KARAMANOUKIAN
ESL program, Fort Lee Adult School

AGE: 80.

LATEST ACCOMPLISHMENT: named as Outstanding Adult Learner from Bergen County for the 1989-90 school year.

NEXT STOP: continuing studies.

QUOTE: "I plan to keep on learning as long as I live."

State of New Jersey

THE SENATE
STATE HOUSE, TRENTON, N.J.

SENATE RESOLUTION
By Senator

WHEREAS, Aram Karamanoukian, a dedicated and courageous resident of Bergen County, will be honored on Tuesday, March 26, 1996 by the New Jersey Association for Lifelong Learning as Bergen County's Outstanding Adult Student; and,

WHEREAS, This award was presented in recognition of his tremendous success in hard work, commitment, and perseverance in seeking his goal of learning to speak English; and,

WHEREAS, By enrolling in the English as a Second Language Program at the Fort Lee Adult School at age 56, Aram Karamanoukian seized the opportunity to learn the language of his newly adopted country and subsequently passed his citizenship examinations; and,

WHEREAS, As a result of his remarkable determination and effort, Aram Karamanoukian and his invisible achievements stand as an inspiration to all who strive to improve their lives through education; now, therefore,

Be It Resolved by the Senate of the State of New Jersey:

That the Senate hereby honors and congratulates Aram Karamanoukian, commends his outstanding record of industry and resolution, and extends its sincere best wishes for his continued success and happiness; and,

Be It Further Resolved, That a duly authenticated copy of this resolution, signed by the President and attested by the Secretary, be transmitted to Aram Karamanoukian.

President of the Senate

Attest:

Secretary of the Senate

ՀԱՄԵՍՏ ՋՕՐԱՎԱՐԸ

«Չե՛ս կրնար խօսեցնել: Ծայրայեղ համեստութեան պատճառով իր մասին բան չի խօսիր Զօրավարը»,— Հալէպի Հ.Ե.Ը.ի Գործադիր Մարմնի նախկին Ատենապետ՝ այժմ անոր հանգամանաւոր անդամ Պրն. Յակոբ Միքայէլեանն է խօսողը:

Յատուկ կերպով Պէյրութէն Հալէպ գացած էի, սուրիական բանակին նախկին զօրավարներէն Արամ Գարամանուկեանին հետ տեսակցութիւն մը ունենալու:

Խմբագրութիւնս սոյն նպատակին համար ամիսներ շարունակ հետևած էր Զօրավարին ճամբորդութիւններուն — Ամերիկա, Ֆրանսա, Հալէպ, ևայլն, կարենալ իրագործելու համար երկար ժամանակէ ի վեր ծրագրուած հարցազրոյցը:

Հակառակ Պրն. Միքայէլեանի կարծիքին, ինքնավստահ էի: Տոքթ. Թորոս Թորանեանին ընկերակցութեամբ, Զօրավարին ու իր ազնիւ կողակիցին՝ Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանին ջերմ ընդունելութեան արժանացած էինք տեսակցութենէն օր մը առաջ և շուտով մտերմիկ մթնոլորտ մը ստեղծուած էր մեր միջև:

*Սուրիական բանակին կազմութեան տիտաններէն, նոյն բանակին հրետանիին առաջին հրամանատար, իր ռազմագիտական հմտութեամբ թշնամի բանակները սահմոկեցնող նշանաւոր թնդանօթաձիգ, Ուաշինկթընի մէջ սուրիական դեսպանատան զինուորական կցորդ, հսկայ բանակի մը հինգ-վեց զօրավարներէն ու երեք **լիվա**ներէն մին եղած է Զօր. Արամ Գարամանուկեանը:*

Արժանացած է սուրիական «Ա. կարգի Արժանեաց», «Պատերազմական», «Անձնուիրութեան» և «Պաղեստինեան կոիւներ» շքանշաններուն, ինչպէս նաև՝ լիբանանեան «Արժանեաց Ա. կարգի», ֆրանսական՝ «Պատերազմական Խաչ» և «Լեժէոն տ'Օնէօր» և եգիպտական՝ «Արժանեաց Ա. կարգի» շքանշաններուն:

Հայկական բոլոր քաղաքական հոսանքներու որպէս միացեալ թեկնածու, ամբողջ Սուրիոյ երկրորդ մեծաթիւ քուէները ապահովելով պետական երեսփոխան ընտրուած է 1961-ին:

Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկի Սուրիոյ խորհրդատու մարմնին Ատենապետ՝ 1959-1969 թուականներուն: Լիկայի (Որբերու Ընդհանուր կամ Զափահաս Որբերու Միութեան) անդամ և Ատենապետ, հիմնադիր՝ Հ.Ե.Ը.ի Հալէպի մասնաճիւղին:

Տ.Տ. Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը Զօրավարին «Կիլիկեան Ասպետի Շքանշան»ի տուչութեան կոնդակով կը հաստատէ թէ ան կերտած է եկեղեցասիրութեամբ, ազգասիրութեամբ, պարկեշտութեամբ և ազնուութեամբ սնած նկարագիր մը և եղած է «հայ ժողովուրդի միութեան հաւատացող անխտրական ոգի ցուցաբերող դէմքերէն մէկը...»:

Ստորև, եօթանասունվեցամեայ Զօրավարին հետ մեր ունեցած հարցազրոյցը:

— Սփիւռքի մէջ, պետական և յատկապէս զինուորական մարզերու մէջ շատ քիչ հայեր կան: Դուք ի՞նչպէս ընտրած էք զինուորական ասպարէզը:

— Ամէն բանէ առաջ ատիկա նկարագրի խնդիր է: Ըսել չեմ ուզեր թէ ես բիրտ ու կռուազան եղած եմ: Ընդհակառակը, թերևս պէտք եղածէն աւելի զգայուն ըլլալուս պատճառով, երբ զինուորական ասպարէզ մտայ, հարազատներս «Արամը այս գործին մարդը չէ» ըսին ու կասկածեցան յարատևելու կարողութեանս վրայ:

Մանկութենէս կարգ-կանոնը սիրող մէկը եղած եմ: Անշուշտ նկարագրիս վրայ մեծ ազդեցութիւն գործած է փաստաբան հօրս տուած դաստիարակութիւնը:

Ասպարէզ ընտրելու պահը երբ եկաւ, նկատեցի թէ ամէնէն շատ կարգ-կանոն գոյութիւն ունի զինուորութեան մէջ: Հետևաբար նախընտրութիւնս գնաց հոն: Այս՝ որպէս առաջին պատճառ:

Երկրորդը՝ հայ կամաւորներուն ձգած ազդեցութիւնն էր — ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐ: Երբ ութ-տասը տարեկան էի, հայ կամաւորներ եկան Այնթապ: Անոնք մեր բոլորին ու յատկապէս պզտիկներուն հիացումին կ'արժանանային: Մօրս յիշողութեան մէջ թարմ մնացած էր «այս կամաւորներուն պէս ես ալ զինուոր պիտի ըլլամ և կռուիմ» արտայայտութիւնս:

Վրայ հասաւ Այնթապի Ինքնապաշտպանութիւնը (1920), *Արաբայի ճակատամարտը, Ալճլն։ Դպրոցները փակուեցան։ Մեծ ու պզտիկ, բոլորս ալ մեր մասնակցութիւնը բերինք պատերազմական աշխատանքներուն։*

Կար նաև Զօրավար Անդրանիկին հմայքը։ Դպրոցներէն ներս չատ մեծ խանդավառութեամբ կ'երգուէին Հերոսին նուիրուած երգերը։

Այդ բոլորը իրենց ազդեցութիւնը ձգած էին վրաս, բայց տասը տարեկան տղեկ մը ոչինչ կրնար որոշել։

Տարիներ ետք կարդացի Ֆրանսացի հարիւրապետի մը (որ հետագային մարշալախտ եղած էր և Մարոքի կառավարիչ նշանակուած) «Սպաներուն դերը ընկերային կեանքի մէջ» խորագիրով գիրքը։ Հեղինակը հոն կը բացատրէր թէ սպայ մը միայն զինավարժութիւն սորվեցնող, կռուիլ ուսուցանող մէկը չէր։ Այլ, իրեն յանձնուած զինուորը ՄԱՐԴ ընելու պաշտօն ունէր։ Այդ գրքին մէջ չէչտուած էր նաև սպային պատասխանատուութիւնը զինուորին բարոյականին հանդէպ։ Այդ ցոյց կու տար թէ զինուորական ասպարէզը համակ կռիւ չէր։ Ընտրութիւնս ընելէ առաջ, կարդացի նաև չատ մը ուրիշ գիրքեր, որոնք ցոյց կու տային բանակային կեանքին առաւելութիւններն ու անպատեհ կողմերը։ Գիտակցեցայ որ կրնամ ծառայել ու որոշումս առի։ Այդ օրերուն պարտադիր զինուորութիւն չկար։ 1932-ին, իմ անձնական նախաձեռնութեամբս գացի Դամասկոս և Ֆրանսական Զինուորական Վարժարան արձանագրուեցայ։

— Անիրաւուած ազգի մը զաւակն էք։ Այդ իրողութիւնը որքանո՞վ ազդած է Ձեր ասպարէզին վրայ։

— Հայ ըլլալս զինուորական կեանքիս մէջ երբեք ստորակայութեան զգացում մը չէ տուած ինծի և հետևաբար գործունէութեանս արգելք չէ եղած։ Որևէատեն չեմ զլացած խօսելէ և ընելէ այն բոլոր բաները զորս իմ դիրքիս ու պաշտօնիս վրայ եղող մը իրաւասու է ընելու։ Ըլլայ հոգատարութեան, ըլլայ անկախութեան չրջանին, հայ ըլլալուս համար որևէ անպատեհութիւն չեմ զգացած։ Փաստօրէն, արձանագրած յառաջդիմութիւններս և գրաւած դիրքս խօսուն օրինակներ են։

— Եղած էք Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան Սուրիոյ մասնաճիւղին հիմնադիրներէն: Հաճեցէք խօսիլ Ձեր Հ.Ե.Ը.ական կեանքին մասին:

— Քանի մը տարի առաջ փրոֆ. Խաչեր Գալուստեանը երբ Հ.Ե.Ը.ի պատմականը կը գրէր, գիս ալ յիշեց Հ.Ե.Ը.ի հիմնադիրներուն՝ Բաբգէն Ա. Կաթողիկոս Կիւլեսէրեան Վեհափառին, Շահէ Արք. Գասպարեան Սրբազանին, փրոֆ. Բարուճակ Թովմասեանին և ուրիշներու կողքին: Կարծեմ այս վերջինը և ես միակ վերապրողներն ենք այդ բոլորէն: Վերջերս գիս յիշեցին նաև Ամերիկայի մէջ, «Կիլիկիոյ Ասպետի Շքանշան»ի տուչութեան առթիւ եղած հանդիսութիւններու ընթացքին:

Հ.Ե.Ը.ը կազմուեցաւ, երբ Որբերու Ընդհանուր Միութիւնը կամ Զափհաս Որբերու Լիկան ընդհանրական միութեան մը վերածուեցաւ: Այդ օրերուն, կարելի ամէն միջոցի դիմեցինք որպէսզի աշակերտներն ու երիտասարդները համախմբուին ազգին և անդամներուն օգտակար եղող նման չարժումի մը դրօշին տակ:

Թէև որբ չէի, բայց բոլոր երիտասարդներուն նման, ես ալ Լիկայի անդամ եղայ tennis*-ի դաշտէն ու լսարանէն հմայուած: Այդ օրերուն, Հալէպի Սուլէյմէնիյէ թաղամասին մէջ տախտակաչէն հիւղակ մը ունէինք, ուր ամէն կիրակի, դասախօսութիւններ կը կազմակերպէինք ազգային, պատմական, առողջապահական և այլ նիւթերու շուրջ: Ամէն տարի Վարդանանց տօնակատարութիւններու ընթացքին ներկայացումներ կը պատրաստէինք (անձնապէս դեր չեմ վերցուցած բայց մէկ անգամ յուշարար եղած եմ): Ունէինք նաև մարզական չարժում և չատ լաւ մարզուած ֆութպոլի խումբ մը, որ այդ տարիներուն Հալէպի ախոյեանը մնաց և յաղթանակներ տարաւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի անպարտելի կարծուած խումբին վրայ:*

Հիմնադիր անունը քիչ մը չատ է: Բայց Հ.Ե.Ը.ի կազմութեան մէջ, Որբերու Ընդհանուր կամ Զափհաս Որբերու Միութենէն — Լիկայէն Հ.Ե.Ը. փոխանցումի աշխատանքներուն ընթացքին պզտիկ դեր մը վերցուցած եմ:

(Դարձեալ Զօրավարին համեստութիւնն էր խօսողը: Կ'իմանանք թէ այդ օրերուն արժանաւոր կերպով վարած էր Լիկայի ատենապետութեան պաշտօնը):

1932-ի վերջաւորութեան, երբ գինուորական վարժարան արձանագրուեցայ, այդ ատենուան օրէնքին համաձայն, չէի կրնար անդամակցիլ նոյնիսկ ամէնէն չէզոք մարզական ակումբին։ Ուստի, թէև Հ.Բ.Ը. Միութեան և Հ.Ե.Ը.Մ.Ը.Ա.-ի բոլոր հանդիսութիւններուն ներկայ կ'ըլլայի ու կը քաջալերէի, չէի կրնար իմ գործօն մասնակցութիւնս բերել։

Այս առթիւ, ճշմարտութիւնը սիրող անձ մը ըլլալուս, որպէս գինուորական և քիչ մըն ալ իրաւաբան, կ'ուզեմ փոքր ակնարկութիւն մը ընել — Հ.Ե.Ը.Մ.Ը.Ա.-ը Բարեգործականի (Հ.Բ.Ը.Մ.Ի.) ծնունդը չէ։ Հ.Ե.Ը.Մ.Ը.Ա.-ը հիմնողը կաթողիկոսարա՛նը եղաւ։ Հ.Բ.Ը.Մ.Ը.-ը հետագային է որ մեզ որդեգրեց։ Փրոֆ. Խաչէր Գալուստեանը արդարացիօրէն կը յիշէ թէ 1931-1933 տարիները Հ.Ե.Ը.Մ.Ը.Ա.-ի համար փոխանցման շրջան մը եղան ամերիկեան հովանաւորութենէն կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, և անկէ՝ Հ.Բ.Ը.Մ. Միութեան, թէև չատերու մօտ տարբեր կը կարծուի։

— *1964-ին, երբ 54 տարեկան էիք, սկսաք հետևիլ Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ համալսարանի իրաւաբանական դասընթացքին, զոր աւարտելէ ետք, ձեր ուսումը շարունակած էք Ֆրանսայի մէջ, ուր 1972-ին ստացաք* Docteur en Droit *տիտղոսը: Ի՞նչն է որ Ձեզ մղեց փայլուն ասպարէզէ մը ետք դարձեալ ուսանելու։*

— *Պարագաներու բերումով երբ հանգստեան կոչուեցայ, բաւական աչխոյժ էի։ Զինուորական առոյգ կեանքէն ետք անկարելի բան մըն էր տունը ձեռնածալ նստիլ։ Թէև ընթերցասէր մէկը եղած եմ, սակայն կարդալով կամ գրելով սովորական կեանք մը վարելը բաւարար չէր ինծի համար։ Պէտք էր բան մը ընէի։ Ուսանող դառնալով, տարած աչխատանքներս գինուորուվթեան նման ճևաւորուած պիտի ըլլային։ Որոչեալ ժամանակին պարտականութիւններս պէտք է ընէի, որոչեալ ատենին՝ քննութիւնները։ Տեսակ մը գինուորական աչխոյժ երթ մը ունէր ուսանողական կեանքը։ Պաչտօնեայ ըլլալը, կրպակի մը կամ խանութի մը մէջ բանտարկուիլը իմ նկարագրիս չէր յարմարեր։*

Այս բոլորով մէկտեղ պէտք է ընդունիլ որ ուսանողական շրջանը մարդուս կեանքի ամէնէն հաճելի օրերն են, ո՛ր

տարիքի մէջ ալ որ ըլլայ այդ։ Այս տարիքիս (76) տակաւին չատ աչխոյժ կը զգամ, մինչ ուրիշներ նոյն տարիքին անկողինի կը ծառայեն։ Ասիկա կը պարտիմ 4 տարի Պէյրութ և 3.5 տարի ալ Փարիզ ուսանողական տարիներուս։ Երիտասարդներուն մէջ ես ալ երիտասարդացած կը զգայի։ Այս բոլորը գիս աչխոյժ և երիտասարդ պահեցին։ Երիտասարդ՝ ոչ թէ արտաքինով, այլ՝ ոգիով։

Իսկ թէ ինչո՞ւ իրաւաբան եղայ՝ հայրս փաստաբան էր և այդ օրերէն տեսայ թէ իրաւաբանութիւնը չատ լայն հորիզոններ ունի։ Միայն դատ պաշտպանող անձ մը չէ ան։ Իրա՛ւ փաստաբան մը չատ լայն զարգացում պէտք է ունենայ։

— Տոքթորայի Ձեր ատենադրին համար խորագիրն է «Օտարականները Եւ Ջինուորական Ծառայութիւնը»։ Ինչո՞ւ ընտրած էք այդ նիւթը։

— Իրաւաբանութիւնը ունի երկու գլխաւոր ստորաբաժանում։ Մին անհատականն է, իսկ միւսը՝ ընդհանրականը։ Ես ընդհանուր իրաւունքը առի, որովհետև աւելի լայն մտահորիզոն ունի։ Նաև, անիկա քիչ թէ չատ կապ ունէր իմ ասպարէզիս՝ զինուորականութեան հետ — պատերազմական օրէնքներ, գրաւուած երկիրներու հարցեր, և այլն։ Այդ բոլորը միջազգային օրէնքներու մէջ կ'իյնան։

Իսկ թէ ինչո՞ւ այս յատուկ նիւթը ընտրեցի, այն ալ, ինչպէս գրքիս յառաջաբանին մէջ յիշած եմ, այդ մասին չատ գրուելիուն գոյութիւն չունենալն էր։ Կ'ուզէի որ իմ ատենատաճառս յատկանշական և իւրայատուկ նիւթ մը ունենար։

Պատասխանատու ուսուցիչս, փրոֆ. Շարլ Ռուսոն, երբ պրպտեց այս նիւթը ընտրած ըլլալուս պատճառը ու իմացաւ թէ հայազգի սուրիահպատակ նախկին զօրավար մըն եմ որ ծառայած է ֆրանսական բանակին, նիւթը չատ օգտակար գտաւ, ինծի քաջալերը հանդիսացաւ և գրքիս յառաջաբանին մէջ գրեց.— «Այս նիւթը իր ամբողջութեանը մէջ որևէ ատեն այսքան լրջօրէն և բծախնդրութեամբ սերտուած չէ»։

Նոյն փրոֆեսորը՝ հանգստեան կոչուելէ ետք, վեց հսկայածաւալ հատորներով միջազգային իրաւանց մասին գիրք մը հրատարակեց, որուն երրորդ հատորին մէջ այդ նիւթին իբր գլխաւոր աղբիւր իմ ատենատաճառս կը յիշէ։

Սակայն այս նիւթը ընտրելուս համար գլխաւոր պատճառ մը կար զոր գրքին մէջ չէի յիշած։ Անիկա հայկական զգացումներէ մղուած ըլլալս էր։ Այս ուղղութեամբ, չուզեցի զուտ հայկական նիւթ մը առնել։ Օտարներու հետ միշտ չփման մէջ ըլլալով, փորձառութեամբ նկատած էի թէ միայն հայերու մասին գրուած նիւթ մը որևէ ազդեցութիւն չունէր ու չէր կարդացուեր։ Արդ, եթէ զուտ հայկական հարցին մասին գրէի, ազգիս չատ չնչին ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլայի։

Խորհեցայ թէ օտարներու գինուորական ծառայութեան տիպար խումբերէն մէկն է Հայկական Լեգէոնը։ Թրքահպատակ հայեր օտար (ֆրանսական) բանակի մը գինուորագրուելով կռուած են Թուրքիոյ դէմ։ Հետաքրքրական նիւթ մըն էր։ Այդ մասին գրած ատենս պիտի անդրադառնայի թէ ինչո՞ւ կազմուած էր Հայկական Լեգէոնը։ Հոն պիտի յիշէի թէ ջարդեր կազմակերպուած էին, Մուսա Լերան դիմադրութիւնը տեղի ունեցած էր, հայեր ապա Եգիպտոս ապաստանած էին, և կ'ուզէին վրէժ լուծել թուրքերէն։ Հետևաբար, ֆրանսական բանակին գինուորագրուած էին։ Այս ձևով ինքնաբերաբար օտարները պիտի ծանօթանային հայկական դատին։

Ուսումնասիրութեանս ընթացքին բաւական դժուարութիւններու առջև գտնուեցայ։ Իրաւաբանական նման նիւթ մը չօշափած ատենդ չես կրնար հեքիաթ պատմել։ Պէտք ունիս փաստերու, աղբիւրներու, վաւերաթուղթերու, և այլն։ Օգտագործեցի Պոյաճեանին «Հայկական Լեգէոնի Պատմութիւն»ը։ Ապա դիմեցի Մկրտիչ Փորթուգալեանի զաւակին՝ Օհան[1] Փորթուգալեանին որ Հայկական Լեգէոնի պաշտօնական թարգմանիչը եղած էր։ Անկէ առի որոշ տեղեկութիւններ։ Շարունակեցի պրպտումներս։ Արտօնութիւն ձեռք ձգեցի Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան արխիւները ուսումնասիրելու։ Նաև, դիմեցի ֆրանսական բանակին «Զինուորական Պատմական Սպասարկութեան» և կրցայ ուսումնասիրել մինչ այդ ոչ ոքի կողմէ օգտագործուած գաղտնի արխիւները։

1– Վահան անունը տպագրական վրէպի մը հետևանքով դարձած է Օհան։ Ջօրավարը Վահան Փորթուգալեանի մասին խօսած է։

Երբ գրեցի աւարտաճառս, մեծ ընդունելութիւն գտաւ, յատկապէս Ֆրանսական բարձրաստիճան շրջանակներու մէջ։

1973-ին, երկրորդ անգամ Հայաստան այցելութեանս ընթացքին, Փրոֆ. Խրլոբեանը առաջարկեց հայերէնի թարգմանել գրքին հայութեան վերաբերեալ մասը։ Պրպտումներուս ընթացքին, հաւաքած էի զանազան կարեւոր տեղեկութիւններ, որոնք Հայկական Լեգէոնին կը վերաբերէին, բայց չէի կրցած զանոնք օգտագործել, նկատելով որ աւարտաճառս միայն իրաւաբանական բնոյթ ունէր։ Այդ բոլորը համախմբեցինք և Պրն. Երուանդ Քասունիի աջակցութեամբ «Հայկական Լեգէոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ» խորագրով հրատարակեցինք «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ին մէջ, 1975-ին։

— Այսօր, երբ յետադարձ ակնարկ մը նետէք Ձեր կեանքին ելևէջներուն, մեկնելով Ձեր փորձառութենէն, ի՞նչ հայրական խօսք կ'ուղղէք հայ երիտասարդին։

— Նման հարցումի մը պատասխանելու հանգամանքը չեմ ուզեր տալ ինքզինքիս։ Ընդհանրապէս, տարեց մարդիկ չատ խստապահանջ են երիտասարդներու նկատմամբ։ Կարծէք բնական երեւոյթ մըն է որ տարբեր սերունդներ զիրար քննադատեն։ Ես ներկայ երիտասարդութեան աչխատանքները չափազանց գնահատելի կը գտնեմ։ Մանաւանդ երբ կը տեսնեմ թէ այս դժնդակ պայմաններուն մէջ կը չարունակեն իրենց զոհաբերական ազգօգուտ աչխատանքը։ Միայն պիտի խնդրեմ իրենցմէ, որ երբ դժուարութիւններու դէմ յանդիման գըտնուին՝ չուտով չյուսահատին։ Իրենց կ'ըսեմ.— «Ունեցէք կորով ու եղէք տիպար քաղաքացիներ ու գիտակից հայորդիներ»։

* * *

Յորենի արգասաբեր, լեցո՛ւն հասկն է որ խոնարհ կը պահէ իր գլուխը:

Ջօրավար Արամ Գարամանուկեանը, իր խոնարհ ու համեստ կեցուածքով մեզ կլանեց:

Քաջառողջութիւն կը մաղթենք իրեն, այդ մե՛ծ մարդուն:

(Պերճ Արապեան, «Խօսնակ Պատանեկան», Պէյրութ, Դեկտ. 1986:)

ՄԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐ

ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ԵՒ ԱԶԳԻՆ ՊԱՏԻՒ ԿԸ ԲԵՐԷ

Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանի յիշողութեան մէջ անմոռանալի մնացած դրուագներէն մին հետեւեալն է։

Հալէպի մէջ, ճաշկերոյթի մը ընթացքին, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Գարեգին Բ., կը պատմէ թէ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան ընդհանուր քարտուղար Տակ Համարշոլտի, որ զոհ գնաց օդանաւային արկածի, գրպանին մէջ գտնուած տետրակին էջերէն մէկուն վրայ կարդացած են.

«Լաւ անձը այն է որ ընտանիքին և ազգին պատիւ կը բերէ։

«Այսօր մենք ունինք մեր մէջ անձ մը, որ պատիւ բերաւ իր ընտանիքին և ազգին՝ Ջօրաւար Գարամանուկեան»։

Ապա Վեհափառը դառնալով Ջօրաւարին՝ զայն կը հրաւիրէ ամպիոն և կը պարգեւատրէ։

* * *

Թէև Ջօրաւարը չէր խօսեր իր զինուորական գործունէութեան մասին, սակայն Տիկին Գարամանուկեան խմացած է որ պատերազմի տևողութեան, Քունէյթրայի մէջ, գիչերները մոմի լոյսի տակ, Ջօրաւարը կը նստէր մինչև առաւօտ և կռուի ծրագիրներ կը պատրաստէր՝ մինչ ուրիչներ կը քնանային։

* * *

դարձեալ, ըստ Տիկին Գարամանուկեանի վկայութեան, Ջօրաւարը, համեստ ու աստուածավախ մարդ, կ'աղօթէր ամէն իրիկուն։

* * *

Ջօրաւարին վերջին փափաքն էր, կը պատմէ Տիկին Գարամանուկեան, օգտակար ըլլալ Երևանի Նոր Այնթապ աւանի դպրոցին։ Կ'իմանանք որ այդ դպրոցը Գարամանուկեաններու կտակով պիտի նորոգուի և անուանուի Ջօրաւար Արամ և Յասմիկ Գարամանուկեան Վարժարան։ Կտակի գործադրութիւնը կը վարէ Առաջնորդարանի Հայաստանի Վերականգնումի (FAR) Վարչութիւնը։

* * *

Տիկին Գարամանուկեան կը պատմէ թէ իր ճեռքին տակ անմիջական օգնական գինուոր մը ունեցած է Զօրավարը։ Անգամ մը կը ստեղծուի կացութիւն մը, ուր հարկ էր կրակի գիծ ղրկել գինուորը։ Երբ Զօրավարը կ'իմանայ թէ ընտանիքի և զաւակներու տէր է իր օգնականը, կը փոխէ որոշումը և ինք կ'երթայ կրակի գիծ…։

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐՈՒՆ

Ջօրավարն ու Տիկին Յասմիկը իրենց խաղաղ օրերուն, Նիւ Ճըրզի, երբ արդէն անցած են կեանքի փոթորկալի յորձանուտներէն և գտած՝ իրենց գործը կատարած մարդու հանդարտութիւնը։

Retired and enjoying life as tourists . . .

Դ. ՄԱՍ

Մահ և Թաղում Հայաստանի և Սուրիոյ Մէջ

Թղթակցութիւններ և Յաւակցականներ

Վկայութիւններ

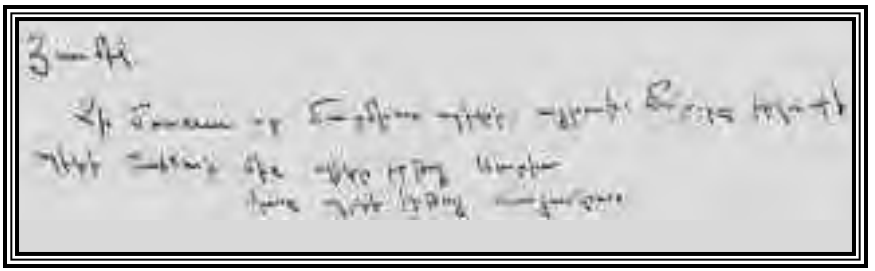

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԸ

Անկեղծ, հաւատարիմ, զոհողութեան պատրաստ հայրենասէր անձ մըն էր Զօրավար Գարամանուկեան։ Վերի տողերը— Յաամիկ, Չի մոռնաս որ մարմինս պիտի այրուի։ Մոխիրը երկուքի պիտի բաժնուի. մին պիտի երթայ Սուրիա, միւսը պիտի երթայ Հայաստան— իր ձեռագրով արձանագրուած են պաշտօնական կտակին վերջաւորութեան՝ յիշեցնելով իր կտակատարին՝ Տկն. Յաամիկ Գարամանուկեանի, որ չմոռնայ գործադրել իր վերջին փափաքը։

Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան հռչակումէն և Ղարաբաղի պատերազմին ծագումէն յետոյ Հայաստանն ու Ղարաբաղը դարձան Զօրավարին ամէնօրեայ հետաքրքրութեան առարկան։ Կը հետեւէր թերթերուն և անոնց մասին գրուած յօդուածներուս։

Հայրենասիրութեան իր չափանիշն ու ըմբռնումը արտայայտուած կը գտնէր Խաչիկ Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչը» գրքին հետեւեալ հատուածին մէջ.

Ի՜նչ կախարդական բան է այս հայրենիք ասուածը, այս Հայաստանը: Երբ նա մեր ձեռքին է, մենք չենք զգում, թէ որքան գրաւիչ է այն և թէ որքան շատ բանով ենք մենք պարտական նրան: Մենք կորցնում ենք նրա հետ վարուելու կերպը, նրան բոլորանուէր սիրելու եղանակը: Իսկ երբ նա կաշկանդուած է կամ ստրկութեան մէջ է, սկսում ենք մորմոքել նրա կորստից: Երբ նա ազատ է, անփոյթ ենք դառնում նրա հանդէպ, երբ նա գերուած է, սկսում ենք ախ ու վախ անել ու տանջուել նրա համար, ուրիշներին էլ տանջելով մեզ հետ, և ճիգ ու ջանք թափել, որ ազատենք մեր ձեռքից անզգուշութեամբ փախցրած դրախտահաւը։

Օրինակներ արտատպած էր Զօրավարը այս հատուածէն և ամէն անգամ որ ժխտական դիրքորոշումներու կամ յայտարարութիւններու ականատես և ականջալուր ըլլար, արտաքսուէն իր բարեկամներուն կը թելադրէր Դաշտենցին յիշեալ տողերը կարդալ։

15 Հոկտ. 1994։ Զօրավար Արամ Գարամանուկեան կ'այցելէ Լեռնային Ղարաբաղի սահմանային դիտակէտերէն մին։

October 15, 1994—General Aram Karamanoukian visiting a border post in Mountainous Karabagh.

Ահա թէ ի՛նչ կը գրէ 1990-ին Երեւանի մէջ հրատարակուած «Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան»ը Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի մասին.–

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ Արամ Հակոբի (ծ. 25.3.1910, Ուրֆա), սիրիական բանակի գնդապետ, իրավաբան: 1915-ի մեծ եղեռնից հետո հաստատուել է Հալէպում: Ավարտել է Ֆրանս. բանակի սպայական դասընթացները Դամասկոսի զինվ. դպրոցի հրետ. բաժինը (1934): Այնուհետեւ կազմակերպական գործով է եղել Ֆրանսիայում: 1945-ին որպես վերադիտող Փարիզի բարձրագոյն ռազմ. պատերազմավարական դպրոցը: Սիրիայի անկախացումից (1946) նետո մասնակցել է սիր. բանակի կազմակերպմանը: 1948-ին Իսրայելի դեմ պատերազմում եղել է հրետ. գնդի հրամանատար. 1949-ից՝ սիր. բանակի հրետանու ընդհանուր հրամանատար. 1957-ից՝ Սիրիայի ռազմ. կցորդ ԱՄՆ-ում: 1961-ին Սիրիայի խորհրդարանի և Սահմանադիր ժողովի անդամ: 1964-ից նետեւել է իրավունքի դասընթացների հետեւութի ֆրանս., ապա՝ Փարիզի համալսարանները (1972-ից՝ իրավունքի դ-ր): Ռազմավարական քանակ է տպագրել և պինամատյությունը, որի մի գլուխը նվիրված է հայկ. մարտական ցեղասպանի պատմությանը: 1961—69-ին եղել է Գերագույն կազմակերպչական հիմնարկության՝ Սիրիայի խորհրդատու մարմնի նախագահը:

ԱՐԱՄ ՅԱԿՈԲԻ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ռազմագիտական միտքն ու գործը ծանր կորուստ կրեցին։ Նիւ Ճըրզիում, ԱՄՆ, 86 տարեկան հասակում վախճանուեց արևմտահայութեան կարկառուն դէմքերից մէկը՝ ականաւոր ռազմական գործիչ, սիրիական բանակի զօրապետ, իրաւաբանութեան դոկտոր, գեներալ-լէյտենանտ Արամ Յակոբի Գարամանուկեանը։

Ա. Գարամանուկեանը ծնուել է 1910թ. Այնթապում։ 1915թ. Մեծ եղեռնից յետոյ տեղափոխուել է Հալէպ։ Իր հերոս հայրենակիցների օրինակով Արամ Գարամանուկեանն իր ողջ կեանքը կապել է ռազմական գործի հետ։ 1934թ. նա աւարտել է ֆրանսիական բանակի սիրիական գնդերի համար սպաներ պատրաստող՝ Դամասկոսի զինուորական դպրոցի հրետանային բաժինը, այնուհետև կատարելագործուել է Փարիզում։ 1948թ. եղել է սիրիական բանակի հրետանային գնդի հրամանատար, իսկ 1949թ.-ից սիրիական բանակի հրետանու ընդհանուր հրամանատար, հետագայում՝ ԱՄՆ-ում Սիրիայի ռազմական կցորդ։ Մեծ է Ա. Գարամանուկեանի ներդրումը Սիրիայի զինուած ուժերի չինարարութեան գործում։ Այսօր սիրիական բանակում ղեկավար պաշտօններ են զբաղեցնում Գարամանուկեանի մեծ թոռով սաներ, որոնք երախտապարտ են տաղանդաշատ զօրապետին։

Ա. Գարամանուկեանն իր զինուորական գործունէութիւնը զուգակցել է գիտական աշխատանքով։ Նրա խոր վերլուծական ուսումնասիրութիւնների ամփոփումը դարձաւ 1972թ. Փարիզում յայտնութեամբ պաշտպանուած ատենախօսութիւնը՝ նուիրուած տարբեր երկրների բանակներում օտա-

րազգինների ծառայութեան հետ կապուած հարցերին։ Յատկապէս մեծ արձագանգ ստացաւ այդ աշխատութեան այն գլուխը, որում արծարծուած են Հայկական (Արևելեան) լեգէոնի մարտական գործողութիւնների, նրա ստեղծման և լուծարման պատմական, քաղաքական ու իրաւական հարցերին վերաբերուող թեմանները։ Այդ գլուխը հրապարակուել է Բէյրութի «Հայկազեան հայագիտական հանդէսում» (1974թ.), լոյս է տեսել առանձնատիպ, իսկ 1996թ., հեղինակի համաձայնութեամբ, որոշ կրճատումներով վերատպագրուած է «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդէսի երկու համարում։ Անկասկած, այս հրապարակումը նպաստում է Հայաստանի զինուած ուժերում գիտական մտքի զարգացմանը՝ մեծ արժէք ներկայացնելով ինչպէս ռազմապատմական, այնպէս էլ ռազմաքաղաքական և իրաւագիտական առումներով։

Գեներալ-լէյտենանտ Ա. Գարամանուկեանն իր ուրոյն տեղն ունի 20-րդ դարի հայազգի զօրավարների շարքում և կարող էր իր տաղանդով ու փորձով դեռ մեծագոյնս աջակցել ռազմագիտական մտքի վերելքին իր այնքան սիրելի Հայաստանի բանակում։ Սակայն մահը խլեց նրան Հայաստանին աջակցող գործիչների շարքից։

Յատկանշական է, որ զօրապետի կտակով նրա աճիւնի կէսը կը հանգչի հայրենի հողում, իսկ միւս կէսը հողին կը յանձնուի սիրիայում։

Տաղանդաւոր զօրապետ, ռազմական գործի խոշոր կազմակերպիչ, խոհեմ գիտնական, ազնիւ ու նուիրեալ հայորդի Արամ Յակոբի Գարամանուկեանի յիշատակը միշտ կ'ապրի անկախ Հայաստանի զինուած ուժերի մասնագէտների սրտերում։

ՀՀՊՆ «Հայկական Բանակ»
ռազմագիտական հանդէսի խմբագրութիւն

ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՍԻՐԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՅ ԳԵՆԵՐԱԼԸ

Նիւ Եորքում 86 տարեկանում իր մահկանացուն կնքեց ճանաչուած ռազմական, հասարակական գործիչ ու գիտնական, սիրիական բանակի գեներալ Արամ Գարամանուկեանը։ Նա ծնուել էր Այնթապում, իրաւաբանի ընտանիքում, մաս էր կազմում Գարամանուկեան (Կարամանուկեան) յայտնի տոհմի, որը Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած հաստատուել էր Հալէպում (Սիրիա)։

1932 թ. Ա. Գարամանուկեանն ընդունւում է Դամասկոսի ռազմական վարժարանի հրետանու բաժինը, ուր ֆրանսիական բանակի սիրիական գնդերի համար սպաներ էին պատրաստւում։ Երիտասարդը աչքի է ընկնում բացառիկ ընդունակութիւններով և 1938 թ. ուղարկւում է մասնագիտանալու Ֆրանսիա՝ Ֆոնտենբլոյի ռազմական դպրոցում։ 1945 թ. նա ուսումը շարունակում է Փարիզում՝ ցամաքային զօրքերի սպայակոյտի դասընթացներում։

Երբ 1946 թ. Սիրիան անկախութիւն է ձեռք բերում, Ա. Գարամանուկեանը նորանկախ պետութեան ազգային զինուած ուժերի կազմակերպիչների թւում է։ 1948–49 թթ. հրետանային գնդի հրամանատար էր, մասնակցել է Իսրայէլի դէմ մղած պատերազմին։ 1949 թ. նշանակւում է սիրիական բանակի հրետանու հրամանատար և այդ պաշտօնը վարում է մինչև 1957 թ., երբ դառնում է Սիրիայի ռազմական կցորդ ԱՄՆ-ում։ 1953 թ. Արամ Գարամանուկեանին չնորհւում է գեներալի զինուորական կոչում, նա դառնում է առաջին ու թերևս միակ հայ գեներալը Հայաստանից, Ռուսաստանից ու Խ. Միութեան սահմաններից դուրս։ Սիրիայում, արաբական մի շարք այլ երկրներում և Ֆրանսիայում նրա մասին խօսում են իբրև գիտական միտք ունեցող քաջարի զինուորականի, պարկեշտ ու ծառայասէր մարդու։ Նաև այդ յատկանիշների չնորհիւ է, որ 1961 թ. Ա. Գարամանուկեանն ընտրւում է Սիրիայի խորհրդարանի ու Սահմանադիր ժողովի կազմում։ Հետագայում հաստատուել է ԱՄՆ-ում։

1964 թ. հանգստեան կոչուած գեներալն ընդունւում է Բէյրութի Սէն-Ժոզէֆ համալսարանի իրաւաբանական ֆա-

կուլտետ։ Շարունակելով ուսումը, 1972 թ. Փարիզի Սորբոն համալսարանում ստանում է իրաւագիտութեան դոկտորի աստիճան։ Պաշտպանած թէզը կոչւում էր «Օտարահպատակները և գինուորական ծառայութիւնը», իսկ ատենախօսութեան առանձին մի գլուխ նուիրուած էր Արևելեան (Հայկական) լեգէոնին՝ Ֆրանսիական բանակում 1916–20 թթ. գործած հայերի ու արաբների կամաւորական զօրամասին, որը մասնակցել է Մերձաւոր Արևելքում Թուրքիայի դէմ վարած ռազմական գործողութիւններին։ Այդ աշխատութեան մի մասը տպագրուել է «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդէսի անցեալ տարուայ համարներում։ Պարզաբանելով իր գործի նպատակը, գեներալը գրում է. «Ուսումնասիրած էի, միջազգային իրաւունքի լոյսին տակ, անհատի մը, կամաւոր կամ ստիպողաբար, իր ազգային բանակէն դուրս, օտար դրօշի տակ գինուորագրուելու հարցերը»։

Նիւթը պատրաստելիս նա «Մասնաւոր արտօնութեամբ» օգտագործել է Ֆրանսիայի արտգործ նախարարութեան արխիւների և Ֆրանսիական բանակի արխիւային ծառայութեան փաստաթղթերը։

«Հոյակապ աշխատանք՝ գրուած գինուորական բծախնդրութեամբ և իրաւաբանի ճչգրտութեամբ։ Մեծարժէք գործ, անթերի աշխատութիւն, յստակ ու մեթոդիկ տեղեկագրութիւն, որը որևէ գիտնական կարող է պահել գրադարանում, երբեմն դրան դիմելու համար»։ Այսպէս մասնագէտները գնահատեցին հայազգի գեներալի թէզը։ Պատահական չէ, որ Ա. Գարամանուկեանի աշխատութիւնն առանձին գրքոյկով հրատարակուեց Փարիզում՝ Ֆրանսիայի գիտական հետազօտութիւնների ազգային կենտրոնի կողմից։

«Պրպտումներուս ընթացքին նօթագրած էի նաև կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք թէև տեղ պիտի չբռնէին աւարտաճառիս մէջ, բայց կարևորութիւն ունէին, ըստ ինծի, Հայկական լեգէոնի պատմութեան համար», նշել է հեղինակը։ Անսալով սփիւռքահայ մամուլի ու հասարակութեան դրական արձագանգին, գեներալ Ա. Գարամանուկեանը իր մի բերեց այդ բոլոր վաւերագրերը, որոնք «Հայկական լեգէոնը պատմական իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսի տակ և վաւերագրեր» վերնագրով հրատարակուեցին 1974 թուականին

Բէյրութում լոյս տեսնող «Հայկազեան հայագիտական հանդէսում»։

Գեներալ Ա. Գարամանուկեանն ակտիւօրէն մասնակցել է սիրիական համայնքի կեանքին։ Նա Բարեգործականի Հայ երիտասարդաց ընկերակցութեան հիմնադիրներից էր Հալէպում, վարել է Կիւլպենկեան հաստատութեան Սիրիայի խորհրդատու մարմնի ատենապետութիւնը, աշխատակցել է ՌԱԿ-ի «Եփրատ» օրաթերթին։

Գեներալի մարտական ծառայութիւնները նշուել են Սիրիայի, Լիբանանի, Եգիպտոսի բարձրագոյն պետական պարգեւներով, Ֆրանսիայի Պատուոյ լեգէոնի և «Ռազմական խաչ» չքանշաններով։ Երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. Ամենայն հայոց կաթողիկոսը նրան արժանացրել էր Ներսէս Շնորհալու չքանշանի, Գարեգին Բ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսը՝ Կիլիկեան մեծ խաչի ասպետի չքանշանի, երկու հայրապետներն էլ նրան ուղղել էին կոնդակներ։

Ահա այսպիսին էր Արամ Գարամանուկեանի կեանքը, որն աւարտուեց հեռաւոր Ամերիկայի ափերում։ Ցաւօք, տարիներ չարունակ հայաստանցիներն անտեղեակ էին իրենց անուանի հայրենակցի գործունէութեանը. նրա մասին առաջին տեղեկութիւնը տպագրուել է միայն 1990 թ. Հայկական համառօտ հանրագիտարանում։

Հանգուցեալի ցանկութեամբ նրա աճիւնի մի մասը կը բերուի Հայաստան և կ'ամփոփուի Երեւանում, եղբօր՝ Լեւոն Կարամանուկեանի (1918–95) կողքին, իսկ միւս մասը կը տարուի Հալէպ։

Սգոյ արարողութիւնը տեղի կ'ունենայ Սպայի տանը։

Տիգրան Լիլոյեան

(«Ազգ» օրաթերթ, Երեւան, 11 Յունուար 1997։)

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՑ ՄԵԾ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՃՕՐ. ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՅԵՏ ՄԱՀՈՒ ԿՏԱԿԸ

Սրտի դառն կսկիծով իմացանք մահուան գոյժը հայ անուանի գօրավար Արամ Գարամանուկեանի, որ պատահեցաւ Երկուշաբթի, 23 Դեկտեմբեր 1996-ին, Ֆորթ Լիի (Նիւ Ճըրզի) իր բնակարանին մէջ, յետ երկարատեւ հիւանդութեան։ Թաղման արարողութիւնը տեղի ունեցաւ Ուրբաթ, 27 Դեկտեմբերի երեկոյեան ժամը 7-ին, Ֆորթ Լիի Մխիթարեան Տան մէջ, ներկայութեամբ այրիին՝ Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանի, ազգականներու, ազգայիններու և բարեկամներու։ Տեղի ունեցաւ եկեղեցական արարողութիւն մասնակցութեամբ կիլիկեան և էջմիածնական թեմերը ներկայացնող եկեղեցական դասուն՝ գլխաւորութեամբ կիլիկեան Թեմի առաջնորդական տեղապահ Հոգշ. Հայր Անուշաւան Ծ. Վ. Դանիէլեանի և էջմիածնական Թեմի ներկայացուցիչ՝ Ս. Թովմաս եկեղեցւոյ հոգևոր հովիւ Հոգշ. Բաբգէն Ծայր. Վարդապետ Անուշեանի։ Կը մասնակցէին քահանայ Հայրեր՝ Տէր Արտէն Աւագ Քահանայ Աչճեան և Տէր Գառնիկ Աւագ Քահանայ Չալաճեան։ Հոգեշնորհ Հայր Անուշաւան Դանիէլեան կարդաց թեմիս բարեջան առաջնորդ Գերաշնորհ Տէր Մեսրոպ Արք. Աչճեանի ցաւակցական հեռագիրը, ղրկուած Հայաստանէն, և Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Կաթողիկոսի ցաւակցական հեռագիրը, ղրկուած Անթիլիասէն։ Դամբանականներ խօսեցան Հայր Անուշաւան Դանիէլեան և Հայր Բաբգէն Անուշեան։

Միացեալ Ազգերու մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան առաքելութեան գործավար Պր. Մովսէս Աբէլեան ներկայ էր և բերած էր ցաւակցական նամակ մը իր և առաքելութեան անունով։ Ուաշինկթընի մօտ Հայաստանի դեսպանը, Պրն. Ռուբէն Շուգարեան ղրկած էր ցաւակցական գիր՝ իր և դեսպանատան անձնակազմին անունով։

Ջորս եկեղեցականներու և դպիրներու կողմէ կատարուած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ յատուկ թաղմանական արարողութիւններէն ետք, ներկաները իրենց յարգանքի տուրքը տուին մեկնող մեծ գինուորականին և ցաւակցութիւններ յայտնեցին Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանին

ինչպէս նաև հանգուցեալին հարազատներուն և ազգական-ներուն։

Յաջորդ օրը, Շաբաթ, 28 Դեկտեմբերի առաւօտեան ժամը 11-ին, Թենըֆլայի Ս. Թովմաս եկեղեցւոյ մէջ, տեղի ունեցաւ թաղման կարգ, մասնակցութեամբ եկեղեցական նոյն դասուն։ Հանգուցեալին կեանքը և գործը ներկայացուց Տէր Գառնիկ Աւագ Քահանայ Հալաճեան, որ հանգամանօրէն խօսեցաւ Ջօրաւար Գարամանուկեանի մասին, սկսեալ՝ Այնթապէն, մինչև Հալէպ, ապա մինչև Փարիզ, Պէյրութ և Ամերիկա։ Թաղման արարողութենէն ետք տրուեցաւ հոգեճաչ։

Սակայն այսքանով վերջ չի գտներ մեծ հայուն, զինուորականին յետմահու ոդիսականը։ Նախքան այդ, պարտք կը զգամ ամփոփ գիծերով տալ կարգ մը կենսագրական ծանօթութիւններ։ Ի դէպ, զօրավարը այնքան համեստ էր, որ կը խուսափէր իր անձին մասին խօսելէ նոյնիսկ մտերմիկ պահերու։

Ջօրաւար Արամ Գարամանուկեան ծնած էր Այնթապ 1910-ին։ Ծանօթ ընտանիքի զաւակ էր ան։ Հայրը եղած էր իրաւաբան։ Այնթապի պարպումէն ետք, Գարամանուկեան ընտանիքը կը հաստատուի Հալէպ։

1932-ին կը մտնէ Սուրիոյ Զինուորական վարժարանը և իր բացառիկ ընդունակութեան համար կը ղրկուի Ֆրանսա, ուր զինուորական բարձրագոյն ուսումը կը ստանայ հրե-տանիի մասնագիտութեան մէջ։ 1945-ին Փարիզի մէջ կը հետևի սպայակոյտի դասընթացքներու և կը ստանայ սպայա-կոյտի սպայի տիտղոս։

1946-ին, երբ Սուրիա կը ստանայ անկախութիւն և Ֆրանսական ուժերը դուրս կու գան, Գարամանուկեան կը միանայ սուրիական Ազգային բանակին և կը հանդիսանայ նորաստեղծ բանակը կազմակերպող սպաներէն մին։ 1949-ին կը նշանակուի սուրիական բանակի հրետանային ընդհանուր հրամանատար. պաշտօն՝ զոր կը վարէ մինչև 1957, երբ կը նշանակուի զինուորական կցորդ Ուաշինկթընի սուրիական դեսպանատան։ 1953-ին կը ստանայ զօրավարի աստիճան։ Երկար է պատմութիւնը զօրավար Գարամանուկեանի զինուո-րական ասպարէզին։ Ան դարճած է հռչակաւոր՝ զինուորական բարձր մասնագիտութեան, խիստ կարգապահութեան և

հրետանիի մարզին մէջ ունեցած հմտութեան համար։ 1948–ին կը մասնակցի Պաղեստինի պատերազմին՝ հրետանիի հրամանատարի հանգամանքով։ Ան սուրիական բանակին ծառայած միակ հայ հրամանատարն էր, որ արժանացած էր «Սուրիական Արժանեաց», «Անձնուիրութեան», «Պաղեստինեան Պատերազմի Մասնակցութեան» և այլ չքանշաններու։ Լիբանանի և Եգիպտոսի կառավարութիւնները զինք պարգեւատրած են «Առաջին Կարգի Արժանեաց» չքանշաններով։ Ֆրանսական կառավարութիւնը զինք գնահատած է «Պատերազմական Խաչ» և «Լեժիոն տ'Օնէօր» չքանշաններով։ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Գարեգին Բ. զինք պատուած է «Կիլիկեան Մեծ Խաչի Ասպետ»ի չքանշանով, իսկ երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. Կաթողիկոս՝ «Ներսէս Շնորհալի» չքանշանով։ Իսկ վերջին պարգեւատրումը՝ «Կիլիկեան Իշխան»ի չքանշանի տուչութիւնը, տեղի ունեցաւ երեք չաբաթ առաջ, իր բնակարանին մէջ, (Զօրավարը արդէն ծանր հիւանդ էր) յանուն Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին՝ ձեռամբ թեմիս բարեջան առաջնորդ Մեսրոպ Արք. Աչճեանի։ Երեք վեհափառներն ալ տուած են սրբատառ կոնդակներ պարգեւատրումներուն հետ։

Զօրավար Գարամանուկեան 1958–ին, Ուաչինկթըն պաշտօնավարութեան չրջանին, ծանօթացած էր և ամուսնացած սասունցի արմատներով ամերիկաբնակ Օր. Ցասմիկ Մեղրիկեանի հետ։

Միջին Արեւելքի մէջ ապրող հայ սերունդներուն համար Զօրավարը եղած է առասպելական անուն մը, աղբիւր ներչնչումի և պարծանքի։ Իսկ արաբ ժողովուրդին համար՝ խորհրդանիշ մը, որ աւելի կ'ամրացնէր կապերը սուրիացի և հայ ժողովուրդներուն։

1960–ական թուականներուն, Սուրիոյ մէջ տեղի ունեցող իրերայաջորդ (երբեմն քանի մը ամիսը անգամ մը) պետական հարուածները պատճառ եղած են որ 1964–ին, 54 տարեկանին, 32 տարիներու ծառայութենէ ետք, հանգստեան կոչուի զօրավարը, բարձրաստիճան զինուորականի բոլոր պատիւներով։ Ան փափաքած էր մնալ զուտ զինուորական, հեռու քաղաքական ցանկութիւններէ։

Որովհետեւ հանգիստ բառը իմաստ չունէր արթուն մտքի

և առողջ մարմնի տէր մեծ զինուորականին համար, ան կ՚որոշէր հետեւիլ իրաւաբանութեան դասընթացքներու Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ ֆրանսական համալսարանին մէջ և ապա Փարիզ, Սորպոնի համալսարանը, տիրանալով միջազգային օրէնքի տոքթորայի վկայականին։ Աչխատասիրած թէզը ուսումնասիրութիւն մըն էր՝ քաղուած Ֆրանսայի պետական արխիւներէն, և կը ներկայացնէր «Օտարները և Զինուորական Ծառայութիւնը»։ Աչխատասիրութեան կարևոր մէկ մասը յատկացուած էր ֆրանսական բանակի «Հայկական Լեգէոն»ին։

Անցնող տասնամեակներուն, Ամերիկա հաստատուելէն ետք, գօրավար Գարամանուկեան Ֆորթ Լիի իր բնակարանը դարձուցած էր սպայակոյտ պետի գրասենեակ, ուրկէ կը հետեւէր թէ՛ աչխարհի անցուդարձերուն, թէ՛ Հայաստանի իրաղարձութիւններուն, թէ՛ սփիւռքահայ կեանքին և թէ՛ մասնաւորաբար աչխարհով մէկ ցրուած Գարամանուկեան ընտանիքի ամէն մէկ անդամի կեանքին, միաժամանակ կապ պահելով զէնքի հին ընկերներուն հետ։ Ուչադրութեան կեդրոնն էր նորանկախ Հայաստանը՝ վերջին տարիներուն հոն տեղի ունեցող հոլովոյթներով։ Մտաները սեղմած էր հայ կեանքի բազկերակին։ Կը կարդար, կը խօսէր, կը ճամբորդէր։ Յաճախ կ՚այցելէր Եւրոպա, Միջին Արևելք, և Հայաստան։ Ամէն տեղ ունէր հարազատներ, բարեկամներ, զէնքի ընկերներ և անմոռանալի յիչատակներ։

Վերջին տարիներուն, երբ մօտիկ յարաբերութիւն մը ստեղծուած էր մեր միջև, կը տեսնէի թէ ինչպէս Հայաստանի անկախութիւնը, Արցախի հակամարտութիւնն ու պատերազմը մաս կը կազմէին իր ամէնօրեայ սնունդին։ Հայաստանը իրեն համար ամէն բան էր։ Գնաց Արցախ։ Այցելեց ճակատային դիրքերը։ Թէև չէր սիրեր չատ խօսիլ, սակայն չկրցաւ ծածկել զինուորականի իր խանդավառութիւնը այն օրը, երբ հայկական ինքնապաչտպան ուժերը առին Քելբաջարը։ Քարտէսին նայելով, հեռաճայնի վրայ կը լսէի իր կրկնակի բացականչութիւնը ֆրանսերէնով. «Օ լա լա, օ լա լա...»։

1996-ի Սեպտեմբերին Զօրավարը, կարծէք նախատեսած ըլլալով թէ օրերը համրուած են, դուրս ելաւ վերջին չրջագայութեան մը համար։ Գնաց Փարիզ, ապա Հայաստան,

Պէյրութ, Հալէպ։ Տեսնուեցաւ ողջերուն հետ և այցելեց հեռացածներուն գերեզմանները։ Մասնաւորաբար՝ վերջերս մահացած եղբօրը՝ Լեւոնի գերեզմանը։ Ազգասէր ընտանիքի զաւակ, եղբայրը ներգաղթած էր Հայաստան։ Անոր երկու զաւակները այսօր կարևոր պաշտօններ կը վարեն Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ։ Հպարտ էր անոնց գործով և Հայաստանով։ Որոշած էր իր ստացած չքանչանները պահ դնել Հայաստանի Պետական Թանգարանին մէջ. և այդպէս ալ ըրաւ։

Այցելեց Սուրիոյ իր զէնքի ընկերներուն և յարգանքի տուրք տուաւ մահացածներուն։ Գնաց մինչև Լաթաքիոյ հեռաւոր Գորտահա քաղաքը և յարգանքի տուրք տուաւ իր նախկին զէնքի ընկերոջ՝ Նախագահ Ասատի, վաղամեռիկ զաւակին դամբարանին։ Այդպիսի մարդ էր զօրավար Գարամանուկեան։ Գիտէր յարգել կարգն ու կանոնը, ըլլար այդ զինուորական թէ մարդկային։

Վերադարձին, չատ յոգնած էր ու հիւանդ։ Լերան գագաթին ինկած վիրաւոր արծիւի նման, թևերը տարածած՝ մէկը դէպի Հայաստան և միւսը Սուրիա, իր միւս հայրենիքը։ Զօրավարը վիրաւորուած էր մահաբեր հիւանդութեամբ մը, որ բժշկական բացատրութեամբ կը կոչուի քաղցկեղ։ Սակայն Գարամանուկեան, որ ամբողջ կեանքը ճևակերպած էր զինուորական կարգ ու կանոնի համաձայն, նաև ճևաւորած էր իր կտակը։

Ինք կը պատկանէր Հայաստանի, բայց նաև Սուրիոյ, ուր իր անցեալի ծառայութեամբ և խորհրդանշական ներկայութեամբ պիտի ամրացնէր հայ և սուրիացի ժողովուրդներու բարեկամութիւնը։ Եւ առած էր ոչ չատ ուղղափառ որոշում՝ հրկիզել մարմինը և կիսել աճիւնը։ Կէսը թաղել Հայաստան, միւս կէսը՝ Սուրիոյ Հալէպ քաղաքը, ուր կը հանգչէին իր ծնողները և զէնքի ընկերները։ Հող մը, երկիր մը, որուն այնքա՛ն կը պարտի հայ ժողովուրդը։

Մեր պատանեկան ու երիտասարդական տարիներուն առասպել մըն էր Գարամանուկեան, որուն մասին կը պատմէին թէ հրետանիի հաշուումները մտքով կը կատարէր այնքան դիպուկ կերպով, որ թիրախը անխուսափելիօրէն կը հարուածուէր՝ նոյնիսկ եթէ անտեսանելի ըլլար։

Ճակատագիրը այնպէս տնօրինեց որ մօտէն վայելենք իր

ներկայութիւնը Նիւ Ճըրզիի մէջ, յաճախական փոխադարձ այցելութիւններով և հանդիպումներով։ Վայելք ու մենաչնորհ եղաւ իր ներկայութիւնը մեր մէջ։ Առիթը ունեցանք իր մէջ ճանչնալու կատարելութեան ձգտող մարդը, որ նաև ընկերային էր և ամուր ու տևական կը պահէր իր ազգականական և բարեկամական կապերը։ Իր մէջ տեսանք հայրենասիրական տոկուն զգացումներով չաղախուած զինուորականը, որուն մեծ սիրտը ունէր նաև իր փափուկ անկիւնները։

Իր մահով ան կը վերադառնայ առասպելական իր աշխարհին և մահկանացուներուս համար կը դառնայ անմահ։ Համոզուած եմ որ իր աճիւնները Հայաստանի մէջ պիտի ծառայեն հայրենասիրական զգացումի զօրացման, իսկ Հալէպի մէջ՝ հայ և սուրիացի ժողովուրդներու եղբայրական կապերու ամրապնդումին։

Կարպիս Գազանճեան

(Հրատարակուած ամերիկահայ մամուլին մէջ և հաղորդուած Նիւ Ճըրզիի Հայկական Ռատիօ-ժամէն։ Յունուար 1997։)

ՆՇՄԱՐՆԵՐ՝ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՏՈՀՄԷՆ ՈՒ ԶՕՐԱՎԱՐԻ ՀԵՏ ԵԶԱԿԻ ՄՏԵՐՄՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐԷՆ

Մեզմէ յաւէտ բաժնուեցաւ Զօրավար Արամ Գարամանուկեան։ Եթէ չատերուն համար այդ եղաւ գաղուխիս մեծահռչակ անձնաւորութեան մը վախճանումը, ինձ համար անձնապէս ունէր այլ նշանակութիւն՝ կորուստը ամենաթանկագին մէկ հարազատի։

Այնթապի երևելիներէն՝ Զօրավարի հօր զարմիկը՝ Կարուճ էֆ. Գարամանուկեան, եղած է դուռ դրացի մեծ հօրս՝ Յովհաննէս Աղայի չէնքին։ 1915-ի գաղթին, երբ մեզ Հալէպ տեղափոխեցին, զանոնք ալ Տէր Զօր քչեցին, ուրկից ետ չվերադարձան։

Աւելի ուշ, Հալէպի մէջ Զօրավարի հայրը, փաստաբան Յակոբ էֆ. Գարամանուկեան, պատկառելի անձնաւորութիւն մը, մօտիկ բարեկամ էր ընտանիքին։ Իր մահէն ետք, 1939-ին, ընտանիքը մեզի տրամադրեց օսմանեան օրէնսդրութեան ու իրաւաբանական հատորներով հարուստ իր գրադարանը, որ Հայաստան ղրկուի։ Ակադեմիայի Արևելագէտներ մեծ երախտագիտութեամբ ընդունեցին այդ նուէրը, որովհետև, անբաւարար էին մինչ այդ իրենց մօտ գտնուող օսմանեան կանոնագրութիւնները բացայայտող վաւերական աղբիւրներ, այդքան կարևոր՝ պատմական փաստագրութիւններու հաստատման համար։ Ընտանիքը տասցաւ յատուկ շնորհակալագիր, կապի կոմիտէէն։

Եկան ու անցան հայրենադարձութեան տենդոտ օրերը 1946-1949։ Աւելի ետք, 1956-ին սկիզբ առին տուրիստական կապերը հայրենիքին հետ։ Անցած էին յետ պատերազմեան նեղ օրերը արդէն։ Բուռն վերելքի մէջ էր հայրենիքը։ Ցաջորդական այցելութիւններուն մենք ականատես կ'ըլլայինք արագ ծաղկող սովետական Հայաստանի նորանոր նուաճումներուն։

Վաթսունական թուականներուն սկիզբը, ահա, խնդրանքով մեզի կը ներկայանար Զօրավարին կրտսեր եղբայրը՝ Լևոն, որ աչխատակիցն էր աւագ եղբօր՝ հանրածանօթ կապալառու Նուպարին։ Մեզի կը դիմէր ան հարց տալով. «Բժիչկ,

ես կը խորհիմ Հայաստան հաստատուիլ. դուք որ այսքան անգամներ որպէս տուրիստ այցելած էք հայրենիք, քանի ծանօթ էք կենցաղային տիրող պայմաններուն, կը խնդրեմ խորհուրդ տալ. կը թելադրէ՞ք որ այս քայլը առնեմ թէ ոչ»։

Ես խուսափեցայ կարծիքս տալէ. «Լաւագոյնը պիտի ըլլար, ըսի, աչքով տեսնել և ի՛նքդ որոշում գոյացնել. կրնայի՞ր իբրև տուրիստ հայրենիք այցելել, որևէ որոշման գալէ առաջ»

Այդ թելադրանքս հաւանութիւն գտաւ նաև Ջօրավարին մօտ։ Լևոն գնաց Հայաստան, ծանօթացաւ տեղւոյն կենցաղային պայմաններուն ու յաջորդիւ ընտանեօք փոխադրուեցաւ հայրենիք։ Հետևեալ այցելութիւններուս, անվրէպ կը հրաւիրուէի իրենց մօտ։ Մեծ գոհունակութեամբ կը հաղորդէին նոր տուն ստանալը, զաւակներուն բարձրագոյն ուսումնարան ընդունուիլը, աւելի ուշ ալ անոնց Ակադեմիայի Արևելագիտութեան Ինստիտուտ արձանագրուիլը։ Վաղ ուսումնական թուականներուն ալ չատ ուրիշներու պէս, արդէն ձեռնարկած էին ամարանոց բնակարանի կառուցման։ Երրորդ Հանրապետութեան սկիզբէն, արդէն անդրանիկ որդին՝ Շահէնը, գլխաւոր խորհրդականը դարձած է նախագահ Լևոն Տէր Պետրոսեանին։

Եղբօրը Հայաստան հաստատուիլը, հետագային առիթ ստեղծեց որ Ջօրավարը նաև ի՛նք այցելէ Հայաստան։ Ան մէկէ աւելի անգամներ եղած է սովետական չրջանին, իսկ երկու անգամ ալ անկախութենէն ետք, վերջին այցը դեռ երկու ամիս առաջ, եղբօր մահուան վաղորդայնին։ Վերադարձին, Հալէպէն անցնելով, առիթն ունեցանք վերատեսութեան։

Վերևի տողերը գրի առինք, ընթերցողը տեղեակ պահելու Գարամանուկեան ընտանիքի և Ջօրավարին հետ անցեալին մեր ունեցած ազգականական ու ընկերային կապերու մասին, որոնք ծառայելու են որպէս «ֆոն» (ենթագետին) հետագային զարգանալիք մեր մերձեցման։

Կ՚անցնէին տարիները, մէկը միւսէն արագ։ Ժամանակի հոլովումով կը նուազէին մեր յարաբերութիւնները չրջապատին հետ, քանի որ, գաղութիս մէջ մէկը միւսին ետևէն մահացող ու հեռացող բարեկամներու ու ազգականներու տեղը կը մնար բաց, անփոխարինելի։

Օր. Յասմիկ Մեղրիկեանին, որը ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ

համեստափայլ ներկայ իր կողակիցը՝ այժմ Տիկ. Յասմիկ, կազմած էին տիպար համերաշխ զոյգ մը յոյժ երջանիկ։

Փոխադրուած էին քաղաքէն դուրս, Սեպիլ նորակառոյց բնակելի թաղամաս, ուր և հարևաններ դարձած էինք։ Շրջապատի տակաւ ամայացումը մեզ կը պարտադրէր իրար մօտենալու. իսկ որքան մօտենայինք, այդքան հրապուրիչ կը դառնար բարեկամական կապը մեր միջև։

Յաջորդ տասը տարիներուն, երբ արդէն հասած էինք հասուն տարիքի, մեր միջև ստեղծուեցաւ մի այնպիսի մտերմութիւն, որ դարձած էինք հարազատներ, համարեա մէկ ընտանիք։ Երեկոյեան փոխ-այցելութիւններ միշտ ալ տեղի կ'ունենային հեռաձայնային մտերմիկ հետևեալ նախաստուգումով. «Եթէ Զօրավարը հագուստը չէ փոխած, կ'ուզէինք գալ մի քիչ զրուցել»։

Մեր միջև կայացած բացառիկ սերտակցութիւնը միշտ ալ գաղափարի ու տեսակէտի նոյնութենէն չէր բխեր, այլ, տարբեր մտածողութեան հանդէպ ցուցաբերուած յարգալիր փոխըմբռնումի եղանակէն, գլխաւորապէս։ Մենք, այդպէս ալ կրցանք ծանօթանալ զօրավարին նկարագրի բնոյթի խորին ծալքերուն ու գնահատել զանոնք։ Ան մեզի յայտնուեցաւ իր բոլոր մեծութեամբ ու արժանիքով։

Ջինուորական ճչդապահութիւնը այն աստիճան մարմնացած էր իր մօտ, որ երբ կը խոստանար ժամը 7-ին այցի գալ, սլաքը հազիւ եօթին նոյնացած, կը զանգէր դուռը։ Դասը լաւ սորված, «Զօրավարն է», կ'ըսէինք։

Ճչգրտութեան չռայլ մէկ այլ վկան եղաւ արաբ հիացող մը։ Առիթով մը տեղացի մտաւորականներու մէկ հաւաքին, երբ խօսք անցաւ «Ամիտ» Գարամանուկեանի ստորոգելիներու մասին, ներկաներէն մէկը առաջ անցնելով իր վրայ հրաւիրեց բոլորին ուշադրութիւնը։ «Դուք գիտէ՞ք թէ որքա՞ն ճչգրիտ եղած էին իր ամբակոծումները. այնպէ՛ս նշանառու էր, որ իր արձակած ռումբը կ'երթար ուղիղ թշնամի թնդանօթին բերանը իյնալ...»։ Անշուշտ թէ խմաստազուրկ չէր թևաւոր այդ ակնարկը. արաբ մտաւորականներ հմայուած էին, որքան հրամանատարի նշանառութեամբ, այդքան ալ հրամանատարի անթերի ուղղամտութեամբ։

Բանակային գործունէութիւնը երկար չի տևեր

ընդհանրապէս։ Ընդհակառակն, այն կը համընկնի պատերազմի տևողութեան. յետ այնու, չատերուն համար մնացեալ տարիները կ'անցնին սպասելով հերթական ամսավճարներու։

Այդ կերպ չէ կարելի եզրակացնել Զօրավար Գարամանուկեանի պարագային։ Այնթապցիի զաւակ, ան չէր կարող հանդուրժել որ իր օրերը անցնին ամուլ կեանքի մնացեալ տարիներուն։ Իրեն պարագային, երբ դադրած էր հրետանիի որոտը, յայտնուեցաւ որ ան այլ բաներ ունէր արձակելիք քան թէ ռումբերը. իմա՛ գաղափարներ։ Իսկ վերջիններուն տալու համար մակարդակ ու խորագոյն իմաստ, Զօրավար Գարամանուկեան օժտուած էր ընթերցանութեամբ։ Հաւաքած էր պատկառելի գրադարան, սահմանափակ իր միջոցներով։

Կարդալու տենչը, ի վերջոյ գինք պիտի մղէր մտաւորական աչխատանքի աւելի բարձր մակարդակի։ 1964–ին (երբ 54 տարեկան էր արդէն) ահա՛, ան կը դիմէր բարձրագոյն ուսման արձանագրուելով Իրաւաբանական Ֆակուլտետ, Պէյրութի Ֆրանսական Համալսարան։ Աւարտելէն ետք ալ, ընդունուեցաւ Սորպոն (Փարիզ) ստանալու համար գիտական կոչում։ Իր պաշտպանած թեզիսը արդէն մուտք գտած է բանակային գրականութեան դասականներու չարքին։

Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի կեանքին ծաւալ տուաւ սուրիական հայրենիքի ընձեռած իր խոչոր ծառայութիւնը, երբ երկրին մէջ սուր կարիքը կար պատրաստուած զինուորական մասնագէտի մը ցուցմունքներուն։ Ֆրանսական իր դաստիարակութեամբ, Գարամանուկեան չատ հեչտօրէն կրնար ինք իր համար բարձր դիրք չինել օտար բանակի մէջ, որդեգրելով այլ հպատակութիւն։ Սուրիոյ անկախութեան, անոր վերադարձը հայրենիք, իր պարտականութիւնը ձեռք առնելու նոր կազմուող անոր բանակին մէջ, արդիւնք է ողջմտութեան մը որով կլանուած էր Զօրավարը։ Իր բռնած ուղղութեամբ ցոյց տուաւ ան, որ հայութեան չահը կը պահանջէր նախընտրութիւն տալը հարևան երկիրներու բարեկամութեան քան թէ չահադէտ հեռաւոր պետութիւններու, Սուրիոյ հիւրընկալ ժողովուրդն այս պարագային։ Իսկ բոլորս համոզուած ենք այսօր և հպարտ ալ, կեանքով ապացուցած այդ օրինակին համար։

Գաղութիս բազմաճիւղ կառոյցի հանդէպ Զօր. Գա-

բամանուկեանի դիրքորոշումը նոյնքան արժանի է յիշատակի։ Ան, պարանի վրայ քալող ակրոբատի նման կը պահէր հաւասարակշիռ վերաբերմունք, իրար հետ յարատեւ մրցող կողմերու միջև, սուրիահայ գաղութին ներս։ Ասպետական ոգիով մը, Զօրավարը կրցաւ պահել անկողմնակալ դիրք, դժուարին այդ պայմաններուն բոլոր հոսանքներուն հանդէպ։ Անկոտրում կամքով կրցաւ վեր պահել գաղութիս ընդհանուր շահերը, միշտ ալ գերադասելով գանոնք մանրուք կողմնորոշումներէն։ Առաքինութիւն՝ որ ցաւօք, քիչեր կրցած են ցուցաբերել ցարդ գաղութին ներս։

Որպէս երեսփոխան և Սահմանադիր ժողովի անդամ, 1961-ի ընտրութիւններուն, Զօրավարը իր անկողմնակալ վերաբերմունքով, լայն հնարաւորութիւններ ունէր համագաղութային շահերու գերակայութիւնը արժևորելու։ Ափսո՛ս սակայն, որ պառլամենտէն ներս՝ իբր համայնքային ներկայացուցիչ, իր գործունէութեան չրջանը եղաւ կարճատև։

Զօրավարը նաև եղած է ակնաբուժարանիս պատուոյ հիւր, երբ յայտնուեցաւ, որ վիրահատութեան ցուցմունք կար աչքի սպիտակ ջուրը արտահանելու։ Արդ, որպէս հիւանդ, կրցանք հրամանատարի մօտ այդ առիթով ալ գնահատել թէ՝ ողջ բանակին հրամաններ արձակող մարդը, միանգամայն, որքա՛ն ունակ էր նաև կամովին ենթարկուելու բժշկական հրահանգի և կարգապահութեան... մեծերուն յատուկ ստորոգելի մը, յիրաւի։

Եօթանասունական թուականներուն, արդէն խորապէս զգալի էր նօսրացումը Հալէպի Մայր Գաղութի աւագանիին չարքերուն, վերնախաւ մը՝ որ աչքի կը զարնէր արգասաւոր իր գործունէութեամբը անցեալին։

Ամայացող չրջապատին առթած մեկուսացումը առաւել ևս իրարու կը մօտեցնէր մեզ, Սեպիլ արուարձանի նոր բնակիչներս։ Մեկուսացումը կը հասնէր գերչեչտուած արտայայտութեան, երբ Զօրավար ու Տիկ. Յասմիկ, միակ վկաները հանդիսացան մեր պսակադրութեան, որը տեղի ունեցաւ ծայրագոյն առանձնացումի պայմաններուն, սեփական բնակարանի մէջ անարձագանգ ու լռելեայն, 1980-ին։

Շուրջի ամայացումէն տառապող Զօրավարենց՝ քաղաքէս հեռանալու որոշումը առնելը 1986-ին, ծանր կչռեց մեր վրայ։

Զրկուելու էինք ամենամօտիկ ու միակ բարեկամներէն, որոնց հետ առանձնաշնորհումը վայելած էինք երկար տարիներ, մտքի ու հոգւոյ փոխանակութիւններ կատարելու կեանքի բազմազան հոլովոյթներու վերաբերեալ։

Որբացած էինք այդ վայելքէն իրենց մեկնումի վաղորդայնին, թէև մխիթարութիւն մըն էր իրենց հետ կապ պահելու հեռանկարը, թէկուզ թղթակցութեամբ, երբ ԱՄՆ հաստատուած պիտի ըլլային յաջորդիւ։

Ջօրավարին կեանքէ հեռացած ըլլալու բօթը մեզ հասաւ որպէս չանթահարող հարուած։

Ցուղարկաւորութեան աւարտին, թէև ֆիզիքապէս կը գտնուէինք «մխիթարողներու» չարքին, սակայն հոգեպէս կը զգայինք «մխիթարուելու» բուռն պահանջ, տեղ գրաւելու սգակիր հարազատ ընտանիքին չարքին...

Սիրելի Ջօրավար Արամ, ընդունէ՛ պատուոյ և սրտի մեր հրաժեշտի վերջին բարեւումը յոտնկայս։

Տոքթ. Ռոպէրտ Ճեպեճեան

(«Նոր Կեանք» շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, 20 Մարտ 1997։)

ԿՏԱԿԻՆ ԱՐԺԷՔԸ

Արամ Գարամանուկեանի Յիշատակին

Եթէ չըլլար ՄՏԱԾՈՒԱԾ ԿՏԱԿԴ, սիրելի Զօրավար, մահդ պիտի խմանայինք մամուլէն և հաւանաբար, ըստ ընկալեալ սովորութեան, Ամերիկայի հեռաւոր մեռելատան մը մէջ ցուցադրէին անչունչ մարմինդ չպարուսած դէմքով, և ապա թաղումիդ ներկայ պիտի ըլլային հալեպահայ ազգակիցներդ (Աստուած գիտէ քանի հոգիով)։ Յետոյ տեղի պիտի ունենար աւանդական հոգեճաչ։ Եւ այդպէս՝ վերջ։

Այո, Յարգելի Զօրավար, եթէ չըլլար ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԿՏԱԿԴ, ի՞նչպէս դուն արժանի պիտի ըլլայիր հայրենի սրբազան հողին յանձնուելու մեծ խորհուրդին։ Եւ տակաւին ի՞նչպէս պիտի գար աճիւնդ խառնուելու ասպնջական Սուրիայի հողին։

Եթէ չըլլար ԱՐԴԱՐ ԿՏԱԿԴ, ի՞նչպէս առիթը պիտի ըլլար որ մայր գաղութդ, «Երազային Հալէպ»դ անգամ մը եւս ապրէր իր երբեմնի երանելի օրերը։ Ի՞նչպէս պիտի հաւաքուէին խուռներամ հայրենակիցներդ հայոց եկեղեցւոյ կամարներուն տակ։ Ի՞նչպէս քու հիմնած միութեանդ արիարեներուչները պիտի չարուէին եկեղեցւոյ մուտքին բարեւի կեցած, զգաստ։ Ի՞նչպէս պիտի միանային քաղաքի բոլոր հայ եկեղեցապետերը մասնակցելու թաղմանդ արարողութեանը։ Ի՞նչպէս արաբ նոր սերունդի Զօրավարը պիտի գար իր չքախումբով ներկայացնելու Սուրիոյ պաշտպանութեան նախարարը։ Տակաւին ի՞նչպէս հանգատեան կոչուած զէնքի ընկերներդ պիտի գային յարգելու եւ իրենց վերջին տուրքը տալու քու աճիւններուդ։ Ի՞նչպէս պիտի առիթը ունենայինք լսելու քու ընկերներէդ՝ զօրավար Նայիմ Վաֆաիի սրտի խօսքը, որ ոչ միայն յուզեց զինքը, այլ նաեւ արցունքներ խլեց մեր աչքերէն։ Լսեցի՞ր թէ ինչե՛ր ըսաւ այդ ծերունազարդ ընկերդ քու մասիդ։

Լսեցի՞ր քեզի ուղղած գովեստները որով կու գար մեզի, հայերուս հասկցնելու՝ քո՛ւ հերոսութիւններդ, քո՛ւ սխրագործութիւններդ, քո՛ւ ուշխմութիւնդ, քո՛ւ պարկեշտութիւնդ, քո՛ւ համեստութիւնդ եւ մեծ եղբօր վայել քու կեցուածքդ իրենց հանդէպ։ Արդեօք մտածա՞ծ էիր որ ԽՈՀԵՄ ԿՏԱԿԴ ի մի

պիտի հաւաքէր՝ Լիբանանի հայ նախարարն ու Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպանն ու հիւպատոսը իրենց լման անձնակազմով։ Մտածա՞ծ էիր որ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին անձնական խորհրդականը՝ հանգուցեալ Լեւոն եղբօրդ զաւակը ներկայ պիտի ըլլար քու թաղումիդ։ Մտածա՞ծ էիր որ Հալէպի բոլոր հայկական միութիւններուն ներկայացուցիչները ներկայ պիտի ըլլային։ Գիտէի՞ր, լսեցի՞ր քու հիմնած Հ.Ե. Ընկերակցութեան սկաուտներու փողերախումբին սքանչելի կատարումները եկեղեցիին մուտքին եւ գերեզմանատան մէջ, ուր բարեւի կեցած էր հիւսիսային Սուրիոյ զինուորական կառավարիչը՝ Զօրավար Ալի Հըրմէզը։

Գիտե՛ս, սիրելի Զօրավար, եթէ չըլլար **ԵԶԱԿԻ ԿՏԱԿԴ**, մենք արժանի պիտի չըլլայինք լսելու Բերիոյ թեմին բարեյան առաջնորդ՝ Սուրէն Արք. Գաթարոյեանի սրտառուչ դամբանականը Հայաստանեայց Եկեղեցիին խորանէն, որով ան պիտի գար ոչ միայն վեր հանելու քու բազմաթիւ արժանիքներդ, այլ նաեւ քու կենսագրութեանդ ընդմէջէն տալու քո՛ւ պատրաստակամութիւնդ՝ թափելու հայու արիւնդ ասպնջական Սուրիոյ անկախութեան եւ ազատութեան համար, փոխան հայ ժողովուրդի երախտագիտութեանը, հանդէպ այն հողին եւ այն ժողովուրդին՝ որ հայու բեկորները գրկաբաց ընդունող առաջին երկիրը եղած էր։ Անգամ մը եւս մենք իմացանք որ դուն մերժելով մերժած էիր օտար չատ դիւթիչ եւ մեղկ առաջարկները եւ եկած՝ առաջին հիմնադիրներէն մէկը ըլլալու անկախ Սուրիոյ քաջարի բանակին։

Վստահ որ աճիւններդ խայտացին, յարգելի հանգուցեալ Արամ Գարամանուկեան, որովհետեւ **ՀԱՐԱԶԱՏ ՀԱՅՈՒ ԿՏԱԿԻԴ** պատճառաւ՝ ցաւակցութեան համար եկեղեցւոյ սրահին մէջ հաւաքուած հայ եւ օտար ընտրանի բազմութեան ներկայութեան լսեցիր **ՔՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆԴ**՝ ՀԲԸՄի սրտի խօսքը, արտասանուած՝ Տիկ. Անի Թորանեան-Միքայէլեանի կողմէ, ուր ի միջի այլոց դուն հաւասարեցար **ԱՆՄԱՀ** երկու հայ մեծութիւններու՝ Արամ Խաչատուրեանի եւ Ուիլիըմ Սարոյեանի, որովհետեւ անոնք եւս իրենց իմաստուն եւ արժանի կտակներուն պատճառաւ բերուած էին թաղուելու հայոց սրբազան հայրենիքին մէջ, խառնելով իրենց աճիւնները հազարամեայ արիւնաչաղ հողին։

Եւ հուսկ ապա, եթէ չըլլար ***ԴԻՒԱՆԱԳԷՏ ԱՅՆԹԱՊՑԻԻ ԿՏԱԿԴ****, ի՛նչպէս համաքաղաքացիներուդ միջին եւ նոր սերունդը պիտի առիթը ունենար հպարտանալու եւ փայլելու թաղմանդ եւ հոգեհանգստեանդ օրը,* 14 *Յունուար* 1997*ին։ Սիրելի այնթապցի Զօրավար, ես գիտեմ որ անդենականէն պիտի ժպտիս երբ իմանաս որ համաքաղաքացիներէդ նշանաւոր մէկը առիթն ու ժամանակը ունեցաւ թաղմանդ թափօրի ընթացքին հաղորդել ինծի այնթապցիական անեքթոտ մը, ուր յայտնի կ՚ըլլայ (եղեր) թէ աշխարհի ամէնէն հարուստ մարդը ան է որ ունի այնթապցի բարեկամներ։ Ականջը խօսի այդ սքանչելի այնթապցիին։*

*Այո, Գարամանուկեան գերդաստանի մէջ աչք բացած մեծ հայու զաւակ, քու «****ԱՐԺԱՆ ԵՒ ԻՐԱՒ****» ԿՏԱԿԻԴ պատճառաւ՝*

«*ՄԵՆՔ ՓՈՂ ՁԱՐԿԻՆՔ*»

թաղմանդ օրը, եւ մեր փողին խոնարհ արձագանգը վստահ որ հասաւ ամբողջ հայութեան՝ ի հայրենիք եւ ի սփիւռս աշխարհի։

Մեծ ապրեցար եւ մեծ հեռացար այս աշխարհէն։ Հանգիստ թող ընեն աճիւններդ, սիրելի Զօրավար, որովհետեւ յաւէտ պիտի ապրիս մեր բոլորին սրտերուն մէջ, այն սրտերուն, որոնք լաւապէս գիտցան ***ԿՏԱԿԻՆ ԱՐԺԷՔԸ****։*

Որդիական յարգանքով՝

Յակոբ Ադամեան

(«Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 19 Յունուար 1997։)

ՋՕՐԱՎԱՐ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆ

Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի մէջ թաղման արարողութիւնը կատարուեցաւ Սուրիոյ բանակի զօրավար՝ Արամ Գարամանուկեանի աճիւններուն: Զօրավարին մահը տեղի ունեցած էր Նիւ Եորքի մէջ, 87 տարեկանին: Իր կտակին մէջ ան ցանկութիւն յայտնած էր որ աճիւններուն մէկ մասը թաղուի Երեւանի, իսկ միւս մասը Սուրիոյ մէջ, ուր անցուցած էր Գարամանուկեան իր մանկութեան և երիտասարդութեան տարիները:

Երեւան քաղաքի սպայակոյտի չէնքի դրօշակը կիսով բարձրացած էր որպէս սուգի արտայայտութիւն Հայաստանի պաշտօնական մակարդակով: Զօրավար Գարամանուկեան կը հանդիսանայ Սուրիոյ զինեալ ուժերու հիմնադիրներէն մէկը, զինուորական համալսարանը աւարտելէ ետք: 1948ին մասնակցած է Իսրայէլի դէմ պատերազմին, որպէս հրամանատար հրետանիի ջոկատի, իսկ հետագային նշանակուած է Սուրիոյ Բանակի հրետանական ուժերու ղեկավար: Ապա, նշանակուած է Միացեալ Նահանգներու Սուրիոյ դեսպանատան զինուորական կցորդ: 1958–ին Գարամանուկեանին տրուած է «ԼԻՈՒԱ» զինուորական բարձրագոյն աստիճանը:

Զօրավար Գարամանուկեան, հանգստեան կոչուելէ ետք, ընդունուած է Սորպոնի համալսարան, Փարիզ, ու աւարտելով՝ չրջանաւարտ եղած է անկէ: Հետագայ կեանքը նիւիրած է գիտական աշխատանքներու. հրատարակած է բազմաթիւ աշխատասիրութիւններ զինուորական հարցերու վերաբերեալ: Պարգեւատրուած է միջազգային պատուանշաններով՝ Սուրիայէն, Լիբանանէն, Եգիպտոսէն և Ֆրանսայէն, առ ի գնահատանք իր ծառայութիւններուն:

Թարգմանութիւն Կ.Հ.Ի
(«Սաուրա», Դամասկոս, 17 Յունուար 1997:)

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ–ՊԵՏԱԿԱՆ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Ժողովուրդն ինքն իրեն տեսնում է՝ նայելով իր այն զաւակներին, որ կաղապարուել են ըստ նրա հաւաքական կերպարի ու ժառանգել ամենայն հայրականը: Ժողովուրդն է ստեղծում նրանց՝ իմի հաւաքելով իր բազմանիստութիւնը, բայց հենց որ ծնեց՝ ինքը՝ ժողովուրդն էլ լուսաւորւում է այդ բազմանիստի ներքին ճառագումից: Այս վերառումով էլ՝ ոչ միայն ժողովուրդն է նրանց ծնում, այլև նրանք են ժողովուրդ վերածնում»:

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ

Ազգային հպարտութեան լուսաւորման թուական մըն էր Յունուար 14ը, երբ ազգային–պետական պատկառելի յուղարկաւորութեամբ, սուրիահայ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի աճիւնները –իր կտակով– կը յանձնուէին Սուրիոյ ասպնջական հողին, միախառնուելով՝ հայրենիքի պաշտպանութեան համար զոհուած հերոս–նահատակներու սրբազործուած աւիշին:

Սուրիական հայրենիքի ազգային–ազատագրական պայքարին իր կեանքը նուիրաբերած հայ մեծանուն զինուորականը դարձած էր անմահութեան ճանապարհորդ, որուն հերոսական արարքներն ու սխրագործութիւնները՝ զինք դարձուցած էին բանակային տիպարի խորհրդանիշ:

Անոր կտակը վսեմ էր… նպատակամէտ… ու տեսլապաշտ. այնպէս ինչպէս որ եղած էր ինք, իր ողջ կեանքի ընթացքին:

Արամ Գարամանուկեան մարդը, զինուորականն ու հայրենասէրը՝ վաւերական մեծութիւն մըն էր, որ արժանի դարձաւ մեծերու մեծարանքին, իր է՛ւ կեանքի ընթացքին է՛ւ մահէն ետք նաև: Անոր յուղարկաւորութիւնը դարձաւ հայարաբ բարեկամութեան ամրապնդման և պայծառացման պատմական իրադարձութիւն, երբ Սուրիոյ, Հայաստանի և Լիբանանի պետութեանց բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ իրենց յարգանքի տուրքը կը մատուցէին մեծ հայրենասէրին,

որ իր կեանքը ի սպաս դրած էր սուրիական հայրենիքի պաշտպանութեան և հզօրացման։

Ջօրավար Ա. Գարամանուկեանի թաղման կարգը կատարուեցաւ 14 Յունուարին, Հալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ, ներկայութեամբ՝ Սուրիոյ պաշտպանութեան նախարարի ներկայացուցիչ՝ հիւսիսային Սուրիոյ զինուորական հրամանատար զօրավարին և անոր շքախումբին, ՀՀ նախագահ Լ. Տէր Պետրոսեանի ներկայացուցիչ՝ նախագահական պալատի դիւանապետ Շահէն Գարամանուկեանի (հանգուցեալի եղբօրորդին), Լիբանանի կառավարութեան պաշտօնական ներկայացուցիչ՝ զիւղապետական և քաղաքապետական հարցերու նախարար Յակոբ Տեմիրճեանի, Հայաստանի Հանրապետութեան Լիբանանի մօտ դեսպան՝ Երուանդ Մելքոնեանի, Հայաստանի Հանրապետութեան Հալէպի մօտ գլխաւոր հիւպատոս Լևոն Սարգսեանի, Հայաստանի Հանրապետութեան չինարարութեան միութեան նախագահ Պետրոս Տէր Պետրոսեանի, հայ երեք համայնքապետերուն և անոնց պատկան կղերական դասին, հանգստեան կոչուած պատերազմիկներու միութեան նախագահ Ջօրավար Նաիմ Ուաֆաիի, Սուրիոյ խորհրդարանի անդամ Սիմոն Լիպարեանի, հալեպահայ մշակութային միութիւններու ներկայացուցիչներու, ՀԲԸՄի և ՀԵԸի շարքերուն և մարդկային հայատրոփ հոսքի մը, որ իրաւացի ժառանգորդն էր Ջօրավար Ա. Գարամանուկեանի կերտած փառապսակին, մինչ ՀԵԸի պատուոյ պահակ՝ արիներու և արենոյչներու կողքին միութեան փողերախումբը կը հնչեցնէր մահերգի յուզումնաթրթիռ մեղեդիներ։

Եկեղեցւոյ խորանէն հնչող Բերիոյ թեմի բարեջան առաջնորդ Սուրէն Արք. Գաթարոյեանի արտասանած դամբանականը խորապէս յուզեց ներկաները և այդ յուզումը առաւելաբար չեչտուեցաւ, երբ սրբազան հայրը հաղորդեց Ջօրավարին կտակին բովանդակութիւնը, ուր անոր աճիւնները հաւասարապէս բաժնուելով պիտի թաղուէին իր երկու հայրենիքներուն՝ Սուրիոյ և Հայաստանի մէջ։

Ստորև սրբազան հօր արտասանած դամբանականը՝ զեղչելով անոր կենսագրական հարուստ տուեալներու հանդէպ ունեցած անդրադարձը, պարզապէս կրկնութենէ խուսափած ըլլալու համար։

14 Յունուար 1997: Հալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ Զօրավարին յուղարկաւորութիւնը:

january 14, 1997—The funeral service of General Aram Karamanoukian in the Armenian Church in Aleppo, Syria.

«Համախմբուած ենք այս սուրբ և նուիրական յարկին ներքև, նուիրական պարտականութիւն մը կատարելու, աղօթք վեր առաքելու առ բարձրեալն Աստուած, հանգստեան աղօթք, հայ ժողովուրդի արժանաւոր այն զաւակին համար և սուրիական հայրենիքի այն հաւատաւոր քաղաքացիին համար, որ անձնուիրութեան գեղեցկագոյն դասը տուաւ, առաջին հերթին՝ հայ ժողովուրդին, ապա՝ սուրիական հայրենիքին, իր կեանքը ի սպաս դնելով սուրիական հայրենիքի բանակի ծառայութեան: Փայլուն անուն մը... և պայծառ յիշատակ մը... որ այսօր բոլորիս ուշադրութիւնը իր վրայ կը կեդրոնացնէ և մտածել կու տայ բոլորիս թէ գաղթականութենէ ճողոպրած ժողովուրդ մը գիտցաւ հաւատարմութեամբ կապուիլ սուրիական հայրենիքին և այդ հաւատարմութեան խտացումն է որ կը տեսնեմ Զօրավար Ա. Գարամանուկեանի կեանքին մէջ, որ այնքան հարազատ ու ցայտուն կերպով արտայայտեց հայ ժողովուրդի սուրիական հայրենիքին հանդէպ ցուցաբերած

ազնիւ կեցուածքը: Եւ այսօր, որպէս յիշատակ, որպէս քաղցրագոյն յիշատակ, ան կը ճանապարհորդէ մեր իւրաքանչիւրի սրտին և հոգիին մէջ և կը թելադրէ՝ որ մեր ներքին ամէնէն անկեղծ զգացումներով աղօթք բարձրացնենք առ բարձրեալն Աստուած, ի յիշատակ մեծանուն հայուն, հայ ժողովուրդի հաւատաւոր զաւակի հոգիին համար:

Արդարացիօրէն հարուստ կեանք մը եղաւ անորը, և այդ հարուստ կեանքը՝ իր նկարագրային պայծառ յատկանիշերով, ի սպաս դրուեցաւ սուրիական հայրենիքին և հայ ժողովուրդին: 1946ին Սուրիոյ ազգային բանակը երբ կը կազմակերպուէր, Ա. Գարամանուկեան կը դառնար զինուորական այն հիմնական անձնաւորութիւններէն մէկը, որ իր անմնացորդ ծառայութիւնը ի սպաս կը դնէր անոր կազմակերպութեան նուիրական գործին, որուն առաջատար դիրքերուն վրայ կը գտնուի ան, Սուրիոյ արաբական դատի ի նպաստ իր արիւնը թափելու պատրաստակամութեամբ: Իսրայէլեան պատերազմին մէջ որպէս հրետանիի ընդհանուր հրամանատար կը պայքարի սիոնիզմի դէմ, կը պայքարի Սուրիոյ արաբական դատին ի նպաստ, Սուրիոյ ազատութեան վեհ ու վսեմ զգացումը ծրարած իր սրտին ու հոգիին մէջ և 1948ին կը նշանակուի Սուրիոյ հրետանիի ընդհանուր սպայակոյտի պետ: Այս նուաճումները պատահական երևոյթներ չէին, այլ տիպար զինուորականի նկարագրային հարազատ յատկանիշեր, որոնք կը վերարժևորուին, երբ 1953ին զօրավարի տիտղոսով սուրիական հայրենիքը կը պատուէր իր հաւատաւոր զինուորականը և Արամ Գարամանուկեանը կը դառնար Սուրիոյ հրետանիի ընդհանուր զօրավար:

Այս մեծ հայը, այս մեծ սուրիացին, իր ծառայութեան համար, իր կեանքի զանազան հանգրուաններուն, կը գնահատուի ոչ միայն զինուորական բարձր աստիճաններ ստանալով, այլ նաև առաջնակարգ շքանշաններով, որոնք կը զարդարեն հայու և սուրիացիի իր կուրծքը, սուրիական «Արժանեաց», «Պատերազմական», «Անձնուիրութեան» և «Պաղեստինեան Կռիւներ»ու շքանշաններ, արաբական դատի ծառայութեան համար եգիպտական և լիբանանեան «Ա. Կարգի Արժանեաց» շքանշաններ, իսկ ֆրանսական կառավարութիւնը զինք գնահատած է «Պատերազմական Խաչ» և

Թաղման թափօրը՝ առաջնորդութեամբ (ձախէն աջ) Հայաստանի նախագահի ներկայացուցիչ Շահէն Գարամանուկեանի, Սուրիոյ պաշտպանութեան նախարարի ներկայացուցիչ զօրավարին և Լիբանանի կառավարութեան ներկայացուցիչ Նախարար Յակոբ Տեմիրճեանի:

The funeral Procession. Left to right: The representative of the President of Armenia, Mr. Shahen Karamanoukian, the representative General of the Ministry of Defense of Syria, and the representative of the Lebanese government, Minister Hagop Demirdjian.

«Լեժիոն տ'Օնէօր» շքանշաններով: Օտար պետութիւններէ ստացուած այս շքանշանները կը բերէին այն վկայութիւնը, որ նկարագրով պարկեշտ գիւմուորական մըն էր ան, որուն մէջ կար նաև հայու տիպարը, որ գնահատուեցաւ մեր հոգևոր պետերուն կողմէ, Երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը պիտի պարգևատրէր զինք «Ներսէս Շնորհալի» շքանշանով, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս՝ «Կիլիկեան Մեծ Խաչի Ասպետ»ի շքանշանով, և վերջերս Արամ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գահակալը «Իշխան»ի շքանշանով:

Սուրիական հայրենիքն ու հայ ժողովուրդը կորսնցուցին

իրենց ազնուագոյն զաւակներէն մին՝ զոյգ հայրենիքներու տեսլականներով ապրած ու գործած Զօրավար Արամ Գարամանուկեանը, որուն ԱՄՆԷՆ Հալէպ փոխադրուած աճիւններու մէկ մասը այսօր կը յանձնենք սուրիական հայրենիքի հողին, այն հողին՝ որուն համար միշտ պատրաստ եղաւ իր արիւնը տալու, այն հողին՝ որ ե՛ւս առաւել պիտի սրբագործուի Արամ Գարամանուկեանի նման հայրենիքի վերելքին ու աւոր ազատագրութեան տեսլականներուն համար իրենց արիւնը տալու պատրաստ գտնուող զինուորականներուն արիւնով:

Սիրելի զօրավարին ու պայծառակերպ հայուն աճիւններուն միւս մասը կ'երթայ հայրենիք, աւոր հողին խառնուելու որպէս թարգման աւոր հանդէպ տածած իր սիրոյն:

Այս առթիւ, հայ ժողովուրդը կը ցաւակցի սուրիական կառավարութեան, անգամ մը ևս իր զօրակցութիւնը յայտնելով աւոր ազգային-ազատագրական պայքարին»:

Ապա հեկեկաց ձայնը Զօրավար Ա. Գարամանուկեանի զէնքի ընկեր, հանգուցեան կոչուած պատերազմիկներու միութեան նախագահ Զօրավար Նաիմ Ուաֆաիի, որուն սրտի խօսքը հպարտութեան ալիքներ բարձրացուց և երախտագիտութեան զգացումներու հեղեղ առաջացուց ներկաներուն մէջ հանդէպ այն հիւրընկալ երկրին և աւոր ազնիւ ժողովուրդին, որուն մարդասիրութեան և խաղաղասիրութեան դաւանանքներուն չնորհիւ տարագիր հայը անգամ մը ևս նուաճեց վերապրելու և գոյատևելու իրաւունք, ջանալով իր անկեղծութեամբ, հաւատարմութեամբ և անձնուիրութեամբ հատուցել իրեն չնորհուած կեանքը, որ ի սպաս դրաւ սուրիական հայրենիքի պաշտպանութեան, յառաջընթացին ու վերելքին:

Ստորև՝ Զօրավար Նաիմ Ուաֆաիի արտասանած սրտի խօսքէն հատուածներ.

«Այս պատկառելի թափօրով կու գանք ողջունելու այն մեծ մարդը՝ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանը, որ իր կեանքը նուիրաբերեց այն բոլոր վսեմ գաղափարախօսութիւններուն, որոնք իր բովանդակ կեանքի առանցքը կազմեցին:

Մեզմէ առյաւէտ հեռացած թանկագին ընկեր...

Խորապէս կը սգանք մահդ, որ մեծ կորուստ մըն է բոլորիս համար. արդարև, դուն այն անվեհեր զինուորականը,

հարազատ եղբայրն ու ազնիւ գործընկերն էիր, որուն անզուգական տիպարէն ազդուած, օրինակեցինք անոր դաւանած անշեղ սկզբունքներն ու անվեհերութեան յատկանիշերը, կերտելով՝ պարկեշտ զինուորականի ուրոյն դիմագիծ մը՝ որ քուկդ էր…:

Արդ, ի՛նչպէս հաւատալ որ այս դագաղին մէջ ամփոփուած անշնչացած մարդը Զօրավար Արամ Գարամանուկեանն է, որուն որոտընդոստ ձայնը կ'արձագանգէր սուրիական ողջ բանակի տարածքին, իր բուրումնաւէտ համբաւին պէս, որուն ծանօթ էին բոլորը…: Անոր զինուորական աշխարհահայեացքի ընկալումները, զարգացումն ու օրինապահութիւնը զինք դարձուցած էին տիպար զինուորականի խորհրդանիշ, որուն չափանիշերով կը դաստիարակուէին ու կը կոփուէին իր հրամանատարութեան ներքև ծառայող սպաներն ու զինուորները, հետևաբար ամենևին ալ զարմանալի չի թուիր անոր զինուորական աստիճաններ և համապատասխան դիրքերու բարձրակէտեր նուաճած ըլլալը, ընդ որում՝ իրեն կը վստահուէր սուրիական հրետանիի հրամանատարութեան խիստ պատասխանատու պաշտօնը, զոր կատարեց մեծ նուիրումով և նոյնքան մեծ յանձնառութեամբ, այդ կալուածի աշխատանքային գործընթացին մէջ արձանագրելով անոր զարգացման ու յառաջընթացին նպաստող ակներև ներդրումներ, բան մը՝ որ զինք հասցուց բարձր դիրքերու և արժանացուց բարձր պատուանշաններու, զինք դասելով սուրիական բանակի բարձրաստիճան ղեկավարներու շարքին:

Սիրելի Զօրավար…

Զէնքի ընկերներուդ անունով կ'ողջունեմ բարի յիշատակդ, հաւաստիացնելով որ մեր պատմութեան էջերուն մէջ դասուած ես անմահներու կարգին:

Զինուորական պատասխանատուութեան բարձրաւանդակին կանգնած, քեզի վստահուած բոլոր գործուղումներուդ մէջ եղար քաջ… եղար յանձնառու… ու անձնազոհ, պատիւ բերելով սուրիական հայրենիքիդ, ի մասնաւորի երբ քու հրամանատարութեամբդ, 1948ին, Պաղեստինի պատերազմական դիրքերուն վրայ, մեծ դաս մը տուիր սիոնիզմի սանձազերծ հորդաներուն:

Զօրավար Ա. Գարամանուկեան 1945ին շրջանաւարտ

եղած է Փարիզի զինուորական համալսարանէն, գերազանցելով ֆրանսացի սպաները, ընդ որում՝ Ֆրանսայի զինուորական ղեկավարութիւնը բարձր գնահատելով անոր խոստմնալից կարողականութիւնն ու լայնահուն գիտելիքները, կ'ուզէ զայն ներգրաւել իր բարձրաստիճան բանակայիններու շարքերուն մէջ, բայց մեծ հայրենասէրը կը մերժէ խոստացուած բոլոր դիրքերն ու առաւելութիւնները, և այս ամէնը՝ այն պահուն երբ Սուրիան քաղաքական ճգնաժամ կ'ապրէր: Անկը մերժէ մեծ պետութեան մը մեծ առաջարկը, հպարտութեամբ ըսելով որ ինք սուրիացի է, իր հայրենիքը՝ Սուրիան, ուր պիտի վերադառնայ ծառայելու անոր բանակին: 1957ին Ա. Գարամանուկեան նշանակուած է ԱՄՆի սուրիական դեսպանատան զինուորական կցորդ, մինչև 1958, երբ հանգստեան կոչուած է՝ պատուաբեր ներդրում ունենալով սուրիական բանակի կազմակերպչական աշխատանքներուն մէջ:

Հանգստեան կոչուելէ ետք, ան որպէս սուրիահայ համայնքի ներկայացուցիչ ընտրուած է սուրիական խորհրդարանի անդամ, նոր յանձնառութիւններու թելադրութեամբ ծառայելու ժողովուրդին:

23 Դեկտեմբեր 1996ին կանգ առաւ մեծ սրտին տրոփը, մեզմէ առ յաւէտ հեռացաւ սուրիական ազգային բանակի երախտաւորներէն Զօրավար Ա. Գարամանուկեանը, որուն կտակը նուիրագործուելով, սուրիական հողը տեղ կը բանայ իր մէջ անոր աճիւններուն:

Կեանքը իրականութիւն... իսկ մահը՝ իրաւունք է...

Մեր՝ զէնքի ընկերներուդ մէջ, անուշաբոյր յիշատակդ միշտ վառ պիտի մնայ»:

Ապա պատկառելի մեծաչուք թափօրը ուղղուեցաւ ազգային գերեզմանատունն, ուր ՀԵԸի արիները ուսամբարձ կը տանէին դագաղի մը մէջ ամփոփուած, իր բարոյական արժէքներով ծանրակչիռ բեռը, որ հայրենիքի պաշտպանութեան և անոր անսակարկ ու անմնացորդ ծառայելու բեռը կը դնէր իրենց ուսերուն, պատգամելով՝ յանձնառութիւն, հաւատարմութիւն և անձնուրացութիւն:

Թաղման արարողութենէն ետք, ցաւակցութիւնները ընդունուեցան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ սրահին մէջ, ուր

Հալէպի, Սուրիա, ազգային գերեզմանատան մէջ:
In the Armenian cemetery of Aleppo, Syria.

ՀԲԸՄի և ՀԵԸի խօսքով հանդէս եկաւ Տիկ. Անի Թորանեան-Միքայէլեան, վեր առնելով Ա. Գարամանուկեան մարդուն, քաղաքացիին և հայուն արժանիքները:

Ստորև՝ Անի Թորանեան-Միքայէլեանի արտասանած ՀԲԸՄի և ՀԵԸի խօսքէն հատուածներ.

«Այսօր սուրիական ասպնջական հողին կը յանձնենք աճիւններուն մէկ մասը այս հայրենիքին լիովին ծառայած հայ գործավարի մը, որ կը կոչուէր Արամ Գարամանուկեան:

Մեծերը անսպասելի կտակներ կ'ընեն:

Այդպիսի կտակ մը ըրած էր աշխարհահռչակ երգահան Արամ Խաչատուրեանը, որ իր ստեղծագործական ամբողջ կեանքը Մոսկուայի մէջ անցընելէ ետք, կտակած էր որ իր դին յանձնուի հայրենի հողին: Այդպէս ալ եղաւ:

Նման կտակ մը ըրած էր աշխարհով մէկ յայտնի գրագէտ Ուիլիըմ Սարոյեանը, որուն աճիւնը հաւասարապէս յանձնուեցաւ թէ՛ Ամերիկայի Ֆրեզնօ քաղաքի հողին, ուր ծնած էր, թէ՛ Երևանի հողին, որ գրողին հայրենի եզերքն էր:

Զարդի և կոտորածի ենթարկուած հայը ցեղասպանութեան պատճառաւ ունեցաւ երկու հայրենիք, մէկը իր

պապերուն երկիրը՝ աշխարհ Հայաստանը, միւսը իր ապրած երկիրը:

Նոյնը վիճակուեցաւ նաև Զօր. Արամ Գարամանուկեանին, որուն կտակին համաձայն, իր աճիւնները կը յանձնուին թէ Հայաստանի հողին, թէ Սուրիոյ ասպնջական հողին:

Մենք արի բարձրաստիճան զինուորականներ տուած ենք շատ երկիրներու մէջ:

Ու շատ երկիրներու մէջ հայ զօրավարներ մասնակցած են իրենց ապրած երկիրներու ազգային ազատագրական պայքարին:

Հայը ոչ մէկ ժողովուրդ ճնշած է, բայց ուր ալ գտնուած է, զօրավիգ կանգնած է տուեալ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին:

Այդպէս ալ Սուրիոյ մէջ:

Հայը, երբ սուրիացի արաբ ժողովուրդը կը պայքարէր յանուն իր անկախութեան, կողքին կանգնած է այս ժողովուրդին, հայ զինուորները խմբովին անցած են արաբներու կողմը՝ հակառակ իշխող օտարներու շողշողուն խոստումներուն:

Այդ զինուորներէն մէկն ալ Զօր. Արամ Գարամանուկեանն էր, որուն մասին մեծ հիացումով կը խօսին մինչև այսօր արաբ բոլոր այն բանակայինները, որոնք հայ զօրավարին հետ աշխատած են:

Սուրիական բանակի ժեներալ: Հաւատարի՛մ իր ծագումով՝ Արամ Գարամանուկեանը հաւատարմօրէն ծառայեց այս երկրին որպէս սկզբունքային զինուորական:

Ու բնաւ զարմանալի չէր, որ ան մեծ տարիքին մեկնելով Փարիզ տիրացաւ իրաւաբանական զինուորապատմական ուսմունքի դոկտորայի աստիճանին:

Ուր որ գնաց, զօրավարը իր հոգիին մէջ սնուցանեց երկու սէր, սէր հանդէպ իր պատմական հայրենիքին՝ Հայաստանի, սէր հանդէպ իր որդեգրած հայրենիքին՝ Սուրիոյ:

Ահա թէ ինչու, այսօր, երբ զօրավար Արամ Գարամանուկեանին աճիւնին մէկ մասը կը յանձնենք սուրիական սուրբ հողին, իր յիշատակին շուրջ հաւաքուած կը գտնենք ոչ միայն հայութեան բոլոր հոսանքները, այլ նաև պաշտօնական Սուրիան, որ եկած է իր յարգանքի տուրքը մատուցելու այն

հայ զինուորականին, որ այս երկրին ծառայեց կամովին և ամբողջ սիրով:

Մարդիկ կը մեկնին այս անցաւոր կեանքէն, բայց քիչեր՝ մեկնող միլիոններէն, կ'ապրին երկրորդ կեանքով մը, որ սկիզբ ունի բայց չունի վախճան:

Որովհետև այսպիսիները պատմութիւն կը կերտեն ու մենք բոլորս ալ գիտենք, որ պատմութիւն կերտողները չեն մոռցուիր:

Ահա չմոռցուելիք անուն մը՝ Զօր. Արամ Գարամանուկեանը, որ հաւասարապէս պատկանեցաւ թէ՛ Սուրիոյ, թէ՛ Հայաստանի, ինչպէս Սարոյեանը պատկանեցաւ թէ՛ հայութեան, թէ՛ ամերիկացիին, ինչպէս Խաչատուրեանը թէ՛ Ռուսաստանի, թէ՛ Հայաստանի:

Զօր. Արամ Գարամանուկեանը, Սուրիոյ սահմաններուն երէկի պահապանը, իր մեկնումով անգամ մը ևս կապեց իրար Սուրիոյ արաբ ժողովուրդն ու հայ ժողովուրդը:

Զօր. Գարամանուկեանը իր կտակով, իր աճիւնով արբագործեց Սուրիոյ և Հայաստանի բարեկամութիւնը:

Ահա թէ ինչո՛ւ Սուրիան ու Հայաստանը պիտի չմոռնան Զօր. Արամ Գարամանուկեանը:

Հանգիստ աճիւններուդ, սուրիահայ Զօրավար:

Կը խոնարհինք կտակիդ առջև»:

Նոյն օրը երեկոյեան «Անի» ճաշասրահին մէջ հանդուցեալին հարազատներուն կազմակերպութեամբ տեղի ունեցաւ հոգեճաշ՝ ներկայութեամբ յուղարկաւորութեան թափօրի բոլոր մասնակից պետական-ազգային դէմքերուն: Հոն չնորհակալութեան խօսքով հանդէս եկաւ հանգուցեալին եղբօրորդին՝ ՀՀ նախագահական պալատի դիւանապետ Շահէն Գարամանուկեան:

Սիրելի Զօրավար...

կտակդ կատարուած է...

Թող աճիւններդ իրենց մշտնջենական հանգիստը գտնեն, քաջերու աւիշով սնած Սուրիոյ և Հայաստանի ծոցին մէջ:

Մենք՝ արդար ժառանգորդներս քու կերտած փառքիդ, կը չարունակենք մնալ հաւատարիմ քու դաւանած սրբազնագոյն սկզբունքներուդ, անաղարտ կը պահենք աւանդը ու

կը գործենք անոր թելադրութեամբ ու օրինակով՝ մինչ դուն անմահներու երկնականարէն կը կրկնես Պ. Սևակի անմահ խօսքերը՝

Գիտե՛մ,
Ես էլ եմ գնալու շուտով
Ուր որ է, այո՛, գնալու եմ ես,
Բայց չե՛մ կորչելու...:

Սալբի Գասպարեան
(«Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 4 Փետրուար 1997:)

ՋՕՐԱՎԱՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆՆԵՐ՝ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

(Հաղորդուած Նիւ Ճըրզիի Հայկական Ռատիօ-Ժամէն:)

Ջօրավար Արամ Գարամանուկեան, սուրիական բանակի անուանի հրամանատարը, Ֆրանսայի հռչակաւոր Սէն Սիր զինուորական ակադեմիի աւարտականներէն, որուն անունը չատ հայերու համար, մանաւանդ անոնց համար որոնք կու գան Միջին Արեւելքէն, ունի հմայք և կը ներչնչէ հպարտութիւն և խոր յարգանք, անցնող տարիներուն, որպէս հանգստեան կոչուած զօրավար՝ իրեն բնակավայր ընտրած էր Նիւ Ճըրզին, Ուաչինկթընէն կամուրջի մը կողմը։ Սուրը իր պատեանին մէջ դնելէ ետք, զօրավար Գարամանուկեան փարիզի մէջ ուսանեցաւ իրաւաբանութիւն, կարդաց և գրեց, ոչ միայն մօտէն հետեւելով Հայ կեանքին, այլ նաև ականատես որպէս, ճամբորդելով Միջին Արեւելք, Հայաստան, Արցախ։

Ջօրավարին նորագոյն ճամբորդութիւնը տեղի ունեցաւ անցնող Սեպտեմբերին, երբ այցելեց Հայաստան, Պէյրութ, Հալէպ, Փարիզ։ Այս բոլոր վայրերուն մէջ ունէր հարազատներ, բարեկամներ։ Կատարեց պարտականութիւնը հանդէպ բոլորին, ողջերուն և մեռեալներուն, և մանաւանդ կատարեց իր պարտականութիւնը հանդէպ հայրենիքին, ուր տարաւ և Հայաստանի պետական թանգարանին նուիրեց իր պատուանշանները և զինուորական, քաղաքական, կրօնական պետերէ և պետութիւններէ ստացած չքանչանները։

Վերադարձին չատ յոգնած էր և անհանգիստ Հայ մեծ զօրավարը, որ 86 տարեկան ալևոր հասակին կը հետևէր Հայ կեանքի բոլոր անցուդարձերուն, ինչպէս նաև ամէն կիրակի կը հետևէր մեր ռատիօ-հաղորդումներուն։ Հայաստանեայց Եկեղեցին, որ անցեալին զինք պատուած էր էջմիածնի և Կիլիկիոյ աթոռներուն ամենաբարձր չքանչաններով, անակնկալ մը ևս վերապահած էր զօրավարին, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Առաջին, մասնաւոր կոնդակով չնորհած էր »Կիլիկեան Իշխան»ի չքանչանը, որ զօրավարին յանձնուեցաւ թեմիս բարեջան առաջնորդ Մեսրոպ Արք. Աչճեանի կողմէ։

Արդարև, Ջորեքշաբթի, 4 Դեկտեմբերի երեկոյեան ժամը

7:30ին, Ջօրավար Գարամանուկեանի տան մէջ, տեղի ունեցաւ կոնդակի ընթերցումը և Կիլիկեան Իշխանի չքանչանի տուչումթիւնը Առաջնորդ Սրբազան Հօր կողմէ, որուն կ'ընկերակցէր Առաջնորդական տեղապահ Հոգեշնորհ Հայր Անուշաւան Ծայր. Վարդապետ Դանիէլեան։ Ջօրավարին կողքին կը գտնուէր իր տիկինը, Յասմիկ Գարամանուկեան, որ իր կարգին ստացաւ «Կիլիկեան Իշխանուհի»ի չքանչանը։ Ներկայ էին նաև 35 և աւելի ազգականներ և մօտիկ բարեկամներ։

Հակառակ չատ անհանգիստ ըլլալուն, զօրավարը աթոռին վրայ նստած հետևեցաւ գործադրուած կոկիկ յայտագրին, որու ընթացքին, Հայր Անուշաւան Դանիէլեան կարդաց վեհափառին կոնդակը, Մեսրոպ Արք. Աչճեան խօսեցաւ դրուատալի խօսքեր զօրավարին կեանքին և գործունէութեան մասին, եղան արտասանութիւններ, երգեր և խմբերգներ, հնչեցին «Մեր Հայրենիք»ը, «Յանկամ Տեսնել զիմ Կիլիկիա»ն և այլ եկեղեցական ու ազգային երգեր։

Ջօրավարը իր կարգին չնորհակալութիւն յայտնեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, չեչտելով թէ իր կեանքի ընթացքին ստացած չքանչանները արդէն իսկ յանձնած է Հայաստանի Պետական Թանգարանին և թէ այս չքանչանին հետ պիտի ապրի կեանքին մնացած մասը։ Ջօրավարը իր երախտագիտական խօսքը կատարեց հանդէպ Հայոց երկու վեհափառներուն և Սուրբ աթոռներուն։

Յուզումով ու ապրումով լի գիշեր մըն էր, որ անմոռանալի պիտի մնայ բոլոր անոնց համար, որոնք եղան վկաները Կիլիկեան Իշխանի և Իշխանուհիի չքանչաններու տուչումթեան Տէր և Տիկին Ջօրավար Արամ և Յասմիկ Գարամանուկեաններուն։

Կը յայտնեմ չնորհաւորութիւն և լաւագոյն մաղթանքներ Ջօրավարին և իր տիկնոջ առողջութեան և երկարակեցութեան համար, ինչպէս նաև այսօրուայ լուրն ու յայտագիրը համեստաբար կը նուիրեմ Հայ Մեծ Ջօրավարին, «Կիլիկեան Իշխան» Ջօրավար Արամ Գարամանուկեանին։

Կարպիս Գազանճեան
Դեկտեմբեր 8, 1996

الجماهير

وحدة حرية اشتراكية

قداس وجنازة لواء الشهيد آرام قره مانوكيان

Սուրիական «Էլ Ճամահիր» օրաթերթի 15 Յունուար 1997-ի թիւը Զօրավար Գարամանուկեանի յուղարկաւորութեան մասին:

A clip from "El Jamahir" Syrian newspaper about the funeral of General Aram Karamanoukian.

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԿՏԱԿԸ

(Հաղորդուած Նիւ Ճըրզիի Հայկական Ռատիօ-ժամէն 5 Յունուար 1997ին:)

Անցնող չաբաթ գուժած էի Զօր. Արամ Գարամանուկեանի մահը և հանգուցեալին թաղման կարգին ու եկեղեցական արարողութեան մասին հաղորդում կատարած:

Այսօր կ'ուզեմ տեղեկացնել թէ Զօրավարին թաղումը տեղի չունեցաւ այս երկրին մէջ: Այլ՝ համաձայն հանգուցեալին կտակին և Հայաստանի ու Սուրիոյ կառավարութիւններու փափաքին, հանգուցեալ Զօրավարին մարմինը հրկիզուեցաւ և աճիւնը բաժնուեցաւ երկու մասերու, մէկ կէսը թաղուելու համար Հայաստանի մէջ, իսկ միւս կէսը՝ Սուրիոյ:

Արդ, հանգուցեալ Զօրավարին այրիէն, տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանէն ստացայ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

Ուրբաթ, 10 Յունուարին, ընկերակցութեամբ Հայաստանի դեսպանատան մէկ պաշտօնական ներկայացուցչին, Տիկին Գարամանուկեան թռիչք կ'առնէ դէպի Հայաստան, ուր կիրակի, 12 Յունուարին, տեղի պիտի ունենայ պաշտօնական թաղում պետական և եկեղեցական բարձրաստիճան ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Զօրավարին աճիւնները պիտի ամփոփուին իր հանգուցեալ եղբօրը՝ Լեւոն Գարամանուկեանի կողքին:

Յաջորդ օր, Երկուշաբթի 13 Յունուարին, Տիկին Յ. Գարամանուկեան, ընկերակցութեամբ Հայաստանի նախագահական անձնակազմի պետ Պր. Շահէն Գարամանուկեանի, թռիչք պիտի առնէ դէպի Հալէպ, հետը տանելով Զօրավարին աճիւնները միւս կէսը: Հալէպի մէջ տեղի պիտի ունենայ ազգային թաղում, մասնակցութեամբ սուրիական պետական և զինուորական ներկայացուցիչներու:

Իսկապէս առասպելական Հայ Զօրավարը, որ կը պատկանի Հայ և Արաբ ժողովուրդներուն, իր աճիւնները կիսած է հաւասար սիրով. սէր մը, որ անկասկած պիտի զօրացնէ Հայ և Սուրիացի ժողովուրդներու եղբայրական կապերը:

Կ.Գ.

ՍՐՏԻ ԽՕՍՔ՝ ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մարդ էր բառին ամենէն ազնուական իմաստով, օժտուած՝ ամենէն ընտիր առաքինութիւններով։ Դժուար էր զատորոշել իր պարկեշտութիւնը՝ իր անկեղծութենէն, համեստութիւնը՝ վեհանձնութենէն, և բարեսրտութիւնը՝ բարեպաշտութենէն։

Հայ էր, մինչև յետին բջիջները իր մարմնին։ Հայրենասիրութիւնը իր դաւանանքն էր։ Համոզուած էր թէ հայը չի կրնար ապրիլ առանց սեփական հայրենիքի։ Պաշտամունքի հասնող սէր ունէր հանդէպ հայրենի հողին։ Հայաստանի անկախութեան հռչակումին օրը կը յայտարարէր. «կեանքիս ամենէն երջանիկ օրը կ՚ապրիմ»։

Գնաց, համբուրեց հայրենի հողը։ Դարձեալ գնաց ու վերադարձաւ նոյն ոգևորութեամբ։ Մեր քաջարի ժողովուրդին տառապանքն ու զրկանքները ժամանակաւոր կը նկատէր։ Լաւատես էր Հայաստանի ապագային մասին։ 1996-ին դարձեալ գնաց. այս անգամ վերադարձաւ արդարացուած լաւատեսութեամբ։ Հայաստան սկսեր էր վերականգնիլ դանդաղ, սակայն ապահով քայլերով։ Այդ մասին կը խօսէր ուրախութեամբ և նոր ոգևորութեամբ։

Ծնած էր Այնթապ 1910-ին։ Փոքր տարիքէն կը փափաքէր գինուորական դառնալ։ Հասաւ իր նպատակին յարատև աշխատանքով։ Օժտուած էր գիտական միտքով և խիզախ նկարագրով...։

... Իր աւարտաճառը՝ «Օտարները և Զինուորական Ծառայութիւնը»... բարձրորակ ուսումնասիրութիւնը, որ արժանացած է միջազգային ճանաչումի, որուշափէս կ՚օգնէ մեր արդար դատին ճանաչման։ Զօր. Գարամանուկեան ... առանց զգացականութեան, հոն պատմականը կ՚ընէ Հայկական Լեգէոնի կազմութեան...։

Այս գիրքը հայ ժողովուրդի իրաւունքներու պաշտպանութեան նուիրուած գիտական աշխատասիրութիւն մըն է։ Պատուաբեր գործ մը, որ իր կարևոր տեղը ունի օտար և հայ պատմագրութեան մէջ։

Ջօր. Գարամանուկեան վեթերան անդամ էր Հ.Բ.Ը.Մ.ի։ Հալէպի մէջ ան եղած է Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան հիմնադիրներէն։ Վարած է առեւտրատուներ Հալէպի Կիւլպէնկեան Հաստատութեան։ Աշխատակցած է Հալէպի «Եփրատ» օրաթերթին...։

Փարիզ, Երեւան, Հալէպ և Պէյրութ կատարած իրենց վերջին չրջապտոյտէն ինքը և տիկինը վերադարձած էին ուրախ տրամադրութեամբ։ Ափսո՜ս, սակայն, հակառակ բժիշկներու արդիական դարմանումներուն և խնամքին, կարելի չեղաւ փրկել զինք մահուան ճիրաններէն։

Վերջին անգամ Երեւան գտնուած օրերուն, իր չքնաղ նշաններն յանձնած է Հայաստանի պատմութեան Թանգարանին, որուն նոր մասնաշէնքին մուտքի ժապաւէնը հատելու պատիւը վերապահուած էր իրեն։ Վստահաբար, ա՛յդ եղաւ իր վերջին գոհունակութիւնը հայրենի հողի վրայ։

Որպէս բարձրագոյն գնահատանքի արժանացած զինուորական և որպէս միջազգային իրաւագիտութեան մէջ կարևոր դիրք նուաճած հեղինակ, ան պատիւ կը բերէ բովանդակ հայութեան։

Յարգա՛նք իր խնկելի յիշատակին։

Երուանդ Պապայեան

(«Նոր Կեանք» շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, 2 Յունուար 1997։)

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԹԱՂՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՍՈՒՐԻՈՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

(Հաղորդուած Նիւ Ճըրզիի Հայկական Ռատիօ-ժամէն, Կիրակի, 20 Յունուար 1997-ին:)

Անցնող չաբաթներուն, դառն կսկիծով գուժած էի մահն ու թաղման եկեղեցական արարողութիւնը հայ մեծ զինուորական և հայրենասէր զօրավար Արամ Գարամանուկեանի: Արդ, ինչպէս այդ առթիւ տեղեկացուցած էի, համաձայն հանգուցեալ զօրավարի կտակին, աճիւնները հրկիզուեցան թաղուելու համար երկու մասով, երկու վայրերու՝ Հայաստանի և Սուրիոյ մէջ:

Արդ, զօրավարին կտակը գործադրուած է և հետևեալ տեղեկութիւնները ստացայ հանգուցեալին այրիէն, Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանէն, որ ընկերակցած էր աճիւններուն և մասնակցած երկու թաղումներուն:

Շաբաթ, 11 Յունուարին, ընկերակցութեամբ Հայաստանի Վերակառուցման Առաջնորդարանի Հիմնադրամի (FAR) գործադիր տնօրէն Պրն. Եզնիկ Պալեանի, Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեան թռիչք առած է դէպի Հայաստան, հետը տանելով զօրավարին աճիւնները պարունակող սկիհը: Ջուարթնոց օդակայան ժամանման, անոնք դիմաւորուած են պետական պաշտօնական պատուիրակութեան մը կողմէ, գլխաւորութեամբ նախագահական անձնակազմի պետին՝ Պրն. Շահէն Գարամանուկեանի: Օդակայան եկած էին նաև սուրիական դեսպանատան ներկայացուցիչներ:

Կիրակի, 12 Յունուարին, տեղի ունեցած է պետական և ազգային մեծ թաղում, մասնակցութեամբ հանրապետութեան բարձր պաշտօնատարներու, զինուորական պետերու, եկեղեցական բարձր դասուն, մտաւորականներու և հազարէ աւելի ժողովրդական խաւերէ սգաւորներու, որոնք զօրավարին մահուան գոյժը իմացած էին հեռատեսիլէն և ձայնասփիւռէն:

Թաղման արարողութիւնը տեղի ունեցած է Սպայից Տան մէջ: Աճիւնները դրուած են դագաղի մէջ, սրահին կեդրոնը, եռագոյնով ծածկուած: Զորս կողմը պատուի կեցած են

զինուորներ։ Բարձերու վրայ չարուած՝ զօրավարին ստացած պատուանշանները։ Զինուորական նուագ և աղօթք։ Սկաուտներ և արենոյչներ պատուի կանգնած։ Եկեղեցական արարողութիւն գլխաւորութեամբ Միացեալ Նահանգներու Արևելեան Թեմի բարեջան առաջնորդ Խաժակ Արք. Պարսամեանի և մասնակցութեամբ այլ բարձրաստիճան եկեղեցականներու։ Զինուորականներ կը տողանցեն դագաղին առջև՝ պատուոյ ողջոյնը տալով։ «Մեծ թաղում էր։ Կարծես մեծ իչխան մը կը թաղէին», կը պատմէ Տիկին Գարամանուկեան։

Դագաղին կը հետևին քալելով մինչև հրապարակին մօտերը, ուրկէ յուղարկաւորները ինքնաշարժներով կ'ուղղուին գերեզման։ Զօրավարին աճիւնները կ'ամփոփուին եղբօրը՝ Լևոնի թաղուած վայրը։ Հոն են սպաներ, նախարարներ և զինուորներ։ Խիստ տպաւորիչ արարողութիւնը կը տևէ կէս ժամ։ Եկեղեցական արարողութեամբ կը կնքուի չիրիմը, որ ապա կը ծածկուի ծաղկեպսակներով։ Ըստ տեղական սովորութեան, կը բացուի սեղան։ Բաժակները կը լեցուին։ սգաւորները կ'առնեն անկէ ումպ մը և մնացեալը կը թափեն գերեզմանին վրայ։ Աւելի ուշ կը տրուի հոգեճաշ՝ խաչած միս, միշտ ըստ հայկական սովորութեան։ Սգաւորներուն մէջ կ'երևին Հայաստանի նախագահին զաւակը, եղբայրը, դեսպաններ, հիւպատոսներ, կառավարական այլևայլ ներկայացուցիչներ և ազգականներ։

Յաջորդ օրը, Երկուշաբթի, 13 Յունուարին, ընկերակցութեամբ դարձեալ պետական բարձր պատուիրակութեան մը՝ գլխաւորութեամբ Պրն. Շահէն Գարամանուկեանի, աճիւններուն միւս կէսը կը փոխադրուի Հալէպ, ուր ևս տեղի կ'ունենայ ազգային մեծ թաղում մը՝ մասնակցութեամբ սուրիական բանակի հրամանատարութեան ներկայացուցիչներու, զօրավարին զէնքի ընկերներուն, ինչպէս նաև պետական ու դիւանագիտական ներկայացուցիչներու։ Առաջնորդ Սուրէն Արք. Գաթարոյեան սրբազանի հովանաւորութեամբ և համաժողովրդական մասնակցութեամբ դագաղը կը փոխադրուի գերեզմաննոց, ուր հանգուցեալ զօրավարին աճիւնները կ'ամփոփուին իր հօր և մեծ եղբօր՝ Նուպարի կողքին, ընտանեկան դամբարանին մէջ։ Հոն ևս դամբարանը կը փակուի, աղիս առ աղիս, աղօթքով և խունկով, դամբանականներ կը խօսին

առաջնորդ սրբազան հայրը և բարձրաստիճան սուրիացի զինուորականներ՝ բարձր գնահատելով հայ մեծ զինուորականին ծառայութիւնները սուրիական հայրենիքին։ Ապա, ի յարգանս իսլամական Ռամատանի ծոմապահութեան, հոգեճաշը տեղի կ'ունենայ երեկոյեան, Հալէպի անուանի սրահներէն մէկուն մէջ, մասնակցութեամբ չուրջ 200 ղեկավար դէմքերու, կուսակցական ներկայացուցիչներու։

Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեան, որ կիլիկեան Իչխանուհիի չքանչանակիր է, հակառակ իր տարիքին և դիւրաբեկ առողջութեան, իր պարտականութիւնը կատարած, վերադարձած է յոգնած իր տունը, Ֆորթ Լի։ Իչխանուհի Գարամանուկեան իր առջև ունի ծանր և հսկայ պարտականութիւն մը ևս՝ քով քովի բերել և հրատարակութեան տալ զօրավար Արամ Գարամանուկեանի յուշերը։[1]

Կարպիս Գազանճեան

1 Երբ այս տողերը կը գրէի, ո՛չ մէկ գաղափար ունէի այն մասին թէ Զօրավարին կեանքին ու գործին նուիրուած գրքին խմբագրական աշխատանքը անարժանաբար այս տողերը ստորագրողիս պիտի վստահուի։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻԱՑ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ – ԼԻԲԱՆԱՆ

Թիւ՝ [illegible]

[illegible], 1981

Գերապատիւ
Տէրէ Յասմիկ Դպրամեծեանի
Միացեալ Նահանգներ

Սիրելի Տէրէ Դպրամեծեանական,

Մաձայն Էջմիածնի իմ քոյրս իմանալէ ետեւ Ձեր ուժասպառ Նուիրեալ Դպրամեծեանին Հոգեկոչութեան եւ Յուղարկաւորութեան մէջ փոքր ուշացում կը լինի։ Ուրախանալ պիտի ուրիշի չդրամեցնելու համար

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
THE ARMENIAN PRELACY

Ծանօթ.-- Հեռապատճէնով ուղարկուած այս նամակին մէջ «քսան տարիներ առաջ»ը պէտք է կարդալ «տասը տարիներ առաջ»։

ՅԱՅՐԱՊԱՏԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ը ՀԱՅՐԱՊԱՏԻ

SUPREME PATRIARCH
CATHOLICOS
OF ALL ARMENIANS
MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN

1918 16 Նոյեմբեր 1968

ԴԱՐՄԱՆԱՑ
Ն. ՍՈՒՐԲ ԱՐՔԱԳԻՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՐԻՒԵՍՏԱՀԱՅ ՓԱՅԼԻՆ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԱՀԱՊԱՏԻՆ

ՆԻՒ ՅՈՐՔ

Սիրելի Մրջապան,

Պատի խոր էշտով իմանալով մահը հայ ժողովրդի ազնուագոյն զաւակներէն և մեր մօտիկ բարեկամներէն զոքանչդ Փրօֆ. Պատրամեանցին:

Նոյնպէս ապշանքով ետքին մէկ քանի պահիկ ետքառէ անուանը իր մեծ ծառայութիւններով ազգիս նոյնական քանակի ամենէն կարեւոր դէմքերէն մէկը:

Մասնակցելի քանի պատճառներով անհնար կ'ըլլայ մեզի համար գնացքով ատ հոս ներկայ ըլլալ հոգեհանգիստին, որուն տեղեակ կ'ըսուի ձեզ կողմէ ազգիս յոյս հայ սերունդի զաւակներուն համար:

Կ'աղօթենք առ Ամենակալին Աստուած որ իր հոգին ըլլայ հանգիստ հոգեպատեան մէջ և իր ընկերք և պարագաներուն լուսալի յոյս ու սիրտքերուն ընկեր եղող տան, սաղմոսական և շքեղանքարան յոյսին մէջ:

Հանգիստ խոյսին ընդհանրել մեր ցաւակցական զգացումները և ամէն գիտակցական հարց:

Հայրական սիրով ամենին և մշտահանգիստ.

ՎԱՐԴԿԵՆ Ա
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ–Վաշինգտոն

Դեկտեմբերի 26, 1996 թ.

Ազնվափայլ տիկին Հասմիկ Կարամանուկյան,

ԱՄՆ–ում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանության ողջ անձնակազմի և անձամբ իմ անունից ընդունեցեք, խնդրեմ, մեր խորին ցավակցությունը Ձեր սիրելի ամուսնու մահվան առթիվ:

Մեր մի քանի հանդիպումներից մնացած փառահեղ տպավորությունը անսահման ևվիրումի տեր Ձեր ամուսնուց՝ այդ մեծ հայրենասերից ու մարդուց, միշտ անջնջելիորեն կուղեկցի մեզ:

Իմացեք, խնդրեմ, որ մենք ողջ հոգով Ձեզ հետ ենք այս ցավալի օրերին և հետագայում:

Թող Աստված զորավիգ լինի Ձեզ Ձեր վշտի պահին:

Խոր վշտով և հարգանքով՝

Ռուբեն Շուգարյան

PERMANENT MISSION OF
THE REPUBLIC OF ARMENIA
TO THE UNITED NATIONS

24 սեպտեմբերի, 1996թ.

Պրոֆ. ՄԱՅԿԼ ՍՊԵՆՍ

Մեծապատիվ պրոֆ. Սպենս,

Մեծ հաճույքով եմ ներկայացնում պնդումը Ղարաբաղի մասին: Ձեզ անհրաժեշտ պահանջվի ինչ-որ ժամանակ, որպեսզի կարդալ և ընդունել նշված փաստաթուղթը, որպեսզի մենք կարողանանք:

ՄԱԿ-ում Հայաստանի Հանրապետության մշտական ներկայացուցչության անունից ընդունեք, խնդրեմ, մեր խորին շնորհակալությունը այդ ծանոթ հարցի վերաբերյալ:

Ի պատիվ պրոֆ. Ն. Ղարաբեկյան

Մայկլ Սպենս
Մշտական ներկա հանձնաժողով
ՄԱԿ-ում

(Տեղեկություններ հեղինակի մասին)

ԱՄԵՐԻԿԱԲՆԱԿ ԱՅՆԹԱՊՅԻՆԵՐՈՒ ԽՆԱՄԱԿԱԼ ՄԱՐՄԻՆ

Յունուար 15, 1997

Սգաւոր ու վշտահար
Ազնիւ Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեան
Ֆորթ Լի

Անսպասելի ու շանթահարիչ հարուած էր Զօրավարին մահուան գոյժը:

Կը զգայինք ճակատագրի դաժան կանխորոշումը, սակայն չէինք ուզեր հաւատալ, ու կը սիրէինք յուսալ որ այդ դարանակալ մահուան ուրուականը պիտի չհամարձակէր մօտենալ մեր սիրելի Զօրավարին... մանաւանդ հոգեկան այն մեծ լիցքէն յետոյ, երբ խանդավառութեամբ ու յոյսի շողերով զօրացած կը վերադառնար դէպի հայրենիք, հալէպ, Պէյրութ շրջագայութենէն:

Բայց աւա՜ղ, ինկաւ կաղնին...:

Սէգ հասակն ու հպարտ ճակատը աչքերէն յորդող բարութեամբ լուսաւորուած, պիտի չտեսնենք այլևս այս արևին տակ, և սակայն իրաքանչիւրս իր սրտին խորը պիտի պահէ այդ պատկերը որպէս մասունք տիպար մարդկայնութեան:

Մեծ մարդ մը մեռաւ. կը խոնարհինք իր յիշատակին, խորապէս ցաւակցելով ձեր անմխիթար վիշտին. կը մաղթենք Ձեզի քաջակորով համբերութիւն և առողջութիւն:

Ի դիմաց Պոստոնի Ա. Ա. Խնամակալ Մարմնի

Լևոն Դերճանեան — *Ատենադպիր*
Եղիա Ատուրեան — *Ատենապետ*

Հալէպ, 26 Դեկտեմբեր 1996

Յարգամեծար
Գարամանուկեան Գերդաստանին՝
Նիւ Ճըրզի

Պ. Տիգրան Եկաւեանէն խոր ցաւով իմացանք մահը մեր բոլորին սիրելի Զօրավար Արամ Գարամանուկեանին:

Հանգուցեալը տիպար հայ մը, տիպար քաղաքացի մը և մանաւանդ տիպար մարդ մըն էր բառին բովանդակ իմաստով:

Անիկա հսկայ վաստակով մեծ ծառայութիւն մատոյց իր սիրելի Հայ ժողովուրդին, իր պատկանած միութեան և սուրիական հայրենիքին, որուն քաջարի և խիզախ պաշտպաններէն եղաւ երկար տարիներ:

Այս տխուր առիթով մեր խոր ցաւակցութիւնները կը յայտնենք:

Թող Աստուած լուսաւորէ բազմավաստակ մեծ հայուն հոգին ու Զեզի պարգևէ մխիթարութիւն և քաջառողջ կեանք:
Միակ խօսքը որ կ'ուզենք կրկնել՝

Մահը մերն է, մենք մահինը,
Մարդու գործն է միշտ Անմահ:

Անահիտ և Գրիգոր Էպլիղաթեան

Հալէպ, 24 Դեկտեմբեր 1996

Տիկին Գարամանուկեանին և Հարազատներուն

Հ.Բ.Ը. Միութեան Սուրիոյ Շրջանակային Յանձնաժողովը իր խորին ցաւակցութիւններն ու վշտակցութիւնը կը յայտնէ նորոք հանգուցեալ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի մահուան տխուր առիթով:

Հ.Բ.Ը.Մ.ի Սուրիոյ Շրջանակային
Յանձնաժողով

ԵՐԿՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՁԷՆՔԻ ՄՕՏԻԿ ԸՆԿԵՐՆԵՐԷ

Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի կեանքի և ասպարէզի լաւագոյն ընկերներէն Զօրավար Նայիմ ալ Ուաֆայի և Զօրավար Ֆիլիփ Սավայա արտայայտուած են Զօրավարին մասին:

Զօրավար ալ Ուաֆայի յուզիչ դամբանականով մը անդրադարձած է Զօրավարին կեանքին ու գործին. իսկ Զօրավար Սավայա՝ մօտիկ գործակիցը Զօրավար Գարամանուկեանի, ներկայացուցած է հանգուցեալը որպէս տաղանդաւոր ու կատարեալ զինուորական:

Տիկին Յասմիկ Գարամանուկեանի փափաքով յաջորդաբար կը ներկայացնենք երկու զինուորականներուն ֆրանսերէն ձեռագիր գրութիւններուն և ցաւակցական նամակներուն պատճէնները՝ առանց զանոնք թարգմանելու, պահպանած ըլլալու համար անոնց հարազատութիւնը:

Կ.Գ.

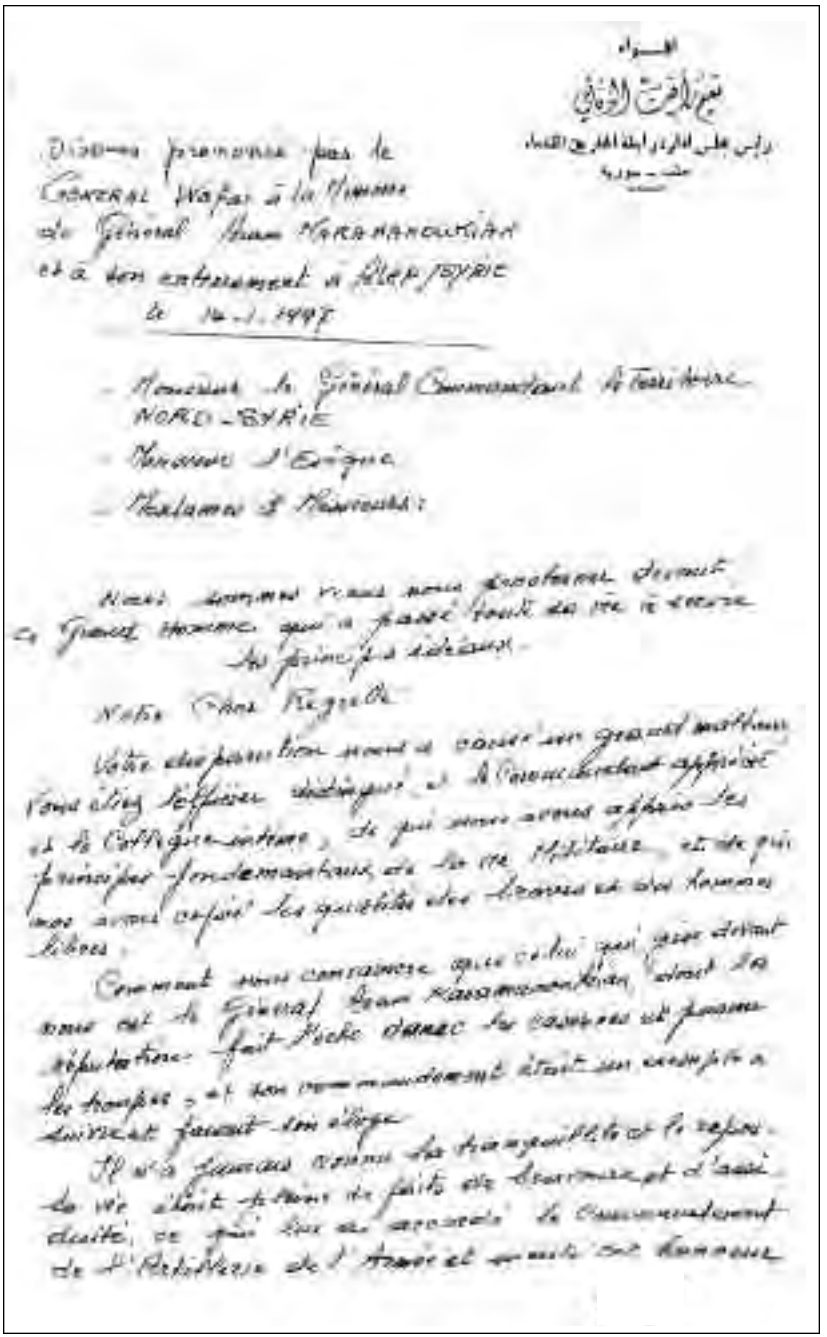

Discours prononcé par le
GÉNÉRAL Wafic à la Mémoire
du Général Aram KARAMANOUKIAN
et à son enterrement à Alep/SYRIE
le 14.1.1997

- Monsieur le Général Commandant de Théâtre
NORD-SYRIE
- Monsieur l'Evêque
- Messieurs les Représentants

Nous sommes réunis pour honorer la mémoire
du Général Arménien qui a passé toute sa vie à défendre
les principes et idéaux.

Notre Cher Regretté

Votre disparition nous a causé un grand malheur
tous ainsi Soldats Français et le Commandement apprécie
et la Confrérie entière, ce qui nous a appris les
principes fondamentaux de la vie militaire et ce qui
nous avons appris les qualités des hommes
libres.

Comment nous connaissons que celui qui gise devant
nous est le Général Aram Karamanoukian, avant la
réputation fait Roche dans le combat de l'homme
de troupe, et son commandement était un exemple à
suivre et faisait son éloge

Il n'a jamais connu la tranquillité et le repos.
La vie était pleine de faits de courage et d'acte
de vie, ce qui lui a accordé le Commandement
de l'Ordre de l'Armée et remis sa Croix

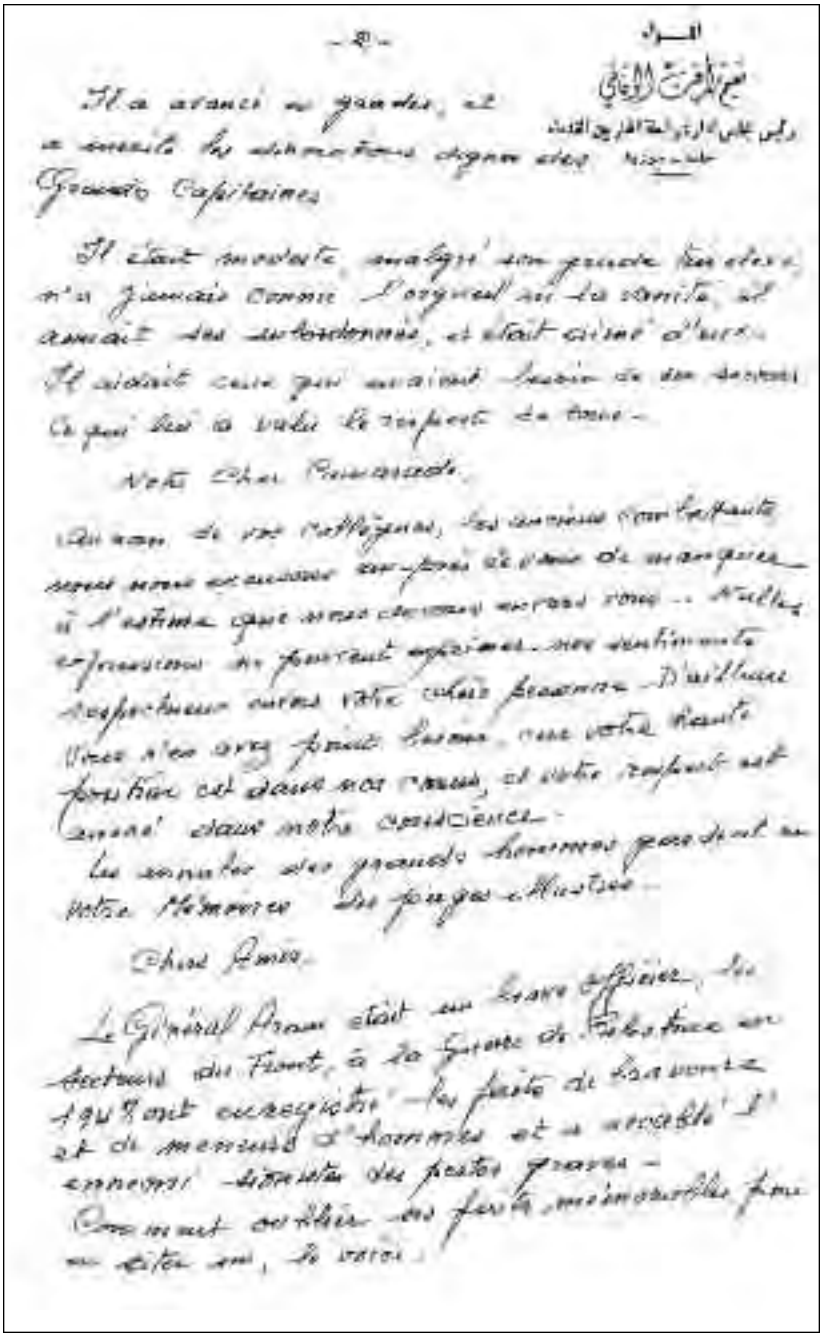

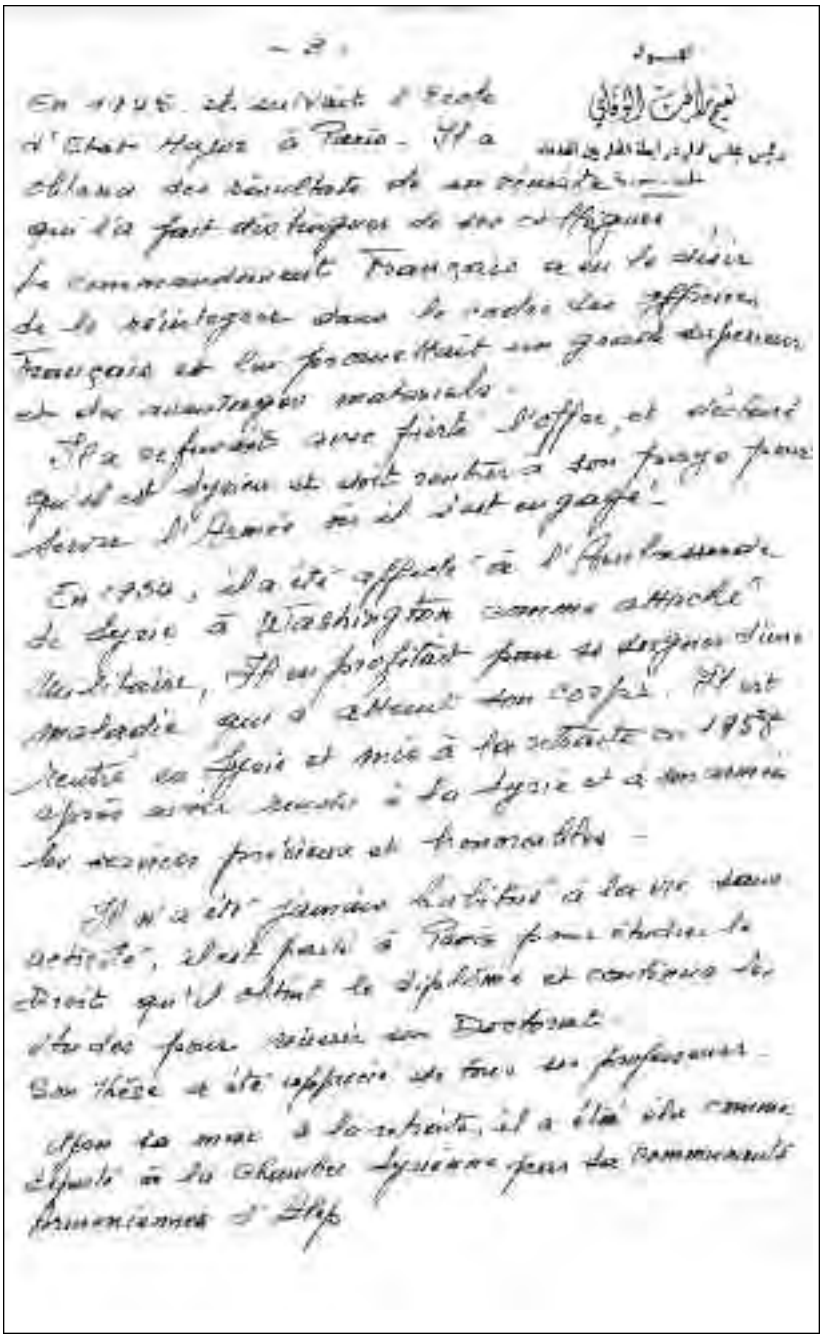

— 2 —

En 1915 il entre à l'Ecole d'Etat Major à Paris. Il a obtenu des résultats si remarquables qui lui fait distinguer de ses camarades le Commandement Français a eu le désir de le intégrer dans le cadre des officiers Français et lui accorder un grand dispenser et des avantages matériels.

Il a refusé avec fierté l'offre, et déclaré qu'il est Arménien et doit combattre à son propre pour sa Patrie. Il est engagé dans l'armée de l'Arménie.

En 1950, il a été appelé à l'Ambassade de Syrie à Washington comme attaché militaire, il en profitait pour se soigner d'une maladie qui a atteint son corps. Il est rentré en Syrie et mis à la retraite en 1958. Il a été nommé à la Syrie et a été comme officier civil pendant à la Syrie et a été comme des services précieux et remarquables.

Il n'a été jamais satisfait à être une artiste, c'est pourquoi à Paris pour étudier le droit qu'il obtint le diplôme et continue les études pour obtenir un Doctorat. Son thèse a été approuvé de tous les professeurs.

Après la mort à la retraite, il a été élu comme député à la Chambre Syrienne pour les Communautés Arméniennes d'Alep.

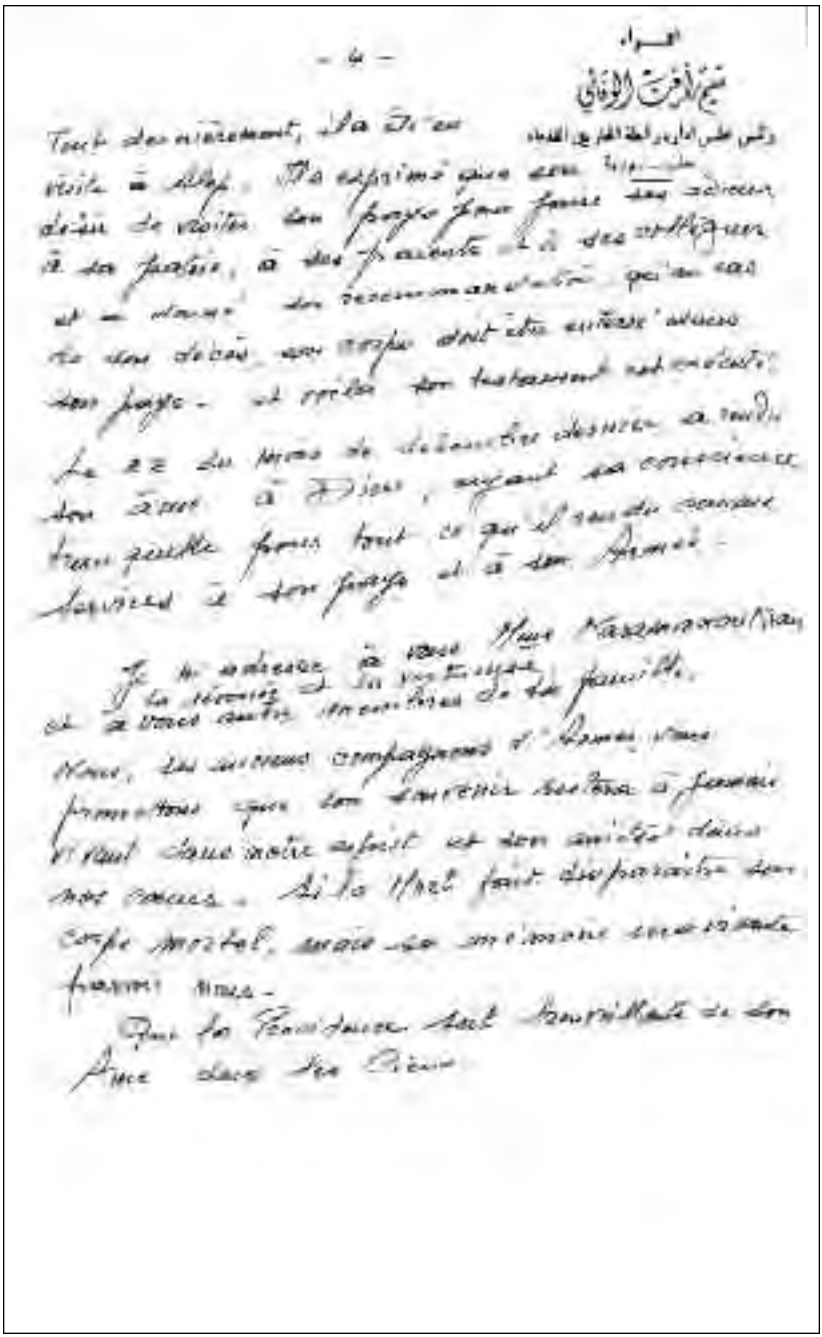

Ջօրավար Գարամանուկեանի զէնքի և կեանքի լաւագոյն ընկերներէն մին է եղած Ջօրավար Նայիմ Ալ Վաֆայի:
Վերը՝ երկու զօրավարները կը զրուցեն:
Վարը՝ երկու զօրավարները իրենց տիկիններով, 11 Յուլիս 1993-ին, Ֆորթ Լի, Գարամանուկեաններու բնակարանին մէջ:

Above—General Karamanoukian with General Naim el-Wafai.
Below—The two generals with their wives in Fort Lee, at the residence of the Karamanoukians, July 11, 1993.

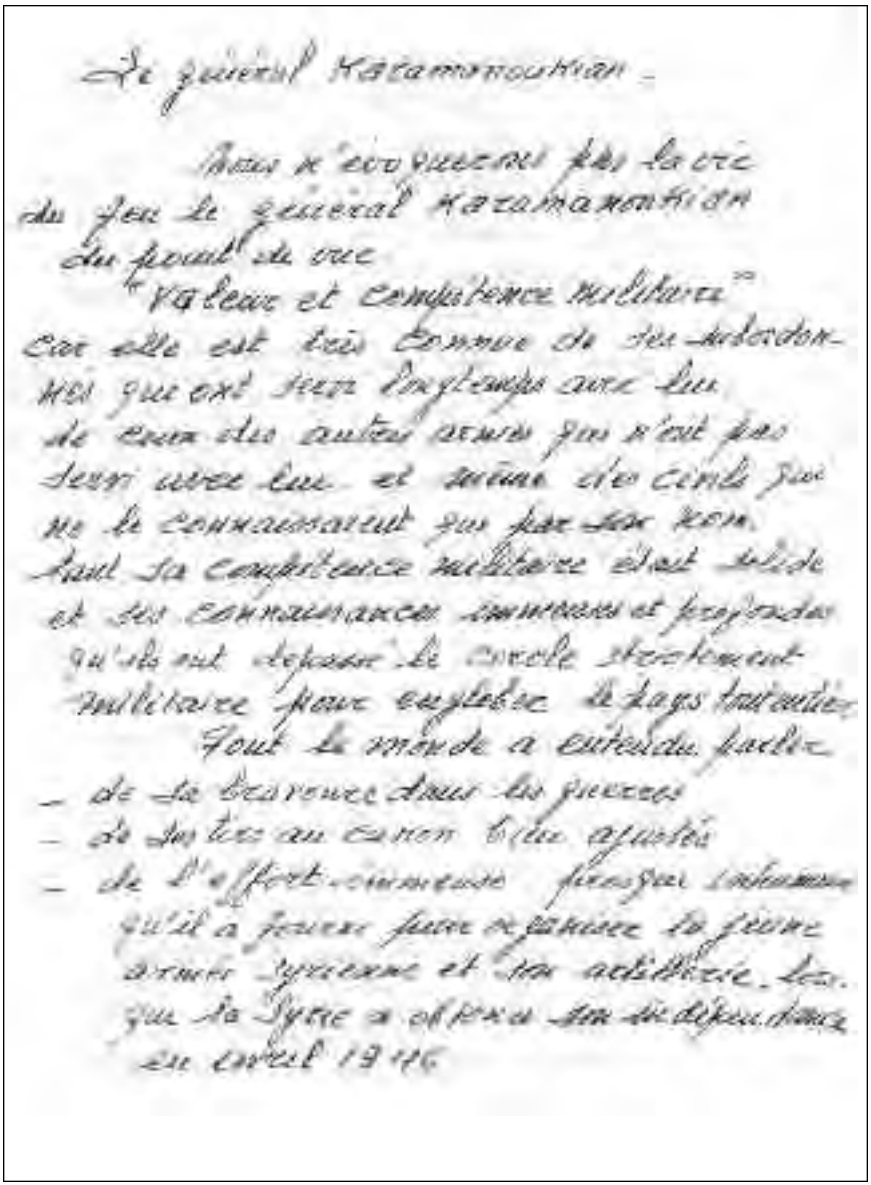

Le général Katramonkian -

Nous n'avons pas la vie
du feu le général Katramonkian
Au fond de vue
"Valeur et compétence militaire"
Car elle est très connue de ses subordon-
nés qui ont servi longtemps avec lui
de ceux des autres armes qui n'ont pas
servi avec lui et même de ceux qui
ne le connaissaient que par son nom.
Tout sa compétence militaire était solide
et ses connaissances sûres et profondes
qu'elle ont dépassé le cercle strictement
militaire pour englober de larges domaines.
Tout le monde a entendu parler
- de sa bravoure dans les guerres
- de ses tirs au canon bien ajustés
- de l'effet-commando pour lequel lorsqu'il
a fallu faire organiser la jeune
armée Syrienne et son académie. Lors-
que la Syrie a obtenu son indépendance
en avril 1946

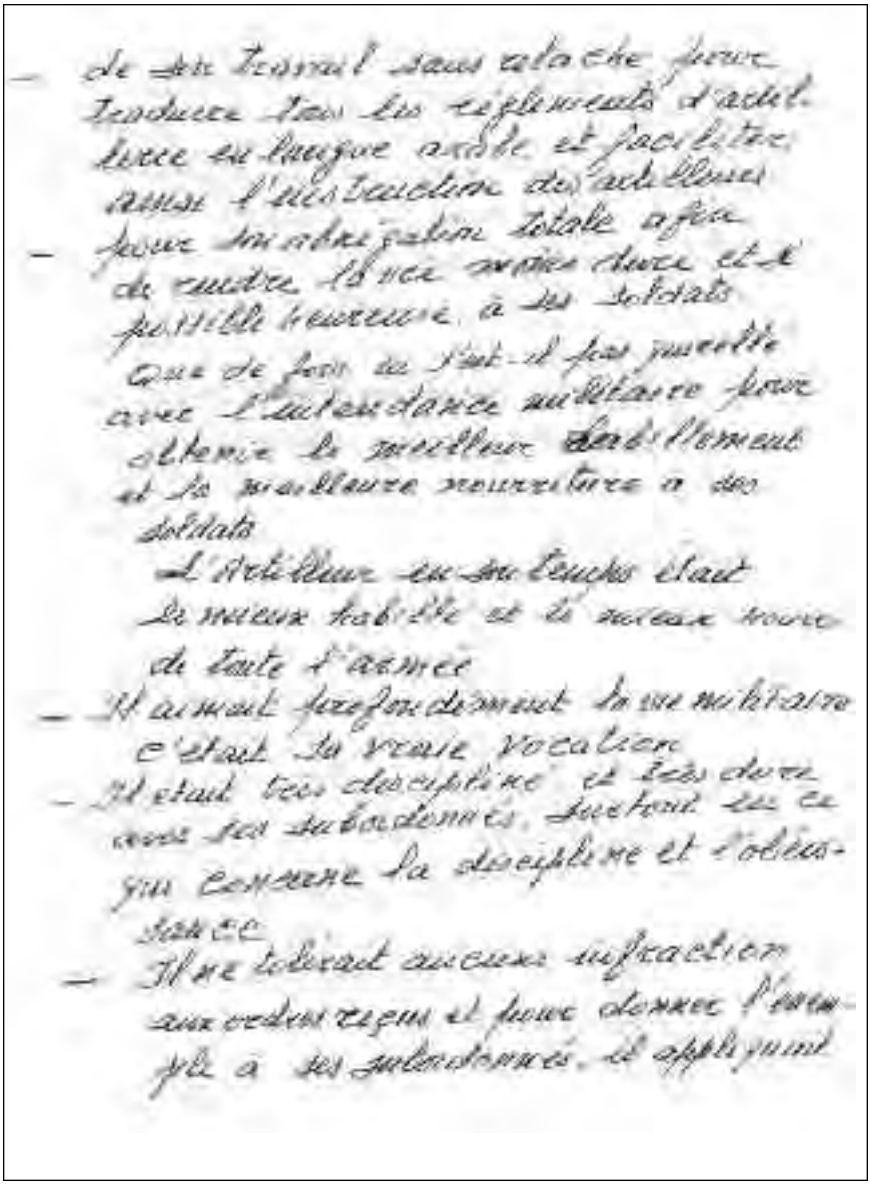

— de son travail sans relâche pour
traduire tous les règlements d'adul.
tère en langue arabe et faciliter
ainsi l'instruction des adultes
— pour son sobre festin total après
de cuire lui-même avec et à
partir heureux à ses soldats
Que de fois en fait-il fait mettre
avec l'autorisation militaire pour
obtenir le meilleur habillement
et la meilleure nourriture à ses
soldats
L'Adjudant en second était
le mieux habillé et le mieux nourri
de toute l'armée
— Il aimait profondément la vie militaire
c'était la vraie vocation
— Il était très discipliné et très dur
avec ses subordonnés. Insistant sur ce
point concernant la discipline et l'obéis-
sance
— Il ne tolérait aucune infraction
aux ordres reçus et donnait l'exem-
ple à ses subordonnés. Il appliquait

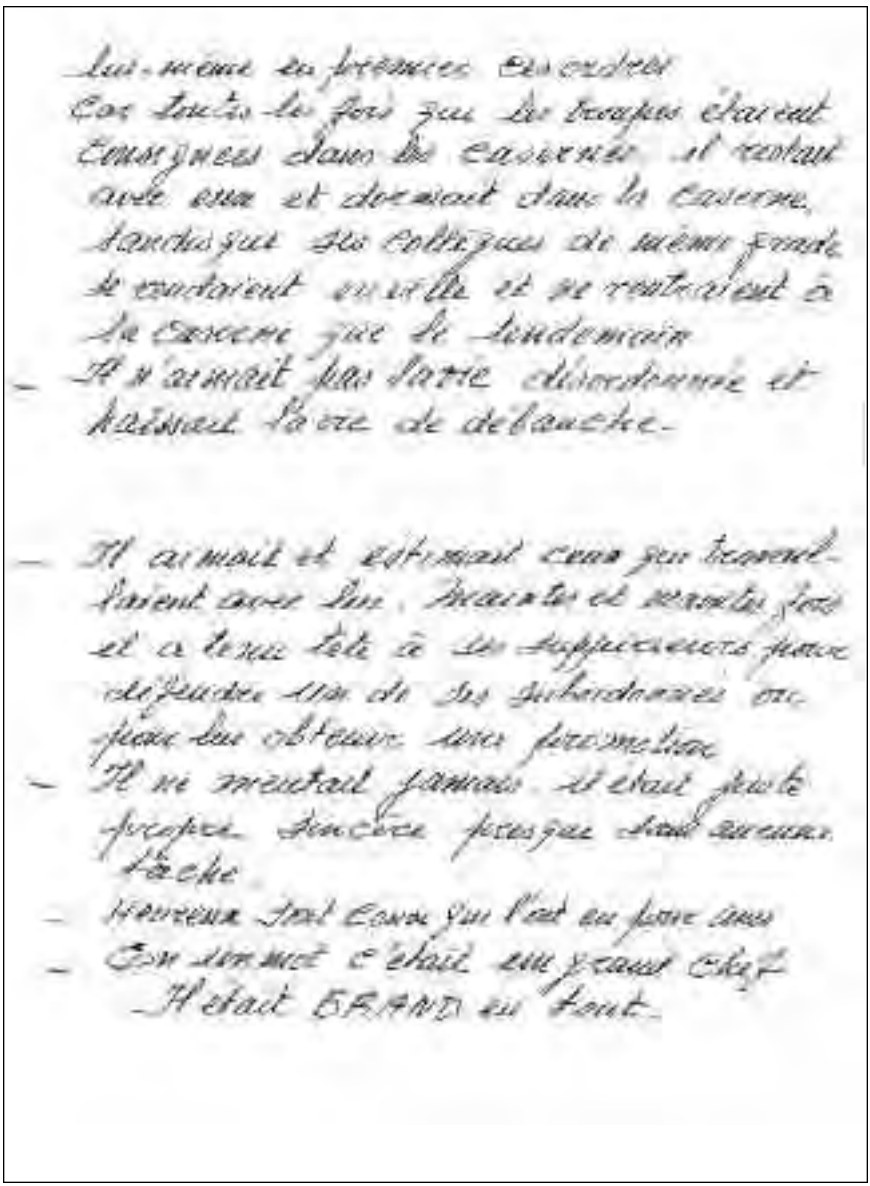

Lui-même en donnait des ordres
Car toutes les fois que les troupes étaient
consignées dans la caserne il restait
avec eux et dormait dans la caserne,
tandis que ses collègues de même grade
se couchaient en ville et ne rentraient à
la caserne que le lendemain
– Il n'aimait pas la vie désordonnée et
haïssait la race de débauche.

– Il aimait et estimait ceux qui travaillaient
avec lui, souvent et souvent fois
et a tenu tête à ses supérieurs pour
défendre un de ses subordonnés ou
pour les obtenir une promotion
– Il ne mentait jamais. Il était juste
propre sincère presque sans aucune
tache
– Heureux tout ceux qui l'ont eu pour chef
– Son surnom c'était celui qu'avait Chef
Il était BRAND en tout.

Սուրիական բանակի երեք զէնքի ընկերներ, որոնք բանակի մէջ հաստատուած սերտ կապը շարունակեցին մինչև վերջ։
Վերը՝ ձախէն աջ, Զօրավարներ Գարամանուկեան, Ֆիլիփ Սավայա և Հոպէյշի, Մոնթրէալ, 28 Մայիս 1995։

Վարը՝ երեք զօրավարները իրենց տիկիններով։

Above—From left: Generals Karamanoukian, Philip Sawaya, and Hobeishi, three close friends of the Syrian army, in Montreal, May 28, 1995.

Below—The generals with their wives.

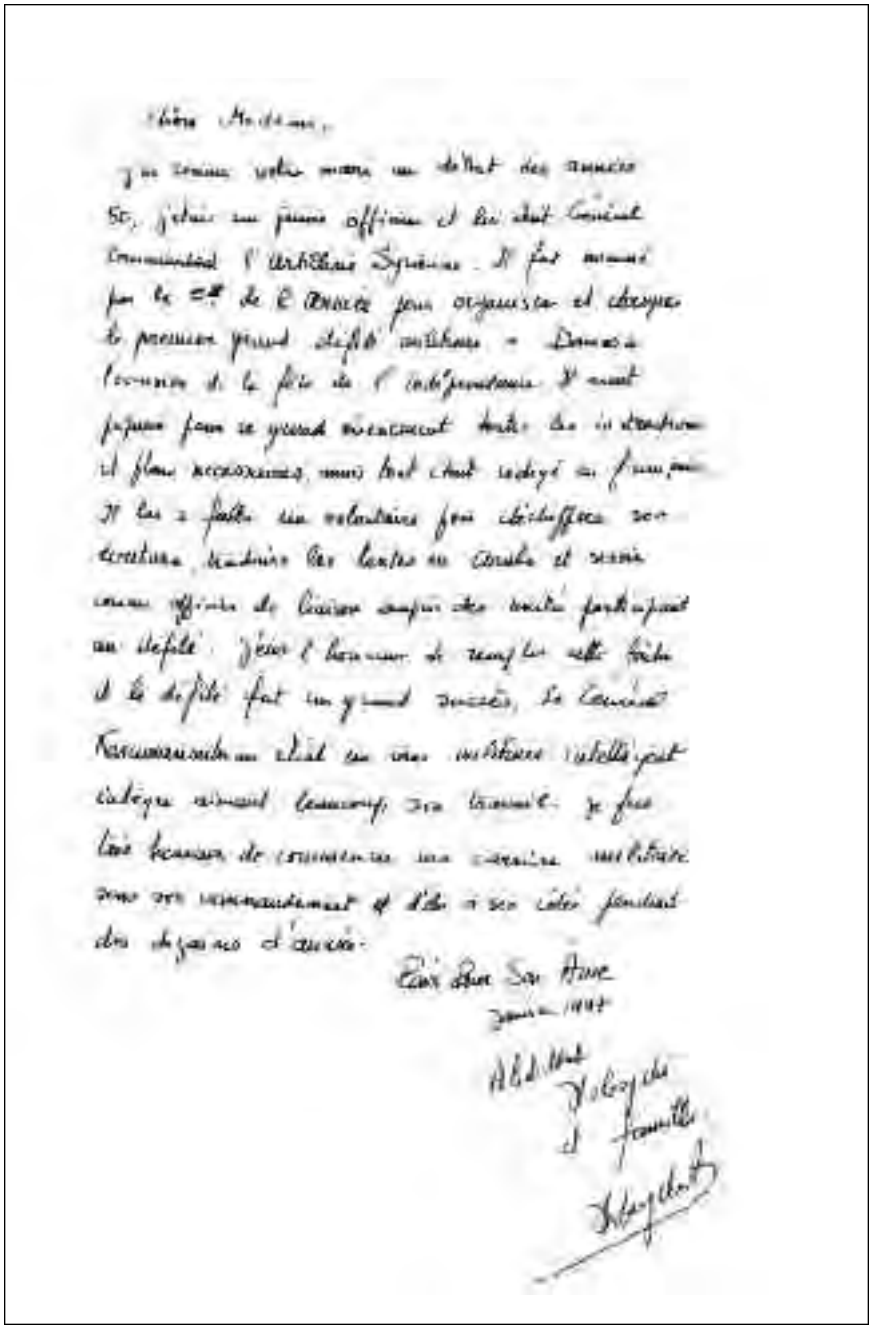

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Զօրավար Արամ և Յասմիկ Գարամանուկեան Վարժարան Հայաստանի մէջ

ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՆԵՐՈՒՆ ԱՆՄԱՀ ԸԼԼԱՑ

Երբ Տիկին Գարամանուկեանի հետ ձեռնարկեցինք այս գիրքի խմբագրութեան և հրատարակութեան աշխատանքներուն, ընդհանուր փափաք մը ունէինք եզրափակումը ուրախ չեչտով կատարելու։ Նիւթեր չատ ունէինք, սակայն եկաւ լաւագոյն անակնկալը։

Տիկին Գարամանուկեան գտած էր լաւագոյն լուծումը։ Ան յաճախ ըսած էր. «Ամուսինս, հանգուցեալ Զօրավար Արամ Գարամանուկեան և ես, միշտ փափաքած ենք ընել գործ մը, որ օգտակար ըլլայ Հայաստանի»։ Լուծումը եղաւ այն, որ Տիկին Գարամանուկեան իշխանական նուիրատուութիւն մը կատարեց՝ Հայաստանի Օգնութեան Հիմնադրամին (FAR) միջոցաւ վերանորոգելու համար Երևանի Նոր Այնթապ քաղաքամասի վարժարանը։ Առ ի գնահատանք այս բարեսիրական արարքին, տեղական իշխանութիւնները վարժարանը անուանած են «Զօրավար Արամ և Յասմիկ Գարամանուկեան Վարժարան»։

Նոր Այնթապ քաղաքամասի դպրոցաշէնքը կը գտնուէր կիսաքանդ վիճակի մէջ։ Տանիքը փուլ կու գար և առողջապահական պայմանները թերի էին՝ որպէս հետևանք տասնամեակներու անհոգութեան և խնամքի պակասի։ «Ասիկա նուէր մըն է երկինքէն» յայտարարեց վարժարանին տնօրէնը երբ իմացաւ Տիկին Գարամանուկեանին որոշումը։ «Մեր երեխաները պիտի ունենան յարմար միջավայր ուսանելու և զարգանալու համար», աւելցուց ան։

Վարժարանի վերանորոգման աշխատանքը սկսած է և յառաջ կ'ընթանայ արագ թափով, որպէսզի վարժարանին 400 աշակերտները չուտով վերադառնան իրենց ժամանակաւոր վայրէն։ «Հայաստանի մէջ Գարամանուկեան Վարժարանը պիտի հանդիսանայ արժանի յարգանք մը հանգուցեալ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի և ներշնչարան մը այն սերունդներուն համար, որ հոն ուսում պիտի առնեն», յայտարարած է Միացեալ Նահանգներու Արևելեան Թեմի Առաջնորդ և FAR-ի նախագահ Խաժակ Արք. Պարսամեան։ Գերաչնորհ Սրբազան Հայրը չնորհաւորած է Տիկին Գարամանուկեանը իր առատաձեռն արտակարգ արարքին համար՝ երբ որոշած է այս ձևով անմահացնել յիշատակը հանգուցեալ Զօրավարին։

Կ'ուզենք նաև ուրախութեամբ յայտնել թէ դպրոցին գրադարանը պիտի ճօնուի Տիկին Յասմիկի ծնողներուն՝ «Ի յիշատակ Մկրտիչ և Եագութ Մեղրիկեանի»։

Կ.Գ.

KARAMANOUKIAN DONATES TO FAR FOR SCHOOL RENOVATION

NEW YORK, NY - "My husband, the late General Aram Karamanoukian, and I always wanted to do something which would benefit Armenia," said Mrs. Hasmig Karamanoukian, widow of General Aram Karamanoukian who passed away earlier this year. Mrs. Karamanoukian found the perfect solution by making a very generous donation to the Fund for Armenian Relief (FAR) to be used to renovate the School of the town of New Ayntab near Yerevan in Armenia. In appreciation of this benevolent act, the local authorities have named the school in honor of the Karamanoukians.

General Karamanoukian was a native of Ayntab who rose to the rank of general in the Syrian army, the first Diaspora Armenian to achieve such a distinction. The General also held a doctorate in international law from the Sorbonne University in Paris. General Karamanoukian's remains were interred with high military honors both in Armenia and in Syria.

The School building of the town of Nor Ayntab was in a decrepit condition, the roof was collapsing and lacked sanitary conditions due to a decade of non-maintenance. "This is a gift from heaven," said the ecstatic principal upon hearing the news. "Our children will have a proper atmosphere to learn and develop."

The renovation of the school building is under way and moving at a fast pace in order to assure that the 400 students will return from their temporary location quickly. The Karamanoukian School in Armenia "will be a great tribute to the late General Aram Karamanoukian and an inspiration to the generations that will be educated there," stated Archbishop Khajag Barsamian, President of FAR and Primate of the Eastern Diocese of the Armenian Church. His Eminence commended Mrs. Karamanoukian for this extraordinary act of generosity and the manner in which she decided to memorialize the late general.

Also we are glad to report that the library of the school will be dedicated to Mrs. Hasmig's parents "In memory of Meguerditch and Yacout Meghrigian."

Պարզ հայորդի մը։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Վերջին «Հայր Մեր»ը	*Խաժակ Արք. Պարսամեան*	*է.*
Զօրավար Արամ Գարամանուկեան և Իրադարձութիւնները Սուրիոյ Մէջ	*Կարպիս Գազանճեան*	*ժա.*
Biography of General Aram Karamanoukian		*ժգ.*
Biography of Hasmig Karamanoukian, author of this book		*ի.*
Ա. ՄԱՍ–Կենսագրութիւն Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի փոխան Յառաջաբանի		3
Ա.–Զօրավար Գարամանուկեանի Նկարագրին Յատկանշական Գիծերը		6
Բ.–Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի Կենսագրութիւնը		27
Բ. ՄԱՍ–Հայկական Լեգէոնը Պատմական, Իրաւական ու Քաղաքական Հարցերու Լոյսին Տակ և Վաւերագրեր		
The Armenian Legion (Summary)		205
Յառաջաբանի Տեղ		206
Հայկական Լեգէոնը Պատմական, Իրաւական ու Քաղաքական Հարցերու Լոյսին Տակ և Վաւերագրեր		208
Նօթեր Արևելեան կամ Հայկական Լեգէոնի Մասին Քաղուած Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Արխիւներէն		233
Նօթեր Արևելեան կամ Հայկական Լեգէոնի Մասին Քաղուած Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան Արխիւներէն		257
Մամուլը Զօրավար Գարամանուկեանի Աչխատութեան Մասին		275
Գ. ՄԱՍ		
Զօրավար Գարամանուկեան Անդամ Սուրիոյ Խորհրդարանի		339
Զօրավար Գարամանուկեան Քաղաքացի Հայաստանի Հանրապետութեան		349
Զօրավար Գարամանուկեանի Մննդավայրը՝ Այնթապ, և Այնթապցի Հայրենակիցները		355
Զօրավար Գարամանուկեան Բազմակողմանի Շնորհներու Տէր Մարդը		381
Դ. ՄԱՍ		
Մահ և Թաղում Հայաստանի և Սուրիոյ Մէջ		423
Թղթակցութիւններ և Յաւակցական Գիրեր		468
Վկայութիւններ		475
ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ		
Զօրավար Արամ և Յասմիկ Գարամանուկեան Վարժարան Հայաստանի Մէջ		486

Գին՝ **$30,00**

Ստանալու համար դիմել հետևեալ հասցէին՝

Mrs. HASMIG KARAMANOUKIAN
2185 Lemoine Avenue, Apt. #7D
Fort Lee, N.J. 07024